

แนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรม
ของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา
A STRENGTHENING GUIDELINE OF THE BODHISATTVA ON THE
ETHICAL BASE OF MAHAYANA BUDDHISM ON
BUDDHIST PSYCHOLOGY

พระปรีชา เกียนก๊อ (โพธิ์เงิน)

ดุขฎิณิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

แนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรม
ของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา

พระปรีชา เลียนกือ (โพธิ์เงิน)

ดุชนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

A Strengthening guideline of the Bodhisattva on the Ethical
base of Mahayana buddhism On Buddhist Psychology

Phra Preecha Tian-Kue (Pho-Ngern)

A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirements for the Degree of
Doctor of Philosophy
(Buddhist Psychology)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

C.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับดุษฎีนิพนธ์ เรื่อง
“แนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธ
จิตวิทยา” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, รศ.ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบดุษฎีนิพนธ์

(ผศ.ดร.สาระ มุขดี)

ประธานกรรมการ

(รศ.ดร.เมธาวี อุดมธรรมานภาพ)

กรรมการ

(ดร.วิชุดา รุติโชติรัตน)

กรรมการ

(พระมหาเพื่อน กิตติโสภณ, ผศ.ดร.)

กรรมการ

(ผศ.ดร.สมโภช ศรีวิจิตรวรกุล)

กรรมการ

คณะกรรมการควบคุมดุษฎีนิพนธ์ พระมหาเพื่อน กิตติโสภณ, ผศ.ดร.

ผศ.ดร.สมโภช ศรีวิจิตรวรกุล

ประธานกรรมการ

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(พระปรีชา เกียนก้อ)

ชื่อคุณนิพนธ์	: แนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของ พระพุทธานามหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา
ผู้วิจัย	: พระปรีชา เกียนกือ (โพธิ์เงิน)
ปริญญา	: พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต (พุทธจิตวิทยา)
คณะกรรมการควบคุมคุณนิพนธ์	: พระมหาเผื่อน กิตติโสภโณ, ผศ. ดร., ป.ธ.๗, พธ.บ (จิตวิทยา), ศศ.ม. (จิตวิทยาการศึกษา), Ph.D. (Psychology) : ผศ. ดร.สมโภช ศรีวิจิตรวรกุล, B.A. (Psychology), M.A. (Psychology), Ph.D.(Psychology)
วันสำเร็จการศึกษา	: ๒๓ พฤษภาคม ๒๕๖๑

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการคือ เพื่อศึกษาแนวคิด ทฤษฎี หลักการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธานามหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา เพื่อวิเคราะห์และสังเคราะห์ความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธานามหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา และเพื่อนำเสนอแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธานามหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ เก็บข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึกผู้เชี่ยวชาญด้านสาขาวิชาต่างๆ จำนวน ๑๓ ท่าน และการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ จำนวน ๑๓ ท่าน ผลการวิจัยพบว่า ศรัทธา บารมี ๖ ปณิธาน ๔ และ อุดมการณ์ ๓ เป็นหลักธรรมที่สามารถนำพามนุษย์ไปสู่แนวทางความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธานามหายานได้ ความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธานามหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา จริยธรรมของพระพุทธานามหายานมีแนวคิดหลักอยู่ที่เรื่องความกรุณาต่อสรรพชีวิตที่จะต้องมีทั้งปัญญาและกรุณาควบคู่กันไปจึงจะสามารถบรรลุโพธิภาวะได้ ถือเป็นเอกลักษณ์ของฝ่ายมหายาน และแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธานามหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา ใช้กลวิธีการสอนและการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมของโคลเบิร์ตมาพัฒนาเป็นกระบวนการสอน ได้แก่ ๑) การประเมินการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมเรื่อง ศรัทธา เป้าหมายความเป็นโพธิสัตว์ บารมี ๖ อุดมการณ์ ๓ และปณิธาน ๔ ๒) ดำเนินการสอนได้โดยอุปายและกลวิธีการสอนเพื่อให้พุทธศาสนิกชนจึงให้นำกลับไปปฏิบัติ และ ๓) ติดตามผลด้วยการประเมินการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรม

Dissertation Title : A Strengthening guideline of the Bodhisattva on the Ethical base of Mahayana buddhism On Buddhist Psychology

Researcher: : Phra Preecha Tian-Kue (Pho-Ngern)

Degree : Doctor of Philosophy (Buddhist Psychology)

Dissertation Supervisory Committee

: Phramaha Phuen Kittisobhano, Asst. Prof. Dr., Pali VII,
B.A. (Psychology), M.A.(Counseling), Ph.D.(Psychology)

: Asst. Prof. Dr.Sompoch Srivichitvorakul, B.A. (Psychology),
M.A. (Psychology), Ph.D.(Psychology)

Date of Graduation : May 23, 2018

Abstract

The study aimed to study concepts, theories and principles of strengthening Mahayana Buddhism-based Bodhisattava based on Buddhist Psychology; to analyze and synthesize Mahayana Buddhism-based Bodhisattava based on Buddhist Psychology; and to propose the strengthening ways of Mahayana Buddhism-based Bodhisattava based on Buddhist Psychology. The study was qualitative in nature collected data from 13 key informants and focus group discussion with 13 specialists. Results of the study found that a faith, 6 Perfections, 4 Determinations and 3 Idealisms were the doctrines leading human beings to Budhisattava as Mahayana Buddhism-based Bodhisattava based on Buddhist Psychology, Mahayana Buddhism-based Bodhisattava based on Buddhist Psychology was generally based on the principle of kindness to living things with both a wisdom and kindness to enlighten Bodhisattava which was Mahayana's identification, and the strengthening ways of Kolberg's ethical reasons to develop the teaching process from the following steps 1) to assess the ethical reasons of faith, Bodhisattava's goal, 6 Perfections, 3 Idealisms and 4 Determinations, 2) to teach using techniques and ways so that Buddhists could act, and 3) to follow-up by assessing ethical reasons.

กิตติกรรมประกาศ

ขอนอบน้อมแด่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระธรรม พระโพธิสัตว์ และพระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า ซึ่งยังผลให้พระพุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองดำรงอยู่ถึงปัจจุบัน

ดุชนิพนธ์ฉบับนี้ด้วยความเมตตาอนุเคราะห์จาก พระมหาเพื่อน กิตติโสภโณ, ผศ. ดร., ผศ. ดร.สมโภช ศรีวิจิตรวรกุล ที่ปรึกษา ดร.วันวิสาข์ ทิมมานพ ดร.แม่ชีกุลภรณ์ แก้ววิลัย ช่วยดูแลแนะนำ ให้กำลังใจและกระตุ้นเตือน ตั้งแต่เริ่มต้นจนทำให้ดุชนิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลงได้ด้วยดี

ขอกราบขอบพระคุณ พระคณานิมนตรมเมธาจารย์ เจ้าคณะใหญ่ และคณะสงฆ์อัครนิกรแห่งประเทศไทย ผศ. ดร.สิริวัฒน์ ศรีเครือดง ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุชนิพนธ์ บัณฑิตสาขาวิชาพุทธจิตวิทยา พร้อมคณาจารย์ที่ให้ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ การสนทนากลุ่มทุกท่าน และทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องคอยสนับสนุนด้วยปัจจัยสี่ ซึ่งข้าพเจ้าได้รับความเมตตาอนุเคราะห์เป็นอย่างสูง ทำให้ดุชนิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จสมบูรณ์ได้

กุศลอันเกิดจากงานวิจัยนี้ ขอน้อมถวายขึ้นเป็นพุทธานุชา ธรรมะบูชา สังฆะบูชา และผู้มีพระคุณ บิดา มารดา พระอาจารย์ทุกรูป/ท่าน ที่ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้การศึกษาระดับปริญญาเอก คณะมนุษยศาสตร์ สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา ตลอดจนเพื่อนร่วมรุ่น ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ ที่สนับสนุนเกื้อกูลกันและกันด้วยดีเสมอมา ตลอดถึงสรรพสัตว์ ขอให้มีความสุขความเจริญในธรรมฯ

พระปรีชา เกียนกือ (โพธิ์เงิน)

๑๗ พฤษภาคม ๒๕๖๒

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ค
สารบัญ	ง
สารบัญตาราง	ช
สารบัญภาพ	ซ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฅ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ คำถามการวิจัย	๓
๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๔
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๔
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๖ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย	๕
บทที่ ๒ แนวคิด ทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๖
๒.๑ แนวคิด ทฤษฎี หลักการ เสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์ของพระพุทธศาสนา มหายาน	๖
๒.๑.๑ ความเป็นมาของแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์	๖
๒.๑.๑.๑ ความเป็นมาของการกำเนิดมหายาน	๖
๒.๑.๑.๒ หลักคำสอนของมหายาน	๗
๒.๑.๑.๓ ข้อแตกต่างระหว่างหินยานกับมหายาน	๘
๒.๑.๑.๔ ประวัติศาสตร์การเผยแผ่ของมหายาน	๙
๒.๑.๑.๕ พระพุทธศาสนามหายานในประเทศไทย	๑๐
๒.๑.๑.๖ แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาท	๑๒
๒.๑.๑.๗ แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์มหายาน	๑๕
๒.๑.๒ ความหมายของพระโพธิสัตว์	๒๑
๒.๑.๒.๑ ความหมายของพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาท	๒๑
๒.๑.๒.๒ ความหมายของพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์มหายาน	๒๒
๒.๑.๓ ประเภทของพระโพธิสัตว์	๒๕
๒.๑.๓.๑ ประเภทของพระโพธิสัตว์ในพุทธศาสนาเถรวาท	๒๕
๒.๑.๓.๒ ประเภทของพระโพธิสัตว์ในพุทธศาสนามหายาน	๒๙
๒.๑.๔ กระบวนการของการเป็นโพธิสัตว์	๓๑
๒.๑.๔.๑ กระบวนการของการเป็นโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาท	๓๑

๓.๔ การเก็บรวบรวมข้อมูล	๑๑๗
๓.๕ การวิเคราะห์ข้อมูล	๑๑๘
บทที่ ๔ ผลการวิเคราะห์ข้อมูล	๑๑๙
๔.๑ ผลการศึกษาแนวคิด ทฤษฎี หลักการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา	๑๑๙
๔.๒ ผลการวิเคราะห์และสังเคราะห์ความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา	๑๒๐
๔.๓ ผลนำเสนอแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา	๑๓๕
๔.๔ องค์ความรู้ที่ได้รับ	๑๔๖
บทที่ ๕ สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ	๑๕๑
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๕๑
๕.๒ อภิปรายผลการวิจัย	๑๕๙
๕.๓ ข้อเสนอแนะ	๑๗๑
๕.๓.๑ ข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติ	๑๗๑
๕.๓.๒ ข้อเสนอแนะสำหรับการทำวิจัยในครั้งต่อไป	๑๗๒
บรรณานุกรม	๑๗๓
ภาคผนวก	
ภาคผนวก ก หนังสือขอความอนุเคราะห์ในการสัมภาษณ์และการสนทนากลุ่ม	๑๘๐
ภาคผนวก ข แนวคำถามที่ใช้ในการสัมภาษณ์และการสนทนากลุ่ม	๒๐๕
ภาคผนวก ค ประมวลภาพจากการสัมภาษณ์และการสนทนากลุ่ม	๒๑๔
ประวัติผู้วิจัย	๒๒๒

สารบัญตาราง

ตาราง	หน้า
๔.๑ วิเคราะห์บทสัมภาษณ์ของพระเถระและผู้เชี่ยวชาญพระพุทธศาสนาหายาน	๑๒๐
๔.๒ บทสัมภาษณ์ของผู้เชี่ยวชาญด้านจริยธรรม	๑๒๒
๔.๓ บทสัมภาษณ์ของผู้เชี่ยวชาญด้านจิตวิทยา	๑๒๕
๔.๔ การอภิปรายจากผู้เชี่ยวชาญเรื่องหลักธรรมที่นำพุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ เหมาะสมหรือไม่ อย่างไร	๑๔๑
๔.๕ การอภิปรายจากผู้เชี่ยวชาญเรื่องแนวทางการกระบวนกรของหลักธรรมที่นำพุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ เหมาะสมหรือไม่ อย่างไร	๑๔๓
๔.๖ การอภิปรายจากผู้เชี่ยวชาญเรื่องคุณสมบัติของผู้ทำหน้าที่ช่วยเหลือพุทธศาสนิกชนให้บรรลุความเป็นโพธิสัตว์ เหมาะสมหรือไม่ อย่างไร	๑๔๔
๔.๗ การอภิปรายจากผู้เชี่ยวชาญเรื่องแนวทางการกระบวนกรสอนพุทธศาสนิกชนเหมาะสมหรือไม่ อย่างไร	๑๔๕
๔.๘ การอภิปรายจากผู้เชี่ยวชาญเรื่องการนำแนวทางการกระบวนกรสอนไปใช้กับพุทธศาสนิกชน เหมาะสมหรือไม่ อย่างไร	๑๔๖

สารบัญภาพ

ภาพที่	หน้า
๒.๑ แสดงการคาบเกี่ยวกันของชั้นทั้ง ๖ ของโคลเบอร์ก	๑๐๗
๔.๑ แสดงแนวทางเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนา มหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา	๑๓๕
๔.๒ แสดงหลักธรรมที่นำพุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นพระโพธิสัตว์	๑๓๖
๔.๓ แสดงแนวทางกระบวนการที่นำพุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นพระโพธิสัตว์	๑๓๗
๔.๔ แสดงกระบวนการสอนด้วยการบูรณาการหลักการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมร่วมกับ อุบายและกลวิธีการสอนเพื่อนำพุทธศาสนิกชนให้บรรลุพระโพธิสัตว์อย่างต่อเนื่อง	๑๓๘
๔.๕ แสดงกระบวนการสอนด้วยการบูรณาการหลักการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมร่วมกับ อุบายและกลวิธีการสอนเพื่อนำพุทธศาสนิกชนให้บรรลุความเป็นโพธิสัตว์อย่าง ต่อเนื่อง	๑๓๙
๔.๖ แสดงกระบวนการสอนด้วยการบูรณาการหลักการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมร่วมกับ อุบายและกลวิธีการสอนเพื่อนำพุทธศาสนิกชนให้บรรลุความเป็นโพธิสัตว์อย่าง ต่อเนื่อง	๑๔๙
๔.๗ แนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนา มหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา	๑๕๐

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. อักษรชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

งานวิจัยฉบับนี้ใช้พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในการอ้างอิง ระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังอักษรย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๒๖/๒๕๕ หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๑๐ ข้อ ๓๒๖ หน้า ๒๕๕

พระสุตตันตปิฎก

ที.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฏิกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.อ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	อุปปิณณาสก	(ภาษาไทย)
ส.ส.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
ส.นิ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
ส.ข.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	ขันธวารวรรค	(ภาษาไทย)
ส.สพ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพยตนวรรค	(ภาษาไทย)
อง.ทุก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ทุกนิบาต	(ภาษาไทย)
ข.ธ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธรรมบท	(ภาษาไทย)
ข.อป.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อปทาน	(ภาษาไทย)
ข.พุทธ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	พุทธวงศ์	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.ก.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	กถาวัตถุ	(ภาษาบาลี)
--------	-------	---	-------------	----------	------------

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.ม.อ.	(ไทย)	=	มัชฌิมนิกาย	ปัญจสุทนี	อุปปิณณาสกอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ม.อ.อ.	(ไทย)	=	มัชฌิมนิกาย	ปัญจสุทนี	อุปปิณณาสกอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ส.นิ.อ.	(บาลี)	=	สังยุตตนิกาย	สารตถปกาสนี	นิทานวคคอรรถกถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ข.อป.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย	วิสุทธชนวิลาสินี	อปทานอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ข.พุทธ.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย	มรุตตวิลาสินี	พุทธวงศ์อรรถกถา	(ภาษาไทย)
ข.จริยา.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย	ปรมัตถทีปนี	จริยาปิฎกอรรถกถา	(ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ในปัจจุบันกระแสทางความคิดเรื่องคุณธรรม จริยธรรม ได้ถูกนำไปใช้กับหลายเรื่องหลายมิติในสังคมไทย เช่น กรณีเหตุการณ์ทางการเมือง การปกครอง การศาสนา การศึกษา การบริหาร หรือแม้แต่กระทั่งในเรื่องของการประพฤติปฏิบัติของปัจเจกชน^๑ ซึ่งรัฐบาลใช้มาตรการทางกฎหมาย การปลูกฝังค่านิยม คุณธรรม จริยธรรม และจิตสำนึกในการรักษาศักดิ์ศรีของความเป็นข้าราชการ และความซื่อสัตย์สุจริต ควบคู่กับการบริหารจัดการภาครัฐที่มีประสิทธิภาพ เพื่อป้องกันและปราบปราม การทุจริตและประพฤติมิชอบของเจ้าหน้าที่ของรัฐในทุกระดับอย่างเคร่งครัด โดยถือว่าเรื่องนี้เป็นวาระสำคัญเรื่องด่วนแห่งชาติ^๒ ในช่วงที่ประเทศชาติประสบกับปัญหาทางสังคม ทางการเมืองและทางด้านเศรษฐกิจ ซึ่งส่งผลกระทบต่อความเป็นอยู่ของประชาชนภายในประเทศโดยตรง ซึ่งมีการกระทบต่อภาวะทางร่างกายและจิตใจ จนถึงกับตัดสินใจปัญหาด้วยการฆ่าตัวตาย ภาวะการณ์เช่นนี้ จึงทำให้มีคนบางคนเอาเปรียบผู้อื่น เห็นแก่ตัวโดยไม่คำนึงถึงคุณธรรม จริยธรรม คนเหล่านั้นกลับแสวงหาความสุขบนความทุกข์ของผู้อื่นปัญหาการขาดคุณธรรม จริยธรรมในสังคมไทย นับวันจะเพิ่มความรุนแรงมากยิ่งขึ้น การประทุษร้ายต่อร่างกายและชีวิตซึ่งเอาทรัพย์สินของผู้อื่น เช่น การปล้น จี้ฆ่าเจ้าทรัพย์ การฆ่าข่มขืน การทุจริตฉ้อโกงหลอกลวง การขึ้นราคาสินค้าโดยไม่เป็นธรรม การกักตุนสินค้า การลักลอบค้าขาย สิ่งเสพติดในรูปแบบต่างๆ การคดโกง การเอาลัดเอาเปรียบกันในเชิงธุรกิจ ปัญหาต่างๆ เหล่านี้ เกิดจากการกระทำของบุคคลที่มีมกมายเห็นแก่ตัวเห็นแก่ได้ ไม่มีจริยธรรม คุณธรรมไม่มีความเมตตากรุณาช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

^๑ กิตติยา โสภณโกไคย, “คุณธรรม” “จริยธรรม” และการดำรงอยู่กับสังคมประชาธิปไตย, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <http://www.ombudsman.go.th/10/ethical/ethical0.pdf> [๒๑ มกราคม ๒๕๖๑].

^๒ คำแถลงนโยบายของคณะรัฐมนตรี พลเอกประยุทธ์ จันทร์โอชา แถลงต่อสภานิติบัญญัติแห่งชาติ วันที่ ๑๒ กันยายน ๒๕๕๗ ในข้อ ๑๐ การส่งเสริมการบริหารราชการแผ่นดินที่มีธรรมาภิบาลและการป้องกันปราบปรามการทุจริตและประพฤติมิชอบในภาครัฐ, ปิยวัฒน์ ศิวรักษ์, **ทิศทางและนโยบายด้านการส่งเสริมคุณธรรม จริยธรรมในภาครัฐ**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <http://www.pssgroup.moi.go.th/pdf/morality/5.pdf> [๒๑ มกราคม ๒๕๖๑].

แนวคิดเรื่องโพธิสัตว์ เป็นแนวคิดที่แสดงออกอย่างเป็นรูปธรรมของหลักการจริยธรรมของพระพุทธศาสนาเถรวาท โพธิสัตว์ผู้ที่ใช้จริยธรรมซึ่งเป็นหลักการเชิงทฤษฎี เป็นแนวทางการดำเนินชีวิตจริง ธรรมทั้งปวงที่เป็นแกนหลักของการดำเนินชีวิตของโพธิสัตว์สามารถสังเคราะห์ได้กับจริยธรรมแห่งพระพุทธศาสนาเถรวาทอย่างสมบูรณ์ เมื่อนำองค์ประกอบทั้งสองส่วนที่สำคัญของพระพุทธศาสนาเถรวาทมาประกอบกันแล้วคือ แนวคิดเรื่องพุทธภาวะ และแนวคิดทางจริยธรรมซึ่งมีบาร์มี ๖^๓ และอุดมการณ์ มหาปัญญา มหากรุณา มหาอุบายของโพธิสัตว์เข้ามาพิจารณาร่วมกัน ทำให้เราเห็นได้ว่า มีความเป็นไปได้ที่มองว่าแนวคิดทั้งสองของพระพุทธศาสนาเถรวาทมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกัน กล่าวคือ มีความเป็นไปได้ที่เราอาจจะสามารถอภิปรายหลักการเรื่องจริยธรรมของโพธิสัตว์ ซึ่งให้ความสำคัญกับหลักการเรื่องมหาปัญญา มหากรุณาผ่านทางความคิดเรื่องศักยภาพแห่งการบรรลุธรรมของสรรพสัตว์ได้ ความหมายคือการยอมรับแนวคิดเรื่องพุทธภาวะในฐานะศักยภาพแห่งการบรรลุของสรรพสัตว์อาจจะทำให้เรามองเห็นถึงแนวคิดอะไรบางอย่างประการที่พัฒนาออกมาจากหลักการเช่นนี้ เช่น แนวคิดเรื่องคุณค่าแห่งชีวิต หรือแนวคิดเรื่องความเสมอภาคแห่งการบรรลุธรรม ซึ่งแนวคิดนี้สามารถเชื่อมโยงให้เกิดข้อวัตรปฏิบัติบางประการของพระพุทธศาสนาเถรวาทที่แสดงออกถึงหลักการเรื่องความเมตตาตามมหากรุณาและการดำเนินชีวิตของสรรพสัตว์ซึ่งเป็นแกนหลักของระบบจริยธรรมของพระพุทธศาสนาเถรวาทได้

ในหนังสือเรื่อง “สัทธรรมปุณฑริกสูตร” สรุปได้ว่า “ในสหัสโลกธาตุนี้ ตถาคตมีพระโพธิสัตว์หลายพันองค์ จำนวนเท่ากับเม็ดทรายใน ๖๐ คงคาที่เรียงกันอยู่เป็นขบวน และในจำนวนพระโพธิสัตว์มากมายดุจเม็ดทรายใน ๖๐ คงคาที่นี้ พระโพธิสัตว์แต่ละองค์ก็ยังมีขบวนของตนอีกเป็นจำนวนเท่ากัน”^๔ พระพุทธศาสนาเถรวาทให้ความสำคัญต่อแนวคิดเรื่องความเป็นโพธิสัตว์ต้องมีจริยธรรมโดยมุ่งที่ความเมตตาตามมหากรุณาต่อสรรพสัตว์เป็น เหตุผลอาจจะเป็นเพราะว่า แนวคิดฝ่ายเถรวาทที่ยกการเข้าถึงปัญญาแห่งการบรรลุธรรมของสรรพสัตว์เท่าเทียมกับการโอบอุ้มช่วยเหลือสรรพชีวิตด้วยจิตกรุณา พระพุทธศาสนาเถรวาทเห็นว่า ระหว่างปัญญาและกรุณานั้นไม่สามารถกล่าวได้ว่าสิ่งใดเป็นสิ่งที่มีความสำคัญที่สูงกว่ากัน ต้องอาศัยซึ่งกันและกันเช่น “ไม่เพียงโพธิสัตว์มีโพธิจิต สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นก็ประกอบอยู่ด้วยโพธิจิตเช่นเดียวกันการช่วยเหลือกันจึงเป็นเรื่องที่ดำเนินไปตามธรรมชาติ ไม่ใช่เฉพาะโพธิสัตว์เท่านั้นที่เป็นฝ่ายช่วยเหลือสัตว์อื่น แต่สัตว์อื่นก็กำลังช่วยเหลือโพธิสัตว์ได้ทำหน้าที่ต่อไปในสังสารวัฏ ถ้าไม่มีผู้รับก็ไม่มีผู้ให้ฉันใด ถ้าไม่มีสัตว์และโพธิจิตก็ย่อมที่จะไม่มีโพธิสัตว์ฉันนั้น เมื่อครั้งวางใจเป็นกลางแล้ว โพธิสัตว์ย่อมสามารถปลุกโพธิจิตแห่งตนและชี้แนะบุคคลอื่นเห็นศักยภาพของเขาด้วย”^๕ บุคคลผู้ซึ่งพัฒนาความเจริญก้าวหน้าแห่งตนด้วยการตระหนักถึงปัญญาและกรุณาอย่างเสมอกันเช่นนี้ฝ่ายพระพุทธศาสนาเถรวาท เรียกว่า โพธิสัตว์

^๓ สุวภรณ์ แนวจำปา, “ศึกษาพัฒนาการแนวคิดเรื่องอุดมคติของพระโพธิสัตว์”, สารนิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๙๔.

^๔ कुमारชีวะ, สัทธรรมปุณฑริกสูตร, แปลโดย ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, (กรุงเทพมหานคร: เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๓๗), หน้า ๒๒๗.

^๕ สุมาลี มหณรงค์ชัย, มหายาน ภาษาคน – ภาษาธรรม, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อัมรินทร์, ๒๕๕๐), หน้า ๑๐๓.

แนวความคิดนี้ยังสอดคล้องกับทฤษฎีพัฒนาจริยธรรมของโคลเบิร์ก^๖ (Kolberg) เชื่อว่าจริยธรรมนั้นมีพัฒนาการตามระดับวุฒิภาวะเช่นกัน เพราะจริยธรรมของมนุษย์เกิดจากกระบวนการทางปัญญา เมื่อมนุษย์มีการเรียนรู้มากขึ้น โครงสร้างทางปัญญาเพิ่มพูนขึ้น จริยธรรมก็พัฒนาตามวุฒิภาวะ แนวคิดนี้เป็นแนวคิดแบบสัมพัทธนิยม (Relativism) ซึ่งเชื่อว่าจริยธรรมมีความสัมพันธ์กับอายุ กาลเวลา สถานที่ วัฒนธรรม และสภาพการณ์ ซึ่งความหมายว่า “ความถูกต้อง” “ความดี” “ความงาม” ขึ้นอยู่กับเวลา สถานที่ และองค์ประกอบอื่นๆ

แนวคิดและเหตุผลที่สำคัญอีกประการที่เกี่ยวกับการศึกษาเรื่องการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมซึ่งมีเรื่องพุทธภาวะหรือพุทธจิตนี้คือทฤษฎีทางจริยธรรมที่สำคัญในพุทธปรัชญามหายาน เช่น โพธิสัตว์ธรรม แนวคิดเรื่องมหาปัญญา มหากรุณา ในลักษณะที่เชื่อมโยงกับหลักธรรมที่เป็นเงื่อนไขในการบรรลุธรรมของพระโพธิสัตว์ อันเกี่ยวข้องกับประเด็นทางจริยธรรมโดยการศึกษาประเด็นทางจริยธรรมนี้ การศึกษาในแง่เชิงทฤษฎี (Theoretical) และในเชิงปฏิบัติ (Practical) เช่น การไม่บริโภคนเนื้อสัตว์ หลักการเรื่องความเท่าเทียมกันของสรรพสัตว์หรือการรวมตัวของพุทธศาสนิกชนของชาวพุทธมหายานในกลุ่ม มีวัตถุประสงค์เพื่อสงเคราะห์ช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ในด้านต่างๆ ในการดำรงชีวิต ในกรณีนี้เห็นว่าระบบจริยธรรมของพระพุทธศาสนาทุกนิกายทั้งในเชิงหลักการและเชิงปฏิบัติ ถ้าศึกษาอย่างเอยัดแล้วจะรู้ได้ว่ามีความเป็นไปได้ที่จะพบแนวคิดเชิงจริยธรรมนี้เป็นพื้นฐานในเรื่องโพธิสัตว์เป็นสำคัญ เป็นฐานรองรับทั้งในส่วนของการเรื่องจริยธรรม และการปฏิบัติตนที่สอดคล้องหลักจริยธรรมของพระพุทธศาสนาทุกนิกาย

ดังนั้นผู้วิจัยมีแนวคิดว่า มีความเป็นไปได้ที่จะสามารถทำให้เข้าใจประเด็นทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาทุกนิกายตามแนวพุทธจิตวิทยา สอดคล้องกับทฤษฎีพัฒนาจริยธรรมของโคลเบิร์กได้ ที่มีลักษณะเชื่อมโยงซึ่งกันและกัน ซึ่งทำให้เห็นได้ว่าเรื่องโพธิสัตว์นอกจะเป็นแนวคิดที่สามารถศึกษาพัฒนาได้และทำความเข้าใจในเชิงทฤษฎี เชิงปฏิบัติ บุคคลที่นำมาพัฒนาตนเองเป็นการสร้างรากฐานที่ดีให้กับสังคม ให้กับเยาวชน ซึ่งถือเป็นกำลังสำคัญของประเทศชาติต่อไปในโลกอนาคต โดยตระหนักว่าการพัฒนาและส่งเสริมบุคคล ให้เป็นคนเก่ง คนดีมีคุณธรรม จริยธรรมเป็นเสมือนกับการช่วยพัฒนาประเทศชาติของเรา อีกทางหนึ่งนั่นเอง

๑.๒ ปัญหาที่ต้องการทราบ

๑.๒.๑ แนวคิด ทฤษฎี หลักการ การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาทุกนิกายตามแนวพุทธจิตวิทยา ประกอบด้วยอะไรบ้าง

๑.๒.๒ ความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาทุกนิกายตามแนวพุทธจิตวิทยาเป็นอย่างไร

๑.๒.๓ นำเสนอแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาทุกนิกายตามแนวพุทธจิตวิทยาเป็นอย่างไร

^๖ สกิต วงศ์สุวรรณ, จิตวิทยาสังคม, (กรุงเทพมหานคร: เจริญรัตน์การพิมพ์, ๒๕๒๙), หน้า ๑๐๔.

๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๓.๑ เพื่อศึกษาแนวคิด ทฤษฎี หลักการ เสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา

๑.๓.๒ เพื่อวิเคราะห์และสังเคราะห์ความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา

๑.๓.๓ เพื่อนำเสนอแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา

๑.๔ ขอบเขตของการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยนี้มีขอบเขตอยู่ทั้งการศึกษาเรื่องการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา โดยใช้หลักการความสำคัญของมหาปัญญาและมหารุณาของโพธิสัตว์ รวมถึงการเชื่อมโยงพุทธภาวะเข้าด้วยกัน และทฤษฎีพัฒนาจริยธรรมของโคลเบอร์ก มาวิเคราะห์และสังเคราะห์ร่วมกับการสัมภาษณ์เชิงลึกผู้เชี่ยวชาญด้านพระพุทธศาสนาหายาน ผู้เชี่ยวชาญด้านจริยธรรมและผู้เชี่ยวชาญด้านจิตวิทยา ทั้งสิ้น ๑๓ รูป/คน

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ ความเป็นโพธิสัตว์ หมายถึง การมีจิตใจยินดีและมีความพร้อมในการช่วยเหลือสรรพสัตว์บนพื้นฐานของความเมตตาและกรุณา โดยไม่หวังผลประโยชน์ตอบแทน

๑.๕.๒ จริยธรรมของพระพุทธศาสนาหายาน หมายถึง จริยธรรมของพระโพธิสัตว์ซึ่งเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน เป็นความประพฤติดี ความประพฤติชอบในศีลและธรรมเบื้องต้น (บารมี ๖) และการบำเพ็ญประโยชน์ของตนให้ถึงพร้อม จากนั้นจึงบำเพ็ญประโยชน์เพื่อผู้อื่น (ปณิธาน ๔) โดยใช้ธรรมะหรือหลักธรรมเป็นแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์ จริยธรรมของพระพุทธศาสนาหายาน มีอยู่ ๓ ข้อใหญ่ ประกอบด้วย ๑) มหาปรัชญาหรือปัญญาอันยิ่งใหญ่ หมายความว่า จะต้องเป็นผู้มีปัญญาเห็นแจ้งในสัจธรรม ไม่ตกเป็นทาสของกิเลส ๒) มหารุณา หมายความว่า จะต้องเป็นผู้มีจิตกรุณาต่อสัตว์ทั้งหลายอย่างปราศจากขอบเขต พร้อมทั้งจะสละตนเองเพื่อช่วยสัตว์ให้พ้นทุกข์ ๓) มหาอุบาย หมายความว่า พระโพธิสัตว์จะต้องมีวิธีการชาญฉลาดในการแนะนำอบรมสั่งสอนผู้อื่นให้เข้าถึงสัจธรรม (อุดมการณ์๓)

๑.๕.๓ ความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาหายาน หมายถึง การดำเนินชีวิตประจำวัน ตามหลักจริยธรรมของพระพุทธศาสนาหายาน ในการช่วยเหลือสรรพสัตว์ โดยไม่หวังผลประโยชน์ตอบแทน

๑.๕.๔ พุทธจิตวิทยา หมายถึง การบูรณาการ หลักธรรมที่นำพุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ ประกอบด้วย บารมี ๖ อุดมการณ์ ๓ ปณิธาน ๔ ร่วมกับทฤษฎีจริยธรรมของจิตวิทยาตะวันตก ได้แก่ ทฤษฎีการพัฒนาจริยธรรมของโคลเบอร์ก มี ๓ ระดับ ๖ ขั้น

ได้องค์ประกอบ คือ ๑) คุณสมบัติของผู้ทำหน้าที่ช่วยเหลือให้ศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ คือ มหาปัญญา และมหารุณา ๒) กระบวนการที่ช่วยเหลือพุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ คือ การบูรณาการ มหาอุบายร่วมกับ ทฤษฎีการพัฒนาจริยธรรมของโคลเบอร์ก

๑.๕.๕ แนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนา
 มหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา หมายถึง การที่ผู้ทำหน้าที่ช่วยเหลือพุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ มีคุณสมบัติ มหาปัญญา และมหากรุณา ใช้กระบวนการช่วยเหลือพุทธศาสนิกชนประกอบด้วย ๑) การประเมินการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมของพุทธศาสนิกชน ๒) การดำเนินการช่วยเหลือและให้นำไปปฏิบัติ ๓) การติดตามด้วยการประเมินผลการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมของพุทธศาสนิกชน โดยในขั้นตอนการประเมิน การดำเนินการช่วยเหลือ และประเมินผลติดตามอย่างต่อเนื่องเหล่านั้น ด้วยการใช้อุบายหรือกลวิธีการสอนตามแนวพระพุทธเจ้า ในหลักธรรมเรื่อง ศรัทธา เป้าหมายความเป็นโพธิสัตว์ บารมี ๖ อุดมการณ์ ๓ และปณิธาน ๔

๑.๖ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๖.๑ ทำให้ทราบแนวคิด ปณิธาน ทฤษฎี หลักการ การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา

๑.๖.๒ ทำให้ทราบวิธีการ การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา

๑.๖.๓ ทำให้ได้แนวทางในการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา

บทที่ ๒

แนวคิด ทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการวิจัยเรื่อง “แนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา” ผู้วิจัยได้ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยแบ่งเป็นประเด็นในการศึกษาออกเป็น ๖ ประเด็นหลัก ได้แก่ ๑) แนวคิด ทฤษฎี หลักการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์ของพระพุทธศาสนา ๒) หลักคิดความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนา ๓) คุณสมบัติของผู้สอนตามหลักพุทธ ๔) ทฤษฎีพัฒนาจริยธรรมของโคลเบอร์ก ๕) งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และ ๖) กรอบแนวคิดในการวิจัย ซึ่งมีรายละเอียดของการศึกษาดังนี้

๒.๑ แนวคิด ทฤษฎี หลักการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์ของพระพุทธศาสนา

๒.๑.๑ ความเป็นมาของแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์

๒.๑.๑.๑ ความเป็นมาของการกำเนิดมหายาน

พระไตรปิฎกภาคพระวินัยในหมวดจุลวรรค ได้กล่าวถึงการสังคายนา ๒ ครั้ง ในการประชุมสังคายนาครั้งที่หนึ่ง พระมหากัสสปะเป็นประธาน เมื่อเสร็จการสังคายนาให้ผู้เข้าประชุมรับรองคัมภีร์ตามที่สังคายนา แต่พระเถระปุราณผู้เข้ามาที่หลังปฏิเสธโดยสุภาพว่า ข้าพเจ้าได้ฟังธรรมและพระวินัย จากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้าเอง ก็จะขอจดจำไว้ตามที่ได้ฟังมา แสดงให้เห็นว่า ในการประชุมครั้งแรกจึงยังไม่เกิดพระอภิธรรม มีแต่พระวินัยและพระสูตร การประชุมครั้งที่สองที่เมืองเวสาลี มีกล่าวในจุลวรรคว่าเกิดความเห็นไม่ตรงกันระหว่าง คณะภิกษุฝ่ายตะวันออกและตะวันตก ส่วนในหนังสือจดหมายเหตุวิปงศ์ของฝ่ายลังกา ให้รายละเอียดเพิ่มเติมในการประชุมครั้งนี้ว่า คณะฝ่ายแพ้ได้ประชุมต่างหากเรียกว่า “มหาสังคิติ” รวบรวมคำสั่งสอนซึ่งต่อมาเป็นของนิกาย “มหาสังฆกะ” ซึ่งต่อมาสันนิษฐานว่าเป็นมหายาน^๑

^๑ พิกพ ตั้งคณะสังฆ์, หินยาน-มหายาน, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แม่บ้านการเรือน, ๒๕๐๓), หน้า

พระเจ้าอโศกมหาราชเสวยราชย์ ในปี พ.ศ. ๒๗๐ - พ.ศ. ๓๐๗ ตามหนังสือจดหมายเหตุมหาวงศ์ และที่ปวงศของฝ่ายลังกากล่าวถึง พระเจ้าอโศกจัดให้มีการประชุมสังคายนาครั้งที่ ๓ ที่เมืองปาฏลิบุตร แต่ชื่อคัมภีร์ที่จารึกในเสาศิลาจารึก ซึ่งพระเจ้าอโศกแนะนำให้ภิกษุศึกษาก็ไม่ตรงกับชื่อในสูตรซึ่งเรามีอยู่ทุกวันนี้แสดงว่าในสมัยพระเจ้าอโศก คัมภีร์พุทธศาสนายังไม่ลงตัวแน่นอนดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎกปัจจุบัน การประชุมครั้งที่สามนี้ มีปรากฏแต่ในจดหมายเหตุของฝ่ายหิโนยาน สมณทูตจีนที่มาอินเดีย เช่น ฟาเหียนและพระถังซำจั๋งมิได้กล่าวถึง น่าจะเป็นการประชุมเฉพาะในหมู่ฝ่ายหิโนยาน

พระไตรปิฎกภาษาบาลีดังที่เรามีในประเทศไทยนี้เขียนเป็นตัวอักษรในลังกาในรัชสมัยพระเจ้าอัทธคามนี ระหว่าง พ.ศ. ๕๑๓ - ๕๒๕ คัมภีร์ที่กำหนดในครั้งนี้เป็นคัมภีร์ของฝ่ายหิโนยานนิกายเถรวาท เนื่องจากพระพุทธเจ้าใช้ภาษาต่างๆ ตามที่ประชาชนใช้ ฉะนั้นคัมภีร์ภาษาบาลีจึงเป็นเพียงสำนวนหนึ่งของคำสอนพระพุทธเจ้า ในเสาศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกก็มีได้ใช้ภาษาบาลี

หลังจากพระเจ้าอโศกแล้วก็ไม่มีประวัติอันใดที่รู้แน่นอนจนถึงพระเจ้ามิลินท์ (ประมาณก่อน ค.ศ. ๑๖๐ หรือ พ.ศ. ๓๘๔) กษัตริย์เชื้อสายกรีกครองเมืองบักเตรีย ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย พระเจ้ามิลินท์ได้โต้ตอบปัญหาเรื่องคำสอนพุทธศาสนากับพระภิกษุชื่อพระนาคเสนหนังสือชื่อว่า “มิลินทปัญหา” เป็นคัมภีร์ที่ฝ่ายหิโนยานรับรองว่าถูกต้องตามหลักหิโนยาน

จากนั้น ชาวคุษาได้บุกรุกดินแดนภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย มีพระเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่งคือพระเจ้ากนิษกะ (พ.ศ. ๖๒๑ - ๖๔๖) นับถือพุทธศาสนา และจัดให้มีการสังคายนาครั้งที่ ๔ ในการประชุมครั้งนี้ ฝ่ายหิโนยานเถรวาทไม่มาร่วมประชุม มีแต่นิกายสรวาสติวาทของฝ่ายหิโนยานมาร่วมในการประชุม คราวนี้ฝ่ายมหายานปรากฏตัวชัดในที่ประชุม ได้เขียนสูตรลงการของอัสวโฆษ ซึ่งเป็นฝ่ายมหายาน จึงเชื่อได้ว่า ฝ่ายมหายานปรากฏชัดขึ้นในการประชุมสังคายนาครั้งที่ ๔

จากเรื่องต่างๆ ซึ่งกล่าวมาข้างต้นนี้จึงพอจะสรุปได้ว่า คำสอนพระพุทธเจ้าได้รวบรวมจากการทำสังคายนา ถึง ๔ ครั้ง คำสอนแยกกันเป็นมหายานและหิโนยานราวต้นคริสต์ศักราชคือประมาณ ๒๐๐๐ ปีมาแล้ว และในระบายนี้อย่าง ที่คัมภีร์หิโนยานภาษาบาลีก็จัดเป็นตัวอักษรในลังกา และคัมภีร์สำคัญฝ่ายมหายานคือ สัทธรรมปุณฑริกสูตร ก็จัดเป็นภาษาสันสกฤตในอินเดีย จึงได้ความว่า คำสอนพระพุทธเจ้า ซึ่งต่อมาภายหลังมาแยกเป็นฝ่ายมหายานนั้น มีศึกษาปฏิบัติมาแต่ครั้งพระพุทธเจ้ายังมีชีวิตอยู่ในโลก แยกกันนับถือกันตั้งแต่ครั้งนั้น และจัดเป็นอักษรหนังสือประมาณ ๒๐๐๐ ปีมาแล้วเป็นภาษาสันสกฤต

๒.๑.๑.๒ หลักคำสอนของมหายาน

มหายานสอนว่าการช่วยผู้อื่นให้พ้นทุกข์ เป็นการกระทำที่ถูกต้อง การปฏิบัติอย่างเสียสละของพระพุทธเจ้าในการเที่ยวสั่งสอน ความเมตตากรุณาของพระพุทธเจ้า จึงเป็นหลักคำสอนของมหายาน มหายานสอนอุดมการณ์ “พระโพธิสัตว์” ผู้มีจิตกรุณาร่วมในความทุกข์ของมนุษย์ทั้งหลาย และไม่ยอมเข้านิพพานแต่ลำพังจะช่วยให้ทุกคนได้เข้านิพพานพร้อมกับท่าน มหายานจึงสอนว่าคนเรามีได้เป็นอิสระจากกัน แต่ย่อมต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน สาเหตุที่คนเรามีความทุกข์เพราะนับถือคำสอนผิด จึงปฏิบัติผิดกฎแห่งเหตุและผล จึงไม่เกิดความสุขแท้ แต่ถ้าเรามีศรัทธาบริสุทธิ์ ใช้เหตุและผลในการดำเนินชีวิต เราก็จะเป็นสุขได้

ชีวิตนี้เป็นอันเดียวกันชีวิตของแต่ละคนก็เชื่อมโยงกับชีวิตของทุกคน และอ้างหลักอนัตตา มาแสดงว่าสัตว์ทั้งหลายไม่มีวิญญาณหรือตัวตนเป็นอิสระ ฉะนั้นเราจึงอยู่ในสภาพที่ทุกคนเป็นอยู่ เมื่อผู้อื่นมีทุกข์ เราก็มีทุกข์เช่นกันกับเขา การมาช่วยโปรดของพระพุทธเจ้าเป็นจริง ความสงบสันติจะเกิดในใจของคนทั้งหลายก็เมื่ออานาปานังโหฬารหลง อันมีรากฐานที่นิพพานซึ่งดำรงอยู่ในชีวิตคนทุกคน เหนียวร้งตั้งให้เข้าหาจุดหมายปลายทางของชีวิต ความกรุณาเป็นยอดของคุณธรรม ปัญญาที่มีคุณค่าจะนำไปสู่ความกรุณาเป็นจุดหมาย พระภิกษุฝ่ายมหายานจึงเกิดความจริงแจ้งในการดูแลความทุกข์สุขของสรรพสัตว์ บุคคลในอุดมการณ์เป็นผู้ที่บรรลุสูงสุดตามคำสอนฝ่ายมหายาน คือ พระโพธิสัตว์ ผู้ที่มาถึงขอบนิพพานแล้ว แต่สมุทัยสละรางวัลชดเชยกลับไปสู่โลกเพื่อนำผู้อื่นมาสู่นิพพาน ได้พิพากษาตัวเองให้รับใช้ผู้อื่นชั่วกาลเวลานาน ให้เขาได้เข้าสู่นิพพานก่อนตัวเอง

๒.๑.๑.๓ ข้อแตกต่างระหว่างหินยานกับมหายาน

ฝ่ายหินยาน เรียกตัวเองว่าเป็น เถรวาท มีความหมายว่าวิธีของพระเถระผู้ใหญ่บำนิกายเถรวาทนี้เป็นหินยานที่นิยมนับถือในประเทศซีลอน (ลังกา) พม่า มอญ ไทย เขมร ลาว โดยอาศัย คัมภีร์ภาษาบาลีซึ่งบันทึกเป็นคัมภีร์บริบูรณ์ในประเทศซีลอนเมื่อประมาณ ๒๐๐๐ ปีมาแล้ว หินยานมีหลายนิกาย และนิกายที่สำคัญคือได้แพร่หลายไปนอกประเทศอินเดีย เป็นที่นับถือและศึกษาอยู่บ้างประปรายในประเทศจีน ทิเบต เกาหลี ญี่ปุ่น คือ นิกาย สรวาสติวาท แปลว่าลัทธิที่เชื่อในความมีอยู่ของสรรพสิ่งต่างๆ คัมภีร์เดิมเป็นภาษาสันสกฤตต่อมาแปลเป็นภาษาทิเบต ภาษาจีน และภาษาอื่น หินยานนิกาย สรวาสติวาท ไม่ได้ศึกษากันในประเทศไทย นอกจากโดยท่านผู้รู้บางท่าน หินยานนิกายสำคัญซึ่งนิยมนับถือ และปฏิบัติในประเทศพระพุทธศาสนาหินยานเวลานี้ เรียกชื่อตัวเองว่า เถรวาท คือประสงค์จะแสดงว่าเป็น คำสอนพุทธศาสนาดั้งเดิม คัมภีร์ภาษาสันสกฤตของฝ่ายมหายาน ซึ่งเป็นคัมภีร์สำคัญที่สุด ชื่อ สัทธรรมปุณฑริกสูตร ก็บันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรในสมัยเดียวกับคัมภีร์ภาษาบาลี คือก่อนคริสต์ศักราชประมาณ ๘๐ ปี ตามประวัติชีวิตของพระพุทธเจ้านั้น ท่านมิได้หนีเข้านิพพานโดยลำพัง แต่ได้อุทิศชีวิตของท่านในการช่วยเหลือมนุษย์ แต่ท่านมิได้เน้นย้ำสอนเรื่องเจตนาจะช่วยเพื่อนมนุษย์ของท่านโดยเปิดเผยนัก พุทธศาสนาเป็นที่นิยมนับถือปฏิบัติอยู่ทุกวันนี้ก็เพราะเรื่องสอนให้ใจบุญใจเมตตากรุณาเสียมากกว่าเรื่องสอนให้หลุดพ้นตนหา^๒

สรุปความแตกต่างระหว่างหินยานและมหายาน ดังนี้

หินยาน

๑. คิดว่ามนุษย์แยกพยายามแต่ละคน
๒. ต้องอาศัยตนเองโดยความพยายาม
๓. คุณธรรมสูงสุดคือปัญญา
๔. ศาสนาต้องปฏิบัติทั้งวันเหมาะแก่พระภิกษุ
๕. อุดมการณ์คือพระอรหันต์
๖. พระพุทธเจ้าเป็นบุคคลประเสริฐ
๗. หลักแนวคิดฝ่ายอภิปรายซึ่งคาดคะเนสิ่งที่ไม่เห็นในโลก
๘. การสวดมนต์เป็นการภาวนาจิต

^๒ พิกพ ตั้งคณะสิงห์, หินยาน-มหายาน, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แม่บ้านการเรือน, ๒๕๐๗), หน้า ๓๗๔-๔๑๓.

๙. อนุรักษนิยม คือนิยมตามของดั้งเดิมรักษาของเดิม

มหายาน

๑. มนุษย์ทุกคนเกี่ยวโยงกับผู้อื่น
๒. มนุษย์ไม่อยู่เดี่ยวเปลี่ยว พระพุทธเจ้าโปรดช่วย
๓. คุณธรรมสูงสุดคือความกรุณา
๔. ศาสนาเหมาะแก่ชีวิตโลกด้วย
๕. อุดมการณ์คือพระโพธิสัตว์
๖. พระพุทธเจ้าเป็นผู้โปรดสัตว์
๗. อธิบายอภิปรายโดยละเอียด
๘. การสวดมนต์เป็นการสื่อสารถึงพระพุทธเจ้า
๙. เสรีนิยม คือใจกว้างที่จะรับที่พิจารณาทุกอย่าง

๒.๑.๑.๔ ประวัติการเผยแพร่ของพุทธศาสนา มหายาน

ความสำเร็จของมหายานอาศัยพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งเป็นกษัตริย์องค์แรกที่ยก
ผนวชเป็นตัวอย่างที่ดีว่าชาวาสกัณัถ์ได้สะดวก มหายานซึ่งสอนการมาโปรดของพุทธะ ความ
กรุณาและความสัมพันธ์ของมนุษย์โดยใกล้ชิดพึ่งพาอาศัยกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันย่อมมีคนนับถือ
เชื่อตามมากกว่าคำสอนหินยานที่สอนให้พึ่งตนเองอย่างเดียวจะเหลียวพึ่งใครไม่ได้ และต้องเอา
ปัญญาเป็นเครื่องมือ ฉะนั้นไม่มีอุดมการณ์อันใด จะจงใจเท่ากับพระโพธิสัตว์ ซึ่งเต็มเปี่ยมด้วยความ
กรุณา อันเป็นที่รักและที่พึ่ง

เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้ คือพบความจริง เห็นว่าความจริงที่ค้นพบได้นี้คนจะเข้าใจยาก
จึงเกิดความกังวลคิดว่าควรจะสอนเผยแผ่ความจริงให้คนเข้าใจได้หรือไม่ พระพุทธเจ้าตรัสตรอง
วิธีการสอนสำหรับคนทั่วไปอยู่ ๔๙ วัน ใต้ต้นโพธิ์ พอเริ่มต้นสั่งสอนก็สอนตามแนวหินยานแก่เพื่อน
ร่วม นักบวช ๕ ในเมืองพาราณสี เรื่องนี้แสดงว่าการออกนักบวชทั้ง ๕ และแก่ผู้อื่นต่อไปนั้น
พระพุทธเจ้าต้องหาวิธีสอนเบื้องต้นด้วยเรื่องที่คนทั่วไปตรัสตรองตามได้ง่าย มิได้ทรงสอนความจริง
ตามที่ค้นพบเมื่อตรัสรู้ โดยสมบูรณ์ทีเดียว

การแบ่งแยกคำสอนของมหายาน นักปราชญ์ศาสนาพุทธมหายานในประเทศจีน
แบ่งเป็น ๕ สมัย คือ

๑) เมื่อตรัสรู้ใหม่ สอนอยู่ ๒๑ วัน คำสอนคราวนี้ฝ่ายมหายานรวบรวมเป็นคัมภีร์ชื่อว่า
อวตังสกสูตร พระพุทธเจ้าเห็นว่าไม่เหมาะสำหรับคำสอนในเบื้องต้น เพราะเข้าใจได้ยาก จำเป็นต้อง
สอนด้วยวิธีซึ่งตรัสตรองเห็นได้ง่ายสำหรับประชาชนทั่วไป จึงเปลี่ยนสอนดังกล่าวในอันดับสอง

๒) สอนแบบที่พิจารณาจากสิ่งที่รู้เห็นได้ในโลกไม่สอนเรื่องที่ตรัสตรองคิดเห็นได้ยาก
เป็นคำสอนแบบที่ในปัจจุบันนี้นิยมเรียกว่า คำสอนฝ่ายหินยานมีอยู่ในพระไตรปิฎกภาษาบาลีเป็น
คัมภีร์ของนิกายเถรวาท และในพระไตรปิฎกภาษาจีนและทิเบต ซึ่งแปลมาจากภาษาสันสกฤต
ชื่อคัมภีร์อาคม ข้อความในคัมภีร์อาคมตรงกันเป็นส่วนใหญ่กับภาคพระสูตรในคัมภีร์ภาษาบาลี
จึงเป็นคำสอนหินยานด้วยกัน พระพุทธเจ้าสอนแนวนี้อยู่ ๑๒ ปี

๓) เมื่อพระพุทธเจ้าเห็นว่าสาวกมีปัญญาแก่กล้าขึ้น จึงเริ่มสอนด้วยวิธีการใหม่
นำความคิดให้สูงเกินกว่าสิ่งที่รู้ในโลกนี้ เช่นสอนด้วยการใช้ข้อสมมุติเรื่องสวรรค์ สุชาติ อันเป็น

ดินแดนบริสุทธิทางทิศตะวันตก มีพระอมิตาภพุทธะ สอนข้อสมมติพระไวโรจนะพุทธะ ซึ่งฝ่ายมหายานมี สุขาวดีพุทธะ และ มหาไวโรจนสูตร เป็นต้น แต่ก็นับว่าอยู่ในวัฏสงสาร และมีนิยามหายานชื่อ อมิตาภะและมนตรยานดังนี้ เป็นต้น พระพุทธเจ้าสอนแนวนี้อยู่ ๑๖ ปี

๔) พระพุทธเจ้าสอนชั้นสูงขึ้นอีกโดยให้พิจารณาสภาพของโลกเป็นความว่างเป็นสูญ ดังที่ปรากฏใน ปรัชญาปารมิตาสูตร ท่านสอนอยู่ ๑๔ ปี

๕) ก่อนปรินิพพาน ๘ ปี พระพุทธเจ้าสอนคำสอนสูงสุดและแท้จริง แก่สาวที่ปัญญาแก่กล้า เช่น พระสารีบุตร เป็นต้น คำสอนนี้มีใน สัทธรรมปุณฑริกสูตร

๒.๑.๑.๕ พระพุทธศาสนาในในประเทศไทย โดยมีความเป็นไปได้ว่า พุทธศาสนาเถรวาทได้เข้าสู่ประเทศไทยเมื่อ ๒,๐๐๐ กว่าปีมาแล้ว ในสมัยที่ดินแดนแถบนี้เรียกว่า “สุวรรณภูมิ” อันเป็นที่อยู่ของพวกมอญและละว้า^๓ โดยมีเชื่อกันว่า การปฏิบัติแบบนี้มาตั้งแต่โบราณกาลในราว พ.ศ. ๒๓๕ มีอรหันต์นามว่า พระโมคคัลลีสบุตรพร้อมด้วยพระอรหันต์ ๑,๐๐๐ รูป ภายหลังจากที่ได้ร่วมกันทำตถิยสังคายนา ที่เมืองปาฏลิบุตร เมืองหลวงของแคว้นมคธ ท่านได้ส่งสาวกที่เป็นพระอรหันต์ คือ พระโสณะอรหันต์และพระอุตตระอรหันต์ พร้อมด้วยพระสงฆ์ ๕ รูป เดินทางมุ่งหน้าสู่สุวรรณภูมิ รัฐสุวรรณภูมิ ท่านทั้งสองอุตสาหะสั่งสอนวิปัสสนากรรมฐาน โดยยกเอาสติมั่นให้เป็นมหาสติปัฏฐาน ทั้ง ๔ คือ ๑) กายานุปัสสนา ๒) เวทนานุปัสสนา ๓) จิตตานุปัสสนา ๔) ธัมมานุปัสสนา ทิวาราตรีผ่านไป พระภิกษุผู้บวชใหม่จำนวนมากมาปฏิบัติบรรลุธรรมผล สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา ตามบุรพพวสานาบาร์มีของตน^๔

ลำดับเหตุการณ์

เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๔๐ พุทธศาสนาได้แพร่หลายจากประเทศอินเดียเข้าสู่แคว้นสุวรรณภูมิ ซึ่งมีชนชาติ ขอม มอญ ละว้า และไทย

ประมาณ พ.ศ. ๑๒๐๐ สมัยศรีวิชัยพุทธศาสนา มหายานได้แพร่หลายจากเกาะสุมาตราเข้าสู่เมืองไชยาทางภาคใต้แห่งประเทศไทย ทั้งนี้ได้รับความจากประวัติศาสตร์และวัตถุที่ขุดได้ในเมืองไชยา

ประมาณ พ.ศ. ๑๔๐๐ สมัยลพบุรี พระพุทธศาสนานิกายมหายานหรือที่เรียกว่า อาจาริยวาทได้แพร่ขยายเข้าสู่เมืองลพบุรี ทั้งนี้ได้รับความจากศิลาจารึกที่ขุดได้ในเมืองลพบุรี

ประมาณ พ.ศ. ๑๖๐๐ สมัยเชียงแสนพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทได้แพร่หลายเข้าสู่ดินแดนภาคเหนือของประเทศไทย

ประมาณ พ.ศ. ๑๘๐๐ สมัยสุโขทัยสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราชได้รับเอาพุทธศาสนาเถรวาทจากประเทศลังกาเข้าสู่สุโขทัย เรียกว่าพุทธศาสนาเถรวาทและตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาประเทศไทยก็นับถือพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นศาสนาประจำชาติไทยตลอดเรื่อยมา พระปฐมเจดีย์ ซึ่งเป็นที่รู้จักกันทั่วไปนั้น ตามหลักฐานระบุว่า สร้างโดยพระธรรมทูตของพระเจ้าอโศกมหาราช แต่หลักฐานและวัตถุโบราณที่ขุดพบส่วนใหญ่จะบ่งบอกถึงความเคยรุ่งเรือง ของมหายานในบริเวณนั้น

^๓ วัชร งามจิตรเจริญ, ศ.ดร., **พุทธศาสนาเถรวาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๖), หน้า ๒๕.

^๔ พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร ป.ธ. ๙), **วิปัสสนาวงศ์**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า ๒๕๔๕, ๒๕๔๖), หน้า ๒-๖.

ดังนั้นเป็นที่สันนิษฐานได้ว่าทั้งเถรวาทและมหายานได้รุ่งเรืองในดินแดนแถบนี้มาก่อน ความสัมพันธ์ของชาวไทยและจีนมีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย จนถึงสมัยอยุธยาได้มีชาวจีนอพยพเข้าพึ่งพระบรมโพธิสมภารมากขึ้นแต่ยังไม่ปรากฏว่ามีวัดทางฝ่ายมหายานและพระสงฆ์เกิดขึ้น

สมัยกรุงธนบุรีชาวญวนซึ่งเป็นพุทธมหายานเช่นเดียวกับจีน ได้เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ญวนได้สร้างวัดฝ่ายมหายานขึ้นเป็นวัดแรกบนฝั่งตะวันออกของกรุงธนบุรี และเมื่อสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ ชาวญวนและจีนได้สร้างวัดฝ่ายมหายานขึ้นอีกหลายวัดทั้งในและนอกกรุง วัดจีนปรากฏในสมัยสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงรัชกาลที่ ๕ นี้เอง สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระราชทานสมณศักดิ์สงฆ์นิคมหายานเป็นครั้งแรก สมณศักดิ์จีนรูปแรกคือ พระอาจารย์จีนวังสสมาธิวัตร(สกล) สมณะศักดิ์ญวนรูปแรกคือ พระครูคณานันสมณาจารย์ (องฮึง) อารามฝ่ายมหายานจีนแห่งแรก คือ วัดยงฮกยี่ ซึ่งต่อมาได้รับพระราชทานนามว่า วัดบำเพ็ญจีนพรต ต่อมาได้มีการสร้างวัดในฝ่ายมหายานที่สำคัญขึ้นอีกหลายวัด เช่น วัดมังกรกมลาวาส วัดจีนประชาสโมสรสำนักสงฆ์อีกหลายแห่ง ในสมัยรัชกาลที่ ๕ และมหายานฝ่ายจีนนิกรุ่งเรืองสูงสุดในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ในยุคของเจ้าคณะใหญ่สงฆ์จีนนิกรูปที่ ๖ พระมหาคณาจารย์จีนธรรมสมาธิวัตรฯ (โพธิ์แจ่มมหาเถระ) ได้มีการสร้างวัดอันเป็นศูนย์กลางการปฏิบัติที่สำคัญขึ้นอีกหลายแห่ง เช่นวัดโพธิ์เย็น วัดเทพพุทธาราม วัดโพธิ์ตัดาราม วัดโพธิ์แมนคุณาราม ศูนย์กลางคณะสงฆ์จีนแห่งประเทศไทย เป็นต้น

นิคมหายานในประเทศไทย พุทธศาสนาฝ่ายมหายานในประเทศไทยมีอยู่ ๒ นิคม คือ อนัมนิกาย (ญวน) และจีนนิคม ธรรมเนียมปฏิบัติของสงฆ์มหายานโดยเฉพาะสงฆ์จีนถือปฏิบัติในหลักนิคมลูกจง(นิคมวินัย) นิคมเชี่ยมจง (นิคมวิปัสสนาหรือนิคมเซ็น) ควบกับนิคมเหียนจง(นิคมเปิด) ซึ่งปฏิบัติทั่วไปในวัดจีนมหายาน นิคมและมีเฉพาะสังฆารามเดียวเท่านั้นที่มีการเพิ่มปฏิบัติในหลักนิคมมิกจง (นิคมระหัดยานนิคมหนึ่งของวัชรยานทิเบต) เป็นพิเศษคือวัดโพธิ์เย็นตลาดลูกแก จังหวัดกาญจนบุรี ในยุคนี้ได้มีการแปลพระปาฏิโมกข์ฝ่ายมหายาน นิคมวินัยซึ่งถือเป็นปาฏิโมกข์วินัยที่เคร่งครัดที่สุดเพื่อเป็นหลักปฏิบัติควบคู่กับพระไตรปิฎกและโพธิสัตว์สิกขา ของพระสงฆ์มหายานจีนนิคม^๕

พระพุทธรูปศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองในประเทศไทยนับตั้งแต่ยุคกรุงสุโขทัย กรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี มาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ โดยพระภิกษุสามเณรได้ศึกษาและปฏิบัติธรรม จนมีความรู้ความเข้าใจอย่างลึกซึ้ง แล้วนำมาสั่งสอนประชาชนให้มีความรู้ความเข้าใจตามไปด้วย โดยการศึกษาชั้น เน้นในธรรมา ๒ ของพระพุทธศาสนา ได้แก่

๑. คันถธุระ (ธุระฝ่ายคัมภีร์, กิจด้านการเล่าเรียน (Gantha-dhura: burden of study; task of learning)

๒. วิปัสสนาธุระ เป็นธุระฝ่ายเจริญวิปัสสนา ทำกิจด้านการบำเพ็ญภาวนา หรือเจริญกรรมฐาน อันรวมทั้งสมณะที่เป็นเบื้องต้น ซึ่งเรียกรวมเข้าไว้ด้วยโดยฐาน มีวิปัสสนาเป็นส่วนสำคัญ (Vipassanà-dhura: burden of insight development; task of meditation practice)

^๕ มหาวิทยาลัยมหิดล วิทยาลัยศาสนศึกษา, ความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับมหายาน, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <http://www.crs.mahidol.ac.th/thai/mahayana41.htm> [๒๑ มกราคม ๒๕๖๑].

ในสมัยกรุงสุโขทัย การปฏิบัติในคันถธุระและวิปัสสนาธุระ แบ่งแยกออกจากกันอย่างชัดเจน พระภิกษุที่อยู่ในเมืองส่วนใหญ่จะเน้นในด้านคันถธุระ ศึกษาในคัมภีร์พระไตรปิฎกต่างๆ ส่วนพระภิกษุที่อาศัยอยู่ในวัดป่า จะศึกษาในส่วนของวิปัสสนาธุระ เน้นในการเจริญพระกรรมฐาน จนมีการแบ่งการปกครองคณะสงฆ์ออกเป็น ๒ คณะ คือ คณะคามวาสี(คณะฝ่ายขวา) และคณะอรัญวาสี (คณะฝ่ายซ้าย) ต่างมีพระสังฆราชของตนเอง รับผิดชอบดูแลพระภิกษุในฝ่ายของตน

กรุงสุโขทัยจึงมีพระสังฆนายกหรือประมุขสงฆ์ ๒ รูป คือ พระสังฆราชคณะคามวาสี และพระสังฆราชคณะอรัญวาสี เช่นที่มีระบุไว้ใน พ.ศ. ๑๙๔๙ พระครูติลกตริณศีลคันทรวาสีธรรมกิตติสังฆราชมหาสามิเจ้า เป็นพระสังฆราชของคณะอรัญวาสี และพระสังฆราชญาณรุจิรมหาเถร เป็นพระสังฆราชของคณะคามวาสี^๖

พระพุทธศาสนาในประเทศไทย นอกจากนิกายเถรวาท ที่มีสองฝ่าย คือ มหานิกาย ซึ่งเป็นนิกายดั้งเดิมและมีพระสงฆ์มาก ธรรมยุตินิกาย ซึ่งมีพระสงฆ์จำนวนน้อย เพราะเกิดในภายหลังแล้วยังมีนิกายมหายาน ที่มีพระสงฆ์สองฝ่ายเช่นกัน คือ จินนิกายและอนันนิกาย ทั้งสองนิกายนี้มีวัตรปฏิบัติเหมือนกัน ต่างแต่โครงสร้างและสำเนียงการสวดมนต์ พระสงฆ์ทั้งสองนิกายนี้ต่างก็เป็นพระสงฆ์มหายาน และมีรากฐานจากพระพุทธเจ้าองค์เดียวกัน พระคัมภีร์เล่มเดียวกัน ได้มีการทำสังคายนาเพื่อจัดระเบียบพระธรรมวินัยเป็นหมวดหมู่ สะดวกในการจดจำ เรียกว่าพระไตรปิฎก แต่ยังคงใช้วิธีท่องจำได้บันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร การทำสังคายนาได้ทำกันมาหลายครั้ง ด้วยเหตุผลเพียงประการเดียวคือ เกรงว่า “พระธรรมวินัยเสื่อมสูญไปหรือผิดพลาดไปจากเดิม โดยเฉพาะการทำสังคายนาครั้งที่ ๕ ได้มีการจารึกพระพุทธรวณะเป็นลายลักษณ์อักษรบนใบลานด้วยภาษาบาลี ซึ่งเป็นภาษาที่พระศาสดา ทรงใช้แสดงธรรมแก่พุทธสาวก อันเป็นต้นฉบับของพระไตรปิฎกฝ่ายนิกายเถรวาท มีจำนวน ๔๕ เล่ม แบ่งออกเป็นวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก รวมเรียกว่าพระไตรปิฎก”^๗

๒.๑.๑.๖ แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาท มนุษย์ปุถุชนปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้านั้น พระธรรมธีรราชมหามุนี (วิลาส ญาณวโร) ได้กล่าวไว้ใน “โลกนาถที่ปณี” เกี่ยวกับฝูงมนุษย์ปุถุชนทั้งหลาย ในมนุษย์ภูมิมีอยู่ ๒ จำพวก ดังนี้

๑) อันธพาลปุถุชน มนุษย์จำพวกนี้ เป็นคนพาลสันดานหนา มีชีวิตอยู่อย่างหยาบซ่า เลวทราม บุญบาปมิได้คำนึงถึง อยู่ไปวันหนึ่ง ๆ ประดุจคนตาบอด แต่เข้าใจผิดคิดว่าตนเป็นยอดคน ในเชิงความคิด เทียบแผลงฤทธิ์เกรงหวนเห่ไปข้างบาปมากกว่าข้างบุญ ประกอบอกุศลกรรมต่างๆ มีจิตสกปรก ครั้นสิ้นชีวิตขาดใจตายไป ย่อมไปเกิดในอบายภูมิ คือต้องเป็นสัตว์นรก เปรต อสุรกาย เดียรจฉาน บางที่อันธพาลปุถุชนเหล่านี้ก็กลับมาเกิดในมนุษย์โลกเรานี้อีก แต่หลักกรรมชั่วของตัวไม่พ้น เขาจึงเป็นคนสันดานร้าย ไม่รู้จักบุญและบาป

๒) กัลยาณปุถุชน มนุษย์จำพวกนี้เป็นคนมีสันดานดี จิตใจงามมีศีลธรรมประจำตน บำเพ็ญกุศล ไม่มีความประมาทในวัยและชีวิตของตน เมื่อเสียชีวิตแล้วก็ได้ไปเกิดเป็นเทวดา ถ้าหากว่า

^๖ คณาจารย์มหาวิทยาลัย, การปกครองคณะสงฆ์ไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๘.

^๗ ดนัย ไชยโยธา, ลัทธิ ศาสนา และระบบความเชื่อกับประเพณีนิยมในท้องถิ่น, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๘), หน้า ๓๑.

มีศรัทธาแก่กล้า มีความพยายามในการบำเพ็ญสมณธรรมฐานจนได้สำเร็จฉฉฉฉ ก็ได้ไปเกิดเป็นองค์พระพรหม^๘ พื้นฐานพัฒนาจิตจาก ปุณฺณธรรมดา ให้เป็นกัลยาณปุณฺณ (ปุณฺณที่ดี) จนถึงเป็น “พระโพธิสัตว์” จะต้องมนุษย์จำพวกนี้เป็นคนมีสันดานดี จิตใจงามมีศีลธรรมประจำตน อุตสาหะบำเพ็ญกุศลอย่างต่อเนื่อง

ในพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น พระโพธิสัตว์ หมายถึง ผู้บำเพ็ญบารมีเพื่อที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต มีจุดมุ่งหมายแห่งการบำเพ็ญบารมีเพื่อการตรัสรู้้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณและการนำพวงชนทั้งปวงออกไปจากความทุกข์แห่งการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ^๙

ในยุคแรกๆ คำว่า “บารมี” หมายถึงความเป็นเลิศ ความเต็มเปี่ยมสมบูรณ์ในด้านใดก็ได้ ต่อมา ความหมายของศัพท์แคบเข้า คือ จะหมายถึงความเป็นเลิศหรือความบริบูรณ์ในหมวดธรรมหมวดธรรมหมวดใดหมวดหนึ่งในพระพุทธศาสนา ในที่สุดจะหมายถึงความเป็นเลิศ หรือเป้าหมายสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา คือ พระนิพพาน^{๑๐}

คัมภีร์พระไตรปิฎก แสดงไว้ว่า “บารมี ๑๐ อุปบารมี ๑๐ และปรมัตถบารมี ๑๐ เต็มได้อย่างไร เพราะพระองค์ทรงบำเพ็ญพุทธการกธรรม (ธรรมที่กระทำความเป็นพระพุทธเจ้า) ให้บริบูรณ์”^{๑๑} และ “บุคคลผู้แน่นอนในมิจฉัตตะกาวลงสู่สัมมัตตนิยามได้ บุคคลผู้แน่นอนในสัมมัตตะกาวลงสู่มิจฉัตตนิยามได้ไซ้ใหม่ ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น ฯลฯ บุคคลผู้แน่นอน ในที่นี้หมายถึงผู้เป็น “พระโพธิสัตว์” ที่ได้รับเอภังสพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าว่าจักบรรลุโพธิญาณ (ปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้) ในอนาคตอย่างแน่นอน^{๑๒} พระโพธิสัตว์ผู้ได้พยากรณ์ในสำนักพระพุทธเจ้า ๒๔ พระองค์ ก็ทรงบำเพ็ญพุทธการกธรรมมีทานบารมี^{๑๓} กว่าจะเป็นพระพุทธเจ้าได้นั้น เริ่มจากปรารภนาที่จะเป็นพระพุทธเจ้า คือ ติดอยู่ในพระหฤทัยอย่างเดียว (มโนปณิธาน) นานถึง ๗ อสงไขยกัปต่อจากนั้นทรงเปล่งวาจา (วจีปณิธาน) นานถึง ๙ อสงไขยกัป ต่อจากนั้นนานถึง ๔ อสงไขยแสนกัปจึงปรารภนาพร้อมทั้งกายและใจ^{๑๔}

^๘ พระธรรมธีรราชมหามุนี (วิลาส ญาณวโร), **โลกนาถทิปนี**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๓๓๗, หน้า ๒๖๔-๒๖๕.

^๙ พระครูปริยัติคณานุรักษ์ (พงษ์สันต์ ศรีสมงาม), “การศึกษาเปรียบเทียบบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาทและมหายาน”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ข.

^{๑๐} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, “ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔), หน้า ก.

^{๑๑} ชุ.พุทฺธ. (ไทย) ๓๓/๗๗/๕๖๖.

^{๑๒} อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๖๖๓/๗๑๕-๗๑๖.

^{๑๓} คัมภีร์อรรถกถานี้ อธิบายความในพุทธวงศ์แห่งขุททกนิกาย ผลงานของพระพุทธทศตตะซึ่งเป็นพระอรรถกถาจารย์รุ่นหลังพระพุทธโฆสะเนื้อหาหลักของคัมภีร์นี้เพื่ออธิบายรายละเอียดเกี่ยวกับที่ปรากฏอยู่ในหมวดพุทธวงศ์ซึ่งว่าด้วยพุทธประวัติพระจริยาวัตรและพุทธลักษณะของพระพุทธเจ้าพระองค์ต่างๆ ชุ.พุทฺธ.อ. (ไทย) ๙/๒/๖๙๐.

^{๑๔} สมบูรณ์ ตาสนธิ, **กว่าจะเป็นพระพุทธเจ้า**, (นนทบุรี: บริษัท ธิงค์ ปียอนด์ บุ๊คส์ จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๓๓.

ในปกรณวิเสสวิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสจารย์ แสดงไว้ว่า “เราคือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า นามว่าโคตมะ อายุของเราในยุคสมัยบัดนี้น้อยเพียงชั่วร้อยปี ไม่นานเลยเราจักปรินิพพาน”^{๑๕}

ในนิบาตชาดกในแต่ละเรื่องในจำนวน ๕๔๗ เรื่องนั้น เป็นการบำเพ็ญบารมีข้อใดในชั้นใด ของบารมีทั้งสามชั้นของพระโพธิสัตว์ ซึ่งจัดเป็นหมวดหมู่ตามบารมี ๑๐ ได้ ดังนี้ ทานบารมี มี ๓๕ ชาดก ศีลบารมี มี ๓๓ ชาดก เนกขัมมบารมี มี ๘๐ ชาดก ปัญญาบารมี มี ๒๕๖ ชาดก วิริยบารมี มี ๗ ชาดก ขันติบารมี มี ๒๕ ชาดก สัจจบารมี มี ๙ ชาดก อธิษฐานบารมี มี ๖ ชาดก เมตตาบารมี มี ๖๘ ชาดก และอุเบกขาบารมี มี ๒๖ ชาดก รวมเป็น ๕๔๗ ชาดก^{๑๖}และการบำเพ็ญเนกขัมมบารมีของพระเตมีย์นั้น บารมีเป็นคุณความดีที่ทำให้พระองค์เป็นผู้ที่เหนือกว่าผู้อื่น เป็นผู้ประกอบด้วยความดี มีขันติบารมี สัจจบารมี อธิษฐานบารมี เป็นผู้เห็นทุกข์ภัยต่างๆ จึงได้บำเพ็ญบารมีเพื่อช่วยให้ตนเองหลุดพ้นจากความทุกข์และช่วยเหลือให้ผู้อื่นให้พ้นทุกข์ด้วย^{๑๗}

พระสมณโคตมพุทธเจ้าทรงเริ่มต้นแสวงหาการตรัสรู้ตั้งแต่ในอดีตกาลย้อนหลังจากกลับไปสี่อสงไขยกับอีกแสนกัป ในกาลนั้นพระองค์เกิดเป็นสุเมธพราหมณ์ ได้พบพระที่ปึงกรพุทธเจ้า และตั้งความปรารถนาที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยหวังที่จะพาผู้อื่นให้พ้นทุกข์ด้วย จากนั้นพระองค์ได้พิจารณาธรรมที่จะทำให้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีทาน และมีอุเบกขาเป็นที่สุด จากนั้นปฏิบัติตามนั้นอย่างต่อเนื่องโดยไม่ทรงท้อถอย แม้ต้องประสบกับความลำบากถึงขั้นยอมสละชีวิต^{๑๘} ในสมัยที่พระองค์เสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์สุเมธดาบสนั้น พระองค์ทรงทอดตนเป็นสะพานให้พระพุทธเจ้าที่ปึงกรพร้อมด้วยพระสาวกสี่แสนพระองค์ทรงดำเนินผ่านทางที่เป็นเปือกตมข้ามไป^{๑๙} พระพุทธเจ้าที่ปึงกรทรงพยากรณ์ว่า “ด้วยแสนกัปแต่กัปนี้ พระโพธิสัตว์สุเมธดาบสนี้จักได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ดาบสนี้จักเป็นพระพุทธเจ้าในโลกพระนามว่าโคตม”^{๒๐} จากนั้นพระโพธิสัตว์ยังได้รับพุทธพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ นับเป็นจำนวนถึง ๒๔ พระองค์ ใช้เวลาทั้งหมด ๔ อสงไขยกัปอีกแสนกัป ตลอดเวลาที่ผ่านมาได้เลือกเพ้นพุทธการกรรรมบำเพ็ญบารมี นับภพชาติไม่ถ้วน トラบจนมาถึงชาติที่เสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดร นับเป็นชาติสุดท้ายแห่งการบำเพ็ญบารมีครบบริบูรณ์ และเมื่อพระองค์เสด็จสวรรคตจากพระชาติที่เป็นพระเวสสันดรแล้ว ได้ไปอุบัติในสวรรค์ชั้นดุสิต ชื่อว่า เสตเกษตรพบุตร รอกาลอันสมควรที่จะตรัสรู้ อาณิสสแห่งการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย พระพุทธองค์ทรงสรรเสริญว่า พระโพธิสัตว์บริบูรณ์พร้อมด้วยธรรม ๘ ประการ^{๒๑} และไม่ไปสู่อภัพฐาน^{๒๒} เมื่อพระพุทธเจ้านามว่าสมณโคตม พระองค์ทรงเป็น

^{๑๕} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๔๗.

^{๑๖} พัทธน์ เพ็งผลา, “การวิเคราะห์การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในนิบาตชาดก”, **รายงานการวิจัย**, (ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๐), หน้า ๑.

^{๑๗} จิตตกานต์ มณีนารถ, “การศึกษาเนกขัมมบารมีในเตมียชาดก”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), บทคัดย่อ.

^{๑๘} พระมหาประกิต ประทุมรัตน์, “ศึกษาวิเคราะห์หลักฐานการตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของพระสมณโคตมพุทธเจ้า”, **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๕๓), หน้า ๖.

^{๑๙} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๔๖๓/๕๑๕., ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๖๓/๕๐๒.

^{๒๐} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๖๔-๑๖๖/๑๕๗.

^{๒๑} ขุ.จริยา.อ. (ไทย) ๙/๓/-/๕๘๐-๕๘๓., ขุ.พุทธ.อ. (ไทย) ๙/๒/-/๖๙๐.

พระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญธรรมครบถ้วนแล้วย่อมได้รับผล คือ บรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ มีกำลังพระปัญญินทรีย์แรงกล้า พระองค์ทรงพิจารณาในการบำเพ็ญปัญญาบารมี มองเห็นอานิสงส์ของปัญญาว่าทานจะบริสุทธิดด้วยปัญญา ศีลจะบริสุทธิดด้วยปัญญา ภาวนาจะบริสุทธิดด้วยปัญญา กิเลสทั้งหลายจะหมดก็ด้วยปัญญา พึงสั่งสมปัญญาบารมีเพราะปัญญาเป็นอาวุธในการกำจัดกิเลสทั้งหลาย^{๒๓} ดังพุทธพจน์ว่า “แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี”^{๒๔} “การได้มาซึ่งสัพพัญญุตญาณก็ต้องอาศัยปัญญา”^{๒๕} พระองค์ทรงบำเพ็ญบารมีมา ๔ อสงไขยกับอีกแสนกัปจึงสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าเป็นพระโพธิสัตว์จำพวกปัญญาธิกะ เพราะกำลังพระปัญญินทรีย์แรงมาก

พระโพธิสัตว์ทั้งมีความกล้าหาญมุ่งมั่นในการบำเพ็ญบารมีของตนเป็นอย่างยิ่ง แม้ต้องเผชิญกับ ความยากลำบากเพราะมีความต้องการที่จะได้เป็นพระพุทธเจ้าเป็นแรงจูงใจแม้ว่าการกระทำของ พระโพธิสัตว์บางโอกาสจะเป็นสถานการณ์ที่ขัดแย้งทางศีลธรรม แต่พระโพธิสัตว์ก็สามารถดำรงตนอยู่ในการบำเพ็ญบารมีอย่างมั่นคง และคุณธรรมสำคัญที่พระโพธิสัตว์มีความกล้าหาญในการบำเพ็ญบารมีได้อย่างต่อเนื่อง^{๒๖} ผู้ปรารถนาความเป็นพระพุทธรูปนั้นย่อมบำเพ็ญบารมีธรรมหนักแน่นด้วยน้ำใจเด็ดเดี่ยวมั่นคง ไม่ว่าจักเสวยพระชาติเป็นอะไรก็ตาม ย่อมจะมีน้ำใจสมาทานมั่นคงยิ่งในการประกอบการอันเป็นกุศลกรรมแล้ว ก็ทำให้เพิ่มความพยายามมากยิ่งขึ้นโดยไม่เห็นแก่ความเหนื่อยพระวรกาย ไม่ว่าจะมิสมณะ พรหมณ์ อินทร์ พรหม ยมยักษ์ หรือใครๆ ที่มีจิตคิดจะทดลองด้วยอุบายให้พระพุทธรูปจะเสียซึ่งกุศลสมาทาน ก็มีอาจจะทำได้สำเร็จเลย^{๒๗}

สรุปว่า เมื่อมนุษย์ผู้หนึ่งตั้งความปรารถนาจะเป็นพระพุทธรูปก็ต้องตั้งมโนปณิธาน วชิปณิธาน และกายวชิปณิธาน พร้อมกับสั่งสมทำความดีเป็นพระอนิยตโพธิสัตว์ และต้องสั่งสมบารมีเพิ่มโดยทำ ธรรมสโมธาน ๘ อันเปรียบเสมือนประคองยานพาหนะนำพาพระอนิยตโพธิสัตว์ไปสู่ความเป็นพระนิยตโพธิสัตว์ ให้สมบูรณ์ แล้วได้รับพุทธพยากรณ์จากพระพุทธรูปองค์ใดพระองค์หนึ่งว่าจะตรัสรู้เป็นพระพุทธรูปอย่างแน่นอนในอนาคตกาล ในกรณีของ สุเมธดาบส ได้พบและรับพุทธพยากรณ์ ครั้งแรกจากพระที่ปึงกรพุทธรูป และครั้งสุดท้าย ครั้งที่ ๒๔ จากพระกัสสปะพุทธรูปว่าจะตรัสรู้เป็นพระโคตมพุทธรูปในอนาคต

๒.๑.๑.๗ แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์มหายาน พุทธบริษัทสี่ของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานมีความเชื่อเรื่องสรรพสัตว์ล้วนมีโพธิจิตหรือพุทธภาวะอยู่ในตัว หมายถึงสรรพสัตว์ล้วนมีธาตุบริสุทธิ์อันเป็นจุดเริ่มต้นของการเดินทางสู่สภาวะแห่ง การบรรลุธรรมนี้แฝงอยู่ เราอาจจะเรียกว่าโพธิจิตเป็นมูลรากเดียวกับพระพุทธภาวะ^{๒๘} คือศักยภาพแฝงหรือความสามารถ

^{๒๒} ที.ปา (ไทย) ๑๑/๓๑๖/๓๐๓.

^{๒๓} สุริย์ มีผลกิจ, **พระพุทธประวัติ**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท คอมพิวเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๑.

^{๒๔} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓/๑๓.

^{๒๕} อ.ท. (ไทย) ๒๐/๕/๖๑., ข.อ. (ไทย) ๓๒/๓๓/๖.

^{๒๖} พระมหาจุฬาลงกูณ, “ความกล้าหาญทางจริยธรรมในการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ ในทศชาติชาดก”, **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๖), หน้า ๓.

^{๒๗} พระเทพมุนี (วิลาส ญาณวโร), **ศาสตร์ว่าด้วยการเป็นพระพุทธเจ้า**, (มปท., ม.ป.ป), หน้า ๒๗-๒๘.

^{๒๘} อสงฺราณมธุรส (บัวเอ็ง), แปลเป็นภาษาไทยโดยสถียรโพธิ์นันทะ, **บรรพชาอุปสมบทวิธีอันนิกาย**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สหวิทยาพณิชย์, ๒๕๐๒), หน้า ๔๒

แห่งการบรรลุธรรมของสรรพสัตว์ก็ได้ พุทธศาสนายานได้ยกหลักการ เรื่องพุทธภาวะ (โพธิสัตว์) นี้ให้เป็นหลักที่สำคัญของตน ศักยภาพหรือความสามารถนี้พุทธศาสนายานเชื่อว่ามียุ่อย่างเสมอภาคเท่าเทียมกันทุกคน แต่ปุณชนทั่วไปยังมีวิชา^{๒๙} เป็นเครื่องบดบังธรรมชาติ แห่งพุทธะอยู่เท่านั้น ถ้ามีการขัดเกลาความมืดที่ปิดบังธรรมชาติแห่งพุทธะนี้ออกไปก็จะพบกับความสว่างแจ้งใสบริสุทธิ์แห่งจิตนี้เท่าเทียมกัน ผู้มีตบอดไม่ตระหนักรู้ในจิตอันบริสุทธิ์นี้ คือปุณชน ผู้เจริญแล้วมีปัญญาในการหยั่งรู้กฎธรรมชาติได้ จึงเป็นหนึ่งเดียวกับพุทธะ

ในพระพุทธศาสนาเถรวาทก็กล่าวถึง แนวคิดนี้เช่นกัน ท่านพุทธทาสกล่าวว่า จิตของสรรพสัตว์นั้นตามธรรมชาติแท้ๆ มันมิได้มีกิเลสติดมา นับเป็นจิตที่เกลี้ยง ที่ว่างจากกิเลส มีลักษณะประภัสสรหรือเรืองแสง เมื่อกิเลสยังครอบงำความประภัสสรก็หายไป พุทธภาวะนี้มีชื่อเรียกที่แตกต่างกันไปหลายชื่อ ตัวอย่างที่พบได้บ่อยก็เช่น ตถาคตครรณ^{๓๐} พุทธะ พุทธจิต พุทธธาตุ โพธิจิต หรือในนิกายเซ็น ใช้คำนิยามว่า จิตเดิมแท้ จากการที่พุทธศาสนายานย้ำเน้นในประเด็นเรื่องพุทธภาวะนี้ ทำให้เห็นได้ว่า พุทธศาสนายานย้ำเน้นในปัญญาของสรรพสัตว์ที่จะสามารถพัฒนาตนให้เจริญขึ้นเป็นพุทธะได้ อาจจะเรียกภาวะเช่นนี้ตามที่ท่านอาจารย์พุทธทาสกล่าวไว้ว่าเป็นภาวะสากลแห่งการบรรลุธรรม ท่านเชื่อว่า สรรพชีวิตล้วนลุ่มเืองสู่สภาวะนิพพาน^{๓๑} จะช้าบ้างเร็วบ้าง เดินหน้าบ้างถอยหลังบ้าง ก็เป็นเรื่องธรรมดาไม่แปลก แต่ในท้ายที่สุดทุกชีวิตต้องเดินทางเข้าสู่ภาวะสูงสุดแห่งชีวิตนี้ได้เหมือนกัน

พุทธศาสนายานมีความคิดที่พัฒนาออกจากคัมภีร์ดั้งเดิมมาก จึงต้องมีพระสูตรใหม่ เรียกว่า ไวยาปยุตสูตร หรือ มหายานสูตร ซึ่งมหายานกล่าวว่า เป็นความหมายที่ลึกซึ้งของพระสูตรเดิม นอกจากนี้ ยังมีคัมภีร์แต่งอธิบายความเฉพาะเรื่องเรียกว่า ศาสตร์ และคัมภีร์ที่เกี่ยวกับเรื่องราวต่างๆ เป็นพิเศษอีกด้วย โดยแบ่งตามความคิดสำคัญของมหายานดังนี้

๑) เรื่องพระโพธิสัตว์ พระพุทธศาสนายานเปลี่ยนแปลงอุดมคติจากการมุ่งเป็นพระอรหันต์มาเป็นการมุ่งเป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งช่วงที่บำเพ็ญธรรมเพื่อให้เป็นพระพุทธเจ้าเรียกว่า “พระโพธิสัตว์” การยกการเป็นพระโพธิสัตว์เป็นอุดมคติจำเป็นต้องมีคัมภีร์ที่สนับสนุนความคิดและคัมภีร์ให้รายละเอียดขั้นตอนของการบำเพ็ญธรรมเพื่อการเป็นพระโพธิสัตว์ขึ้น คัมภีร์ที่แสดงเรื่องพระโพธิสัตว์จึงแบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภท ดังนี้ คือ คัมภีร์ที่กล่าวเรื่องอุดมคติของพระโพธิสัตว์ เช่น สัทธรรมปุณฑริกสูตร วิมลเกียรติคุณวิเทศสูตร และคัมภีร์ที่กล่าวถึงรายละเอียดและขั้นตอนการเป็น พระโพธิสัตว์ เช่น ทศภูมิสูตร มหายานสูตร ลังการ สมาริราชสูตร ราชกรุปาลปริพถจจา ศึกษาสมุจจัยโพธิจรยาวตาร เป็นต้น

๒) ความคิดเรื่องศูนยตา พระพุทธศาสนาดั้งเดิมถือว่า คนคือขันธ ๕ ที่ประชุมกันเกิดการเปลี่ยนแปลงไปเรื่อยๆ พุทธศาสนายานกล่าวว่า ความคิดเช่นนี้เป็นเพียงอนัตตาเฉพาะตน

^{๒๙} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑), หน้า ๑๕๘.

^{๓๐} สุมาลี มหณรงค์ชัย, **พุทธศาสนายาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๖).

^{๓๑} สุวรรณา สถาอานันท์, **ปรัชญาพุทธทาสกับมหายานธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๖), .หน้า ๕๓.

เป็นบุคคลศุนยตา ยังไม่ใช่ความจริงที่แท้ ผู้ที่เห็นเช่นนั้นเพียงแต่ตัดอาสวะได้ ยังไม่สามารถตัดการปิดกั้นทางความรู้ได้ ผู้ที่เห็นแจ้งอย่างสมบูรณ์จะต้องเห็นธรรมศุนยตา คือ ภาวะทั้งปวงทั้งหมดเป็นศุนย

คัมภีร์มหายานทุกเล่มกล่าวเรื่องศุนยตา แต่คัมภีร์ที่เน้นมากคือคัมภีร์ในหมวดปรัชญา ปารมิตา ซึ่งมีคัมภีร์เล่มสำคัญดังนี้ รัตนคุณสัจยคาถา อชฎาสัททรีกาปรัชญาปารมิตา วัชรเนติกา ปรัชญาปาริตา ปรัชญาปารมิตาหุทยสูตร

๓) การหลุดพ้นด้วยภักติ การหลุดพ้นในลักษณะที่ต้องใช้ปัญญาชั้นสูง คือ การเห็นศุนยตา อาจเป็นไปได้สำหรับทุกคน แต่ด้วยเหตุที่มหายานถือว่าทุกคนควรได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าได้หมด จึงได้เกิดการนำความศรัทธาหรือภักติขึ้นมาเป็นทางของความหลุดพ้น บุคคลผู้ต้องการหลุดพ้นเพียงแต่เอยพระนามพระพุทธเจ้า หรือพระโพธิสัตว์ผู้ทรงมหิธานุภาพก็สามารถหลุดพ้นได้เช่นกัน

ความคิดสำคัญทั้ง ๓ นี้ มีพัฒนาการไปโดยมิได้ส่งผลหรือสัมพันธ์กันเท่าใดนัก พระโพธิสัตว์ย่อมมีส่วนในความคิดทั้ง ๓ นี้ทั้งหมด ในฐานะเป็นอุดมคติ เป็นสื่อกลางของความคิดทางปรัชญาใหม่ คือ เรื่องศุนยตา และในฐานะเป็นที่ตั้งเห็นความภักติ ^{๓๒}

บารมีในพระพุทธศาสนา มหายาน มีจุดมุ่งหมายหลัก คือ ความต้องการที่ช่วยเหลือสัตว์ทั้งปวงให้พ้นจากทุกข์ คือ ชาติ ชรา มรณะ อย่างถูกวิธี แต่ทั้งนี้พระโพธิสัตว์มีความจำเป็นที่จะต้องพัฒนาตัวเองให้สามารถเป็นที่พึ่งของตัวเองได้เสียก่อน จึงจะสามารถแนะนำหรือช่วยเหลือผู้อื่นได้ ดังนั้นพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีธรรมทั้งหลายด้วยมีความปรารถนาพระโพธิญาณทำให้พระโพธิสัตว์มีความมุ่งมั่นจริงใจในการสร้างบารมี ในขณะที่บารมีธรรมทั้งหลายก็เป็นเหตุแห่งความสัมฤทธิ์ คือ การบรรลุพระโพธิญาณ จึงกล่าวได้ว่า การบำเพ็ญบารมีธรรมกับความใคร่ปรารถนาซึ่งพระโพธิญาณเป็นเหตุปัจจัยหนุนเนื่องแก่กันและกันให้เกิดขึ้น อนึ่งเมื่อกล่าวถึงจุดมุ่งหมายแห่งการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์แล้วจะเห็นได้ว่าย่อมเป็นไปเพื่อ (๑) การตรัสรู้สูตรสัมมาสัมโพธิญาณของพระโพธิสัตว์เองก่อน (๒) การนำปวงชนทั้งหลายออกไปจากห้วงทุกข์แห่งการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ ในพระพุทธศาสนา มหายาน ศาสนิกชนทุกคนควรตั้งโพธิจิต เพื่อเป็นพระโพธิสัตว์อุดมคติ พระโพธิสัตว์ในฐานะระบบจริยธรรม ที่เป็นแบบอย่างการดำเนินชีวิต พระโพธิสัตว์ที่บำเพ็ญบารมีแก่กล้า สมควรที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าได้แล้ว อาจจะยอมตรัสรู้และยินดีเป็นพระโพธิสัตว์เพื่อช่วยชนสรรพสัตว์จากกองทุกข์ในวัฏฏะสงสารต่อไป สรรพสัตว์ทั้งปวงแม้จะมีพุทธภาวะในตน แต่ก็ใช้ทั้งหมดที่จะสามารถช่วยตนเองได้ จึงต้องอาศัยการช่วยเหลือจากพระโพธิสัตว์จึงจะสามารถดำรงตนอยู่ได้และก้าวหน้าในธรรมขั้นสูงต่อไป ^{๓๓}

ในคัมภีร์มหายาน ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์เป็นแกนกลาง ของคำสอนพระโพธิสัตว์ เป็นทั้งจุดมุ่งหมายของศาสนา คือ โพธิ (ศุนยตา) และกรุณา เป็นที่พึ่งของศาสนิก เป็นสิ่งเคารพบูชาของศาสนิกผู้เลื่อมใส เป็นผู้สามารถปฏิบัติตามอุดมคติอันสูงส่งที่มหายานเน้น กล่าวได้ว่า ความคิด

^{๓๒} ประพจน์ อัสววิรุฬหการ, โพธิสัตว์จรยยา: มรรคาเพื่อมหาชน, (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๘-๒๐.

^{๓๓} พระครูปริยัติคณานุรักษ์ (พงษ์สันต์ ศรีสมงาม), “การศึกษาเปรียบเทียบบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาทและมหายาน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ก-ข.

เรื่องพระโพธิสัตว์ในช่วง เป็นเรื่องเอกเทศแยกจากลักษณะที่เป็นประวัติของพระพุทธเจ้า หรือ อาจกล่าวได้ว่า ในช่วงหลังของมหายาน เรื่องราวของพระโพธิสัตว์ตั้งอยู่ได้โดยไม่ต้องอิงอาศัย หรืออ้างถึงพระพุทธเจ้าเลย ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ได้แยกเป็นเอกเทศจากพระพุทธเจ้า กลายเป็นการบรรลุสภาพอย่างหนึ่งที่ทำให้ผู้บรรลุเป็นพระโพธิสัตว์ผู้ประเสริฐ มีหน้าที่สำคัญในการช่วยเหลือดูแลชาวโลกและกลายเป็นเหล่าเทพเจ้าผู้สถิตในสรวงสวรรค์

สาเหตุที่ทำให้เกิดความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์มีลักษณะดังกล่าว มีทั้งสาเหตุที่เกิดจากการพัฒนาความคิด แนวทางในพุทธศาสนาเองและสาเหตุจากภายนอก จึงสามารถแบ่งสาเหตุได้เป็นหมวดใหญ่ๆ ได้ ๒ หมวด คือ

ก. สาเหตุภายใน ประเด็นสำคัญที่เป็นปัจจัยให้เกิดสาเหตุภายใน คือ การพัฒนาของพระพุทธศาสนาไปในด้านต้องการบำเพ็ญประโยชน์แก่สังคม หรือทำให้ศาสนาเกี่ยวพันกับสังคมมากขึ้น เพื่อประโยชน์ในการเผยแผ่ รวมทั้งการพัฒนาหลักปรัชญาเรื่องศุขนิยามและเรื่องภักติด้วยปัจจัยต่างๆ เหล่านี้ล้วนเป็นสิ่งที่สืบเนื่องมาแต่พุทธศาสนาช่วงก่อนๆ นี้ อันก่อให้เกิดสาเหตุที่ทำให้พระโพธิสัตว์กลายเป็นความคิดสำคัญดังนี้

๑. การเน้นเรื่องการช่วยเหลือผู้อื่น

การเผยแผ่ศาสนาไปสู่ชนหมู่มากเป็นเหตุให้พุทธศาสนามีแนวโน้มที่จะเกี่ยวพันกับสังคมมากขึ้น หลักสำคัญที่ได้รับการเน้นมากคือ ความกรุณาของพระโพธิสัตว์ ในอันที่จะช่วยเหลือผู้อื่น การเน้นเรื่องที่ทำให้เกิดความคิด ๒ ประการ ในพุทธศาสนาพุทธนิกายมหายานช่วงต้น คือ

๑.๑ การต่อต้านระบบวรรณะ ความมุ่งหมายแต่เดิมของพุทธศาสนา คือการสละบ้านเรือนออกบวชเพื่อบำเพ็ญเพียรให้ถึงความหลุดพ้น เรื่องราวในคัมภีร์ชั้นต้นๆ จึงเป็นเรื่องของพระภิกษุเป็นส่วนใหญ่ ที่กล่าวถึงเรื่องผู้ครองเรือนเป็นส่วนน้อย ความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับพระภิกษุ คือ การได้รับคำสั่งสอน หน้าที่ของภิกษุที่มีต่อสังคมอย่างชัดเจน แต่ในเวลาต่อมาเมื่อเกิดมีวัดสำหรับพระสงฆ์อยู่เป็นหลักแหล่งแน่นอน การออกจาริกสั่งสอนก็ลดลงตามลำดับ และระบบวรรณะก็ก่อตัวซับซ้อนขึ้นตามกาลเวลา ดังจะเห็นได้ว่า พระวินัยอันเป็นข้อบังคับเฉพาะตัวพระภิกษุ ได้ขยายออกเป็นข้อบังคับอันอันเกี่ยวแก่การบริหารคณะสงฆ์ ซึ่งมีลักษณะซับซ้อนและยุ่งยากมากขึ้น

เมื่อพระภิกษุเข้ามาอยู่ในอารามเดียวกัน การศึกษาหาความรู้ของพระภิกษุก็ย่อมเป็นระบบเป็นสำนักให้มั่นคงขึ้น อันเป็นสาเหตุให้เกิดตำราพระอภิธรรม ตำราเหล่านี้เหมาะแก่ผู้ได้ศึกษาพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งเท่านั้น การที่พระภิกษุสนใจศึกษางานอันเป็นลักษณะทางวิชาการดังกล่าว ทำให้เกิดการติดต่อกันระหว่างพระกับชาวบ้านน้อย ทางชาวบ้านจะเกี่ยวข้องกับพระภิกษุก็ด้วยการทำบุญทำทานแต่เพียงประการเดียว การจะเข้าใจหลักธรรมให้สูงขึ้นก็แลดูเป็นของเหนือบานปลาย เพราะพระภิกษุได้พัฒนาระบบตำราวิชาการห่างออกจากสภาพที่พบเมื่อเชื่อกันมากขึ้น ด้วยเหตุดังกล่าวจึงมีผู้มองระบบวรรณะเป็นระบบปิด อำนาจประโยชน์แก่พระภิกษุแต่ส่วนเดียว ทำให้มีผู้มองพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่พยายามผล่อออกจากสังคม ละทิ้งหน้าที่อันดีงามที่จะคอยช่วยเหลือผู้อื่น ดังนั้นความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ จึงได้รับการสนับสนุนขึ้นแทนการบวชเป็นพระภิกษุ ด้วยถือว่าการบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์สามารถให้ประโยชน์ได้ทั้งกับสังคมและตนเอง

๑.๒ การข่มอุตมคติพระอรหันต์ อุตมคติดั้งเดิมของพระพุทธศาสนา คือการมุ่งไปสู่ความเป็นพระอรหันต์ด้วยการทำลาย อาสวกิเลสทั้งปวง แต่ในพุทธศาสนาพุทธนิกายมหายานพระอรหันต์ถูก

พุทธศาสนาหมายาน กล่าวว่า ความรู้หรือโพธิของพระพุทเจ้า คือ ศูนย์ดา อันเป็นความจริงสูงสุด เป็นลักษณะของทุกสิ่งทุกอย่าง ความจริงสูงสุดนี้เรียกว่า ตถตาหรือตตตวนศูนย์ดา นี้ย่อมครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่าง เป็นสภาวะของทุกสิ่งทุกอย่าง เป็นปรัชญา เป็นอไทวตะ เมื่อโพธิเป็นเช่นนั้นพระพุทเจ้าก็เป็นเช่นนั้นด้วย พระพุทเจ้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัันตถตา และกล่าวว่า กายของพระพุทเจ้าที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัันกับสภาพสงสตนนี้เรียกว่า ธรรมกาย

ดังนั้น พระพุทธเจ้าทุกพระองค์จึงรวมอยู่ในธรรมกายเดียวกัน ในความเป็นจริงแล้ว มีพระพุทธเจ้าเพียงพระองค์เดียว โพธิ์ก็มีอยู่ประการเดียว พระพุทธเจ้าจึงมีลักษณะเป็นอันหนึ่งอันเดียว หรือเป็นอย่างเดียวกับระเบียบจักรวาล เป็นสภาวะที่ทุกคนที่อยู่ในตนเองอยู่ การปรากฏขึ้นของพระพุทธเจ้าเป็นเพียงแต่การมีผู้มาชี้ให้เห็นสภาวะที่มีอยู่ในตนเท่านั้น ในสังฆธรรมปฐกฐิกสูตร สรุปได้ว่า ลักษณะของพระพุทธเจ้าเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ไม่มีความคิดเรื่องพระพุทธเจ้าว่าเป็นบุคคลในประวัติศาสตร์ หรือเป็นบุคคลเอกเทศเหลืออยู่อีก พระพุทธเจ้ามีมาปรากฏบนโลกเป็นเพียงการแสดงของธรรมกาย ซึ่งมีอยู่ทุกหนทุกแห่ง เมื่อสภาวะของธรรมกายเป็นของทุกคน คนทุกคนจึงเป็นพระโพธิสัตว์ได้เท่ากันหมด และเป็นพระพุทธเจ้าได้ทุกคนเช่นกัน จะเห็นได้ว่า โพธิ์ ซึ่งแต่เดิมเป็นความรู้ที่ทำให้พ้นกิเลสได้กลายมาเป็นสภาวะครอบคลุมทุกสิ่ง ทุกอย่างไปในที่สุด เดิมพระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้ค้นคว้าจนเกิดความรู้ แต่ต่อมากล่าวว่าทรงพบธรรมดาของโลก อันเป็นเหตุให้รวมโพธิ์และพระพุทธเจ้าเป็นสิ่งเดียวกัน เป็นผลให้พระพุทธเจ้าเป็นผู้ที่เกิดจากโพธิ์มิใช่พบโพธิ์ และในที่สุดผู้ที่จะเป็นพระพุทธเจ้าก็ต้องกลับมาค้นหาโพธิ์ที่ซ่อนอยู่ในตัวเอง เพื่อให้ได้เป็นพระพุทธเจ้าอีก ซึ่งก็กลับไปสู่ประเด็น การค้นหาความรู้ในคัมภีร์รุ่นแรกนั่นเอง คัมภีร์ที่กล่าวเรื่องศุยนตา จึงมักเน้นเรื่องการได้โพธิ์จิตมาก เพราะจะเป็นเหตุให้มุ่งไปสู่ความเป็นพระพทธเจ้า

การหลุดพ้นด้วยปัญญาอย่างสูง คือ การเข้าใจเรื่องศุขนันทา หรือธรรมกาย เป็นเรื่องยากสำหรับชนทั่วๆ ไป โดยเหตุที่พุทธศาสนมหายานสนับสนุนความคิดให้ทุกคนเป็นพระพุทธเจ้า จึงจำต้องหาวิธีการอื่นที่เหมาะสม วิธีการนั้นคือ ความมีศรัทธา หรือภักติ

ศรัทธาเป็นข้อธรรมสำคัญข้อหนึ่งมาตั้งแต่พุทธศาสนาดั้งเดิม ดังปรากฏหลักฐานว่าบุคคลผู้จะเข้าสู่ศาสนาปฏิบัติธรรม จะต้องมีความศรัทธาในโพธิของพระพุทธเจ้า ลักษณะของศรัทธานั้นมิได้เป็นธรรมที่จะทำให้เกิดหลุดพ้นโดยตรง แต่เป็นธรรมเบื้องต้น อย่างไรก็ตามในพระพุทธศาสนาดั้งเดิมนี้เอง ก็เริ่มมีการกล่าวถึงการเข้าถึงโลกสวรรค์ได้ด้วยการมีศรัทธา

ศรัทธาที่มีลักษณะใกล้เคียงกับศรัทธาของมหายาน คือ ศรัทธาที่มีกล่าวในเถรีคาถา ความคิดดังกล่าวได้พัฒนาไปเป็นลักษณะภักดีในภายหลัง รวมทั้งการมีศรัทธาในโพธิ์ ซึ่งต่อมาโพธิ์ได้มีความหมายเป็นศูนย์กลาง ก็เท่ากับการมีศรัทธาเป็นศูนย์กลาง ซึ่งแสดงเป็นรูปของธรรมกาย เมื่อมีศรัทธาเต็มที่ รู้ว่าตนเองเป็นศูนย์กลาง ก็ถึงความหลุดพ้นโดยสมบูรณ์ได้ สิ่งที่เป็นที่ตั้งของความมีศรัทธาหรือภักดีนี้คือ พระโพธิสัตว์ ผู้ประทับอยู่บนดินแดนสุขาวดีเป็นหลัก การที่จะหลุดพ้นได้นั้นจำต้องมีการเอ่ยพระนามด้วยความศรัทธา ก็สามารถไปบังเกิดในดินแดนสุขาวดี จึงถือว่าได้เป็นพระโพธิสัตว์ เป็นบุคคลที่เที่ยงต่อพุทธภูมิ ก็โดยอาศัยศรัทธาหรือภักดีนั่นเอง จากสาเหตุภายในข้อดังกล่าวที่แสดงมา สาเหตุทุกข้อทำให้พระโพธิสัตว์กลายเป็นอุดมคติ โดยสาเหตุข้อแรกมีผลต่อการบำเพ็ญธรรมของพระโพธิสัตว์ด้านความมีกรุณาโดยตรง ข้อที่สอง เป็นเหตุให้ทุกคนเป็นพระโพธิสัตว์ได้ และมีผลต่อการบำเพ็ญธรรมของพระโพธิสัตว์ในด้านปรัชญา หรือแสดงความคิดเรื่องศูนย์กลาง ส่วนข้อที่สาม มีผลต่อลักษณะของพระโพธิสัตว์อำนาจหน้าที่ของพระโพธิสัตว์รวมทั้งทำให้เกิดพระโพธิสัตว์ประเภทต่างๆ ด้วย

ข. สาเหตุภายนอก

พระพุทธศาสนาพุทธมหายานเกิดขึ้น เนื่องด้วยสาเหตุที่ศาสนาฮินดูกำลังเฟื่องฟู จำเป็นต้องปรับปรุงวิธีการเผยแผ่ให้เป็นที่ชอบใจแก่คนส่วนใหญ่ อีกทั้งการเจริญของพุทธศาสนาพุทธมหายานในขณะนั้นก็ได้รับการอุปถัมภ์จากพระเจ้ากนิษกะ ซึ่งเป็นพระมหากษัตริย์ชาวต่างชาติแห่งแคว้นแคชเมียร์ เชื้อสายชาวกรีก พุทธศาสนาพุทธมหายานจึงได้รับอิทธิพลจากแนวคิดของชาติเหล่านั้น เพื่อมาพัฒนาการเผยแผ่ศาสนาด้วย สาเหตุภายนอกที่ทำให้เกิดพระโพธิสัตว์ขึ้น มีอยู่ ๒ ประการ คือ

๑) อิทธิพลจากศาสนาฮินดู หลังจากศาสนาฮินดูได้รับการสนับสนุนจากราชวงศ์ศุงคะ โดยมีปุชยมิตร ได้ขึ้นครองราชย์จากพระเจ้าอโศกมหาราชซึ่งทรงสรวรรค ก็ได้พยายามปรับปรุงเปลี่ยนแปลงปรัชญา และวิธีการเผยแผ่ศาสนาให้สมบูรณ์เป็นระบบ โดยได้แต่งคัมภีร์รามายณะและมหาภารตะขึ้น และได้ใช้เรื่องราวของวีรบุรุษ ในท้องถื่นยกขึ้นมาเป็นอวตารของเทพเจ้าชั้นสูง ซึ่งอิทธิพลในความเชื่อเหล่านี้ ทำให้พระพุทธศาสนาพุทธมหายานได้ขยายแนวคิดในการเผยแผ่เพื่อแข่งขันกับศาสนาฮินดู ทำให้เกิดการขยายความคิดหลายอย่างเช่น เรื่องการภักดี การขยายความคิดเรื่อง พหุเทวนิยม ทำให้มีพระโพธิสัตว์ที่มีอำนาจมากมายในลักษณะเทพเจ้าของพวกฮินดู รวมทั้งเป็น การเหยียดกันไปด้วยในตัว โดยแสดงให้เห็นว่า พระมหะเศวรของศาสนาฮินดูได้กำเนิดมาจากพระอวโลกิเตศวร และพระอวโลกิเตศวรอยู่ในฐานะที่เป็นเทพเจ้าผู้สร้างสูงสุดอันแสดงให้เห็นอิทธิพลของศาสนาฮินดูได้อย่างชัดเจน นอกจากนี้ พุทธศาสนาพุทธมหายานยังได้ขยายแนวคิดเพื่อแข่งขันกับศาสนาฮินดู ไม่ว่าจะเป็นการแสดงความภักดีต่อพระพุทธเจ้าในรูปของพระสัมโมกคกายที่สถิตอยู่บนสรวงสวรรค์ตามหลักไตรกาย รวมถึงพระโพธิสัตว์ที่มีฤทธิ์อำนาจอีกมากมาย จนกลายเป็นลักษณะพหุนิยมขึ้นมา

๒) อิทธิพลจากศาสนาอื่นๆ อิทธิพลของต่างศาสนาและอารยธรรมภายนอกที่เข้ามามีบทบาทและปรากฏตัวอยู่ในดินแดนพุทธศาสนาแต่ดั้งเดิม และกำลังเพิ่มบทบาทมากขึ้นทุกกระยะไม่ว่าจะเป็นอิทธิพลของชาวกรีกที่ส่งผลต่อความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในด้านของศิลปะเป็นส่วนใหญ่ อีกทั้งชาวกรีกเองก็ยังนับถือศาสนาแบบพหุเทวนิยมด้วย นอกจากนี้ยังมีศาสนาโซโรอัสเตอร์ ซึ่งเป็นศาสนาของชาวเปอร์เซียมีการบูชาพระอาทิตย์หรือไฟที่ส่องสว่าง ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับพระอมิตาภะ ผู้มีแสง

สว่างหาประมาณมิได้ พระไวโรจนะ ผู้รุ่งเรือง ที่ปิงกร ผู้กระทำแสงสว่างซึ่งเป็นทีสถิตของเทพ
อหุระมาซดาห์ ซึ่งเป็นเทพเจ้าสูงสุดของความกรุณา ความหลุดพ้น ชื่อเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงความ
เกี่ยวข้องกับลัทธิการบูชา พระอาทิตย์ซึ่งเป็นหลักสำคัญของศาสนาโซโรอัสเตอร์^{๓๔}

๒.๑.๒ ความหมายของพระโพธิสัตว์

๒.๑.๒.๑ ความหมายของพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาท

ในพระไตรปิฎก ได้กล่าวถึง คำว่า “โพธิ” หรือ “สัมโพธิ” หมายถึง ปัญญา ความรู้
การตรัสรู้ ความเป็นพระพุทธรเจ้า ดังมีพระพุทธรพจน์ว่า “ตราบใดตถาคตยังไม่รู้คุณโดยความเป็นคุณ
โทษโดยความเป็นโทษ และเครื่องสลัดออกโดยความเป็นเครื่องสลัดออกจากอายตนะภายใน ๖
ประการนี้ตามความเป็นจริงอย่างนี้ ตรานั้นตถาคตก็ยังไม่ยืนยันว่าเป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอัน
ยอดเยี่ยมในโลกพร้อมทั้ง เทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้ง สมณพราหมณ์ เทวดา
และมนุษย์”^{๓๕} คำว่า “พระโพธิสัตว์” หมายถึง สัตว์ผู้ฉลาด สัตว์ผู้จะตรัสรู้ หรือสัตว์ผู้มีใจฝึกฝน
อยู่ในมรรคทั้ง ๔ คือ โสตาปัตติมรรค สกิทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค ดังนั้น ผู้ที่ได้
ชื่อว่าพระโพธิสัตว์นั้น จึงหมายถึงผู้ปฏิบัติตนด้วยใจแน่วแน่เพื่อบรรลุมรรค ๔ หรือปรารถนาบรรลุ
สัมมาสัมโพธิญาณ และนำหมู่สัตว์ข้ามโอฆสงสาร^{๓๖} คำว่า “โพธิสโตโต” คือ สัตว์ผู้ฉลาด สัตว์ผู้ตรัสรู้
หรือสัตว์ผู้ฝึกฝน มีใจจดจ่ออยู่ในมรรค ๔ คือ โพธิ (โสตถาบัน สกิทาคามี อนาคามี อรหันต์) ชื่อว่า
โพธิสัตว์^{๓๗}

คัมภีร์สังยุตตนิกาย วิปัสสิสูตร แสดงความหมายของพระโพธิสัตว์ ดังนี้

บทว่า โพธิ ในคำว่า โพธิสตตสเสว สโต นี้ ได้แก่ ญาณ สัตว์ผู้ตรัสรู้ ชื่อว่าโพธิสัตว์
อธิบายว่าผู้มีญาณ คือผู้มีสติปัญญาชื่อว่าบัณฑิต จจริงอยู่สัตว์นั้นเป็นบัณฑิต จำเดิมแต่ทางมือภินหาร
แทบบาทมูลแห่งพระพุทธรเจ้าทั้งหลายไม่ใช่อันธพาล เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าพระโพธิสัตว์ อนึ่ง ชื่อว่า
โพธิสัตว์เพราะเป็นผู้จะเบิกบาน โดยอรรถวิเคราะห์ว่า บำเพ็ญพระบารมีแล้วจักเบิกบาน โดยหา
อันตรายมิได้อย่างแน่นอน เพราะได้คำพยากรณ์ในสำนักของพระพุทธรเจ้าทั้งหลาย เปรียบเหมือนดอก
ปทุมที่โผล่ขึ้นจากน้ำตั้งอยู่ แล้วจักบานโดยสัมผัสแสงอาทิตย์อย่างแน่นอน เพราะฉะนั้นท่านจึง
เรียกว่าดอกปทุมบาน อนึ่ง สัตว์ปรารถนาโพธิ กล่าวคือ ญาณในมรรค ๔ ปฏิบัติอยู่ เหตุนี้ผู้ที่ยังติด
อยู่ในโพธิจึงชื่อว่า โพธิสัตว์ ดังนั้นเมื่อพระโพธิสัตว์มีอยู่โดยพระนามที่เกิดขึ้นด้วยประการฉะนี้^{๓๘}

คำว่า “โพธิสัตว์” (โพธิ+สัตว์) โดยทั่วไปหมายถึง “ผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพุทธเจ้า” อีกนัย
หนึ่งหมายถึง บุคคลที่จะตรัสรู้หรือบรรลุความเป็นพุทธะในอนาคต ดังนี้

^{๓๔} ประพจน์ อัครวิรุฬหการ, โพธิสัตว์จรรยา : มรรคาเพื่่อมหาชน, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๗๑-๘๘.

^{๓๕} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๓/๑๒.

^{๓๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓/๑๑, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๙๙/๒๓๔.

^{๓๗} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๙๔.

^{๓๘} ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๒๓-๒๕.

คัมภีร์อังคุตตรนิกายอรรถกถา ก็ได้กล่าวไว้ในลักษณะ เช่นเดียวกันนี้ว่า พระโพธิสัตว์ หมายถึง บุคคลผู้ที่มีอุดมการณ์มุ่งตรงต่อการตรัสรู้เป็นพุทธะเท่านั้น^{๓๙}

คัมภีร์ทีฆนิกาย และมัชฌิมนิกาย “โพธิสัตว์” หมายถึง บุคคลที่กำลังจะบรรลุโพธิ์เท่านั้น ในชาดกหมายถึง สัตว์หรือบุคคลที่ฉลาด มีคุณธรรมมีสติปัญญาสามารถช่วยเหลือผู้อื่นได้^{๔๐}

ดังนั้น ความหมายของคำว่า “โพธิสัตว์” ในคัมภีร์เถรวาทเป็นไปโดยนัยได้ ๒ ประการ คือ ๑) หมายถึง บุคคลหรือสัตว์ผู้เกี่ยวข้อง ผู้ติดอยู่ในความรู้ ๒) หมายถึง ผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั้ง ๒ ความหมายนั้น เมื่อพิจารณาแล้วคือระดับการพัฒนาของผู้ซึ่งในความรู้ไปสู่ระดับของผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยการบำเพ็ญบารมี ๓๐ ทศ

นอกจากนั้น นักวิชาการไทยยังได้ให้ความหมายไว้ดังนี้

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ได้ทรงให้ความหมายของ “โพธิสัตว์” หมายถึง ท่านผู้ซึ่งจิตอยู่ในความรู้ คือ ยังไม่รู้ปลอดโปร่งแจ่มแจ้งถึงที่สุดในคัมภีร์พุทธศาสนา หมายถึงท่านที่ได้มุ่งทำความดีทำชอบให้เจริญยิ่งขึ้นไป จนถึงเข้ากระแสธรรมที่จะเป็นพระพุทธเจ้าต่อไป เรียกว่า โพธิสัตว์ ความเป็นพระโพธิสัตว์ ไม่ได้สลายไปตามรูปกาย^{๔๑}

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ ได้ให้ความหมายของ “โพธิสัตว์” ว่า ท่านผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธรเจ้า (ส. โพธิสัตว์; ป. โพธิสัตว์)^{๔๒}

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้ให้ความหมายว่า “โพธิสัตว์” ว่าท่านผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธรเจ้า ซึ่งกำลังบำเพ็ญบารมี ๑๐ คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา^{๔๓}

ส่วนความหมายโดยอรรถและความเข้าใจทั่วไปทางพุทธศาสนา คำว่า “โพธิสัตว์” หมายถึง สัมมาสัมโพธิสัตว์ (สัมมา + สัมโพธิ + สัตว์) ตามความหมายดังกล่าวนี้ โพธิสัตว์ คือผู้ซึ่งบำเพ็ญบารมีและแสวงหาภูมิธรรมเพื่อ (๑) สัพพัญญุตญาณ ดวงปัญญาที่จะรู้และเข้าใจธรรมะโดยแจ่มแจ้ง (๒) อภิสัมโพธิญาณ ดวงปัญญาที่นำไปสู่การรู้แจ้งธรรมโดยสมบูรณ์ (๓) สัมมาสัมโพธิญาณ ดวงปัญญาที่นำไปสู่การรู้แจ้งเห็นจริงในธรรมโดยความสามารถและพยายามของตนเอง^{๔๔} “คำว่า โพธิสัตว์ หมายถึงผู้เกี่ยวข้องอยู่ในโพธิญาณ คือ ญาณเป็นเครื่องรู้หรือรู้สัจ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค หรือผู้ปรารถนาเป็นพระพุทธรเจ้า พระโพธิสัตว์ตามความหมายที่ได้จากพระจริยาวัตรต่างๆ

^{๓๙} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี, “ทศบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔), หน้า ๑๕๗.

^{๔๐} พัฒน์ เพ็งผลา, “การวิเคราะห์การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในนิบาตชาดก”, **รายงานการวิจัย**, (ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๐), หน้า ๑๒๕.

^{๔๑} สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, **ธรรมานุกรม**, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๓๒๐-๓๒๑.

^{๔๒} ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒**, (กรุงเทพมหานคร: นานมีบุ๊คพับลิเคชันส์ จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๘๐๕.

^{๔๓} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๑๙๗.

^{๔๔} บุญย นิลเกษ, **อุดมการณ์ชีวิตแบบโพธิสัตว์ เล่ม ๑ ตอนอุดมการณ์และกำเนิดโพธิสัตว์**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๑๓-๑๔.

มีอยู่ประการ คือ ๑) ผู้ที่ทำการที่ทำได้ยาก เพื่อช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ ๒) ผู้ที่ยอมทุกข์ ทรมานจากทุกข์”^{๔๕} “พระโพธิสัตว์” คือบุคคลที่มีจิตใจเกี่ยวข้องกับโพธิญาณ หรือผู้ที่เห็นทุกข์ในการ เวียนว่ายตายเกิด ต้องการยังตนและสัตว์โลกให้เป็นอิสระหลุดพ้นจากวัฏฏะ จึงเพียรพยายามสั่งสม บารมี เพื่อการบรรลุเป็นพระพุทธเจ้า ดังนั้น สรุปได้ว่า ความหมายของคำว่า “โพธิสัตว์” เป็น ๒ นัย คือ ๑) บุคคลหรือสัตว์โลกผู้เกี่ยวข้องในการสั่งสมบารมีข้ามภพ ข้ามชาติเพื่อโพธิญาณ และ ๒) ผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า^{๔๖} “โพธิสัตว์ หมายถึง สัตว์ผู้จะได้ตรัสรู้หรือ บุคคลผู้จะได้ เป็นพระพุทธเจ้า”^{๔๗} “คำว่า โพธิสัตว์ (Bodhisattva) เป็น ภาษาสันสกฤตที่ประกอบขึ้นด้วย คำศัพท์ ว่า โพธิสตตว “โพธิ (Bodhi) หมายความว่า ความรู้ ความสำเร็จ”^{๔๘}

ถ้าจะกล่าวถึงน้ำใจของพระโพธิสัตว์นั้น สามารถเปรียบเทียบได้ ดังนี้คือ

กาลเมื่อโลกจักรวาล อันมีเนื้อที่กว้างใหญ่สุดประมาณนี้ มีถ่านเพลิงซึ่งร้อนรุ่มสุ่มคุระอุ จนเต็มไปหมด ผู้ใดมีน้ำใจองอาจเพื่อจะเดินฝ่าบุกไปโดยเท้าเปล่าๆ ไปจนสุดหมื่นโลกจักรวาลก็ดี

ในเมื่อโลกจักรวาล อันมีเนื้อที่กว้างใหญ่สุดประมาณนี้ มีเปลวไฟลุกแดงเป็นพิศยาว เต็มไปหมด ผู้ใดมีน้ำใจองอาจเพื่อจะเดินฝ่าบุกไปโดยเท้าเปล่าๆ ไปจนสุดหมื่นโลกจักรวาลก็ดี

ในเมื่อโลกจักรวาล อันมีเนื้อที่กว้างใหญ่สุดประมาณนี้ เต็มไปด้วยภูเขาเหล็กลูกเป็นไฟ โพลงอยู่ไม่รู้ดับ และพื้นภูมิภาคตามระหว่างข้างๆ ซอกแห่งภูเขานั้น เต็มไปด้วยน้ำทองแดงอันเดือด พลุ่งร้อนละลายไหลเหลวคว้างๆ อยู่ แลดูประดุจมหาภูมิกินรก ผู้ใดมีน้ำใจองอาจเพื่อจะแหวกว่ายน้ำ ทองแดงอันร้อนแรงนั้นไปด้วยกำลังแขนแห่งตน จนสุดหมื่นโลกจักรวาลก็ดี

ผู้มีน้ำใจเด็ดเดี่ยวกล้าหาญ จึงควรที่จะปรารถนาเป็นพระโพธิสัตว์ สร้างบารมีเพื่อจะ ได้ตรัสรู้พระปรมาภิเชกสัมโพธิญาณได้ ผู้ปรารถนาซึ่งพระพุทธานุภาพ ย่อมบำเพ็ญธรรมหนักแน่นด้วย น้ำใจเด็ดเดี่ยวมั่นคง ไม่ว่าจักเสวยพระชาติคือถือกำเนิดเป็นอะไรก็ตามที ย่อมจะมีน้ำใจสมาทาน มั่นคง ยิ่งในกรประกอบการณ์อันเป็นกุศลกรรมแล้วยิ่งมั่นคงเป็นอัศจรรย์ จะไม่มีความเบื่อหน่ายใน ความเพียรอันเป็นกุศล สมณพราหมณ์ อินทร์ พรหม ยม ยักษ์ ผู้ใดผู้หนึ่ง ซึ่งมีจิตคิดจะทดลองด้วย อุบาย มุ่งหมายจะให้พระโพธิสัตว์ละเสียซึ่งกุศลมาทานก็มีอาจจะทำได้สำเร็จ^{๔๙}

๒.๑.๒.๒ ความหมายของพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์มหายาน

ความหมายของคำว่า โพธิสัตว์ จากหลักฐานเท่าที่ปรากฏตามคัมภีร์ต่างๆ ของพุทธ ศาสนาฝ่ายมหายาน มีความแตกต่างกัน เพราะการตีความของแต่ละคัมภีร์ และการให้ความเห็นของ

^{๔๕} บรรจบ บรรณรุจิ, **พระโพธิสัตว์ในนิกายเถรวาท**, (กรุงเทพมหานคร: สุขภาพใจ, ๒๕๓๙), หน้า ๙.

^{๔๖} จิตตกานต์ มณีนารถ, “การศึกษาเนกขัมมบารมีในเตมียชาดก”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์ มหบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๕๒ – ๕๔.

^{๔๗} สุชีพ ปุญญานุภาพ, **พจนานุกรมศัพท์พระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า. ๗๖.

^{๔๘} E.J. Thomas, **The History of Buddhist Thought**, (London: Routledge & Kegan paul, 1971), p. 167.

^{๔๙} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), **มุนินาถทีปนี**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๔๕), หน้า ๑๘.

นักวิชาการทางพุทธศาสนาในรุ่นหลังๆ ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ฝ่ายพุทธศาสนamahayan ได้มีพัฒนาการมายาวนาน คำว่า โพธิสัตว์ สามารถอธิบายความหมายแยกตามรูปศัพท์ได้ดังต่อไปนี้

ศาสตราจารย์เสฐียร พันธรังสี ให้ความหมายไว้ว่า “โพธิสัตว์” คือ ผู้ซึ่งอยู่ในโพธิคือ ความรู้ ผู้ที่เข้าถึงพุทธภาวะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในวันข้างหน้า^{๕๐}

ในสังฆธรรมปูลงกริกสูตรได้กล่าวไว้ว่า “พุทธยานมีสัพพัญญุตานเป็นปริโยสาน” ในคัมภีร์พุทธศาสนาฝ่ายมหายานเน้นเรื่องศุณยตามาก และถือว่าศุณยตาเป็นความจริงที่สูงที่สุดเรียกว่า “ตถตา” ความรู้ที่เรียกว่า “โพธิ” มีลักษณะเป็นศุณยตา ในคัมภีร์ปัญจจิตติสาหสริกาปรัชญาปารมิตา กล่าวว่า “ศุณยตาไม่เกิด ไม่ดับ ไม่ถูกทำลายให้ เศร้าหมอง ไม่มีใครทำให้สะอาด ไม่เสื่อม ไม่เจริญ ไม่เป็นที่ดีต อนาคต และปัจจุบัน เมื่อใดที่เห็น ศุณยตาก็จะเห็นความจริง ดังนั้น ว่าไม่มีทั้งรู้ไม่มีมรรค ไม่มีการถึง ไม่มีการบรรลุไม่มีพระโสรตอาปันนะ ไม่มีโสรตอาปัตติผล ไม่มีพระปรตแยกพุทธ ไม่มีปรตแยกโพธิ ไม่มีพระพุทธเจ้า ไม่มีโพธิ”^{๕๑}

พระโพธิสัตว์ เป็นชื่อเรียกของผู้ที่กำลังบำเพ็ญบารมี เพื่อจะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ในอนาคต พระโพธิสัตว์เป็นผู้ที่ยังมีกิเลสอยู่ และท่านยังต้องเวียนเกิดเวียนตายในสังสารวัฏอยู่ บางครั้ง ท่านก็กระทำกุศลส่งผลให้ไปบังเกิดในนรกเป็นเวลานานแสนนาน เกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน ผจญ ความทุกข์นานัปการ เป็นเวลานานแสนนาน จนกว่าพระโพธิสัตว์จะได้รับการพยากรณ์จาก พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ใดพระองค์หนึ่งก่อน ถึงจะอยู่ได้ว่าเป้าหมายที่ตั้งความปรารถนาไว้ใกล้ที่ จะถึงหรือยัง หลังจากพระพุทธเจ้าทรงพยากรณ์ให้แล้ว พระโพธิสัตว์ยังมีได้ตรัสรู้ได้ในระยะเวลาอันใกล้เลย พระโพธิสัตว์ยังต้องบำเพ็ญบารมี ต่อไปอีกอย่างยาวนาน แต่เป็นการบำเพ็ญบารมีอย่างที่มีความหวังได้ว่า พระองค์ต้องได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าอย่างแน่นอน เหตุที่ท่านกระทำไว้สมควรแก่ผลที่จะได้รับในอนาคตข้างหน้า ด้วยน้ำพระทัยที่เด็ดเดี่ยว และด้วยจิตที่เป็น มหากุศล ท่านจึงประกอบความเพียร ตั้งใจบำเพ็ญบารมีเพื่อ พระโพธิญาณ เพื่อนำพระธรรมคำสอน มาโปรดเวไนยสัตว์ทั้งหลายที่จมอยู่ในความทุกข์ “บารมี คือ คุณธรรมหรือคุณสมบัติอันเป็นเหตุให้ถึงฝั่งคือ ความสำเร็จต่างๆ ตามที่บุคคลผู้นั้นมุ่งหมาย บุคคลต้องการบรรลุผลอันใด ต้องบำเพ็ญบารมีอันเป็นเหตุให้บรรลุผลอันนั้นบารมี ซึ่งจะกล่าวในที่นี้ ฝ่ายมหายาน คือ บำเพ็ญบารมีต่างๆ เพื่อมุ่งสู่ความหลุดพ้นจากปวงกิเลสและปวงทุกข์”^{๕๒}

สรุปว่า พระโพธิสัตว์ หมายถึง เป็นบุคคลที่บำเพ็ญตนเพื่อที่จะเข้าถึงพุทธภาวะ หรือได้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ก็ต้องผ่านการบำเพ็ญโพธิสัตว์มรรคมาก่อน แต่ที่สำคัญพระโพธิสัตว์ต้องช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้เข้าถึงพุทธภาวะเสียก่อน และด้วยเมตตา มหากรุณาธรรมของพระโพธิสัตว์ตนเองจึงเป็นคนสุดท้ายในการเข้าถึงพุทธภาวะนั้น และทางฝ่ายมหายานนั้นคนทุกคนที่มุ่งสู่พุทธภูมิ รวมไปถึงทุกสิ่งที่มีชีวิตนั้นมีธาตุแห่งพุทธภาวะอยู่ด้วย

^{๕๐} เสฐียร พันธรังสี, พุทธศาสนามหายาน, (กรุงเทพมหานคร : ประยูรวงศ์, ๒๕๑๒), หน้า ๔๘.

^{๕๑} ประพจน์ อัสววิรุฬหการ, โพธิสัตว์จรยา: มรรคาเพื่อมหาชน, (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๓๓.

^{๕๒} พระครูปริยัติคณานุรักษ์ (พงษ์สันต์ ศรีสมงาม), “การศึกษาเปรียบเทียบบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาทและมหายาน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๔๒.

๒.๑.๓ ประเภทของพระโพธิสัตว์

๒.๑.๓.๑ ประเภทของพระโพธิสัตว์ในพุทธศาสนาเถรวาท พระโพธิสัตว์ แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท ดังนี้

๑. พระอนิยตโพธิสัตว์ คือ พระโพธิสัตว์ที่ยังไม่ได้รับพุทธพยากรณ์จากพระพุทธเจ้า พระองค์ใดพระองค์หนึ่งว่าจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต คำว่า “อนิยตโพธิสัตว์” แปลว่า เป็นพระโพธิสัตว์ไม่แน่นอน คือ ปราศจากในใจเท่านั้น อาจจะได้เป็นพระพุทธเจ้าก็ได้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า พุทธังกูร ผู้เป็นหน่อเนื้อแห่งพุทธ^{๕๓}

๒. พระนิยตโพธิสัตว์ คือ พระโพธิสัตว์ที่ได้รับพุทธพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่งว่าจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตอย่างแน่นอน แบ่งเป็น ๓ ประเภท ดังนี้

๒.๑ อุกษัตติยญโพธิสัตว์ คือ พระโพธิสัตว์ประเภทที่มีปัญญามากกว่าศรัทธา ใช้เวลาในการบำเพ็ญบารมีน้อยกว่า พระโพธิสัตว์ประเภทอื่นทั้งหมดนับเวลาเริ่มแรกปรารณาพุทธภูมิจนกระทั่งตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า รวม ๒๐ อสงไขย ๑๐๐, ๐๐๐ มหากัป พระโพธิสัตว์ประเภทนี้เมื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว มีชื่อเรียกว่า พระปัญญาธิกพุทธเจ้า การบำเพ็ญบารมี เริ่มปรารณาจะเป็นพระพุทธเจ้า คือ คิดอยู่ในพระทัยอย่างเดียว (มโนปณิธาน) นานถึง ๗ อสงไขยกัป จากนั้นนานถึง ๔ อสงไขยแสนกัป จึงปรารณาพร้อมทั้งกายและใจ จึงได้เป็นองค์อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า (นิยตโพธิสัตว์)

๒.๒ วิปจิตัญญโพธิสัตว์ คือ พระโพธิสัตว์ประเภทมีศรัทธามากกว่าปัญญา ใช้เวลาในการบำเพ็ญบารมีรวม ๔๐ อสงไขย ๑๐๐, ๐๐๐ มหากัป เมื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว มีชื่อเรียกว่า พระสัทธาธิกพุทธเจ้า การบำเพ็ญบารมี เริ่มปรารณาเป็นพระพุทธเจ้า คือ คิดอยู่ในพระหฤทัยอย่างเดียว (มโนปณิธาน) นานถึง ๑๔ อสงไขยกัป จึงเปล่งวาจาปรารณาพุทธภูมิ (จักเป็นพระพุทธเจ้า) หลังจากเปล่งวาจา นานถึง ๑๘ อสงไขยกัป จึงปรารณาพร้อมทั้งกายและใจได้ ต่อจากนั้น นานถึง ๘ อสงไขยกัป จึงได้เป็นองค์อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า (นิยตโพธิสัตว์)^{๕๔}

๒.๓ ไนยโพธิสัตว์ คือ พระโพธิสัตว์ประเภทมีวิริยะมากกว่าปัญญา ใช้เวลาในการบำเพ็ญบารมีนานมากกว่า พระโพธิสัตว์ ๒ จำพวกข้างต้น คือรวม ๘๐ อสงไขย ๑๐๐, ๐๐๐ มหากัป เมื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว มีชื่อเรียกว่า พระวิริยาธิกพุทธเจ้า^{๕๕}

นิยตโพธิสัตว์ แปลว่า ผู้ที่คิด เปล่งวาจาว่าจะจะเป็นพระพุทธเจ้า และได้รับพยากรณ์จากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่งว่า “อนาคตจักได้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระนามนี้ตระกูลนี้ พระบิดาพระมารดาพระนามนี้ อัครสาวกมีชื่ออย่างนี้”

องค์ประกอบของความเป็นนิยตโพธิสัตว์

สถานภาพที่จะเป็นนิยตโพธิสัตว์นั้น ต้องมีองค์ประกอบอยู่ ๘ ประการ คือ

๑. เป็นมนุษย์

^{๕๓} สมบุรณ์ ตาสนธิ, ผศ.พิเศษ., กว่าจะเป็นพระพุทธเจ้า, (นนทบุรี: บริษัท ริงค์ ปียอนด์ บุ๊คส์ จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๒๖.

^{๕๔} สมบุรณ์ ตาสนธิ, ผศ.พิเศษ., กว่าจะเป็นพระพุทธเจ้า, หน้า ๒๙.

^{๕๕} ประภาส สุรเสน, พระคัมภีร์อนาคตวงศ์ ฉบับถอดแปล, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๗๘-๑๗๙.

๒. เพศชาย (กะเทย หรือหญิงไม่ได้)
๓. มีอุปนิสัยจะสำเร็จเป็นพระอรหันต์ (หลังจากฟังธรรมของพระพุทธเจ้า)
๔. ทรงเพศผนวช (ชีวิตฆราวาสทั่วไปไม่ได้) ที่มีความเชื่อเรื่องกรรม (กรรมวาที) และการกระทำมีผลจริง (กิริยาวัที)
๕. ได้พบพระพุทธเจ้า
๖. ได้ฉานสมาบัติ ได้อภิญญา
๗. มีความปรารถนาโพธิญาณอย่างแรงกล้า ถวายชีวิตเพื่อพระพุทธเจ้าได้ (พระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันถวายชีวิตเพื่อพระพุทธเจ้าในอดีตที่ผ่านมาแล้ว ๒๕ พระองค์ เริ่มตั้งแต่พระเจ้าทีปังกร จนถึงพระกัสสปะพุทธเจ้า)
๘. ได้กระทำมหาบริจาค ๕ ประการมาแล้ว คือ
 - ๘.๑ บริจาคทรัพย์ (ทรัพย์สินเงินทอง ประเทศ)
 - ๘.๒ บริจาคภรรยา
 - ๘.๓ บริจาคบุตร
 - ๘.๔ บริจาคอวัยวะ (บริจาคดวงตาเท่ากับดาวบนท้องฟ้า บริจาคเลือดเท่ากับน้ำในท้องทะเล)

๘.๕ บริจาคชีวิต (ครั้งแรกพระโพธิสัตว์เกิดเป็นกระต่าย เห็นคนขอทานอดอยาก เดินเซมา จึงกระโดดเข้าไปในกองไฟ เพื่อย่างเนื้อของตนเป็นทาน)

หลังจากได้รับพุทธพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่งแล้ว เป็นพระบรมโพธิสัตว์โดยสมบูรณ์ จะไม่ตกไปสู่ฐานะต่ำต้อย ๑๘ ประการ^{๕๖}

เมื่อพระโพธิสัตว์ได้รับพยากรณ์ครั้งแรกแล้ว คุณสมบัติพิเศษของพระโพธิสัตว์ก่อนการตรัสรู้มีดังนี้^{๕๗}

๑. มีจิตใจที่ยิ่งใหญ่ ความยิ่งใหญ่ของจิตใจผู้ที่กำลังจะได้รับพุทธพยากรณ์แล้ว กลายเป็น นิตยพระโพธิสัตว์ก็คือ ท่านมีความเข้าใจในความเป็นจริงของชีวิตอยู่แล้วว่าการเกิดนั้นเป็นทุกข์ เกิดมาแล้วมีแต่ความทุกข์ และในต่อนั้นท่านก็มีบุญมากพอที่จะบรรลุอรหันต์ได้ทันที

ฉะนั้นในช่วงไม่กี่วันทีก่อนที่จะได้รับพุทธพยากรณ์ว่าท่านจะได้เป็นพระพุทธเจ้า หากพระโพธิสัตว์ตั้งความปรารถนาว่าจะขอเข้าสู่นิพพานโดยไม่หวั่นใครอื่นในขณะที่ได้พบพระพุทธเจ้า และได้ฟังธรรม ท่านก็จะบรรลุเป็นพระอรหันต์ทันที^{๕๘}

แต่ด้วยจิตใจที่ยิ่งใหญ่ของพระโพธิสัตว์ผู้มีความเมตตาและความมุ่งมั่นที่จะพาผู้คนพ้นทุกข์ไปกับตนด้วย ทั้งๆที่รู้ว่าความตั้งใจอยากเป็นพระพุทธเจ้านั้นจะทำให้ตนต้องสร้างบารมีอย่างหนักหน่วงต่อไปอีกอย่างน้อย ๔ อสงไขยกับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป หลังจากทำบุญมาเป็นล้านชาติแล้วก็ต้องทำบุญต่ออีกเป็นล้านชาติ และต้องกลับมาเจอความทุกข์จากการเกิดอีกนับล้านๆ ชาติ แต่ท่านก็ยังมีความมุ่งมั่นที่จะเป็นพระพุทธเจ้า เพื่อจะได้นำสรรพสัตว์เข้าสู่นิพพานกับท่านด้วย

^{๕๖} ประภาส สุรเสน, พระคัมภีร์อนาคตวงศ์ ฉบับถอดแปล, หน้า ๒๖-๒๘.

^{๕๗} ญัตติพุทธธรรม ธนันทเมธการณ, พระพุทธเจ้าไม่ได้มีแค่หนึ่ง, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๕๘), หน้า ๒๑-๒๒, ๓๗-๔๑, ๗๕.

^{๕๘} ขุ.อป.อ. (ไทย) ๗๐/๑/-/๓๖.

ความตั้งใจอย่างแน่วแน่และยิ่งใหญ่นี้เปรียบได้กับว่า หากทั้งจักรวาลเต็มไปด้วยน้ำ พระโพธิสัตว์ก็จะมีเจตจำนงใจว่ายน้ำข้ามจักรวาลด้วยตนเอง หากทั้งจักรวาลเต็มไปด้วยต้นไม้ขึ้นหนา ทึบ พระโพธิสัตว์ก็จะมีเจตจำนงใจโดยไม่หวั่นไหวในการเดินฝ่าไปได้จนสุดจักรวาล หากทั้งจักรวาลมีหอกปักอยู่ พระโพธิสัตว์ก็จะมีเจตจำนงใจอย่างแน่วแน่ที่จะเดินฝ่าเหยียบย่ำลงบนหอกเหล่านั้นเพื่อไปให้ได้จนสุดจักรวาล หรือหากทั้งจักรวาลนี้เต็มไปด้วยถ่านไฟ พระโพธิสัตว์ก็จะตั้งใจเดินเหยียบย่ำลงไปในถ่านไฟโดยไม่ลังเลเพื่อไปให้ถึงสุดขอบจักรวาล

พระโพธิสัตว์ต้องพร้อมจะสละทั้งทรัพย์สิน อวัยวะ และชีวิต จำนวนนับไม่ถ้วน เพื่อให้ได้เป็นพระพุทธเจ้า และจะทำสิ่งดังกล่าวด้วยจิตที่ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว และเป็นสุข

คนที่มีความตั้งใจที่แน่วแน่แบบนี้เท่านั้นถึงจะสามารถเป็นพระพุทธเจ้าได้ ส่วนใครที่แน่วแน่น้อยกว่านี้จะไม่สามารถเป็นพระพุทธเจ้าได้ ในอิกมมจิงกล่าวได้ว่า เพราะมีจิตใจที่ยิ่งใหญ่ และแน่วแน่มากขนาดนี้จึงได้รับพุทธพยากรณ์

๒. สร้างบารมีเพิ่มได้เมื่อปรารถนา คุณสมบัติพิเศษของพระโพธิสัตว์อีกประการหนึ่งคือ หากไปเกิดในเทวภูมิก็มักจะเป็นเทวดาบนสวรรค์ชั้นดุสิต ซึ่งเป็นศูนย์รวมของพระโพธิสัตว์และผู้มีปัญญามากทั้งหลาย อย่างไรก็ตาม พระโพธิสัตว์มักไม่เสวยสุขอยู่บนสวรรค์จนหมดอายุขัย เพราะเทวดาจะทำบุญได้น้อยกว่าตอนเป็นมนุษย์ โดยเฉพาะการเกิดเป็นมนุษย์ในช่วงที่ยังมีคำสั่งสอนของพระพุทธศาสนาจะสามารถทำบุญได้มาก พระโพธิสัตว์จึงมักอธิษฐานให้จุติลงมาเกิดเป็นมนุษย์ก่อนที่จะหมดอายุขัย^{๕๙} ในขณะที่เทวดาทัวไปไม่สามารถทำแบบนี้ได้

๓. อัจฉรย์ก่อนจุติ หลังจากที่ได้รับพุทธพยากรณ์ และได้ทำบุญสร้างบารมีจนมากพอที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ผู้ที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าทุกๆพระองค์จะขึ้นมาอยู่บนสวรรค์ชั้นดุสิตเพื่อรอจุติ^{๖๐} ก่อนที่พระโพธิสัตว์จะจุติ ๑,๐๐๐ ปีก็จะเกิดพุทธโลกาหลขึ้น นั่นคือมีเทวดาบางองค์ทราบว่าจะมีพระพุทธเจ้ามาตรัสรู้ แล้วชาวนั้นก็แพร่กระจายไปทั่วทั้งหมื่นจักรวาล เทวดาเหล่านั้นก็จะมาประชุมกันเพื่อเสาะหาว่า ใครคือผู้ที่จุติไปเป็นพระพุทธเจ้า เมื่อได้คำตอบแล้ว และจะมารวมกันที่จักรวาลเดียว โดยมีเทวดาผู้ปกครองสวรรค์ ทั้ง ๖ ชั้นและท้าวมหาพรหมเข้าไปหาพระโพธิสัตว์ที่บารมีเต็มเปี่ยม เพื่อแจ้งให้ทราบว่า การที่ท่านได้สั่งสมบารมีมานั้น ท่านได้สั่งสมบารมีมาเพื่อพระสัพพัญญุตญาณ เพื่อช่วยโลก เพื่อความเป็นพระพุทธเจ้า และบัดนี้ถึงเวลาอันสมควรแล้ว ขอเรียนเชิญท่านให้จุติเพื่อจะช่วยเหลือมนุษย์และเทวดาได้ออกจากการเวียนว่ายตายเกิดด้วยการตรัสรู้ของท่านด้วยเถิด^{๖๑} หลังจากที่ได้รับทราบผลเชิญ ผู้จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าทุกองค์จะตรวจดูก่อนว่ามีปัจจัย ๕ อย่างอันเหมาะสมที่จะลงไปจุติหรือไม่^{๖๒}

ข้อแรก คือ อายุขัยมนุษย์ต้องไม่เกิน ๑๐๐,๐๐๐ ปี เพราะถ้าอายุขัยมากเกินไป คนจะไม่ค่อยเห็น การเกิดแก่เจ็บตาย จึงไม่ค่อยเข้าใจความทุกข์ และอายุขัยมนุษย์จะต้องไม่น้อยกว่า ๑๐๐ ปี เพราะหากน้อยกว่านั้นมนุษย์จะมีกิเลสมาก สอนได้ยาก (สมัยพระพุทธเจ้าโคตม มนุษย์อายุขัยเฉลี่ยเท่ากับ ๑๐๐ ปีพอดี)

^{๕๙} ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒/-/๔๙.

^{๖๐} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๕๙-๓๗๙/๔๐๙-๔๒๗.

^{๖๑} ข.พุทธ.อ (ไทย) ๗๓/๒/-/๑๔๓.

^{๖๒} ข.อป.อ (ไทย) ๗๐/๑/-/๑๐๒.

ข้อที่สอง คือ พระพุทธเจ้าทุกองค์จะตรัสรู้ในชมพูทวีปเท่านั้นเฉพาะโลกใบนี้ไม่ตรัสรู้ที่ดาวดวงอื่น

ข้อที่สาม คือ พระพุทธเจ้าทุกองค์จะตรัสรู้ในประเทศที่เหมาะสม

ข้อที่สี่ คือ พระพุทธเจ้าทุกองค์จะประสูติในตระกูลที่สูงที่สุดของยุคนั้น ซึ่งก็คือตระกูลกษัตริย์ หรือไม่ก็ตระกูลพราหมณ์

ข้อที่ห้า คือ พระพุทธเจ้าทุกองค์ต้องมีพระมารดาที่บำเพ็ญบารมีมา ๑๐๐,๐๐๐ กัป เพื่อเป็นพุทธมารดา โดยต้องเป็นผู้ที่รักษาศีล ๕ อย่างเคร่งครัดตั้งแต่เกิด และต้องเหลืออายุขัยอีก ๑๐ เดือน ๗ วัน เพราะอีก ๑๐ เดือนพระโพธิสัตว์จะต้องประสูติ และหลังจากพระองค์ประสูติได้ ๗ วัน พระพุทธมารดาจะสิ้นพระชนม์

๔. อัจฉริยะขณะจุติ เมื่อตรวจดูแล้วว่าปัจจัยทุกอย่างเหมาะสม พระโพธิสัตว์ก็จุติลงพระครรภ์ของพระมารดา และเนื่องจากเป็นการจุติของผู้จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า สิ่งที่เกิดขึ้นหลังจากนี้จึงไม่ธรรมดา โดยในขณะที่ผู้จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าทุกองค์จุติลงพระครรภ์จะเกิดนิมิตขึ้น ๓๒ ประการ เช่น มีแผ่นดินไหวครั้งใหญ่ไปทั่วโลก และเกิดแสงสว่างที่ประมาณมิได้ว่าส่องสว่างไปไกลแค่ไหน โดยส่องไปไกลกว่าแสงอาทิตย์และแสงทั้งปวงจนสว่างไปทั่วสวรรค์ชั้นพรหมโลก และแสงสว่างนั้นยังสามารถส่องสว่างไปจนถึงนรกทุกขุมรวมไปถึงขอกมมที่มีที่มืดที่สุดในโลกันนรก และส่องสว่างแบบนี้ไปไกลถึงหมื่นจักรวาลโลก สวรรค์ นรก อีกนับหมื่นแห่ง

หลังจากที่พระโพธิสัตว์จุติลงพระครรภ์แล้ว^{๖๓} จะมีเทวดาอารักษ์ไม่ให้มีมนุษย์หรืออมมนุษย์มาทำอันตรายพระโพธิสัตว์และพระมารดาได้ โดยพระมารดาจะมีศีล ๕ ที่เคร่งครัดเป็นปกติตลอดเวลา และจะไม่มีความรู้สึกทางเพศเกิดขึ้นเลย รวมถึงจะไม่มีชายใดมีความรู้สึกทางเพศกับพระมารดาเช่นกัน

ตลอดเวลาที่พระโพธิสัตว์อยู่ในพระครรภ์ พระองค์จะอยู่ในท่านั่งสมาธิตลอดเวลา โดยไม่รู้สึกรำคาญแคบ และมีสติรู้ตัวอยู่ตลอดเวลา ส่วนพระมารดาจะมีความสุข รู้สึกเบาสบายเหมือนมิได้ทรงพระครรภ์ และจะไม่มีโรค ไม่ป่วย ไม่ปวดเมื่อย และจะทรงมองเห็นพระโพธิสัตว์ที่อยู่ในพระครรภ์มีอวัยวะครบถ้วนสวยงาม

๕. ธรรมเนียมก่อนการตรัสรู้ หลังจากออกผนวชทรงแสวงหาหนทางนิพพาน ไม่ว่าในตอนแรกจะเริ่มด้วยวิธีใดหรือจะใช้เวลานานแค่ไหน แต่ในวันที่พระพุทธเจ้าทุกองค์ตรัสรู้ จะมีลำดับเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นเหมือนกัน กล่าวคือ ในวันดังกล่าวจะมีคนมาถวายข้าวมธุปายาส โดยอาหารในมือนั้นทำให้พระองค์สามารถอยู่ได้โดยไม่ฉันทอะไรหลังจากนั้นถึง ๔๙ วัน หลังจากฉันข้าวมธุปายาสแล้วจะมีคนนำหญ้า ๘ กำมาถวาย เพื่อให้พระองค์นำไปปูลงประทับนั่งในบริเวณที่จะตรัสรู้ จากนั้นพระองค์ก็จะเสด็จไปยังทำเลที่เหมาะสม หากบริเวณใดไม่ใช่สถานที่ที่เหมาะสม พระองค์ก็จะทรงเห็นผืนดินบริเวณนั้นยุบลงไปถึงอเวจีมหานรกบ้าง แผ่นดินลอยขึ้นไปถึงพรหมโลกบ้าง แต่พอไปถึงบริเวณที่เหมาะสม พระองค์ก็จะเห็นว่าพื้นบริเวณนั้นมั่นคงไม่สั่นไหว พระองค์ทรงทราบว่าบริเวณนี้เป็นที่ๆเหมาะสม และลักษณะเช่นนี้เป็นบริเวณที่พระพุทธเจ้าทุกองค์ตรัสรู้^{๖๔} หลังจากนั้นพระองค์จะทรงปูลงหญ้า ๘ กำ ดังกล่าวลงไปทีโคนต้นไม้ ทันใดนั้นก็เกิดพระบัลลังก์ขึ้น

^{๖๓} ม.อ.อ. (ไทย) ๒๓/๒/-/๔๗.

^{๖๔} ข.พุทธ.อ. (ไทย) ๗๓/๒/-/๗๔๑.

เองอย่างน่าอัศจรรย์ แล้วพระองค์ก็จะประทับลงบนพระบัลลังก์นั้นในท่านั่งคู้ปราชิตบัลลังก์เพื่อจะพิจารณาธรรมแล้วตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า โดยพระพุทธรูปแต่ละองค์ตรัสรู้ได้ต้นไม้ที่แตกต่างกัน แต่หลังจากพระพุทธรูปเจ้าตรัสรู้แล้ว ต้นไม้พันธุ์ดังกล่าวก็จะถูกเรียกว่าต้นพระศรีมหาโพธิ์เหมือนๆ กัน

๒.๑.๓.๒ ประเภทของพระโพธิสัตว์ในพุทธศาสนาเถรวาท พระพุทธศาสนานิยามหายาน มีแนวความคิดเรื่องพุทธภาวะหลังปรินิพพานว่า พระพุทธเจ้าเมื่อได้แสดงตนว่าปรินิพพานแล้วนั้น ที่จริงหาได้เป็นการสิ้นสุดของพุทธภาวะไม่ การปรินิพพานเป็นเพียงอุบายแห่งการสั่งสอนสรรพสัตว์เท่านั้น พระองค์ยังคงมีพุทธภาวะอยู่โดย สมบูรณ์ในรูปของสัมโพธิ์กายสามารถที่จะรับรู้เรื่องราวต่างๆ ได้ และจะดำรงอยู่เช่นนี้ตลอดชั่วกาล จนกว่าจะช่วยเหลือสรรพสัตว์ได้หมด พระองค์จึงจะเสด็จเข้าสู่พระนิพพาน เกี่ยวกับ พระพุทธศาสนาเถรวาทในเรื่องยาน ๓ ประการ เพื่อมุ่งสู่ความหลุดพ้น ได้แก่

๑. สาวกยาน หมายถึง ยานของพระสาวกที่มุ่งสู่อรหัตตภูมิ ซึ่งรู้แจ้งในอริยสัจ ๔ เพื่อข้าม พันวัฏสงสาร ไม่ได้หวังพุทธภูมิ มหายานจึงถือว่าสาวกยานเป็นการทำประโยชน์ เฉพาะตนในวงแคบและช่วยเหลือสรรพสัตว์ไปได้น้อย และที่สำคัญพระสาวกที่จะหลุดพ้นได้ จะต้องอาศัยคำชี้แนะสั่งสอนจากพระพุทธรูปเจ้าก่อน ไม่อาจหลุดพ้นด้วยความสามารถของตนเองได้

๒. ปัจเจกยาน หมายถึง ยานของพระปัจเจกพุทธเจ้า ผู้รู้แจ้งด้วยตนเอง แต่ไม่อาจแสดงธรรมสั่งสอนผู้อื่นได้ เพราะมิได้สั่งสมการโปรดสรรพสัตว์อื่น

๓. โพธิสัตว์ยาน หมายถึง ยานของพระโพธิสัตว์ผู้มีน้ำใจกว้างขวาง ประกอบด้วยพระมหากรุณาในสรรพสัตว์ ก้าวล่วงอรหัตตภูมิ จึงกล่าวได้ว่าโพธิสัตว์ยานเป็นการสร้างเหตุอันมีพุทธภูมิเป็นผล คือพระโพธิสัตว์ที่ได้สร้างบารมีมา ด้วยการช่วยสัตว์ให้พ้นจากความทุกข์^{๖๕}

พระพุทธศาสนาเถรวาทมีความเชื่อในเรื่องพระโพธิสัตว์ว่าพระโพธิสัตว์จะเป็นผู้ที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธรูปเจ้าในอนาคต พระโพธิสัตว์มีจำนวนนับโกฏิจนท่านเปรียบเทียบ ว่ามีจำนวนมากกว่าเม็ดทรายในท้องทะเล และเป็นผู้พ้นจากความทุกข์ยาก ตราบใดที่สรรพสัตว์ยังไม่หลุดพ้น พระโพธิสัตว์ก็จะไม่เห็นแก่ตัวในการบรรลुพุทธภูมิแต่เพียงผู้เดียว จะยังคงช่วยเหลือและรอจนกว่าจะให้สรรพสัตว์ทั้งหลายบรรลุพุทธธรรมทั้งหมดก่อน ตนจึงจะบรรลุในภายหลัง มหายานมีความเชื่อในการตรัสรู้ว่า มนุษย์ทุกคนมีความสามารถในการตรัสรู้ เพราะมนุษย์มีโพธิ์อยู่ในตัวของมนุษย์ก่อนแล้ว จึงควรยึดถือเอาการบรรลุพุทธภูมิเป็นอุดมการณ์ การบรรลุพุทธภูมิไม่จำกัดเพศ ไม่จำกัดวัย ไม่จำเป็นต้องถือบวช ดังนั้นไม่ว่าใครหากมีความตั้งใจจะบรรลุให้ถึงพุทธภูมิ ก็จะสามารถบรรลุได้ตามความประสงค์ และสรรพสัตว์ทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นมนุษย์หรือสัตว์อื่นๆ สามารถบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ได้ ด้วยการบำเพ็ญบุญสั่งสมบารมี ประกอบการกุศลและประกอบเมตตาจิต คือช่วยเหลือสรรพสัตว์ผู้ทุกข์ยากให้รอดพ้นจากความทุกข์นานาประการ “การบำเพ็ญ บารมีในพุทธศาสนาเถรวาทมีลักษณะเป็นไปในทางให้ความหมายและเสนอแนวทางการบำเพ็ญ การยกตัวอย่างต่างๆ ไม่ค่อยปรากฏมีคัมภีร์ที่มีเรื่องราวต่างๆ แบบชาดกของเถรวาทบาลี เห็นมีอยู่คัมภีร์เดียวคือ ชาดกมาลา

^{๖๕} ผาสุข อินทราวุธ, พุทธปฎิมาฝ่ายมหายาน, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อักษรสมัย, ๒๕๔๓),

เป็นเรื่องราวพระโพธิสัตว์ประมาณ ๒๕ ชาติ เรื่องราวที่ปรากฏเป็น เรื่องราวที่สมเหตุสมผลแก่ความคิดเรื่องบารมีของคัมภีร์มหายาน”^{๖๖}

พระคัมภีร์ฝ่ายพระพุทธศาสนาหายนามีได้กล่าวถึงเรื่องระดับการบำเพ็ญบารมีนี้นัก และมิได้มีการจัดระดับของการบำเพ็ญที่แน่นอน ลักษณะการแบ่งระดับของปารมิตาในพุทธศาสนาหายนายังอาจพิจารณาได้จากการแบ่งปารมิตาต่างๆ ออกเป็น ๓ ประการ แต่มักเรียงลำดับสูงสุดไว้ลำดับต้น เช่น ทานปารมิตา ธรรมทานเป็นขั้นสูงสุด แสดงจุดมุ่งหมายโพธิหรือหน้าที่ในอันจะนำสรรพสัตว์ให้พ้นจากสังสารวัฏ อภัยทานแสดงจุดมุ่งหมายคือ ความกรุณา และอามิขทาน แสดงความเอื้อเฟื้อแก่ผู้อื่น เพื่อขจัดความยึดถือตัวตน กษานติปารมิตา ธรรมนิยานกษานติ เป็นกษานติขั้นสูงสุด เพราะเกิดได้ด้วยปัญญา รู้เห็นยอมรับสภาพธรรมเป็นเรื่องของปัญญาโดยตรง ลำดับต่อมาอดทนทุกข์ที่เกิดในตนเอง และอดทนทุกข์ที่เกิดเมื่อช่วยผู้อื่น พระพุทธศาสนาหายนากล่าวถึงการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์เบื้องต้น ๖ ประการ คือ

๑. ทานปารมิตา หมายถึง การให้ การบริจาคหรือเสียสละสิ่งของ แม้กระทั่งชีวิตในคราวจำเป็น

๒. ศีลปารมิตา หมายถึง การปฏิบัติและดำเนินชีวิตตามบทบัญญัติของศีลทั่วไป และรวมทั้งโพธิสัตว์ศีลด้วย

๓. กษานติปารมิตา หมายถึง ความสามารถอดทนต่อการใช้อารมณ์ร้ายของผู้อื่น

๔. วัரியปารมิตา หมายถึง ความเพียรพยายาม

๕. ฌยานปารมิตา หมายถึง การบำเพ็ญสมาธิภาวนาจนได้มานระดับสูง

๖. ปรัชญาปารมิตา หมายถึง ปัญญาในการหยั่งรู้ถึงความเป็นสุญญตาของสิ่งทั้งหลาย

ต่อมาภายหลังคัมภีร์ทศภูมิสูตรได้เพิ่มอีก ๔ ประการเพื่อให้ครบกับภูมิธรรม ๑๐ คือ

๑) มุทิตาภูมิ พระโพธิสัตว์มีความยินดีในความไร้ทุกข์ของสัตว์ (ภูมินี้บำเพ็ญหนักในทานบารมี)

๒) วิมลภาภูมิ (ปราศจากมลทิน) พระโพธิสัตว์ละมิจฉาจริยาได้เด็ดขาด ปฏิบัติแต่ในสัมมาจริยา (ภูมินี้มีศีลบารมีเป็นใหญ่)

๓) ประภาการิภูมิ (มีความสว่าง) พระโพธิสัตว์ทำลายอวิชชาได้เด็ดขาด มีความอดทนทุกประการ (ภูมินี้มีขันติบารมีเป็นใหญ่)

๔) อรรถจีสมติภูมิ (รุ่งเรือง) พระโพธิสัตว์มีความเพียรในการบำเพ็ญธรรม (ภูมินี้มีวิริยะบารมีเป็นใหญ่)

๕) ทุรชยาภูมิ (ผู้อื่นชนะยาก) พระโพธิสัตว์ละสภาวะสาวกญาณ กับปัจเจกโพธิญาณ ซึ่งเป็นธรรมเครื่องกั้นพุทธภูมิ (ภูมินี้มีญาณบารมีเป็นใหญ่)

๖) อภิมุขิภูมิ (มุ่งหน้าต่อทางนิพพาน) พระโพธิสัตว์บำเพ็ญอยู่ในปัญญาบารมี เพื่อรู้แจ้งเห็นชัดในปฏิจจสมุปบาท (ภูมินี้มีปัญญาบารมีเป็นใหญ่)

^{๖๖} ประพนธ์ อัครวิรุฬหการ, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาทและคัมภีร์มหายาน”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓), หน้า ๒๕๘.

๗) ทูรังกมาภุมิ (ไปไกล) พระโพธิสัตว์มีอุบายอันฉลาดแม้บำเพ็ญกุศลน้อย แต่ได้ผลแก่สรรพสัตว์มาก (ภุมินี้มีอุบายบารมีเป็นใหญ่)

๘) อจลาภุมิ (ไม่คลอนแคลน มั่นคง) พระโพธิสัตว์บำเพ็ญหนักในปณิธาน บารมี

๙) สารูปติภุมิ พระโพธิสัตว์แตกฉานในอภิญญา และปฏิสัมภิทาญาณ (ภุมินี้ บำเพ็ญหนักในพลบารมี)

๑๐) ธรรมเมฆภุมิ พระโพธิสัตว์บำเพ็ญหนักในญาณบารมีมีจิตอิสระ ไม่ติดในรูปธรรม นามธรรม (บำเพ็ญหนักญาณบารมี)

๗. อุปายเภคัลยปารมิตา หมายถึงความเฉลียวฉลาดในการแก้ปัญหาชีวิตด้วยอุบาย

๘. ปณิธานปารมิตา หมายถึง ความตั้งใจอย่างแน่วแน่ต่อหลักการหรืออุดมการณ์ของตน

๙. พลปารมิตา หมายถึง กำลังความแน่วแน่ในทุกเรื่องที่ตั้งใจไว้

๑๐. ชญาณปารมิตา หมายถึง ญาณหยั่งรู้แจ้งในสรรพสิ่ง^{๖๗}

สรุปว่า บารมีทั้ง ๑๐ ประการนี้ มหายานกล่าวถึงเพียง ๖ ประการ โดยที่มิได้มีตัวอย่าง ของชาตกเหมือนเถรวาท แต่ทางมหายานพูดถึงลำดับชั้นของโพธิสัตว์ในการปฏิบัติ เป็นวิธีการกว้างๆ ซึ่งแสดงระดับภูมิธรรมที่ปฏิบัติไปตามลำดับจนถึงขั้นสุดท้ายและบรรลุเป้าหมาย ลำดับการบำเพ็ญบารมีในพุทธศาสนามหายาน สรุปเป็น ๒ กลุ่ม คือ

๑. การบำเพ็ญบารมีต้องเป็นไปตามลำดับและต้องบำเพ็ญให้บริบูรณ์ก่อน จึงบำเพ็ญบารมีข้ออื่นต่อไป กลุ่มนี้ได้แก่ มหายานสูตราลังการ

๒. การบำเพ็ญบารมีทุกบารมีพร้อมกัน แต่ในแต่ละช่วงจะมีบารมีเดียวที่ปรากฏเด่นออกมาเป็นพิเศษกว่าบารมีข้ออื่นๆ กลุ่มนี้ได้แก่ ทศภูมิิกสูตร

๒.๑.๔ กระบวนการของการเป็นโพธิสัตว์

๒.๑.๔.๑ กระบวนการของการเป็นโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาท

ในบรรดาพระไตรปิฎกทั้ง ๔๕ เล่มนั้น ในพระสุตตันตปิฎก ชาตกภาค ๑ รวมคาถาแสดงคติธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสเมื่อครั้งเป็นพระโพธิสัตว์ในอดีตชาติ และมีคาถาภาษิตของผู้เฝ้าปณอยู่บ้าง ภาคแรกตั้งแต่เรื่องที่มีคาถาเดียว (เอกนิบาต) ถึงเรื่องมี ๔๐ คาถา (จัตตวาฬินิบาต) รวม ๕๒๕ เรื่อง ชาตก ภาค ๒ รวมคาถาอย่างในภาค ๑ นั้นเพิ่มอีก แต่เป็นอย่างยาว ตั้งแต่เรื่องมี ๕๐ คาถา (ปัญญาสนิบาต) ถึงเรื่องมีคาถามากมาย (มหานิบาต) จบลงด้วย มหาเวสสันดรชาตก ซึ่งมี ๑,๐๐๐ คาถา รวมอีก ๒๒ เรื่อง บรรจบทั้ง ๒ ภาค จะเป็น ๕๔๗ ชาตก คนไทยมักพูดติดเลขแค่หลัก ร้อยว่า พระเจ้า ๕๐๐ ชาต

เนื่องจากชาตกทั้งหมดในพระไตรปิฎกเป็นคาถาเกือบทั้งหมด ยกเว้นชาตกหนึ่งที่เป็นร้อยแก้ว คือ กุณาลชาตก และโดยมากเป็นเพียงคำกล่าวโต้ตอบกันของบุคคลในเรื่อง พร้อมทั้งพระดำรัสของพระพุทธเจ้าที่ตรัสสรุปหรือแสดงคติธรรม อันเรียกว่า อภิสมุทฺธคาถา ไม่ได้เล่าเรื่องโดยละเอียด ทำให้ผู้อ่านเข้าใจได้ยาก จึงมีอรรถกถาขึ้นมาช่วยอธิบาย ซึ่งขยายความออกไปมาก เพราะฉะนั้น ชาตกที่เรียนและเล่ากันทั่วไป ก็เล่าตามอรรถกถาชาตกนั้น ผู้ที่ศึกษาพึงรู้จักแยกระหว่าง

^{๖๗} บุญย นิลเกษ, พุทธศาสนามหายาน, (กรุงเทพมหานคร: อักษรเพชรเกษม, ๒๕๒๖), หน้า ๖๘.

ส่วนที่มีในพระไตรปิฎก และส่วนที่เป็นอรรถกถา การวิเคราะห์และการจัดขาดกลางในบารมี ๑๐ ทศ และบารมี ๓ ระดับ ดังต่อไปนี้

ในชาตกัฏฐกถา เป็นอรรถกถาของชาตก ซึ่งเป็นคัมภีร์หนึ่งของพระสูตรในขุททกนิกาย ชาตกในขุททกนิกาย เป็นแต่คาถาเรื่องสั้นๆ แสดงข้อสอนใจทางธรรมด้านต่างๆ ไม่มีเรื่องราวแสดงที่มาของคาถานั้นๆ ทั้งไม่กล่าวถึงว่าเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับชาติก่อนของพระพุทธเจ้า หรือกล่าวถึงการบำเพ็ญบารมีใดๆ ทั้งสิ้น ต่อมาเมื่อพระพุทธโฆษาจารย์รจนาชาตกัฏฐกถา ท่านได้เริ่มต้นอธิบายด้วยนิทานกถา ซึ่งแบ่งออกเป็น ๓ ตอน ดังต่อไปนี้^{๖๘}

๑. พุเรนิทาน เล่าเรื่องตั้งแต่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีในสมัยพระพุทธที่ปิงกร จนจุติจากพระชาติที่เป็นพระเวสสันดร และบังเกิดเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นดุสิต

๒. อวิพุเรนิทาน แสดงเรื่องตั้งแต่พระโพธิสัตว์จุติจากดุสิตเทวโลก จนกระทั่งตรัสรู้

๓. สันติเกนิทาน เป็นเรื่องตั้งแต่ตรัสรู้จนปรินิพพาน

ต่อจากนั้น แสดงเรื่องที่มาจากคาถาแต่ละเรื่อง ดังนี้

๑) ในพุเรนิทาน เน้นเรื่องการบำเพ็ญบารมีต่อเนื่องเป็นเวลาสี่สงฆ์แสนกัป ตั้งแต่ครั้งที่พระโพธิสัตว์เกิดในสมัยพระพุทธเจ้าที่ปิงกร มีการยกข้อความเปรียบเทียบการบำเพ็ญบารมีในเชิงอุปมาจากคัมภีร์พุทธวงศ์ขึ้นเป็นหลักฐานประกอบ ส่วนที่กล่าวเกินคัมภีร์พุทธวงศ์ คือ มีการกล่าวถึงการบำเพ็ญทานมีของพระโพธิสัตว์วิจิตาวิ ในสมัยพระโกณฑัญญะพุทธเจ้า ว่าท่านได้บริจาคโอสรทั้งสองให้เป็นทานแก่ยักษ์ เหมือนดังที่พระเวสสันดรทรงยกพระกัณหาชาลี และพระนางมัทรีเป็นทาน มีความพรรณนาว่า พระเจ้าวิจิตาวิมิได้มีความเศร้าโศกเสียใจ มีแต่ความปิติสมนัสที่ได้กระทำทาน อีกเรื่องคือการกระทำทานของพระโพธิสัตว์สุริย ในสมัยพระพุทธเจ้ามังคละ ในพุเรนิทานนี้ มีการกำหนดอย่างชัดเจนเป็นครั้งแรกถึงความแตกต่างของบารมีอุปัชฌายะ และ ปรมาตบารมี แต่น่าสังเกตว่า กล่าวเฉพาะทานบารมี มิได้ยกไปถึงบารมีข้ออื่นๆ

๒) ในอวิพุเรนิทาน ตอนหนึ่งกล่าวว่า เทวดาทั้งหลายมากราบทูลอาราธนาให้พระโพธิสัตว์จุติไปอุบัติในมนุษย์โลก พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญบารมีธรรม ๑๐ ประการ เพราะปรารถนาความเป็นพระสัพพัญญูเจ้า อีกตอนหนึ่งว่า พระพุทธมารดาต้องได้บำเพ็ญบารมีมาตั้งแสนกัป และอีกตอนหนึ่ง กล่าวถึงพระพุทธองค์ผจญมาร โดยอาศัยบารมีทั้ง ๑๐ ประการเป็นกำลังช่วย เมื่อพญามารชูงะเอาบัลลังก์ ก็ตรัสว่า มารไม่ได้บำเพ็ญบารมี จึงไม่มีสิทธิ เนื้อเรื่องเหล่านี้ต่อมาได้ปรากฏในพุทธประวัติที่รจนาในประเทศไทย เช่น ปฐมสมโพธิกถา ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า ชาตกัฏฐกถามีอิทธิพลต่อความคิดเรื่องบารมีในประเทศไทยการที่กล่าวว่า พระพุทธมารดาบำเพ็ญบารมีนั้น แสดงให้เห็นว่า บารมีมิได้เป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าหรือพระสาวกบำเพ็ญเพื่อการตรัสรู้เพียงอย่างเดียว การที่บุคคลจะมาเป็นพระพุทธรูปก็ต้องบำเพ็ญบารมีด้วย ในที่นี้คำว่าบารมีเปลี่ยนแปลงความหมายจาก “ธรรมะที่บุคคลประพฤติปฏิบัติเพื่อความตรัสรู้” มาเป็น “ธรรมะที่บุคคลประพฤติปฏิบัติเพื่อการตั้งอยู่ในฐานะอันสูง”

^{๖๘} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, “ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท”, หน้า ๘๘-๘๙, ๙๓-๙๔.

๓) ในสันติเกนิทาน กล่าวถึงตอนที่พระพุทธองค์ทรงเพ่งบัลลังก์ ซึ่งเป็นที่บรรลุมารมีธรรมทั้งหลาย ในตอนที่เสวยวิมุตติสุข อีกตอนกล่าวถึงพญามารเกิดความเสียใจที่ไม่ได้บำเพ็ญบารมี จึงสู้พระพุทธเจ้าไม่ได้

ผู้กำลังบำเพ็ญบารมี ๑๐ ใน ๓ ระดับหรือเรียกว่า บารมี ๓๐ ทศ เพื่อให้ได้ครบนั้น ก็ต้องเป็นพระนิยตโพธิสัตว์ทั้งหลายที่ได้รับคำพุทธพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าองค์ก่อนมาแล้ว ซึ่งก็เป็นการทำธรรมสโมธาน ๘ ได้ครบถ้วนสมบูรณ์แล้วและกำลังบำเพ็ญบารมี ๑๐ ใน ๓ ระดับให้ครบถ้วนต่อไป โดยมีอานิสงส์ดังนี้

๑) จักได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตอย่างแน่นอน (เพราะเป็นพระนิยตโพธิสัตว์)

๒) ในระหว่างการบำเพ็ญบารมี ๑๐ ใน ๓ ระดับ จะไม่อยู่ในฐานะ “อภัพฐานะ ๑๘ ประการ”

๓) สามารถทำ “อธิมุตติกาลกิริยา” ซึ่งเป็นการอธิษฐานดับจิตของพระนิยตโพธิสัตว์ทั้งหลาย เช่น จากสวรรค์ชั้นดุสิต มาเกิดในมนุษย์โลก เพื่อจักได้มีโอกาสเสริมสร้างสั่งสม อบรมบ่มบารมีให้มากยิ่งขึ้นเร็วขึ้นตามปรารถนา

๔) เมื่อสั่งสมบำเพ็ญบารมี ๓๐ ทศสมบูรณ์ พระนิยตโพธิสัตว์ก็เสด็จสถิตอยู่สวรรค์ชั้นดุสิตเพื่อรอการตรัสรู้ โดยมีเหล่าเทพดาอัญเชิญให้อุบัติเพื่อการตรัสรู้ แต่ก่อนจะอุบัติพระนิยตโพธิสัตว์จะพิจารณา มหาวิโลกนะ ๕ อันเป็นการตรวจดูอันยิ่งใหญ่ให้ครบ ๕ ประการก่อนจะตัดสินใจ พระทัยประธานปฏิญาณรับอาราธนาของเหล่าเทพดาว่าจะจุติจากสวรรค์ชั้นดุสิตไปอุบัติในโลกมนุษย์ในชาติสุดท้าย โดยมีมหาบุริสลักษณะ ๓๒ ประการ แล้วทรงเสด็จออกผนวชและบำเพ็ญเพียรได้ตรัสรู้ใน อริยสัจ ๔ สิ่งเดียวกันของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ในวิถีสู่ความเป็นพระพุทธเจ้าประเภทพระปัญญาธิกพุทธเจ้า แบบมีอินทรีย์ธรรมเป็นตัวนำในการตรัสรู้ธรรมโดยใช้ปัญญามากกว่าศรัทธา

วิเคราะห์ปัญญาบารมีจากชาดก ๒๕๖ เรื่อง พบว่า ปัญญาบารมี เป็นบารมีที่กล่าวถึงมากที่สุด ในชาดกกุฎฐกถา แสดงให้เห็นด้วยว่า การใช้ปัญญานี้มีระดับต่างๆ กัน เช่น ในดินทุกชาดก เมื่อมีผู้แซ่ซ้องพระปัญญาบารมีก็ทรงกล่าวถึงชาดกที่ทรงใช้ไหวพริบช่วยเหลือบริวาร เช่นเดียวกับสุจิชาดก สัตตุภัสสชาดก กล่าวถึงการใช้ไหวพริบของพระโพธิสัตว์อุมมคคชาดก และวิธูรบัณฑิตชาดก นั้น พระโพธิสัตว์เป็นผู้ที่มีปัญญาสูง ทำให้ผู้อื่นศรัทธาเลื่อมใส และได้กระทำกิจอันเป็นประโยชน์ และใช้เวลาการบำเพ็ญบารมีน้อยกว่าพระโพธิสัตว์ประเภทอื่นทั้งหมด ^{๖๙}

ปัญญาบารมี มีลักษณะ คือ ความเห็นแจ้งแทงตลอดสถานะตามความเป็นจริง หรือการเห็นแจ้งแทงตลอดอย่างไม่ผิดพลาด ราวกับการแทงตลอดของลูกธนูที่นายพรานมีอณมัยยิงไปแล้ว มีรส คือความโอภาสในวิสัยเพียงดังประทีป สภาพที่ปรากฏคือความไม่หลง ราวกับผู้นำทางในป่า และมีพื้นฐานคือสมาธิ หรือมีพื้นฐาน คือ อริยสัจ ๔ ^{๗๐}

ปัญญาบารมี ในพุทธวงศ์นั้นกล่าวในแนวเดียวกับอบทาน คือหมายถึงการไปไต่ถามความรู้จากผู้อื่น พุทธวงศ์อธิบายเพิ่มเติมในการอุปมาว่า การหาความรู้นี้ ควรกระทำประดุจพระภิกษุ บิณฑบาตไปสู่ทุกๆ บ้านโดยไม่เลือกฐานะ บุคคลผู้บำเพ็ญปัญญาบารมี จะแสวงหาความรู้อย่างถูกต้อง

^{๖๙} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, “ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท”, หน้า ๙๙-๑๐๐

^{๗๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๘.

คือมุ่งเอาความรู้จริง มิได้เลือกฐานะของอาจารย์ แม้อาจารย์มีฐานะต่ำต้อยผู้บำเพ็ญปัญญาบารมียกควรไปไต่ถามได้^{๗๑}

ขั้นตอนของปัญญาบารมีย ปัญญาเปรียบเหมือนแสงสว่าง ย่อมไม่เป็นไปกับด้วยโมหะ คือ ความมืด ฉะนั้น พระโพธิสัตว์ทั้งหลายย่อมหลีกเลี่ยงเหตุแห่งโมหะ อันจะทำให้หลง ซึ่งได้แก่ความไม่ชอบ ความประมาท ความง่วงเหงา ความเกียจคร้าน การชอบรวมอยู่ในหมู่ การมีการนอนอยู่เสมอ การมีความไม่แน่นอนอยู่เสมอ ความไม่ตื่นต้นในความรู้ ความถือตัวอย่างผิดๆ ความไม่เป็นผู้ชักถาม การไม่บริหารกายโดยชอบ ความไม่มีจิตที่ตั้งมั่น การคบหาบุคคลที่มีปัญญาทราม การไม่เข้าไปใกล้ชิดผู้มีปัญญา ดูหมิ่นตนเอง, ความคิดผิดๆ ความไฝ่ฝันที่วิปริต ฯลฯ

เมื่อละสัมโมหการณ์แล้วจะได้ความรู้ เช่น ปัญจอินทรีย์ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อริยสัจ ๔ อินทรีย์ ๒๒ ปฏิจจสมุปบาท และสติปัญญา เป็นต้น การบำเพ็ญธรรมเหล่านี้ก็เพื่อประโยชน์สุขของสัตว์โลกทั้งปวง ความรู้ต่างๆ เกิดจากการฟัง การเล่าเรียน การสั่งสม (คั่นเคย) และการถาม เรียกว่า สุตมยปัญญา จินตมยปัญญา คือ ปัญญาอันเกิดด้วยการอดกลั้นต่อการเห็นด้วยการใคร่ครวญ ภาวนา ปัญญานั้น จะบรรลุได้ด้วยการเกิดความรู้ในโลก ด้วยอำนาจของการอาศัยลักษณะของตนเอง และสามัญลักษณะ เมื่อได้ธรรมต่างๆ เหล่านี้จะทำให้บรรลุฉาน วิโมกข์ สมาธิ อภิญญา อำนาจในโลก บรรลุความสูงที่สุดในปัญญา^{๗๒}

ปัญญาของพระโพธิสัตว์ทั้งที่เป็นสุตมยปัญญา จินตมยปัญญา รวมทั้งภาวนามยปัญญาที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญมาในชาติอื่นๆ ซึ่งท่านทำให้เกิดมีแล้วนำไปช่วยเหลือผู้อื่น ด้วยกามาวจรมหากุศลจิตดวงที่ ๑ หรือรูปาวจรกุศลจิต จนกลายเป็นปัญญาบารมียจัดเป็นกรรมตามหลักกฎแห่งกรรม เป็นบุญญาภิสังขารฝ่ายกามาวจรกุศลและรูปาวจรกุศลตามหลักปฏิจจสมุปบาท บุญญาภิสังขารฝ่ายกามาวจรกุศล เป็นชนกกรรมทำให้เกิดในพระชาติสุดท้ายด้วย พระโพธิสัตว์ทรงอาศัยสชาติปัญญานี้ซึ่งเป็นปัญญาบารมียพร้อมทั้งบารมียอีก ๔ ประการมีทานบารมียเป็นต้นที่สมบูรณ์เต็มที่

การบำเพ็ญปัญญาบารมียของพระโมหสถ ในทศชาติชาดกนั้น ปัญญาบารมียเป็นบารมียข้อที่ ๔ ในบารมีย ๑๐ ข้อของพระโพธิสัตว์ ที่นำไปสู่การตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณ ดังที่ตรัสไว้ในคัมภีร์พุทธวงศ์ว่า^{๗๓} “เราเมื่อคั่นหาอยู่ ในคราวนั้น ก็ได้เห็น ปัญญาบารมีย ข้อที่ ๔ ที่ท่านผู้แสวงหาคุณใหญ่ถือปฏิบัติเป็นประจำ ท่านจงสมทานปัญญาบารมียข้อที่ ๔ นี้กระทำให้มันก่อน จงถึงความเป็นปัญญาบารมีย ถ้าท่านปรารถนาจะบรรลุพระโพธิญาณ ภิกษุเมื่อขออยู่ไม่เว้นตระกูลต่ำสูงและปานกลาง ย่อมได้อาหารเป็นเครื่องยังชีพด้วยอาการอย่างนี้ แม้ฉันใด ท่านเมื่อไต่ถามชนผู้รู้อยู่ตลอดกาลทั้งปวงถึงความ เป็นปัญญาบารมีย จักได้บรรลุพระสัมโพธิญาณ ฉะนั้นเหมือนกัน

ลักษณะ หน้าที่ ผลที่ปรากฏ และพื้นฐานของปัญญาบารมีย ในอรรถกถาจริยาปิฎกกล่าวลักษณะที่เหมือนกันระหว่างปัญญาบารมียกับบารมียอื่นๆ ก็คือ มีการอนุเคราะห์ผู้อื่นเป็นลักษณะ มีการทำอุปการะแก่ผู้อื่นเป็นหน้าที่ (รส) หรือมีความไม่หวั่นไหวเป็นหน้าที่ มีการแสวงหาสิ่งที่ เป็นประโยชน์เป็นผลที่ปรากฏ (ปัจจุปัญญา) หรือมีความเป็นพระพุทธเจ้าเป็นผล มีมหากรุณาเป็นพื้นฐาน

^{๗๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

^{๗๒} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, “ทศบารมียในพุทธศาสนาเถรวาท”, หน้า ๑๑๓.

^{๗๓} ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๓๐ - ๔/๔๖๐ - ๔๖๑.

(ปทัฏฐฐาน) หรือมีความเป็นผู้ฉลาดในอุบายแห่งกรุณาเป็นพื้นฐาน แต่แตกต่างจากบารมีอื่นๆ ที่มีความเข้าใจถึงลักษณะวิเศษอันเสมอกันแห่งธรรมทั้งหลาย กำหนดด้วยความเป็นผู้ฉลาดในอุบายแห่งกรุณาเป็นลักษณะ จากข้อความข้างต้น ความเข้าใจไตรลักษณ์คือ อนิจจัง ความไม่เที่ยง ทุกขัง ความเป็นทุกข์ อนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ซึ่งเป็นลักษณะที่เสมอกันแห่งสังขารและธรรมทั้งหลาย ที่มีความเป็นผู้ฉลาดในอุบาย และกรุณาเป็นพื้นฐานเป็นลักษณะของปัญญาบารมี

ปัญญาบารมี ๓ ชั้น ปัญญาบารมีแบ่งเป็น ๓ อย่าง ด้วยประมวลค้นหาในอุปกณ์ อวัยยะและชีวิตแล้วทำการตัดสินใจและมิใช่ประโยชน์ของสัตว์ทั้งหลาย การจัดแบ่งปัญญาบารมีออกเป็น ๓ ชั้น คือ ปัญญาบารมี ปัญญาอุปบารมี และปัญญาปรมัตถบารมี โดยใช้การละความทะยานอยากในวัตถุสิ่งของ อวัยยะและชีวิตเป็นเกณฑ์ในการแบ่ง กล่าวคือ การใช้ปัญญาช่วยเหลือสรรพสัตว์โดยไม่ถูกความทะยานอยากในวัตถุสิ่งของภายนอกครอบงำ จัดเป็นปัญญาบารมี การใช้ปัญญาช่วยเหลือสรรพสัตว์โดยยอมสละอวัยวะในร่างกายได้ จัดเป็นปัญญาอุปบารมี ส่วนการใช้ปัญญาช่วยเหลือสรรพสัตว์โดยยอมสละได้แม้กระทั่งชีวิตของตน จัดเป็นปัญญาปรมัตถบารมี

การสร้างหรือการบำเพ็ญปัญญาบารมีให้เกิดขึ้นมี ๒ แบบ คือ แบบธรรมดาสามัญ และแบบพิเศษ การสร้างปัญญาบารมีแบบธรรมดา ได้แก่ ให้ปัญญาพัฒนาไปตามธรรมชาติ โดยมีจุดมุ่งหมายเพียงเพื่อให้บรรลุประโยชน์ที่คนทั่วไปนิยมกัน เช่น ศึกษาเล่าเรียนให้มีความรู้เพียงพอที่จะนำไปประกอบอาชีพเลี้ยงตัวเองและครอบครัว ไม่ชวนชวายเป็นมากกว่านั้น ส่วนการสร้างปัญญาบารมีแบบพิเศษ ได้แก่ การสร้างปัญญาบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก หรือเพื่อให้ประสบความสำเร็จในเรื่องที่ต้องการ การสร้างปัญญาบารมีของพระมหोสดโพธิสัตว์มีจุดมุ่งหมายเพื่อเป็นพระพุทธเจ้า การสร้างปัญญาบารมีแบบพิเศษแตกต่างจากแบบธรรมดาสามัญตรงที่มีกำหนดระยะเวลาที่จะประสบความสำเร็จ และเป็นไปรวดเร็วกว่า การสร้างปัญญาบารมีทั้งสองแบบต้องเป็นไปตามลำดับขั้น เหมือนการเดินขึ้นขมดึก ต้องเดินขึ้นทีละขั้น การสร้างปัญญาบารมีแบบธรรมดาสามัญ เปรียบเหมือนการเดินขึ้นขมดึกถึงขั้นที่ตนต้องการจะชมแล้วไม่ขึ้นไป ส่วนการสร้างปัญญาบารมีแบบพิเศษ เปรียบเหมือนการเดินขึ้นขมดึกตั้งแต่ขั้นแรกจนถึงขั้นสุดท้าย ในการสร้างปัญญาบารมีสองแบบนี้ ผู้บำเพ็ญจะต้องกำหนดให้ชัดเจนว่าจะบำเพ็ญแบบใด แล้วดำเนินชีวิตไปตามแบบนั้น^{๗๔}

การบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระมหोสด ได้แก่ การที่พระมหोสดพัฒนาสุตมยปัญญา คือปัญญาที่เกิดจากการศึกษาเล่าเรียน และจินตามยปัญญา คือปัญญาที่เกิดจากการคิดพิจารณา ด้วยการศึกษาล่าเรียนวิชาความรู้ขั้นพื้นฐานจากบิดามารดา และวิชาความรู้อื่นๆ จากกัลยาณมิตร ตำรับตำรา และสิ่งแวดล้อม และการคิดพิจารณา แล้วนำสุตมยปัญญา และจินตามยปัญญาที่ได้รับการพัฒนาแล้วกลายเป็นความเป็นผู้ฉลาดในอุบาย ไปช่วยเหลือผู้คนมากมายตั้งแต่สามัญชนคนธรรมดาไปจนถึงพระราชามหากษัตริย์ โดยมีความกรุณาเป็นพื้นฐาน มุ่งประโยชน์แก่สรรพสัตว์เป็นหลัก ปัญญาของพระมหोสดตรงตามลักษณะของบารมีธรรมที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์จริยาปิฎกว่า มีการอนุเคราะห์ผู้อื่นเป็นลักษณะ มีการทำอุปการะแก่ผู้อื่นเป็นหน้าที่ หรือมีความไม่หวั่นไหวเป็นหน้าที่ มีการแสวงหาสิ่งที่เป็นประโยชน์เป็นผลที่ปรากฏ หรือมีความเป็นพระพุทธเจ้าเป็นผล มีมหา

^{๗๔} พระพจนารถ ปภาโส, ปัญญาบารมี, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ส่องสยาม จำกัด, ๒๕๔๔), หน้า ๗๓ - ๗๕.

กรุณาเป็นพื้นฐาน หรือมีความเป็นผู้ฉลาดในอุบายแห่งกรุณาเป็นพื้นฐาน ปัญญาของพระมโหสถจึงเป็นปัญญาบารมี การบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระมโหสถเป็นการทำกุศลกรรม และเป็นปัญญาภิสังขาร กุศลกรรมนี้ให้ผลเป็นอปราปรเวทนิยกรรมคือกรรมที่ให้ผลในชาติต่อไป และทำหน้าที่เป็นชนกรรมชักนำให้พระโพธิสัตว์มาปฏิสนธิในครรภ์ของพระพุทธรามดา กล่าวในแง่ปัจจุสมุปบาท ปัญญาภิสังขารที่พระมโหสถบำเพ็ญให้เกิดมีด้วยกามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ เป็นปัจจัยข้ามภพชาติให้เกิดวิญญาน คือกามาวจรกุศลมหาวิบากจิตดวงที่ ๑ ซึ่งมาถือปฏิสนธิในครรภ์ของพระพุทธรามดา กามาวจรกุศลมหาวิบากจิตดวงที่ ๑ นี้เกิดมีพร้อมกับเจตสิกธรรม คือปัญญา ที่เรียกว่า สชาติปัญญา (ปัญญาที่ติดตัวมาแต่กำเนิด) เป็นปัญญาบารมีที่สืบเนื่องมาจากปัญญาบารมีที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญไว้ในชาติที่เกิดเป็นพระมโหสถและชาติอื่นๆ และได้รับการพัฒนาอย่างต่อเนื่องมาจนถึงระดับสูงสุดในพระชาติสุดท้าย พระโพธิสัตว์มีปัญญาบารมีคือ สชาติปัญญา พร้อมทั้งบารมีอีก ๙ ประการมีทานบารมีเป็นต้นเต็มเปี่ยม ทรงเปื้อน่ายในทุกข์เสด็จออกผนวช ทรงบรรลุมานสมาบัติ ๘ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ และจุตูปาตญาณ ด้วยอุปนิสสยปัจจัยคือภาวนามยปัญญาที่ทรงบำเพ็ญมาในอดีตชาติ แล้วทรงเจริญวิปัสสนาด้วยการใช้สชาติปัญญาที่สัมปยุตต์ด้วยกามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ พิจารณาปัจจุสมุปบาท ทรงบรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณพร้อมด้วยพระคุณทั้งปวง สำเร็จเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า^{๗๕}

ในชาติที่พระโพธิสัตว์เป็นพระมโหสถไม่มีการพัฒนาภาวนามยปัญญาในทางธรรม เพราะท่านไม่ได้ออกบวช แต่ในชาติอื่นๆ พระโพธิสัตว์ได้พัฒนาภาวนามยปัญญาในทางธรรม เช่น ในชาติที่พระโพธิสัตว์เป็นพระเจ้ามณฑะ ทรงเห็นพระเกศาหงอกเส้นหนึ่ง เกิดความสังเวช เสด็จออกผนวช เจริญพรหมวิหาร ๔ บรรลุมานสมาบัติ ๔๙ การที่ทรงเห็นพระเกศาหงอกเส้นหนึ่งแล้วเกิดความสังเวช แสดงว่าทรงพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงแท้ของสังขาร เกิดสัมมสนญาณ เป็นการเจริญภาวนามยปัญญา ในฝ่ายวิปัสสนา และเมื่อทรงผนวชแล้ว เจริญพรหมวิหาร ๔ บรรลุมานสมาบัติ ทรงเข้าสมาบัติได้ ปัญญาของพระองค์ผู้เข้าสมาบัติเป็นภาวนามยปัญญา ในฝ่ายสมถะ

ปัญญาบารมีหรือกุศลกรรมฝ่ายกามาวจรที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญมาส่วนหนึ่งให้ผลในปฏิสนธิกาลดังกล่าวแล้ว ส่วนกุศลกรรมฝ่ายรูปาวจรและกุศลกรรมฝ่ายกามาวจรอีกส่วนหนึ่งส่งผลในปัตติกาล กล่าวคือปัญญาบารมีหรือกุศลกรรมในส่วนที่เป็นภาวนามยปัญญา ที่เกิดจากการที่พระโพธิสัตว์ได้ออกบวชแล้วเจริญสมถกัมมัฏฐานจนบรรลุมานสมาบัติ ๘ แล้วได้อภิญญา ๕ และเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานจนถึงอนุโลมญาณหรือปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นกรรมปัจจัย และอุปนิสสยปัจจัยให้พระโพธิสัตว์บรรลุมานสมาบัติ ๘ ได้โดยง่าย ในคราวที่ทรงไปศึกษาในสำนักอาหารดาบส และอุทกดาบส และทรงบรรลุปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปาตญาณในปฐมยามและมัชฌิมยามแห่งคืนตรัสรู้ แล้วทรงเจริญวิปัสสนาบรรลุอรหัตตมัคคอรหัตตผลหรือสัมมาสัมโพธิญาณ ในปัจฉิมยามแห่งคืนตรัสรู้

ปัญญาคือความรู้ทั่วเป็นยอดของคำสอนในพระพุทธศาสนา จำแนกเป็นประเภทได้ เช่น โลกียปัญญา ปัญญาในระดับโลกๆ และโลกุตตรปัญญา ปัญญาในอริยมรรคอริยผล มีชื่อเรียกต่างๆ เช่น ญาณ วิชา วิปัสสนา โภคัล อโมหะ ธัมมวิจย สัมมาทิฐิ ชื่อเหล่านี้ หมายถึงปัญญาใน

^{๗๕} พระมหาเลอเดช วรวิโส (วงศ์ศรีชา) “การศึกษาวิเคราะห์ปัญญาบารมีของมโหสถ”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖). หน้า ก-ข.

แง่มุมที่แตกต่างกันไป องค์ธรรมคือปัญญามีปรากฏในหมวดธรรม เช่น ไตรสิกขา ธรรมชั้น ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในทศชาติชาดก นั้น เป็นการสั่งสมบารมีที่มุ่งประโยชน์แก่สรรพสัตว์เป็นหลัก เช่น การบำเพ็ญปัญญาบารมีของมโหสถ โพธิสัตว์ เป็นการสร้างกุศลกรรม เป็นปัญญาภิสังขาร กุศลกรรมนี้เป็นอุปการะพรหมวิหารธรรมคือกรรมที่ให้ผลในชาติต่อไป และเป็นหน้าที่ชนกกรรม ชักนำให้พระโพธิสัตว์มาปฏิสนธิในพระครรภ์พุทธมารดา ปัญญาที่พระมโหสถโพธิสัตว์ทำนี้สืบเนื่องมาจาก ปัญญาที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญมาตลอดหลายชาติ ทำให้พระโพธิสัตว์มีปัญญามากขึ้นจนถึงที่สุดในชาติสุดท้าย ความเป็นสหชาติกับบารมีอื่นๆ จนได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในที่สุด

๒.๑.๔.๒ กระบวนการของการเป็นโพธิสัตว์ในคัมภีร์มหายาน

การเกิดขึ้นของโพธิจิตคือจิตที่คิดถึงผู้อื่นก่อนคิดถึงตัวเอง โดยปกติมนุษย์หรือสรรพสัตว์จะคิดนึกถึงแต่คนใกล้ตัว ไม่ขยายจิตใจ ความรู้สึกนึกคิดถึงคนอื่น เหตุนี้พระพุทธเจ้าจึงสอนให้เรา รู้จัก “การเกิดขึ้นของโพธิจิต” เหตุแห่งการกระทำมหาจุตรปณิธาน หรือการตั้งอุดมการณ์ครั้งยิ่งใหญ่ นั้น ในพระพุทธานามายานถือว่าเป็นเรื่องใหญ่และเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้พุทธศาสนาเถรวาทกับ มหายานแตกต่างกัน กล่าวคือการเห็นความทุกข์ของสรรพสัตว์แล้วไม่เบียดเบียนสรรพสัตว์นั้นยังไม่ใช่วิถีของพระโพธิสัตว์ หากแต่พระโพธิสัตว์จะต้องเว้นการเบียดเบียนสรรพสัตว์ทั้งโดยตรงคือการฆ่า เบียดเบียนด้วยตนเอง การส่งเสริมให้คนอื่นฆ่าและเบียดเบียนโดยอ้อม คือ “การกิน” การอ้างเพียง ไม่ได้เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้รังเกียจนั้นยังไม่เพียงพอที่จะทำให้จิตเกิดเมตตากรุณาถึงขั้นงดเว้นการ เบียดเบียน และช่วยสรรพสัตว์ได้จริง ดังนั้นเหตุปัจจัยหลักของการมหาจุตรปณิธานในพุทธศาสนา มหายานจึงเริ่มต้นด้วยการเว้นการเสพกินเนื้อสัตว์ ด้วยการหันมากินเจ หรือกล่าวในแง่หนึ่งก็คือ อุดมการณ์ของการกินเจถือเป็นอุดมการณ์หลักของพระโพธิสัตว์

พระโพธิสัตว์ในฝ่ายมหายานจะต้องทำมหาจุตรปณิธานหรือมีอุดมการณ์อันเป็น เป้าหมายเฉพาะในการบำเพ็ญบารมีธรรม ๔ ประการ คือ

๑. เราจักโปรดสรรพสัตว์ทั้งหลายให้หมดสิ้น เราจะต้องปลดปล่อยให้พ้นทุกข์ เปรียบเทียบด้วยอริยสัจ ๔ ในข้อทุกข์สัจ ซึ่งมีหน้าที่ต้องกำหนดรู้ คือเมื่อเรารู้ว่าเราทุกข์ เราก็ก้มอก ก้มใจให้คนอื่น ๆ ว่า เขาก็มีทุกข์เช่นเดียวกัน แต่พระโพธิสัตว์จะต้องปรารถนาความพ้นทุกข์แห่งสรรพ สัตว์อีกด้วย

๒. เราจักทำลายกิเลสทั้งหลายให้หมดสิ้น เราจักต้องละทิ้งทำลายให้หมด และปรารถนาที่จะให้สรรพสัตว์ทำลายกิเลสเหล่านั้นด้วย ข้อนี้เทียบด้วยข้อสมุทัยคือต้นเหตุ ซึ่งเรา จะต้องละฝ่ายมหายานถือว่า นอกจากตัวเราจะทำลายกิเลสของเราเองแล้ว ยังต้องช่วยแนะนำให้ สรรพสัตว์ทำลายกิเลสของเขาด้วย

๓. เราจักต้องศึกษาธรรมทั้งหลายให้เจนจบ เราจักต้องเรียนรู้และทำการศึกษา ปฏิบัติเทียบด้วยมรรคสัจซึ่งต้องเจริญให้มีขึ้น เราจึงจะกำหนดรู้ทุกข์และสมุทัยได้ และจะต้องยังสรรพ สัตว์ให้ศึกษาในพระธรรมด้วย

๔. เราจำเป็นต้องบรรลุพุทธภูมิให้จงได้ เทียบด้วยทำนโรจสัจให้แจ้ง และจะต้องยังสรรพสัตว์ให้บรรลุด้วย เพราะฉะนั้น ตามปณิธานทั้ง ๔ นี้เมื่อเทียบกับหลักอริยสัจแล้วจะเห็นว่า ฝ่ายมหายานต้องการจะปลดปล่อยสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์^{๗๖}

การได้รับพุทธพยากรณ์ สถานะของพระโพธิสัตว์ในฝ่ายมหายานนั้นมีคติเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ฝ่ายเถรวาท คือ บุคคลผู้จะเป็นพุทธเจ้าจะต้องสร้างสมบารมี ตามหมวดธรรมที่เรียกว่า พุทธการกธรรมหรือบารมีจนครบถ้วนเต็มบริบูรณ์ทั้ง ๓๐ ประการ ซึ่งระยะเวลาระหว่างการสร้างบารมีนี้แบ่งออกได้เป็น ๓ ขั้นตอน คือ

๑. ขั้นตอนที่คิดปรารถนาพุทธภูมิ แต่ยังมีได้แปลงวาจา
๒. ขั้นตอนของการสร้างบารมีพร้อมด้วยการแปลงวาจาปรารถนาพุทธภูมิ แต่ยังมีได้รับพุทธพยากรณ์

๓. และขั้นตอนตั้งแต่ได้รับพุทธพยากรณ์แล้ว จนถึงสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้า เมื่อบุคคลใดสร้างสมบารมีจนครบ ๓๐ ทศ อันประกอบด้วยขั้นตอนทั้ง ๓ โดยบริบูรณ์แล้ว บุคคลนั้นย่อมเข้าถึงพุทธภูมิบรรลุความเป็นพระพุทธรเจ้า

พระพุทธรศาสนาฝ่ายมหายานมีแนวความคิดเรื่องการสร้างบารมีเพื่อเป็นพระพุทธรเจ้าสรุปได้ว่า บุคคลผู้จะเป็นพระพุทธรเจ้า จะต้องดำเนินวิถีชีวิตตามหลักคำสอนที่เรียกว่า โพธิสัตว์มรรค อันประกอบด้วยบารมี ๖ อปปมัญญา ๔ มหาปณิธาน ๔ และคุณสมบัติ ๓ ซึ่งการฝึกฝนอบรมให้คุณธรรมเหล่านี้มีความเต็มเปี่ยมขึ้น จะต้องใช้ความเพียรและความอดทนอย่างยิ่งยวด เป็นระยะเวลานาน เมื่อบารมีอันเกิดจากการปฏิบัติตามหลักธรรมเหล่านี้เต็มเปี่ยมบริบูรณ์แล้ว บุคคลนั้นย่อมเข้าสู่พุทธภาวะเป็นพระพุทธรเจ้า^{๗๗}

ในทศภูมิสูตร ต้นฉบับแปลทศภูมิสูตรนี้ท่านที่ยังมีอยู่ในปัจจุบัน ๒ ฉบับ คือ ฉบับที่แปลด้วยทั้งธรรมลักษณะ ซึ่งแปลในปี พ.ศ. ๘๔๐ กับฉบับของท่านกุมารชีพ ส่วนฉบับเดิมที่เป็นภาษาสันสกฤตนั้นมีอยู่ครบบริบูรณ์ในสูตรนี้ วัชรกรรมโพธิได้บรรยายถึงข้อปฏิบัติที่จะทำให้บุคคลบรรลุความเป็นพระโพธิสัตว์ ๑๐ ประการ คือ

๑. ปรมุทิตา ขั้นนี้พระโพธิสัตว์บำเพ็ญทานบารมี เพลิดเพลินให้สรรพสัตว์
๒. วิมาลา ขั้นตอนนี้พระโพธิสัตว์บำเพ็ญศีลบารมี
๓. ปรมากี ขั้นนี้พระโพธิสัตว์พิจารณาถึงสภาพอันแท้จริงของสิ่งทั้งหลาย แสวงหาธรรมเพื่อช่วยสัตว์ผู้ประสบทุกข์ โดยปฏิบัติขันติบารมี
๔. อริสมติ ขั้นนี้พระโพธิสัตว์จัดความคิดอันผิดๆ ให้หมดสิ้นไป และบำเพ็ญวิริยบารมี
๕. สุหุชย ขั้นนี้พระโพธิสัตว์มีความรู้สมบูรณ์ด้วยการปฏิบัติธยาน บารมีหรือสมาธิ
๖. อภิมุคต ขั้นนี้พระโพธิสัตว์เกิดความเข้าใจอย่างแจ่มชัดในทฤษฎีปฏิจจนสมุปบาทเป็นขั้นแห่งปรัชญาหรือปัญญาบารมี

^{๗๖} อภิชัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์, พระพุทธรศาสนาฝ่ายมหายาน, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๑๔๑-๑๔๖.

^{๗๗} ประยงค์ แสนบุราณ, พระพุทธรศาสนาฝ่ายมหายาน, (กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๘), หน้า ๒๗.

๗. พุทฺธมม ชันนึ้นพระโพธิสัตว์เกิดความชำนาญในอุบายวิธีต่างๆ แห่งปัญญา
๘. อจล ชันนึ้นพระโพธิสัตว์อยู่ในสภาพที่ไม่เกิดและไม่ตายในพุทธศาสนา ยังภูมิแห่งพุทธของตนให้บริสุทธิ์ ปฏิบัติปริณามนบารมี
๙. สาทุมตติ ชันนึ้นพระโพธิสัตว์มีปรัญาของพระโพธิสัตว์สมบูรณ์เต็มที่ สามารถสั่งสอนธรรมและปลุกสัตว์ให้ตื่นขึ้นจากอวิชชา เป็นชั้นที่บำเพ็ญพลบารมี^{๗๘}
- ในคัมภีร์โพธิจริยวัตร ของท่านสันติเทพให้อธิบายเรื่องการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ว่า พระโพธิสัตว์จะต้องบำเพ็ญบารมีตามลำดับ โดยแบ่งออกเป็นชั้นเป็นภูมิจึงสามารถเข้าถึงพุทธภาวะและอาจสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าได้ในที่สุด การบำเพ็ญชั้นแรกในขณะที่ตั้งปณิธาน ๔ อย่างนั้น ต้องบำเพ็ญไปพร้อมกับปณิธานของพระองค์ ภูมิ ๗ นั้น คือ
๑. เบื้องต้นทรงรับว่า พระองค์เป็นผู้มีบาปอันประกอบไว้แล้วแต่ภพก่อน และบาปที่สรรพสัตว์ได้สะสมไว้เป็นงานใหญ่ที่พระองค์จะต้องทรงช่วยปลดเปลื้องให้หมดไป เป็นภูมิหนึ่งแล้วต่อไปพระองค์ทรงบูชาคุณของพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย แต่กาลก่อนมุ่งเพื่อช่วยเหลือสรรพสัตว์ตามลำดับแห่งภูมิปฏิบัติ
 ๒. ปุญญานูโมทนา บันเทิงพระทัยต่อการตรัสรู้ของพระอรหันต์ต่อภาวะของพระพุทธเจ้า และต่อพระมหากุณาปราณีของพระโพธิสัตว์
 ๓. อังฆเณสนา อันเชิญพระพุทธรูปทั้งหลายให้ทรงแสดงพระธรรมแก่สรรพสัตว์ เพื่อความหลุดพ้นไปจากโลกอันลำเค็ญนี้
 ๔. ยาจนา วิงวอนขอมิให้พระพุทธรูปทั้งหลายเสด็จเข้าสู่นิพพานเสียโดยกาลรวดเร็วนัก ขอให้ทรงพระชนม์อยู่เพื่อเป็นนาถะของโลก
 ๕. ปริณามนา ตั้งความปรารถนายังสรรพสัตว์ผู้หิวโหยให้ได้กิน ให้สัตว์ผู้กระหายให้ได้ดื่ม
 ๖. อัตตภาวะปริจจาคา ทรงตั้งพระทัยเสียสละซึ่งชีวิตตน ไม่ว่าในกาลใด สมัยใด ให้แก่สรรพสัตว์ทั้งหลายไม่เลือกหน้า
 ๗. จิตโตปะทะ หรือจิตโตปณิธิ ทรงตั้งปณิธานแน่วแน่ไม่แปรผันเพื่อโพธิ และเพื่อความผูกพันที่จะประทานโพธิแก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย^{๗๙}
- ทางอุตตรนิกาย ถือปฏิบัติในหลักทฤษฎี “โพธิสัตว์มรรค” โดยกำหนดมาตรฐานสมัยจากสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญบารมี (ก่อนตรัสรู้) เรียกพระองค์ว่า “พระศากยโพธิสัตว์เจ้า”
- พระศากยโพธิสัตว์เจ้าได้ทรงถือปฏิบัติในสิกขาบท มังสะวิรัต เรียกว่า ตบะ ศีลวัตร ซึ่งทางอุตตรนิกายสงเคราะห์เรียกชื่อเป็น “สิกขาบทพระโพธิสัตว์”
- ฉะนั้น ทางอุตตรนิกายจึงกำหนดให้บรรชิตและคฤหัสถ์ถือปฏิบัติในสิกขาบทพระโพธิสัตว์เพิ่มขึ้น ปฏิบัติพร้อมกันกับสิกขาบทที่มีมาในพระปาฏิโมกข์

^{๗๘} อภิชาติ โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์, พระพุทธศาสนามหายาน, หน้า ๑๔๑-๑๔๖.

^{๗๙} เสถียร พันธรั้งสี, พุทธศาสนามหายาน, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๓), หน้า ๓๓-๓๔.

พระโพธิสัตว์ในฝ่ายมหายานจะต้องบำเพ็ญทศปารมिता คือ บารมี ๑๐ ได้แก่ ๑. ทานปารมिता หรือ ทานบารมี ๒. ศีลปารมिता หรือ ศีลบารมี ๓. ภาวนาปารมिता หรือ ขันติบารมี ๔. วิริยปารมिता หรือ วิริยบารมี ๕. ธ्यानปารมिता หรือ ฌานบารมี ๖. พรชญาปารมिता หรือ ปัญญาบารมี ๗. อุपायปารมिता หรือ อุบายบารมี ๘. ปรณิธานปารมिता หรือ ประณิธานบารมี ๙. พลปารมिता หรือ พลบารมี ๑๐. ฌานปารมिता หรือ ฌานบารมี^{๕๐}

การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน^{๕๑}

๑. ทานปารมिता (ทานบารมี) คำว่า ทาน แปลว่า การให้ ผู้เป็นพระโพธิสัตว์จะต้องบำเพ็ญความดี คือ การบริจาคสิ่งของตน คัมภีร์พุทธวงศ์ได้เปรียบลักษณะการให้ไว้ว่า จะต้องให้เหมือนกับหม้อน้ำที่มีน้ำเต็มถูกคว่ำลง แสดงให้เห็นว่า การให้หรือการบำเพ็ญทานบารมี จะต้องทำด้วยการบริจาคมด ดังนั้นเมื่อพระโพธิสัตว์เมื่อจะให้ทาน จะต้องพิจารณา ดังนี้

๑) ของที่จะให้ต้องเป็นของที่ดีงาม ต้องไม่ให้ของที่ เป็นศาสตรา ของหลอกเล่น ของไม่เป็นประโยชน์ที่จะนำไปสู่ความประเกท

๒) เมื่อจะให้ทานต้องให้แก่ผู้ต้องการ แม้ไม่ได้ขอให้ก่อนที่ผู้ต้องการนั้นจะขอ ต้องเป็นผู้สละให้อย่างจริงๆ ต้องรู้จักให้พอควรแก่ของที่มียู่ ต้องไม่ให้อาหารและน้ำเกินประมาณแก่ผู้ขอที่เจ็บป่วย ให้ของควรแก่กุศล แต่กุศลให้ของควรแต่บรรพชิต ไม่ได้ให้ด้วยหวังผล เมื่อจะเป็นผู้ยืมแยมเจรจาไพเราะกับผู้ขอก่อน ไม่ดูถูกผู้ขอ ถ้าจะให้ลูกเมีย บ่าวไพร่ ต้องให้เขายินยอมก่อนแล้วจึงให้

๒. ศีลปารมिता ศีล หมายถึง คุณธรรมพื้นฐานของความซื่อสัตย์และผู้ปกครองฆราวาส ผู้นำนับถือทั้งหมด ศีลได้รับการชี้แจงว่ามาจากรากศัพท์ว่า “ศีล ซึ่งมีความหมายว่า ข้อฝึกหัดข้อปฏิบัติ”^{๕๒} ในที่นี้คือ ฝึกหัดปฏิบัติกาย วาจา และใจ ให้สะอาดบริสุทธิ์อยู่เสมอ อย่างต่อเนื่อง เพราะกายสามารถควบคุมชำระให้สะอาดได้โดยการปฏิบัติการงดเว้นจากความชั่ว ที่ทำลายชีวิตของสัตว์ การลักขโมย และการประพฤติดีกในกาม วาจา สามารถควบคุมและชำระให้บริสุทธิ์ได้โดยการงดเว้นจากการพูดเท็จ พูดคำหยาบ คำไม่สุภาพ คำไม่จริง ไร้เหตุผล และใจ สามารถควบคุมและชำระให้บริสุทธิ์ได้โดยการหลีกเลี่ยงจากความโลภ โกรธ และความหลง ความเห็นผิดจากคลองธรรม ศีลที่กล่าวถึงในคัมภีร์มหายาน แบ่งออกได้เป็น ๓ ประเด็นด้วยกัน คือ

๑) กุศลกรรมบถ

๒) ศีลที่บำเพ็ญเมื่อเป็นคฤหัสถ์โพธิสัตว์

๓) ศีลที่บำเพ็ญเมื่อออกบวชสละบ้านเรือน

^{๕๐} สุภรณ์ แนวจำปา, “ศึกษาพัฒนาการแนวคิดเรื่องอุดมคติของพระโพธิสัตว์”, สารนิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๖๑-๖๕,

^{๕๑} พระสันติ สิทธิสมบุรณ์ (ถ่ออาจ), “การศึกษาเปรียบเทียบการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทกับมหายาน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๗๔-๗๖.

^{๕๒} M.Kale. Higher-Sanskrit Grammar, อ้างใน สุภัทร ปัญญาทิป, พุทธปรัชญาลัทธิพระโพธิสัตว์จาก หลักฐานวรรณคดีสันสกฤต, (กรุงเทพมหานคร : คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๔), หน้า ๑๕๖.

คัมภีร์ในฝ่ายพุทธศาสนามหายานส่วนมากเมื่อกล่าวถึงการบำเพ็ญศีล มักกล่าวถึง กุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นส่วนใหญ่ เพราะย่อมครอบคลุมรายละเอียดความประพฤติได้ทั้งกาย วาจา และใจอยู่แล้ว อย่างไรก็ตามความคิดของมหายานที่ขยายออกไปต้องการเน้นประเด็น เช่น การทำทาน การช่วยเหลือผู้อื่นก็ย่อมจะทำให้การบำเพ็ญปารมิตานี้มีข้อกำหนดในส่วนนั้นอยู่ด้วย จึงได้เกิดการบำเพ็ญปารมิตาของคฤหิโฬิสต์วคือ ศีลของคฤหิโฬิสต์ว และในที่เมื่อกลับนิยมให้พระโพธิสัตว์ ออกบรรพชา จึงได้สร้างศีลขึ้นมาในทำนองเดียวกับสิกขาบทในพระปาติโมกข์ของพระภิกษุ

๓. กุชานติปารมิตา (ขันติปารมิตา) พระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญความอดทนอดกลั้นในกรณีต่างๆ แต่เดิมปารมิตานี้มิได้มีความสำคัญมากนัก ต่อมาในคัมภีร์รุ่นหลัง เช่น สมาธิราชสูตร เน้นเรื่องกุชานติปารมิตามาก เพราะกุชานติเป็นพื้นฐานสำคัญในอันที่จะให้จิตเป็นสมาธิหรือบำเพ็ญกุชานติได้ พระคัมภีร์ธรรมสังเคราะห์ได้จำแนกกุชานติปารมิตาเป็น ๓ ประเภทด้วยกันคือ

๑) ธรรมนิยานกุชานติ การยอมรับความจริงของสภาวะด้วยปัญญา

๒) ทุกขาธิวาสนากุชานติ อดกลั้นต่อความทุกข์ที่เกิดขึ้นในตน

๓) ปโรปการธรรมกุชานติ อดทนในการที่จะประกอบกิจการช่วยเหลือผู้อื่น

กุชานติ ๒ ประการหลังชัดเจนอยู่แล้ว กุชานติประเด็นแรกถือเป็นกุชานติอย่างสูงสุด เพราะต้องใช้ญาณทัสสนะอันถูกต้อง จึงจะมองเห็นธรรมะต่างๆตามความเป็นจริงได้ พระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญกุชานติประเภทนี้จะศึกษาธรรมะอย่างละเอียดลออ อันจะก่อให้เกิดความเสื่อมใสในพระคุณของพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ รู้เหตุรู้ผลในทุกสิ่งทุกอย่าง กุชานติประเภทนี้แบ่งชั้น เป็น ๓ ประเภทด้วยกัน คือ

๑. โฆษานุคชา กุชานติ พระโพธิสัตว์ได้ฟังคำสอนจากผู้ใดผู้หนึ่งแล้วยอมรับคำสอนนั้น

๒. อานุโลมกิ กุชานติ พระโพธิสัตว์บำเพ็ญตนตามพระธรรมวินัยและกระทำ ทบพวนตามคำสอนเหล่านั้นได้

๓. อนุปัตติกธรรม กุชานติ พระโพธิสัตว์อดทนต่อการประพฤติปฏิบัติตามธรรม แห่งศาสนาบัญญัติอย่างสม่ำเสมอ

ในคัมภีร์โพธิจริยวาทาร ถือว่า “การฝึกหัดอบรมในเรื่องความอดทน นับว่าเป็นการบำเพ็ญปารมิตาที่สำคัญในเรื่องโพธิจิต ในเรื่องการบำเพ็ญนี้ ท่านศานติเทวะอธิบายว่าความโกรธแค้นเกิดขึ้นง่ายและรุนแรง โดยโทสะอาจทำอันตรายได้ใหญ่หลวงและรวดเร็ว แต่ถ้าผู้ใดเจริญขันติ ธรรมแล้วอาจจะจับโทสะจติได้ง่าย”^{๘๓}

๔. วิริยปารมิตา (วิริยปารมิตา) วิริยะ หมายถึง ความพากเพียร ความมีพลังที่จะบำเพ็ญธรรมเพื่อให้บรรลุถึงความเป็นพระพุทธเจ้า เป็นปารมิตาที่สำคัญในอันที่จะก่อพลังในการบำเพ็ญธรรมของพระโพธิสัตว์ถือเป็นธรรมรากฐาน จนกระทั่งกล่าวว่าที่ใดมีวิริยะที่นั่นก็มีโพธิแล้ว กล่าววว่า “เป็นเหตุที่เป็นประธานของธรรมอันเป็นเป็นกุศลทั้งหลายของพุทธการกธรรม พุทธการก ธรรม บางครั้งก็เรียกว่า โพธิปริพาจนธรรม ”^{๘๔} ซึ่งหมายถึง ธรรมสำหรับบ่มเพาะภูมิ เป็นธรรมะที่

^{๘๓} ส. ศิวรักษ์, (นามแฝง), ความเข้าใจเรื่องมหายาน, (กรุงเทพมหานคร: ส่องสยาม จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๘๐.

^{๘๔} Har Dayal, The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature, (Delhi: Motilal Banarsidass, 1970), p. 117.

พระโพธิสัตว์ทั้งหลายผู้ปรารถนาพุทธภูมิจะต้องมุ่งบำเพ็ญ เพื่ออบรมบ่มให้พระพุทธานุภาพถึงความแก่รอบ จึงจะได้ตรัสเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ความคิดในเรื่องการบำเพ็ญปารมิตานี้ ก่อให้เกิดการเรียกพระโพธิสัตว์ว่าเป็นวีระบุรุษ เพราะเป็นผู้มีความวิริยะอุตสาหะในการทำในการต่างๆ โดยไม่สนใจตนเองว่าเป็นอย่างไร วิริยะมี ๓ ประการด้วยกัน คือ

- ๑) สัมมนาวิริยะ ความเพียรแรกเริ่ม
- ๒) ประโยควิริยะ ความเพียรในการบำเพ็ญ
- ๓) ปรินิชฐาวิริยะ ความเพียรที่นำไปสู่ความสูงสุด^{๘๕}

การแบ่งวิริยปารมิตา แบ่งตามช่วงเวลาของการบำเพ็ญจรรยาของพระโพธิสัตว์ เป็น ๓ ประการด้วยกัน คือ

๑) ความเพียรในการบำเพ็ญความดี พระโพธิสัตว์เป็นผู้ตั้งพระทัยมั่นในอันที่จะไม่ประพฤติในทางชั่วร้ายไม่พอใจต่อคุณความดีที่ทำได้เพียรเล็กน้อย แต่ตั้งพระทัยจะทำความดีให้มากเท่ากับพระโพธิสัตว์ในอดีต มีความพากเพียรที่จะทำความดีอยู่เป็นนิจ

๒) ความเพียรในการศึกษา (ศึกษาวิริยะ คำว่า ศึกษาในที่นี้หมายถึง ไตรสิกขา และการหาความรู้อื่นๆที่จะเป็นศิลปศาสตร์) แต่เดิมในพุทธศาสนาหมานมิได้สนใจเรื่องนี้นักนัก แต่ต่อมาได้มีการกล่าว พระโพธิสัตว์ต้องเป็นผู้แตกฉานในคำสอนของพระพุทธเจ้า และมีการกล่าวถึง วิทยาลัย ๕ ประการ คือ พุทธศาสนา ตรรกศาสตร์หรือวิชาวิธี ไวยากรณ์ แพทย์ และศิลปหัตถกรรม วิชาเหล่านี้จะช่วยพระโพธิสัตว์ในอันที่จะกลับใจคนให้มาถือพุทธศาสนา รักษาความเจ็บป่วย และสามารถช่วยหรือผู้อื่นทางวัตถุได้ พระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญศึกษาวิริยะจำต้องตั้งใจไม่ย่อท้อ และ เรียนอย่างมีสมาธิ เพื่อที่จะให้มีความรอบรู้ดังกล่าว

๓) ความเพียรในการกระทำเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น พระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญสัตตवारณกริยาวิริยะเป็นผู้มุ่งมั่นในอันช่วยเหลือผู้อื่น บากบั่นช่วยเหลือจนกระทั่งลุล่วง ไม่กระทำการใดๆ ครั่งๆ กลางๆ ไม่เกรงกลัวอุปสรรคและภัยอันตราย เป็นผู้เห็นผู้อื่นเสมอตนและเห็นแก่ผู้อื่นก่อนตนเอง เมื่อพระโพธิสัตว์ทรงพิจารณาเห็นดังนั้น ก็มีความต้องการช่วยเหลือผู้อื่นแม้สิ่งนั้นจะยากเย็น เพียงไรก็ตาม^{๘๖} พระโพธิสัตว์ผู้มีความเพียรดังกล่าว ย่อมสามารถบำเพ็ญธรรมะโดยไม่เหน็ดเหนื่อย มีความสุขในอันจะบำเพ็ญธรรมะเหล่านั้น จึงทำให้พระโพธิสัตว์เป็นผู้มีพลังในอันที่จะทำความดีอยู่เสมอลักษณะเช่นนี้เป็นลักษณะที่เดิมจากวิริยะของคัมภีร์ดั้งเดิมซึ่งมีความหมายเป็นไปในทางความเพียรเพื่อเผือกเลิศโดยแ่งเดียว

๕. ฐานปารมิตา (ฐานบารมี) ฐาน หมายถึงการตั้งมั่นของจิต, สภาพที่ยังมนัส คือ อชยาตมะให้ทรงไว้ชื่อว่า ฐานะ คำว่า ฐาน นี้ในคัมภีร์หมานใช้เท่ากับคำว่า สมาธิ เมื่อพิจารณาจากความหมายการบำเพ็ญฐานปารมิตาจะทำให้ได้ก็ต่อเมื่อได้สละบ้านเรือน นับเป็นการแยกพระโพธิสัตว์ออกจากสังคมในปารมิตานี้ การบำเพ็ญฐานปารมิตาในพุทธศาสนาหมาน หมายถึง การบำเพ็ญสมาธิต่างๆ เพื่อขจัดกิเลสเพื่อให้ได้บรรลุถึงความเป็นจริง ในกรณีนี้ เอช. ดายัล ได้กล่าวถึงการบำเพ็ญฐานไว้เป็น ๒ ขั้นตอนด้วยกันคือ

^{๘๕} พระเทพมุนี (วิลาส ญาณวโร), ศาสดาว่าด้วยการเป็นพระพุทธเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: สารมวชน, ๒๕๓๔), หน้า ๖๑.

^{๘๖} H. Dayal, The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature, p. 117.

๑) ขั้นเตรียมตัวเพื่อบำเพ็ญ ผู้บำเพ็ญจะต้องออกบวช และแสวงหาความวิเวก เจริญ พรหมวิหาร ๔ พิจารณา

๒) ขั้นการบำเพ็ญธยาน ได้แก่ รูปธยาน ๔ อรูปธยาน ๔ หรือ สมบัติ ๔ และนิโรธ สมบัติ ซึ่งเหมือนกับการบำเพ็ญฌานในคัมภีร์ดั้งเดิมขั้นการบำเพ็ญธยาน หรือสมาธิของมหายาน คัมภีร์มหา คัมภีร์มหายานได้เพิ่มสมาธิ มีชื่อต่างๆ มากมายเช่น วัชรโปกมา รัตนมูทรา ประทีปะเตโชว ดี^{๘๗} “สมาธิเหล่านี้เป็นทางไปสู่ความหลุดพ้นรวมทั้งทำให้มีฤทธิ์อำนาจ เช่น เหาะเหินได้ ช่วยบุคคลผู้ เรือแตกได้สามารถทำให้เป็นหนุ่มอยู่เสมอ”^{๘๘} ธยานปารมิตของมหายานจึงกลายเป็นสิ่งที่ลึกล้ำยาก แก่การอธิบาย เป็นของที่ผู้สละบ้านเรือนเท่านั้นอาจทำได้ อันเป็นข้อขัดอุดมคติทางสังคมของ มหายน ความข้อนั้นแสดงให้เห็นได้ชัดอีกชั้นหนึ่งว่า ธยานปารมิตา ก็คือ หน่วยสมาธิ พรหมจรรย์ ดั้งเดิมนั่นเอง

๖. ปรัชญาปารมิตา (ปัญญาบารมี) คำว่า ปรัชญา มีความหมายเช่นเดียวกับคำว่า ปัญญา ในภาษาบาลี คือ หมายถึงความรู้อย่างยอดเยี่ยม เป็นความรู้ที่รู้ลึกซึ้ง อันจะก่อให้เกิดความรู้ แจ่มแจ้งจริงหรือความรอบรู้ ความหยั่งรู้เหตุผล ความภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง และได้ ทำให้แจ้งในบุคคลศูนยตาและธรรมศูนยตา พระโพธิสัตว์ทั้งหลายย่อมแสวงหาวิชาความรู้ พอใจใน การอบรมจิตให้ประกอบด้วยปัญญาอยู่เสมอ โดยไม่เลือกว่าให้ความรู้เป็นคนชั้นใด ท่านเปรียบน้ำใจ ของพระโพธิสัตว์ต่อการชวนชวายเป็นปัญญาว่า เหมือนภิกษุผู้บิณฑบาตรรับภัตตาหารเพื่อยังชีพ ย่อม ไม่เลือกตระกูลสูง ต่ำ ไพร ผู้ดีของผู้ใส่บาตรฉะนั้น

ในพุทธศาสนาหมายาน ได้เพิ่มอีก ๔ ประการ ถือเป็นปารมิตาเสริม เพื่อให้ครบกับภูมิ ธรรม ดังขยายภูมิธรรมที่อธิบายในทศภูมิสูตรเพื่อความเข้าใจดังต่อไปนี้

๑. ประมุทิตาภูมิ คือ ขั้นแห่งความยินดี บันเทิงทั่ว พระโพธิสัตว์จะความยินดีที่ได้เห็น ตนเองเป็นผู้มุ่งต่อโพธิ และบำเพ็ญประโยชน์ต่อสรรพสัตว์ให้พ้นจากทุกข์ มีความเคารพต่อ การสักการบูชาพระพุทธเจ้ามีความคิดที่จะรักษาคุ้มครองพระธรรม และดำเนินตามพระธรรมของ พระตถาคต ในภูมินี้เป็นการเริ่มต้นความคิดของพระโพธิสัตว์โดยตรง คือ มุ่งบรรลุโพธิและมีเมตตาที่ ช่วยเหลือสัตว์โลกเป็นหลัก ในภูมินี้มีการบำเพ็ญทานบารมีเป็นหลักเพื่อขจัดความมัจฉริยะ

๒. วิมลภาวภูมิ คือปราศจากมลทิน หมายถึง มลทินแห่งความเป็นผู้ทุศีล มีความเอื้อเพื่อ ไม่เห็นแก่ตัว เป็นผู้ประพฤติดั่งสมาจาริยา ในภูมินี้มีการบำเพ็ญศีลบารมีเป็นหลัก

๓. ประภาคาริภูมิ คือ ขั้นแห่งผู้มีรัศมีแสงสว่าง พระโพธิชนนี้จะมีหน้าตาผ่องใสเป็น ประกาย มีความเปื้อน่ายต่อโลกียวิสัยอย่างมั่นคง มีความบากบั่นอดทน เพื่อค้นหาความจริงในสิ่ง ทั้งหลาย รวมถึงอุทิศตนเพื่อศึกษาพระธรรมวินัยอย่างจริงจัง ในภูมินี้มีการบำเพ็ญขันติบารมีเป็นหลัก

๔. อรรถจีสมภูมิ คือ ขั้นสุกสว่าง เปล่งรัศมีออกไป พระโพธิสัตว์ชั้นนี้มีความเพียร กล้าในการทำลายความคิดที่ชั่วร้ายออกหมด คือ ไม่ถือตัวถือตน และเพียรกล้าในการบำเพ็ญ คุณประโยชน์ต่อผู้อื่น ในภูมินี้มีการบำเพ็ญวิริยบารมีเป็นหลัก

^{๘๗} H.Dayal, The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature, p. 113.

^{๘๘} Ibid., p. 135.

๕. สุพุทฺธยาภุมิ แปลว่า เอาชนะได้ยากพระโพธิสัตว์ชั้นนี้ต้องทำกิจที่ยาก ๒ อย่าง คือ เป็นผู้สั่งสอนสัตว์โลกและบำเพ็ญจิตของตนให้แน่น ในภุมิมีการบำเพ็ญฌานบารมี บารมีเป็นหลัก

๖. อภิมุขิภุมิ หมายความว่า มีหน้ามุ่งไปสู่ พระโพธิสัตว์ชั้นนี้ต้องกล้าเผชิญหน้ากับโลกแห่งความเป็นจริงตลอดเวลา มีความเข้าใจในหลักปฏิจกสมุปบาท ในภุมินี้มีการบำเพ็ญปัญญาบารมีเป็นหลัก

๗. พุริชฌาภุมิ แปลว่า ไปไกล ไปได้ยาก พระโพธิสัตว์ชั้นนี้ต้องใช้สติปัญญามากมุ่งหาอุบายโดยไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อยในการช่วยเหลือสรรพสัตว์ ในภุมินี้มีการบำเพ็ญอุบายบารมีเป็นหลัก

๘. อภุมิ แปลว่า ผู้ไม่หวั่นไหว พระโพธิสัตว์ชั้นนี้มีความไม่หวั่นไหวเรวณ มีจิตใจแน่วแน่มั่นคง และย่อมรู้ตัวเองว่าจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์ภุมินี้ย่อมไม่ตก ไปสู่ที่ต่ำอีกเป็นผู้เข้าถึงแดนพุทธเกษตร ในภุมินี้มีการบำเพ็ญปณิธานบารมีเป็นหลัก

๙. สารุติภุมิ แปลว่า ผู้มีความคิดที่ต้งาม เป็นผู้ปราศจากอคติ มีการบำเพ็ญประโยชน์ต่อสัตว์โลกทุกถ้วนหน้า พระโพธิสัตว์ชั้นนี้มีปัญญาสมบูรณ์แล้ว รู้ความคิดความปรารถนาทั้งหมดของมวลมนุษย์ สามารถสั่งสอนสรรพสัตว์ให้เข้าถึงนิพพานได้ ในภุมินี้มีการบำเพ็ญพลบารมีหลัก

๑๐. ธรรมเมฆา หมายเอา ความสูงสุดของธรรม พระโพธิสัตว์ชั้นนี้มีอิสรเสรีไม่ผูกติดกับสิ่งทั้งปวงมีสมาธิและธารณอยู่เต็มเปี่ยม ประดุจเมฆที่ลอยลอยอยู่เต็มบนท้องฟ้าอย่างเสรีถึงฐานะอันยอดเยี่ยมเท่าเทียมกับพระพุทธเจ้า ได้รับอภิเชกจากพระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นพระพุทธเจ้า และสามารถแสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้^{๘๙}

ภุมิธรรมทั้ง ๑๐ ประการนี้ มีลักษณะที่เกี่ยวข้องกับปารมิตาทั้ง ๔ ที่เสริมเข้ามาเพื่อให้ครบกับภุมิธรรมที่กำหนดไว้ ดังนั้น ลักษณะของปารมิตาทั้ง ๔ นี้ เป็นไปเรื่องคุณสมบัติมากกว่าจะเป็นเรื่องของการบำเพ็ญความดี และมีได้มีความสำคัญเสมอกับ ๖ ประการข้างต้น ดังนี้

๗. อุบายเกาศัลยปารมิตา (อุบายบารมี) หมายถึง ความเป็นผู้ฉลาดในการจัดการเรื่องราวต่างๆ รวมทั้งความรู้ที่แตกฉาน การมีสมบัติดังกล่าวก็เพื่อให้พระโพธิสัตว์มีความสามารถในการชี้บอกสั่งสอนชาวโลกผู้มีพื้นบ้านต่างๆกันไป ให้สามารถเข้าถึงธรรมที่แท้ได้ ดังนั้นการจะเป็นผู้สามารถสั่งสอน ต้องมีอุบายโกศลอันประกอบไปด้วย

๑) สังครหวิสตุ (สังคหวัตถุ) ได้แก่ ทาน ปริยาวาทิตา (ปรีชาวิทย) อรรณจรรยา (อรรถกริยา) สมานารถตา

๒) ประติสัมมิท (ปฏิสัมมิทา) ได้แก่ ธรรมประติสัมมิท อรรถประติสัมมิท นิรุกติ ประติสัมมิท ประติทานประติสัมมิท

๓) ธารณิ หมายถึง มนต์ที่ใช้ท่องบ่นคัมภีร์ พระโพธิสัตว์ผู้สั่งสอนเทศนาผู้อื่น ต้องเป็นผู้ปราศจากภัยอันตราย ธารณจะเป็นสิ่งที่คุ้มกันพระโพธิสัตว์ให้ปลอดภัย^{๙๐} พระโพธิสัตว์ผู้มีสมบัติทั้ง ๓ ประการนี้ครบ ย่อมจะเทศนาสั่งสอนให้บรรลุดุจดหมายตามที่ประสงค์ เพราะมีทั้งคุณธรรมที่เข้ากับผู้อื่น มีความสามารถแตกฉาน และมีมนต์ป้องกันภัยอันตรายต่างๆ

^{๘๙} H.Dayal, The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature, p. 139.

^{๙๐} H. Dayal, The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature, p. 151.

๘. ประณิธานปารมิตา (ปณิธานบารมี) หมายถึง ความตั้งใจอย่างแน่วแน่ต่อหลักการหรืออุดมการณ์ของตนความตั้งใจมั่นที่จะเป็นพระพุทธเจ้านั้น ย่อมปรากฏในทุกขั้นของการบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ ความต้องการเน้นเป็นเหตุให้ยกประณิธานขึ้นเป็นความดีสูงสุด ปณิธานบารมีของพระโพธิสัตว์ที่ตั้งไว้มี ๔ อย่าง^{๙๑} คือ

๑) เราจะต้องโปรดสัตว์ทั้งหลายให้หมดสิ้น จะสัตว์เหล่านั้นให้พ้นทุกข์ พระโพธิสัตว์กำหนดรู้ทุกข์แห่งตนแล้ว เอาตนเป็นเครื่องเปรียบเทียบ ย่อมเห็นชัดแจ้งว่า สัตว์เหล่านั้นก็เต็มไปด้วยทุกข์เช่นกัน เหมือนคนไข้ที่อยู่ในโรงพยาบาลเดียวกัน คือ โลกนี้

๒) เราจะต้องทำลายกิเลสให้หมดสิ้น และจะช่วยผู้อื่นให้ทำลายกิเลสด้วย เหมือนคนเป็นโรคอยู่ด้วยกัน เห็นพิษร้ายของโรคแล้ว ช่วยการทำลายโรคนั้นเสีย

๓) เราจะต้องศึกษาพระธรรมทั้งหมดให้เจนจบ และช่วยให้ผู้อื่นได้ศึกษาด้วย เปรียบเหมือนการศึกษาวิธีป้องกันและวิธีกำจัด ใครศึกษาล่วงหน้า ไปก่อนต้องพยายามช่วยผู้อื่นที่ เริ่มศึกษาภายหลัง

๔) เราจะต้องบรรลุปุทธภูมิให้จงได้ และจะช่วยเหลือผู้อื่นให้บรรลุด้วย เปรียบเหมือนผู้มุ่งการหายโรคด้วยตนแล้ว ประารถนาช่วยเหลือผู้อื่นให้หายโรคด้วย

๙. พลปารมิตา (พลบารมี) คือ ความสามารถในการเข้าใจในธรรมตามเหตุผลและความ เข้าใจในธรรมที่ตนเองอบรมบำเพ็ญมา หมายถึง กำลังความแน่วแน่ในเรื่องทั้งตั้งใจไว้ รวมถึงการที่ได้ฟังพระสัทธรรมแล้วมีโยนิโสมนสิการตามแล้วก็ได้บรรลุอนุตรโพธิญาณ แล้วนำเอาหลักธรรม เพื่อสั่งสอนสรรพสัตว์ให้เข้าถึงความจริง แยกได้เป็น ๒ อย่าง คือ

๑) จินตามัยพละ หมายถึง กำลังแห่งความเข้าใจในธรรมตามเหตุผล

๒) ภาวนามัยพละ หมายถึง กำลังแห่งความเข้าใจตามที่บำเพ็ญอบรมมา^{๙๒}

๑๐. ขญาณปารมิตา (ขญาณบารมี) หมายถึง ญาณอันเกิดแต่บารมี ๖ เป็นปัญญาระดับสูง เป็นโลกุตตรปัญญา หรือญาณหยั่งรู้แจ้งในสรรพสิ่งบารมี ๔ ประการนี้ สงเคราะห์เป็นปัญญาบารมี ทั้งหมดดังนั้น บารมีที่สำคัญจึงเหลือเพียง ๖ ข้อข้างต้นเท่านั้น^{๙๓}

สรุป ในทัศนะพระพุทธศาสนาหมายานเรียกปณิธานของพระโพธิสัตว์ซึ่งทุกคนเริ่มตั้งปณิธานได้เหมือนกันเรียกว่ามหายานหรือมหาจิตปณิธาน มี ๔ ประการ คือ

๑) เราจะละกิเลสทั้งหลายให้หมดสิ้น

๒) เราจะตั้งใจศึกษาพระธรรมทั้งหลายให้เจนจบ

๓) เราจะโปรดสรรพสัตว์ทั้งหลายให้สิ้น

๔) เราจะบำเพ็ญตนให้บรรลุถึงอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ

ปณิธานทั้ง ๔ ข้อนี้ กล่าวได้ว่าอยู่ในฐานะเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของพระโพธิสัตว์ และเปรียบเสมือนสิ่งอันเป็นเครื่องกระตุ้นความมุ่งมั่นทะเยอทะยานอันแรงกล้าในการบำเพ็ญบารมี

^{๙๑} วศิน อินทสระ, พุทธปรัชญามหายาน, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๓๕.

^{๙๒} เสถียร โพธิ์นันทะ, ปรัชญามหายาน, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๖.

^{๙๓} เสถียร โพธิ์นันทะ, ปรัชญามหายาน, หน้า ๗.

ธรรมของผู้เป็นพระโพธิสัตว์ในพระพุทธศาสนาหายาน และบารมีในพุทธศาสนาหายานแต่เดิมมี ๕ ประการ และค่อยๆพัฒนา ได้รับการเพิ่มจำนวนเป็น ๖ เป็น ๗ และในที่สุดเพิ่มเป็น ๑๐ ในบารมี ๑๐ บารมี ๖ ประการแรกเป็น บารมีหลัก อีก ๔ ประการหลังเป็นบารมีเสริม สาเหตุที่เกิดการเพิ่มเติมจำนวนบารมีในพุทธศาสนาหายานนั้น สันนิฐานต่างกันเป็นสองทาง คือ ๑) ได้อย่างมาแต่บารมี ๑๐ ในพุทธศาสนาเถรวาท ๒) เป็นการเพิ่มเติมขึ้นเพื่อให้เข้ากับระบบนับสิบ สาเหตุของการเพิ่มจำนวนบารมีมากขึ้นในภายหลัง เป็นเพราะวิวัฒนาการความคิดเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ของมหายานเอง ที่ภายหลังแนวคิดเรื่องพระ โพธิสัตว์มีอิทธิพลที่สำคัญถือเป็นแนวคิดหลักของมหายาน เมื่อพิจารณาดู บารมีตาของมหายานแล้ว จะเห็นว่าปรัชญาบารมีตานี้ได้แก่ ศูนย์ตา ประเด็นที่ขาดหายไป คือ ปัญญาความเฉลียวฉลาด ความมีปัญญาในอันจะสอนผู้อื่นและลักษณะสัพพัญญูขาดหายไป จึงจำเป็นต้องนับเอาอุปายเก่าเข้าเป็นบารมีตา ปณิธานเดิมเข้ามาเพื่อเน้นความตั้งใจช่วยเหลือผู้อื่น ด้วยระยะหลังพระโพธิสัตว์ได้พัฒนาไปในลักษณะของเทพเจ้า พลและชญาณ อันเป็นคุณสมบัติสุดท้ายของพระพุทธเจ้าจึงเติมเข้ามา เพื่อให้พระโพธิสัตว์มีอำนาจเท่าเทียมกับพระพุทธเจ้า เพื่อจะได้ มีอำนาจช่วยเหลือผู้อื่นได้ แม้ยังไม่ได้เป็นพระพุทธเจ้าดังนั้น พุทธศาสนาหายานยอมรับบารมี ๖ ของเถรวาทสรวาทสตีวาหิน และต่อมาเพิ่มจำนวนเป็น ๗ และ ๑๐ ตามลำดับ เพื่อให้ครบคุณสมบัติของ พระพุทธเจ้ามากกว่าเพื่อแสดงการบำเพ็ญธรรม

พระพุทธศาสนาหายาน “สอนให้ทุกคนบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ เพื่อที่จะได้ช่วย ปลดปล่อยทุกข์ของสัตว์โลกได้กว้างขวาง พระโพธิสัตว์หมายถึงผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งใน ฝ่ายเถรวาทก็รับรอง แต่ฝ่ายมหายานหยิบยกเอาเรื่องพระโพธิสัตว์ ขึ้นมาเน้นเป็นพิเศษ ฝ่ายเถรวาท ประกาศเรื่องหลักอริยสัจ ๔ เป็นสำคัญ แต่ฝ่ายมหายานประกาศทศบารมีเป็นสำคัญ ต่างฝ่ายต่างหยิบ เอาหลักธรรมทั้งสองมาเป็นจุดเด่นสำคัญเหนือหลักธรรมข้ออื่นๆ ที่มีอยู่ หลักทศบารมีฝ่ายมหายานได้ ย่อลงมาเหลือบารมี ๖ คือ ทาน ศีล ขันติ วิริยะ ฌานปัญญา ทาน กับ ศีล เป็นคู่ปรับทำลายกิเลส คือ โลภะ ขันติกับวิริยะ เป็นคู่ปรับทำลาย กิเลสคือโทสะ ฌานกับปัญญาเป็นคู่ปรับทำลายกิเลสคือโมหะ พระโพธิสัตว์จะต้องบำเพ็ญบารมี ๖ ให้สมบูรณ์”^{๔๔}

จุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนาหายาน คือ ปรัชญากับกรุณา โดยในโพธิสัตว์จรรยาคัมภีร์มหายาน มีแนวความคิดที่สำคัญอยู่ ๔ ประการ คือ

- ๑) การมีศรัทธา
- ๒) การตั้งจิตไปสู่อนุตรสัมมยักสัมโพธิ
- ๓) การตั้งปณิธานหรือการประกาศความตั้งใจที่จะช่วยเหลือผู้อื่น
- ๔) การบำเพ็ญธรรมเพื่อให้ตนเองมีอำนาจที่จะปฏิบัติได้ตามความตั้งใจที่ประกาศออกไป เมื่อเรียงลำดับของขั้นตอนในคัมภีร์มหายานทั้งหมดแล้ว ขั้นตอนของการเป็นพระโพธิสัตว์จะประกอบด้วย

๑) การเตรียมตัวก่อนโพธิจิตโตตปาถ อันได้แก่ โคตร อธิมุक्ति อนุตรบุชา ทั้งนี้ ศรัทธา มีส่วนสำคัญเป็นเบื้องต้นเช่นเดียวกับคัมภีร์รุ่นก่อนหน้า

^{๔๔} พระครูปริยัติคณานุรักษ์ (พงษ์สันต์ ศรีสมงาม), “การศึกษาเปรียบเทียบบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาทและมหายาน”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๒ หน้า ๔๙.

๒) ช่วงโพธิจิตโตตปาท ได้แก่ โพธิจิตโตตปาท การตั้งปณิธาน และการได้รับ พยากรณ์
 ๓) การบำเพ็ญธรรมะ ได้แก่ โพธิปักขิยธรรม ปารมิตา ๑๐ ประการ คือ ทาน ศีล ภาวนา วิริยะ ธ्यान ปรัชญา อูบายเภสัชลย ประณิธาน พล และชญาณ

๔) ผลจากการบำเพ็ญธรรมะ เป็นการแสดงถึงภูมิทั้ง ๑๐ ที่พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญเป็นขั้นๆ และการบำเพ็ญภูมินั้นเรียกว่า “คัมภีร์โพธิจริยาวัตร”^{๔๕}

ตรีวิธานศีลของพระโพธิสัตว์มหายาน หมายถึง ศีล ๓ ประการ ของพระโพธิสัตว์ฝ่ายมหายาน ซึ่งพระโพธิสัตว์ฝ่ายมหายานต้องสมาทานตรีวิธานศีล ๓ ข้อเหล่านี้ คือ

๑) สังวรสังคหศีล ศีลคือการสำรวมระวัง ได้แก่ การงดเว้นการประกอบอกุศลกรรมมีผิดบปัญญติแห่งวินัย

๒) กุศลธรรมสังคหศีล ศีลคือการประพฤติเพื่อสงเคราะห์แก่กุศลธรรม ได้แก่ การประกอบกุศลธรรมไม่ขาด

๓) สัตวารถิยาสังคหศีล ศีลคือการประพฤติเพื่อประโยชน์แก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย ได้แก่การบำเพ็ญประโยชน์แก่สรรพสัตว์^{๔๖}

สิกขาบทพระโพธิสัตว์ของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ถือปฏิบัติในหลักโพธิสัตว์มรรค โดยกำหนดมาตรฐานจากสมัยเจ้าชายสิทธัตถะทรงผนวชเรียกพระองค์เองว่า “พระศากยโพธิสัตว์” ขึ้นต้น ในสมัยนั้น พระองค์ทรงถือปฏิบัติในสิกขาบทมั่งสวัริติ เรียกว่า “ตบะศีลวัตร” ซึ่งทางมหายาน สงเคราะห์เรียกชื่อเป็น “สิกขาบทโพธิสัตว์”

จุดสำคัญสำหรับการเป็นโพธิสัตว์ฝ่ายมหายานอยู่ที่การห้ามกินเนื้อสัตว์ทุกชนิด เหตุผลที่บัญญัติข้อนี้คือในฐานะของผู้ปรารถนาความหลุดพ้นในสัตว์ทั้งหลายเสมอด้วยตน โพธิสัตว์ย่อมไม่ประสงค์จะเห็นชีวิตอื่นถูกทำลายเพื่อบริโภคหรือการใดทั้งสิ้น เพราะเป็นการปิดกั้นโอกาสชีวิตเหล่านั้น ทำให้ดวงจิตของสัตว์ไม่ได้พัฒนาต่อเนื่อง ไม่เพียงเท่านั้น トラบเท่าที่เรายังเวียนว่ายตายเกิดแต่ละดวงจิตย่อมเสวยวิบากในภพภูมิกำเนิดต่างๆ เปลี่ยนไปเรื่อยๆ ไม่แน่นอน สัตว์ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับโพธิสัตว์ไม่ว่าทางตรงหรือทางอ้อมย่อมเคยเกิดเป็นพ่อ แม่ ญาติ มิตรกันมาในอดีตชาติใดชาติหนึ่ง การกินเนื้อสัตว์เหล่านั้นก็คือการกินเนื้อญาติมิตรในอดีตของตน เพราะฉะนั้นในลังกาวตารสูตรจึงมีข้อแสดงให้เห็นว่า ผู้ที่กินเนื้อสัตว์ย่อมไม่กินเนื้อสัตว์ นอกจากจะห้ามกินเนื้อสัตว์แล้วยังห้ามกินของสดคาวและหัวหอมหัวกระเทียมเพราะสิ่งเหล่านี้ช่วยส่งเสริมให้เกิดกำหนดราคะทางกัณจิมิให้บรรลุมาริ^{๔๗}

^{๔๕} พระสันติ สิทธิสมบุรณ์ (ถ่ออาจ), “การศึกษาเปรียบเทียบการบำเพ็ญธรรมะของพระโพธิสัตว์ ใน คัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทกับมหายาน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๙-๑๑๐.

^{๔๖} เศรษฐพงษ์ จงสงวน, โพธิสัตว์ศีลฝ่ายคฤหัสถ์ในพระสูตรมหายาน, เอกสารประกอบการสัมมนา เรื่อง “พระโพธิสัตว์ในโลกปัจจุบัน”, (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย/มูลนิธิพันดารา, ๒๕๔๘), หน้า ๙.

^{๔๗} พระมหาจิรศักดิ์ จิรธมโม (แสงเงิน), “ศึกษาโพธิสัตว์ศีลในพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน”, สารนิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๕๓-๕๕.

๒.๒ หลักคิดความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา

๒.๒.๑ ความหมายของคำว่า จริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนว

๒.๒.๑.๑ ความหมายของคำว่า จริยธรรม

คำว่า จริยธรรม (Ethics) คือ ๑) ความประพฤติที่เป็นธรรมชาติ เกิดจากคุณธรรมในตัวเอง ซึ่งสรุปได้ว่า คือ ข้อควรประพฤติปฏิบัติ หรือการกระทำที่ควรประพฤติที่สอดคล้องกับหลักธรรมชาติ หรือความถูกต้องดีงาม ๒) การกระทำทั้งทางกาย วาจาและใจ อันเป็นพฤติกรรมที่คนดีควรกระทำอยู่เสมอ ๓) สิ่งที่มีอยู่แล้วในตัวมนุษย์โดยธรรมชาติ ซึ่งจะต้องพัฒนาขึ้นโดยอาศัยกฎเกณฑ์ ความประพฤติที่มนุษย์ควรประพฤติที่ได้จากหลักการทางศีลธรรม หลักปรัชญา วัฒนธรรม กฎหมาย หรือจารีตประเพณี เพื่อประโยชน์สุขแก่ตนเองและสังคม จริยธรรมเป็นแนวทางประกอบการตัดสินใจเลือกทำพฤติกรรมที่ถูกต้องเหมาะสมในแต่ละสถานการณ์ เมื่อสังคมซับซ้อนขึ้นมีการแบ่งหน้าที่กัน จึงมีข้อกำหนดที่เรียกว่า “จรรยาวิชาชีพ” (Codes of Conduct) ขึ้น เพื่อใช้เป็นหลักปฏิบัติของผู้ปฏิบัติในอาชีพนั้นๆ ๔) กรอบหรือแนวทางอันดีงามที่พึงปฏิบัติ ซึ่งกำหนดไว้สำหรับสังคมเพื่อให้เกิดความเป็นระเบียบเรียบร้อยงดงาม ความสงบร่มเย็นเป็นสุข ความรักสามัคคี ความอบอุ่น มั่นคงและปลอดภัยในการดำรงชีวิต โดยมีลักษณะ ๗ ประการดังนี้^{๔๘}

๑) เป็นลักษณะการแสดงออกของร่างกาย ทางการประพฤติปฏิบัติ ซึ่งสะท้อนคุณธรรมภายในให้เห็นเป็นรูปธรรม

๒) จริยธรรมมาจากคุณธรรมในตัวเองของแต่ละบุคคล

๓) ผู้ที่มีจริยธรรม คือผู้ที่เลือกจะแสดงออกทางกายที่ถูกต้องและเหมาะสมกับแต่ละสถานการณ์

๔) องค์ประกอบของจริยธรรม ได้แก่ ความประพฤติ การสะท้อนความนึกคิดและจิตสำนึก การเกิดการกระทำไม่มุ่งให้เกิดผลร้าย และการสร้างผลดีแก่ตนเองและผู้อื่น

๕) ความหมายของคำอื่นที่ใกล้เคียงเกี่ยวข้องด้วย คือ จริยศาสตร์ จริยศึกษา และ ศีลธรรม โดย “จริยศาสตร์” หมายถึง วิชาที่มีเนื้อหาเรื่องความประพฤติ หรือสิ่งที่ความประพฤติ จึงมีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับจริยธรรมและศีลธรรม และเน้นที่อุดมคติส่วน “จริยศึกษา” หมายถึง การเล่าเรียนฝึกอบรมเรื่องความประพฤติ เพื่อประพฤติปฏิบัติตนให้อยู่ในแนวทางของศีลธรรมและวัฒนธรรม ตลอดจนระเบียบกฎหมายของบ้านเมืองแห่งชุมชนและประเทศนั้นๆ และจะเน้นที่การเล่าเรียน กระบวนการเรียนรู้และ “ศีลธรรม” หมายถึง กฎ ข้อบังคับ ระเบียบ ตลอดจน หลักปฏิบัติทางศาสนาที่บุคคลพึงปฏิบัติ เพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตให้มีคุณธรรม ทั้งนี้ความเป็นคนดีมีศีลธรรมก็เป็นอุดมการณ์ อุดมคติของชีวิต และเป็นสิ่งที่ทุกคนควรศึกษาเล่าเรียนให้เกิดผลแก่ชีวิตอย่างจริงจัง

^{๔๘} กิตติยา โสภณโกไคย, “คุณธรรม” “จริยธรรม” และการดำรงอยู่กับสังคมประชาธิปไตย, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://www.ombudsman.go.th/10/ethical/ethical0.pdf> [๒๑ มกราคม ๒๕๖๑].

๖) จริยธรรมจะมีความหมายกว้างกว่าศีลธรรม เพราะศีลธรรมเป็นหลักคำสอนทางศาสนาที่ว่าด้วยความประพฤติปฏิบัติชอบ แต่จริยธรรม หมายถึง หลักแห่งความประพฤติปฏิบัติชอบอันวางรากฐานอยู่บนหลักคำสอนของศาสนา ปรัชญาและขนบธรรมเนียมประเพณี

๗) จริยธรรมมีใช้กฎหมาย เพราะกฎหมายเป็นสิ่งบังคับให้คนทำตาม และมีบทลงโทษสำหรับผู้ฝ่าฝืน ดังนั้น สาเหตุที่คนเคารพเชื่อฟังกฎหมายเพราะกลัวถูกลงโทษ ในขณะที่จริยธรรมไม่มีบทลงโทษ ดังนั้นคนจึงมีจริยธรรมเพราะมีแรงจูงใจ แต่อย่างไรก็ตาม กฎหมายก็มีส่วนเกี่ยวข้องกับจริยธรรมในฐานะเป็นแรงหนุนจากภายนอกเพื่อให้คนมีจริยธรรม

๒.๒.๑.๒ ความหมายของคำว่า จริยธรรมของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน

คำว่า จริยธรรมของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน มีแนวคิดหลักอยู่ที่เรื่องความกรุณา (Compassion) ต่อสรรพชีวิต ปราชญ์ฝ่ายมหายานอธิบายว่า พระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานก็เปรียบเสมือนนกตัวหนึ่ง ปีกทั้งสองข้างของนกคือ ปัญญาและกรุณา การขาดปีกข้างใดข้างหนึ่งไปย่อมทำให้มันไม่สามารถบินต่อไปได้อันใด การศึกษาพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานถ้าปราศจากความเข้าใจในหลักการเรื่องความกรุณาต่อสรรพสัตว์ ก็ย่อมที่จะทำให้ไม่สามารถเข้าใจพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานในภาพรวมได้อย่างถูกต้องอันนั้น ปัญญาและกรุณาในทัศนะของฝ่ายมหายานมีสถานะที่เกื้อกูลซึ่งกันและกันอยู่เพราะการคิดที่จะช่วยเหลือสรรพชีวิต เกิดจากการหยั่งเห็นด้วยปัญญาในความทุกข์ของสรรพสัตว์ รวมกระทั่งถึงการหยั่งเห็นในความสามารถที่จะรอดพ้นจากความทุกข์ได้ของสรรพสัตว์

มโนทัศน์ที่แสดงให้เห็นว่าระบบจริยธรรมของฝ่ายมหายานนั้นมีแกนหลักอยู่ที่แนวคิดเรื่องกรุณา คือมโนทัศน์เรื่องโพธิสัตว์ เพราะข้อคำสอนทั้งหลายเกี่ยวกับความกรุณานั้นได้ถูกนำมาใช้เป็นภาคปฏิบัติจริงด้วยวิถีทางแห่งพระโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์คือบุคคลผู้ซึ่งสมทานรับระบบจริยธรรมของมหายานที่มีแกนหลักอยู่ที่เรื่องความกรุณา และนำไปใช้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต จรรยาของเหล่าโพธิสัตว์ทั้งหลายแสดงออกอย่างชัดเจนเกี่ยวกับมโนทัศน์เรื่องความกรุณา อาจจะกล่าวได้ว่าอุดมการณ์โพธิสัตว์เป็นตัวแทนที่ดีที่สุดของแนวคิดทางจริยธรรมที่ให้ความสำคัญกับหลักการเรื่องความกรุณาของฝ่ายมหายาน การพิจารณาหลักธรรมที่สำคัญของอุดมการณ์โพธิสัตว์โดยเริ่มจากการตั้งจิตเพื่อมุ่งสู่พระโพธิญาณกระทั่งถึงการบำเพ็ญบารมีต่างๆ ล้วนแต่สามารถพิจารณาได้ว่ามีแนวคิดเรื่องความกรุณาเป็นรากฐานที่สำคัญทั้งสิ้น

๒.๒.๒ จริยธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาฝ่ายมหายาน

มโนทัศน์เรื่องพุทธภาวะในฐานะที่เป็นศักยภาพแห่งสรรพสัตว์ในการเรียนรู้และพัฒนาตน เพื่อที่จะหลุดพ้นออกจากความทุกข์ทั้งมวลกับวัตรปฏิบัติทางจริยธรรมของพุทธศาสนิกชนที่ปรากฏเด่นชัดเป็นเอกลักษณ์สำคัญของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน เพื่อที่จะได้แสดงให้เห็นว่า ในมุมมองหลักการทางจริยศาสตร์ของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานนั้นก็ได้รับอิทธิพลมาจากแนวคิดทางอภิปรัชญาในพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะยังหลักการเรื่อง พุทธภาวะ หรือศักยภาพแห่งสรรพสัตว์ในการบรรลุมรรคอีกทีหนึ่ง ความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันอย่างเป็นระบบ

๒.๒.๒.๑ จริยธรรมแห่งพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน

หากพิจารณาโครงสร้างหลักในระบบพุทธปรัชญาฝ่ายมหายาน พบว่า มีการกล่าวถึงเนื้อหาสาระของพุทธปรัชญามหายาน โดยแยกออกเป็นสองประเด็นอย่างค่อนข้างชัดเจน กล่าวคือ ในส่วนทฤษฎี และส่วนปฏิบัติ ในส่วนทฤษฎีนักวิชาการมีความเห็นว่าตัวแทนที่ชัดเจนของส่วนนี้คือ หลักการเรื่อง ปัญญา (Wisdom) กล่าวได้ว่าเป็นการรู้แจ้งเห็นจริงในหลักการแห่งการอิงอาศัยของสรรพสิ่ง หรือสัจยวาท เพื่อมุ่งสู่พระนิพพานอันเป็นอุดมคติสูงสุดของศาสนา ในส่วนของภาคปฏิบัติ ตัวแทนของหลักการเรื่องปฏิบัติที่ปรากฏอยู่ในพุทธปรัชญามหายานนั้นคือ แนวคิดเรื่อง จริยศาสตร์ของฝ่ายมหายานที่มีพื้นฐานอยู่บนแนวคิดเรื่อง ความกรุณา (Compassion)

แนวคิดหลักของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานนั้นวางอยู่ แนวคิดเรื่องปัญญา และกรุณา เป็นหลักก็ไม่ผิดแต่ประการใดนักคิดบางคนถึงกับกล่าวว่า “แทบจะทุกบรรทัดในคำสอนของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานนั้นล้วนปรากฏคำสอนเรื่องความเมตตากรุณาอยู่ทั้งสิ้น”^{๙๙}

แนวคิดทั้งสองนี้มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งในพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน หลักธรรมที่ปรากฏอยู่ในแนวคิดของฝ่ายมหายานสามารถจัดลงให้อยู่ในหมวดของปัญญา หรือไม่มีกรุณาได้ทั้งสิ้น ฝ่ายมหายานนอกจากจะแสดงให้เห็นว่า หลักปัญญาและหลักกรณานั้นเป็นแกนหลักของธรรมทั้งหมดที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานแล้ว ฝ่ายมหายานยังมองว่า หลักธรรมทั้งสองนั้นมีลักษณะของการเกื้อกูลให้เกื้อกันและกัน หมายความว่าหลักธรรมทั้งสองนั้นมีลักษณะที่สามารถสอดประสานกลมกลืนและสนับสนุนซึ่งกันและกันไป Nagao กล่าวถึงลักษณะอันสำคัญเช่นนี้ของฝ่ายมหายานว่า “จุดศูนย์กลางเรื่องทฤษฎีนั้นแสดงออกมาในหลักการเรื่องปัญญา ในขณะที่การปฏิบัติ นั้นแสดงออกมาทางความคิดเรื่องกรุณา (Compassion) ปัญญาและกรณานั้นเป็นสองเสาหลักค้ำยันในระบบพุทธปรัชญาเปรียบเสมือนปีกทั้งสองของนก หรือล้อทั้งสองของรถ และการขาดหายสิ่งใดสิ่งหนึ่งในสองสิ่งนี้ไปจะก่อให้เกิดการเสื่อมลงของจิตวิญญาณแห่งพระพุทธศาสนา”^{๑๐๐}

มีแนวโน้มที่ชัดเจนว่าระบบจริยธรรมของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานยกแนวคิดเรื่อง ความกรุณา ขึ้นมาเป็นหลักการที่สำคัญถึงแม้ว่าจะสามารถปฏิเสธได้ว่าในกรณีนี้พระพุทธศาสนา ดั้งเดิมรวมถึงฝ่ายเถรวาทเองก็ได้ให้ความสำคัญกับหลักการเรื่องความกรณานี้มานานอยู่ก่อนแล้ว ตัวอย่างในพระไตรปิฎกของฝ่ายเถรวาทสามารถเป็นข้อความที่สนับสนุนความสำคัญของแนวคิดเรื่อง กรุณาที่มีมาก่อนฝ่ายมหายานได้อย่างชัดเจน เช่น หลักธรรมเรื่องพรหมวิหาร ๔ เป็นต้น สาเหตุของการให้ความสำคัญกับแนวคิดเรื่องความกรุณาของฝ่ายมหายานที่มีมากขึ้นแตกต่างกับพระพุทธศาสนา ดั้งเดิมนั้นมีข้อถกเถียงกันมาก ตัวอย่างเช่น นักวิชาการบางกลุ่มเชื่อว่าสาเหตุเกิดจากการพยายาม สร้างแนวคิดขึ้นเพื่อต่อสู้กับแนวคิดเรื่องพระเจ้า หรือเทพเจ้าของฝ่ายฮินดู หรือ นักวิชาการบางกลุ่ม เชื่อว่า สาเหตุเกิดจากความต้องการในระดมนวชนเข้าเป็นศาสนิกชนของนิกายโดยแสดงภาพแห่ง ความเอื้ออาทรให้เกิดขึ้น

^{๙๙} Prebish, C.S., and Keown, D, **Introduction to Buddhism**, (London: Routledge, 2006) p. 223.

^{๑๐๐} Nagao, G.M. The Bodhisattava's compassion Described in the Mahayana – sutralamkara In Jonathan, A.S.(ed), **Wisdom, Compassion, and the search for understanding**, (Honolulu: University of Hawai'i press, 2000), pp. 107 – 123. .

ในพระสูตรที่สำคัญต่างๆ ของฝ่ายมหายานมีการกล่าวถึงแนวคิดเรื่องปัญญา ควบคู่ไปกับเรื่องกรุณานี้เสมอ สุดแต่ที่ว่าพระสูตรฉบับนั้นๆ ให้ความสนใจกับประเด็นเรื่องใดมากกว่ากัน พระสูตรกลุ่มปรัชญาปรามิตา เช่น วัชรปรัชญาปรามิตาสูตร ยกบทบาทของปัญญามากกว่าการกล่าวถึงแต่บทบาทปัญญา ตัวอย่างพระสูตรกลุ่มนี้อาจจะสามารถหาพบได้ในกลุ่มของสำนักสุขาวดี เช่น มหาสุขาวดีอุยสูตร ตัวอย่างในมหาสุขาวดีอุยสูตร เช่น พระมหาปณิธานของพระโพธิสัตว์ธรรมมารัก ข้อที่ ๑๘ กล่าวว่า “ณ เพลาที่ข้าพระองค์ได้บรรลุปุทธภาวะ หากว่าสรรพสัตว์ในโลกธาตุทั้งทั่วทิศที่มีจิตใจเลื่อมใสศรัทธาระลึกในข้าพระองค์อย่างแน่วแน่ ปราศจากจะไปอุปบัติ ณ แดนของข้าพระองค์และได้สดนามของข้าพระองค์แม้สักครั้งถ้ายังมีได้อุปบัติ ณ แดนนั้นแล้วไซ้ ข้าพระองค์จักไม่ขอบรรลุนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ เว้นแต่ผู้ที่ประกอบอนันตริยกรรมห้าและกล่าวร้ายทำลายพระธรรมอันประเสริฐ”^{๑๐๑} หรือตัวอย่างในวิมลเกียรตินิทเทศสูตร พระพุทธองค์ตรัสแก่บรรดาโพธิสัตว์ที่เข้าเฝ้าว่า “พระโพธิสัตว์ย่อมมีจิตไม่ห่างจากมหาเมตตา ไม่เว้นจากมหากรุณา มีจิตปณิธานมุ่งต่อสรรพพหุตาญาณอย่างลึกซึ้งเสถียรภาพ บ่หวนจักได้หลงลืมคั่นคลาย อนึ่งพระโพธิสัตว์ย่อมมุ่งแสดงธรรมสั่งสอนสรรพสัตว์ โดยมีบังเกิดความเบื่อหน่ายเอือมระอาใดๆ ย่อมปฏิบัติตนในสังคหัตถุธรรมเป็นนिरันดร ย่อมอภิบาลรักษาพระสัทธรรมให้โรจนาภาคโดยจิรายุกาล มิเสียดายแม้กระทั่งชีวิตของตน”^{๑๐๒}

การยกแนวคิดเรื่องกรุณาให้มีความโดดเด่นขึ้นมาถือเป็นเอกลักษณ์อันสำคัญยิ่งที่ปรากฏพบในพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ยิ่งในช่วงที่พระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานได้เจริญก้าวหน้าและเผยแผ่ออกไปยังดินแดนอื่นเช่นตะวันออกไกลด้วยแล้วเรายังพบว่า แนวคิดเรื่องความกรุณานี้ยังได้รับความสนใจมากขึ้นเป็นทวีคูณ ฝ่ายมหายานไม่ได้ยกความสำคัญของหลักการเรื่องความกรุณาขึ้นมาเพื่อเป็นเพียงองค์ประกอบของระบบจริยธรรมที่สำคัญของตนเท่านั้น ฝ่ายมหายานยังนำหลักการเรื่องความกรุณานี้มาเป็นพื้นฐานสำคัญให้กับแนวคิดด้านอื่นๆ ที่ปรากฏอยู่ในคำสอนของฝ่ายมหายาน เช่น แนวคิดเกี่ยวกับการบรรลุนิพพาน หรือแนวคิดเกี่ยวกับวัตรปฏิบัติที่เป็นหนทางไปสู่เป้าหมายของอุดมการณ์เช่นนั้น

เมื่อระบบจริยธรรมของฝ่ายมหายานมีจุดเน้นอยู่ที่การให้ความสำคัญกับแนวคิดเรื่องความกรุณานั้นย่อมหมายความว่า ระบบจริยธรรมของฝ่ายมหายานย่อมที่จะไม่ใช่ระบบจริยธรรมที่ปรากฏเป็นเพียงทฤษฎีที่ถูกเขียนไว้ในหนังสือเพียงเท่านั้น เหตุเพราะว่า แนวคิดเรื่องความกรุณานั้นมีนับบ่งบอกในตัวเองแล้วว่าต้องมีส่วนอยู่ในภาคปฏิบัติ หมายความว่า ความกรุณาในความหมายของการเป็นหลักการที่สำคัญของระบบจริยศาสตร์จะบังเกิดขึ้นจริงได้ต้องอาศัยการปฏิบัติที่เกิดขึ้นจริงด้วยความกรุณา ตรงนี้อาจจะเป็นข้อต่างกับหลักการเรื่องเมตตา เพราะว่าเมตตาหมายถึงความปรารถนาให้ผู้อื่นมีความสุข ความเมตตานี้อาจจะเกิดจากการตั้งใจเพื่อคิดถึงผู้อื่นให้เขามีความสุขโดยที่ยังไม่ต้องลงมือปฏิบัติก็ได้ แต่กรุณามีความหมายว่า การลงมือปฏิบัติเพื่อช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นออกจากความทุกข์ การลงมือช่วยเหลือเป็นการปฏิบัติที่ต้องเกิดขึ้น

^{๑๐๑} ประทุม อังกูโรหิต, พระมหาประณิธานของพระโพธิสัตว์: ข้อโต้แย้งทางปรัชญาของฉินรัน, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๓๑.

^{๑๐๒} เสถียร โพธิ์นันทะ, วิมลเกียรตินิทเทศสูตร, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๑๐๗.

ความคิดเช่นนี้ปรากฏอย่างเด่นชัดในแนวทางการดำรงชีวิตของศาสนิกชนฝ่ายมหายานจริยธรรมที่มีพื้นฐานอยู่ด้วยหลักการเรื่องความกรุณาในทัศนะของฝ่ายมหายาน เป็นแนวทางในการกำหนดทางเดินแห่งชีวิตในแง่ของจริยธรรมของศาสนิกชนฝ่ายมหายาน ความเข้าใจในระบบจริยธรรมของฝ่ายมหายานในฐานะ “แนวทางแห่งการดำเนินชีวิต” จึงต้องมาคู่กับการพูดถึง “ผู้ใช้ชีวิตตามระบบจริยธรรมของมหายาน” เสมอ ระดับของการประยุกต์ใช้หลักธรรมทางจริยธรรมของศาสนิกชนฝ่ายมหายานอาจมีความแตกต่างกันไป คนที่มีเป้าหมายสูงสุดอยู่ที่การบรรลุธรรมอันสูงสุดคือเป็นพระพุทธเจ้า ผู้ซึ่งประกอบด้วยพระคุณอันประเสริฐ และนำคุณอันประเสริฐมาสงเคราะห์และช่วยเหลือสรรพสัตว์ทั้งหลายโดยทั่วหน้ากัน เราพบว่า ในประวัติศาสตร์ทางความคิดของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน เวลาที่กล่าวถึงแนวคิดทางจริยธรรมที่มีประเด็นหลักอยู่ที่หลักการเรื่องความกรุณานั้น ฝ่ายมหายานมักจะกล่าวถึงวิถีชีวิตและวิถีปฏิบัติของคนกลุ่มนี้ในฐานะผู้ใช้หลักการทางจริยธรรมของพระพุทธศาสนาในการดำรงชีวิตจริงเช่นนี้เสมอ แนวคิดที่กล่าวมานี้ฝ่ายมหายานเรียกว่า อุดมการณ์โพธิสัตว์

อุดมการณ์โพธิสัตว์นั้นถือกำเนิดมาตั้งแต่ในสมัยของพระพุทธศาสนาดั้งเดิม ความหมายของโพธิสัตว์นั้นมีสามความหมายด้วยกัน ตามลำดับความคิดในแต่ละยุคสมัย

ความหมายแรก คือ ผู้ที่จะตรัสรู้ ปรากฏในคัมภีร์ดั้งเดิม คำว่า โพธิสัตว์ ใช้ในฐานะที่เป็นศัพท์เรียกบุคคลจริงในประวัติศาสตร์ก่อนที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

ความหมายที่สอง คือ ผู้มุ่งหมายที่จะบรรลุโพธิ ปรากฏในคัมภีร์ช่วงแตกสำนัก ทั้งเถรวาทและบาลี เถรวาทสรวาสติวาทิน และมหาสังฆิกะ รวมไปถึงพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานด้วย เป็นการใช้คำว่า โพธิสัตว์ เมื่อเกิดความคิดเกี่ยวกับบุคคลผู้มุ่งหมายจะไปให้ถึงโพธิเพื่อจะช่วยเหลือสรรพสัตว์

ความหมายที่สาม คือ ผู้มีแก่น คือ โพธิ หรือเป็นบุคลาธิษฐานของโพธิ เป็นความหมายเฉพาะของมหายาน โพธิในที่นี้คือศูนยตา พระโพธิสัตว์เป็นผู้ใฝ่ในศูนยตา เป็นผู้ได้เห็นศูนยตา ความหมายที่สาม ประกอบกับความหมายที่สอง แสดงลักษณะของพระโพธิสัตว์เมื่อเป็นแกนหลักของพระพุทธศาสนา^{๑๐๓}

ข้อวิเคราะห์ของ วิทยา ศักยานันท์ เกี่ยวกับสาเหตุของการให้ความสำคัญกับอุดมการณ์โพธิสัตว์ตามทัศนะของฝ่ายมหายาน สามารถใช้เป็นข้อสนับสนุนแนวคิดของการเปลี่ยนแปลงความหมายของอุดมการณ์โพธิสัตว์ตามที่ ประพจน์ อัครวิรุฬหการ กล่าวไว้ได้ โดยที่วิทยากล่าวถึงการให้ความสำคัญตามทัศนะของฝ่ายมหายานเกี่ยวกับอุดมการณ์โพธิสัตว์ว่า

๑. มาจากบุคลิกภาพของพระพุทธเจ้า เพราะก่อนที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าพระองค์ปัจจุบัน ทุกภูมิที่เสวยพระชาติ (เกิด) จะทรงบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ซึ่งจะช่วยเหลือสัตว์โลกได้มากกว่า ไม่มีข้อห้ามแต่อย่างใดสำหรับผู้ที่ปรารถนาเช่นนี้ในพระพุทธศาสนา ฉะนั้น ทุกคนจึงตั้งความปรารถนาได้และทำได้ง่ายกว่าการได้บังเกิดเป็นสาวกพระพุทธเจ้า ซึ่งจะสมปรารถนาก็ต่อเมื่อพระพุทธเจ้ามาบังเกิดเท่านั้น ซึ่งกล่าวกันว่าเป็นปรากฏการณ์ที่ยากอย่างยิ่ง

^{๑๐๓} ประพจน์ อัครวิรุฬหการ, โพธิสัตว์จรรยา: มรรคาเพื่อบรรลุ, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๖๐.

๒. มาจากกุศลจิตอันแรงกล้าของบรรดาพระธรรมทูตที่ต้องการให้พระพุทธานุชาเข้าถึงจิตใจของคนต่างถิ่นในบริบทของสังคมที่แตกต่างออกไป จึงนำเสนอสิ่งที่เห็นว่าประชาชนจะยอมรับได้ง่าย ขณะที่ยังคงหลักการจริงๆ ของพระพุทธานุชาเอาไว้

๓. มาจากอิทธิพลของศาสนาฮินดูนิกายภาควัต ในคริสต์ศตวรรษที่ ๒ ที่เน้นการอวดตบและความภักดีต่อพระวิษณุ ซึ่งส่งผลทางจิตวิทยาอย่างทรงพลังยิ่งต่อคนระดับล่างมากกว่าการเน้นปัญญาและความหลุดพ้นส่วนตัวของพระพุทธานุชายุคแรกอุดมการณ์พระโพธิสัตว์จึงเหมาะสมต่อคนระดับล่าง และสามารถแข่งขันกับศาสนาฮินดูนิกายภาควัตได้เป็นอย่างดี^{๑๐๔}

ในทัศนะของฝ่ายมหายาน โพธิสัตว์คือ อุดมการณ์ที่ว่าถึงผู้ที่ดำเนินอยู่บนหนทางแห่งการบรรลุนิพพาน ผู้ซึ่งมีหน้าที่ในการช่วยเหลือสรรพสัตว์ด้วยความเมตตากรุณาพร้อมกับพัฒนาปัญญาของตนให้เจริญอย่างสมบูรณ์ โพธิสัตว์คือบุคคลที่ตั้งปณิธานจะบรรลุพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณเป็นพระพุทธานุชา เพื่อจะได้มีความสามารถเต็มที่ในการช่วยเหลือสรรพสัตว์ เป้าหมายปลายทางของโพธิสัตว์คือ การเดินทางเข้าสู่พุทธภาวะซึ่งก็คือพระนิพพานในวาระสุดท้ายของชีวิต แต่ด้วยจิตที่ประกอบด้วยความคิดกรุณาเป็นพื้นฐานทำให้โพธิสัตว์นั้นมีวิถีปฏิบัติในการยุติการเข้าสู่พระนิพพานไว้แค่นั้นเพื่อหันกลับมาช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้ออกจากสังสารวัฏให้หมดก่อนตนเองโดยไม่เลือกหน้าแล้วจึงค่อยตามไป การกระทำเช่นนี้เกิดจากแรงกระตุ้นมหาศาลจากมหากุศลจิตที่ปรารถนาให้ผู้อื่นมีความสุขตลอดไป

แนวคิดเรื่องอุดมการณ์โพธิสัตว์ได้รับความสนใจเป็นอย่างมากในช่วงเวลาของการเกิดขึ้นของแนวคิดฝ่ายมหายาน จากเดิมที่เคยให้ความสนใจกับการบรรลุอรหันต์ผลเป็นพระอรหันต์ อุดมการณ์โพธิสัตว์ที่ได้รับการตอบรับเป็นอย่างดีในช่วงที่เกิดการแยกออกมาเป็นฝ่ายมหายานนั้นเป็นอุดมการณ์ที่ประกอบด้วยคุณธรรมหลักเรื่องความกรุณาเป็นพื้นฐานการดำเนินชีวิตที่สำคัญ การบรรลุอรหันต์ผลที่ถูกกล่าวหาว่าเป็นการหาทางรอดเฉพาะตนซึ่งเป็นอุดมคติในช่วงแรกของพระพุทธานุชาเมื่อมาถึงช่วงนี้ก็กลับค่อยถูกแทนที่แนวคิดเรื่องอรหันต์ในยุคนี้ ก็ไม่ได้เป็นแนวคิดเกี่ยวกับโพธิสัตว์ในลักษณะเดียวกันทั้งหมดกับที่พระพุทธานุชาฝ่ายเดิมเคยให้ความสำคัญ

ในคัมภีร์ดั้งเดิม เรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับพระโพธิสัตว์เป็นแต่ประวัติของพระพุทธานุชาองค์ปัจจุบัน ซึ่งไม่ได้รับความสนใจมากนัก ความสนใจของคัมภีร์รุ่นนี้อยู่ที่เมื่อได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธานุชาแล้ว แต่ความสนใจในเรื่องราวเกี่ยวกับโพธิสัตว์กลับมามีปรากฏเด่นชัดขึ้นในช่วงการแตกเป็นสำนัก ซึ่งในขณะนั้นความคิดเรื่องโพธิของพระศาสดาเปลี่ยนไป เพราะต้องการเผยแผ่ศาสนาและเกิดการเคารพบูชาพระศาสดาในลักษณะของเทพเจ้า จึงทำให้โพธิสัตว์เริ่มเป็นอุดมคติ เป็นผู้มีความกรุณา และเป็นผู้ที่มีลักษณะเหนือมนุษย์เพื่อเป็นที่ยึดเหนี่ยวของผู้ศรัทธา^{๑๐๕}

การพิจารณาอุดมการณ์โพธิสัตว์โดยเริ่มจากพระพุทธานุชาดั้งเดิมและในฝ่ายของมหายาน อาจจะทำให้เห็นมิติมุมมองของพุทธานุชาที่มีต่ออุดมการณ์นี้ที่ต่างกันออกไป กล่าวคือ ในช่วงแรกกล่าวคือ ช่วงของพุทธานุชาดั้งเดิมรวมถึงฝ่ายเถรวาท อุดมการณ์โพธิสัตว์นั้นค่อนข้างที่จะมีน้ำหนักในการพิจารณาด้วยมิติทางประวัติศาสตร์ หมายความว่า ในมิติเชิงประวัติศาสตร์ แนวคิด

^{๑๐๔} วิทยา ศักยารัตน์, “อุดมการณ์พระโพธิสัตว์ พุทธจริยศาสตร์เพื่อมหาชน”, วารสารมนุษยศาสตร์, ปีที่ ๑๖ ฉบับที่ ๑ (มกราคม – มิถุนายน ๒๕๕๒): ๑ – ๑๓.

^{๑๐๕} ประพนธ์ อัครวิรุฬหาร, โพธิสัตว์จรยา: มรรคาเพื่อมหาชน, หน้า ๒๖๐.

เรื่องพระโพธิสัตว์ถูกใช้เพื่อเป็นตัวอย่างของบุคคลผู้กล้าแกร่งที่พร้อมบำเพ็ญเพียรอย่างหนักหน่วง เพื่อที่จะได้บรรลุธรรมในอนาคต ในมิติเช่นนี้ อุดมการณ์โพธิสัตว์มีแนวโน้มที่จะแสดงออกถึง พระประวัติของพระพุทธเจ้าในอดีต การมุ่งประเด็นความสนใจกับอุดมการณ์โพธิสัตว์ในยุคนี้จึงเป็น การให้ความสำคัญกับอุดมการณ์โพธิสัตว์ในฐานะที่เป็นตัวแทนของบุคคลที่น่ายกย่องในอดีต ความคิด เช่นนี้ปรากฏชัดเจนจากมุมมองของพระพุทธศาสนิกชนฝ่ายเถรวาท

ในมิติที่สองซึ่งเป็นมิติทางฝ่ายมหายานให้ความสนใจคือการพิจารณาอุดมการณ์ โพธิสัตว์โดยยกความสำคัญของมิติทางศีลธรรมของอุดมการณ์โพธิสัตว์ขึ้นมาอยู่เหนือมิติทาง ประวัติศาสตร์เช่นที่ฝ่ายเถรวาทให้ความสำคัญ กล่าวคือ ในมิตินี้เป็นการพิจารณาอุดมการณ์โพธิสัตว์ ที่มีแนวโน้มแตกต่างไปจากการมองเห็นว่าเป็นพระประวัติ หรือเป็นอดีตของบุคคลผู้กล้าหาญในอดีต เพียงประการเดียวตามที่เคยให้ความสำคัญมา ในมิติทางศีลธรรมนี้มุ่งที่จะให้ความสำคัญมา ในมิติ ทางศีลธรรมนี้มุ่งที่จะให้ความสำคัญแก่อุดมการณ์โพธิสัตว์ในฐานะที่เป็นอุดมการณ์อันแสดงออกถึงชีวิต ที่เป็นตัวอย่างของชีวิตที่ดี ชีวิตที่ควรจะเป็นของพุทธศาสนิกชนเพื่อเป้าหมายแห่งการบรรลุธรรม สูงสุด เป็นชีวิตที่ดำเนินไปโดยสอดคล้องกับบริบททางจริยธรรมของพระพุทธศาสนา ฝ่ายมหายาน มองว่าอุดมการณ์โพธิสัตว์ในมุมมองเช่นนี้ถือว่ามีความสำคัญในฐานะที่เป็นวิถีทางแห่งการแสดงออก ถึงชีวิตที่เต็มเปี่ยมไปด้วยคุณธรรม อุดมการณ์โพธิสัตว์เป็นการแสดงออกถึงชีวิตที่ดีตามทัศนะของ พระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน

ในมุมมองเกี่ยวกับอุดมการณ์โพธิสัตว์ของฝ่ายมหายาน ความจริงแล้วฝ่ายมหายานเอง ก็ไม่ได้ต้องการที่จะปฏิเสธความสำคัญของอุดมการณ์โพธิสัตว์ในมิติเชิงประวัติศาสตร์ตามที่ฝ่ายเถรวาทให้ความสนใจเสียทั้งหมด แต่ฝ่ายมหายาน(อาจจะด้วยรากฐานของระบบจริยธรรมที่ให้ความสำคัญกับแนวคิดเรื่องความกรุณา) พยายามที่จะเชิดชูและยกความสำคัญของอุดมการณ์ โพธิสัตว์ในมิติเชิงศีลธรรมในฐานะที่เป็นต้นแบบและมาตรฐานแห่งชีวิตของปัจเจกชนให้มีบทบาทที่เด่นชัดกว่าการพิจารณาอุดมการณ์โพธิสัตว์ด้วยมุมมองในมิติเชิงประวัติศาสตร์ของอุดมการณ์เพียง ประการเดียว Hamilton อธิบายความคิดเช่นนี้ว่า “แนวคิดเรื่องโพธิสัตว์นั้นเป็นการเปลี่ยนที่ท่าของการ ให้ความสำคัญคำสอนเชิงจริยธรรมในรูปแบบของคำสอนเชิงจิตวิทยาและจริยศาสตร์ที่เป็นทฤษฎี มาสู่การใช้จริยธรรมในฐานะที่เป็นวิถีแห่งการปฏิบัติจริงของเหล่าพุทธองค์ และบรรดาพระโพธิสัตว์ทั้งหลายเป็นสิ่งที่แสดงออกถึงหลักธรรมนั้น”^{๑๐๖}

การให้ความสำคัญกับอุดมการณ์โพธิสัตว์ในมิติทางศีลธรรมเช่นนี้ของฝ่ายมหายานทำ ให้อุดมการณ์โพธิสัตว์ไม่ได้เป็นเพียง “เครื่องมือ” ที่ถูกสร้างขึ้นมาเพื่อเป็นการแสดงออกถึงหลักการ เชิงทฤษฎีที่ว่าในเชิงบุคลากรพื้นฐานเพียงเท่านั้น ในทางตรงกันข้ามวิถีชีวิตแห่งโพธิสัตว์กลับเป็น คุณธรรมโดยตัวเอง อุดมการณ์โพธิสัตว์ทำให้วิถีแห่งพุทธจริยธรรมของพระพุทธศาสนาปรากฏขึ้น อย่างจริงจังในประสบการณ์การรับรู้จริงของสรรพสัตว์ทั้งหลาย

ระบบจริยธรรมของฝ่ายมหายานเป็นหลักการที่ไม่สามารถปฏิเสธการดำรงอยู่ของ อุดมการณ์โพธิสัตว์ได้ ทุกครั้งที่พูดถึงหลักการทางจริยธรรมของฝ่ายมหายาน มักที่จะมีการกล่าวอ้าง ถึงอุดมการณ์โพธิสัตว์ประกอบอยู่ด้วยเสมอ บางครั้งอาจจะเรียกได้ว่าทั้งสองแนวคิดนี้ เป็นเรื่อง

^{๑๐๖} Hamilton, C.H., The Idea of Compassion in Mahayana Buddhism, *Journal of America Oriental Society*, vol.3, (July – September 1950): 147.

เดียวกันที่แสดงออกมาในเชิงที่เป็นนามธรรมและรูปธรรมก็ได้ ถ้าเปรียบว่าระบบแนวคิดทางว่าเป็นตัวเอกของหนังเรื่องนี้ เป็นผู้แสดงให้เห็นว่า วิธีแห่งการแสดงออกซึ่งความเป็นผู้ดำเนินชีวิตตามระบบจริยธรรมนั้นเป็นเช่นไร ถือเป็น จริยวัตรแบบอย่างของชาวพุทธมหายานไม่ว่าผู้ออกบวชเท่านั้น การศึกษาหลักเรื่องจริยธรรมจึงไม่สามารถที่จะทำได้โดยปราศจากการเข้าใจและศึกษาแนวคิดเรื่องโพธิสัตว์ ในทางกลับกัน การศึกษาในอุดมการณ์โพธิสัตว์โดยนับตั้งแต่การเริ่มเดินทางเข้าสู่เส้นทางธรรมะกระทั่งถึงจุดหมายปลายทางแห่งธรรมอันสมบูรณ์ ย่อมทำให้เราสามารถเข้าใจถึงความหมายของระบบจริยธรรมของฝ่ายมหายานทั้งในเชิงที่เป็นหลักการทฤษฎีและในเชิงปฏิบัติที่เกิดขึ้นจริงในสังคมของพุทธศาสนิกชนฝ่ายมหายาน จริยธรรมและโพธิสัตว์ธรรมจึงเป็นเรื่องเดียวกันที่ไม่สามารถแยกออกจากกันได้

๒.๒.๒.๒ ธรรมแห่งโพธิสัตว์กับแนวคิดเรื่องความกรุณาในพุทธปรัชญามหายาน

หลักการที่สำคัญในทางพระพุทธศาสนาอยู่สองประการคือ หลักการเรื่องปัญญา และหลักการเรื่องกรุณา ในมุนีธรรมอันสำคัญยิ่งซึ่งเป็นหลักของความคิดที่จะเป็นพระโพธิสัตว์คือ ปัญญา และกรุณา ประพจน์ อัสววิรุฬหการ กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างหลักการทั้งสองที่ปรากฏในแนวทางแห่งโพธิสัตว์ว่า “โดยนัยนี้ความมุ่งหมายของการเป็นพระโพธิสัตว์ในมหายานจึงประกอบด้วย ๒ ประการ คือ การเข้าถึงความเป็นพระพุทธเจ้า หรือการเข้าใจศูนยตา และการช่วยเหลือเสียสละเพื่อผู้อื่นหรือหลักความกรุณา ความมุ่งหมายแรกเป็นเรื่องปัญญา ความมุ่งหมายที่สองเป็นเรื่องของความกรุณา”^{๑๐๗}

ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับปัญญา อุดมการณ์โพธิสัตว์มีความพยายามที่จะรักษาไว้ซึ่งการดำรงตนให้อยู่ในความคิดเรื่องศูนยตา พระโพธิสัตว์แม้ยังไม่ได้ตรัสรู้แต่ก็เป็นผู้อยู่ในปรัชญา ถือว่าใกล้ตรัสรู้แล้ว พระโพธิสัตว์ย่อมมองว่า โดยปรมาตแล้วทุกสิ่งเป็นสญญตา วางจากสาระที่จะเข้ายึดถือได้ เมื่อเหล่าโพธิสัตว์มีจิตที่อยู่ในสภาพเช่นนี้ ดวงปัญญาที่แท้จริงจึงเกิดขึ้น พระโพธิสัตว์จะสามารถทำลายความเห็นอันติดอยู่ในโลกนี้ได้ และด้วยเหตุเช่นนี้ ความสว่างไสวแห่งปัญญาย่อมที่จะเกิดขึ้น โพธิสัตว์จะมองเห็นโกคัมภพที่มันเป็นจริงและมีอสรภาพซึ่งเป็นการปลดปล่อยตนเองอย่างถึงที่สุด การดำเนินชีวิตตามหลักการแห่งโพธิสัตว์เพื่อที่จะบรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณต้องอาศัยการพัฒนาในระดับของปัญญาด้วยที่ตั้ง พระสูตรในหมวดปรัชญาปารมิตา ซึ่งเป็นพระสูตรที่มุ่งให้ความสำคัญกับหลักคิดเรื่องปัญญา เวลาที่กล่าวถึงแนวคิดเกี่ยวกับโพธิสัตว์ที่จะยกภาพให้เห็นว่าโพธิสัตว์นั้นเป็นอุดมการณ์ที่มีความโดดเด่นในเรื่องของการพัฒนาปัญญาเช่นนี้

ในอีกด้านหนึ่งนอกจากที่อุดมการณ์โพธิสัตว์จะเป็นอุดมการณ์ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของปัญญาแล้ว อุดมการณ์โพธิสัตว์ยังมีส่วนเกี่ยวข้องกับหลักการเรื่องความกรุณาเป็นอย่างยิ่งไม่ต่างกับปัญญา ฝ่ายมหายานได้แสดงออกอย่างชัดเจนของอุดมการณ์โพธิสัตว์ถึงการเป็นอุดมการณ์ที่น่าคิดเรื่องความกรุณาออกจากการเป็นเพียงมโนทัศน์เชิงทฤษฎีและจิตวิทยา และนำมาใช้ในฐานะที่เป็นวิถีปฏิบัติจริงแห่งชีวิตของตน การพิจารณาในมุมมองของจริยธรรมจะเห็นว่าอุดมการณ์โพธิสัตว์คือการเปลี่ยนท่าทีจากการให้ความสำคัญกับคำสอนทางจริยธรรมในเชิงจิตวิทยาและทฤษฎีมาสู่การ “ใช้” จริยธรรมในฐานะที่เป็นวิถีชีวิตจริงของเหล่าโพธิสัตว์และพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ความเชื่อเช่นนี้ยัง

^{๑๐๗} ประพจน์ อัสววิรุฬหการ, โพธิสัตว์จรรยา มรรคาเพื่องามหาชน, หน้า ๙๐.

สามารถได้รับการยืนยันจากการพิจารณาในหลักธรรมที่ฝ่ายมหายานเชื่อว่าเป็นองค์ประกอบหลักที่สำคัญของอุดมการณ์โพธิสัตว์ด้วย ธรรมแห่งโพธิสัตว์ล้วนอุดมไปด้วยแนวคิดเรื่องความกรุณา

ด้วยการวางรากฐานแห่งอุดมการณ์โดยวางอยู่บนฐานคติความคิดเรื่องปัญญาและกรุณา เช่นนี้ของฝ่ายมหายานทำให้เราพบได้ว่า ธรรมต่างๆที่โพธิสัตว์ต้องปฏิบัติหรือบำเพ็ญเพียรจึงไม่หลุดออกไปจากกรอบของแนวคิดเรื่องปัญญา กรุณาที่กล่าวมา ธรรมที่โพธิสัตว์ต้องปฏิบัติ นับตั้งแต่เดินทางเข้าสู่เส้นทางสายนี้ล้วนต้องมีรากฐานด้วยธรรมทั้งสองประการนี้ ประพจน์ อัครวิรุฬหการ กล่าวถึงแนวคิดเช่นนี้ว่า

“ธรรมที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญเป็นไปเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้า รวบรวมได้สามหมวดด้วยกันกล่าวคือ

๑. ธรรมอันเป็นจุดหมายหรือเป็นปัจจัยพื้นฐานอันเป็นส่วนหลักต้นให้เกิดความคิดที่จะเป็นพระโพธิสัตว์ ได้แก่ โพธิ หรือความรู้ของพระพุทธเจ้า และความกรุณา ธรรมทั้งสองนี้เป็นแกนกลางของธรรมทุกอย่างที่พระโพธิสัตว์จะบำเพ็ญต่อไป

๒. ธรรมที่พระโพธิสัตว์ต้องบำเพ็ญเพื่อเตรียมตัวในอันที่บำเพ็ญธรรมที่แสดงออกซึ่งจุดหมายของความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ ธรรมส่วนนี้ได้แก่ธรรมต่างๆที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญในช่วงแห่งการตั้งปณิธาน

๓. ธรรมที่แสดงออกถึงความคิดเรื่องโพธิ และความกรุณา มีชื่อเรียกพิเศษว่า บารมี หรือ ปารมิตา เป็นการรวบรวมข้อธรรมะต่างๆ เช่น ทาน ศีล วิริยะ ฯลฯ ขึ้นเป็นหมวดสำหรับโพธิสัตว์บำเพ็ญโดยเฉพาะ ธรรมหมวดนี้มี ๖ – ๑๐ ประการแตกต่างกันไปตามสำนัก

กล่าวโดยสรุป ธรรมหมวดต้นเป็นแรงผลักดันให้เกิดธรรมหมวดที่สอง ธรรมหมวดที่สองเป็นการปูพื้นฐานให้แก่การบำเพ็ญธรรมในหมวดที่สาม ธรรมหมวดที่สามจึงเป็นธรรมที่รวมความคิดของธรรมสองหมวดแรก ซึ่งได้แสดงแล้วในหมวดก่อนๆ”^{๑๐๘}

ในพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานนั้นให้ความสำคัญกับหลักธรรมพื้นฐานทั้งสองประการของอุดมการณ์โพธิสัตว์ คือ เรื่องปัญญาและกรุณา เช่นที่กล่าวมานี้เป็นอย่างมาก บุคลาธิษฐานของธรรมทั้งสองในรูปบุคคล กล่าวคือ พระมัญชุศรี และพระอวโลกิเตศวร (โพธิสัตว์กวนอิม) จึงระดับความเคารพอย่างสูงสุดจากฝ่ายมหายาน

ฝ่ายมหายานอธิบายว่า ธรรมอันเป็นพื้นฐานของอุดมการณ์โพธิสัตว์คือ ปัญญาและกรุณา หากพิจารณาโดยผิวเผินอาจจะดูแล้วมีความขัดแย้งกัน เพราะตามหลักการเรื่องปัญญา สรรพสิ่งถือเป็นสญญตา ไม่มีตัวตน ไม่มีผู้ให้ ไม่มีผู้ได้รับ แต่หลักการเรื่องกรุณากลับบอกว่า สรรพสัตว์ทั้งหลายรอคอยการช่วยเหลือจากโพธิสัตว์ผู้ประกอบด้วยความกรุณาอันสุดประมาณ ความขัดแย้งกันของธรรมพื้นฐานของอุดมการณ์โพธิสัตว์เช่นนี้ฝ่ายมหายานเชื่อว่าเป็นที่สุดแล้วไม่เกิดขึ้น โพธิสัตว์คือผู้ที่สามารถเชื่อมประสานธรรมทั้งสองอันเป็นรากฐานแห่งชีวิตของตนให้ดำเนินไปได้อย่างกลมกลืน ประพจน์ อัครวิรุฬหการ กล่าวถึงความสามารถในการสร้างความกลมกลืนสอดคล้องแห่งรากฐานธรรมทั้งสองของโพธิสัตว์ตามทัศนะของฝ่ายมหายานว่า

^{๑๐๘} ประพจน์ อัครวิรุฬหการ, โพธิสัตว์จรรยา มรรคาเพื่อบำเพ็ญ, หน้า ๑๖๒ – ๑๖๓.

“ลักษณะของศูนยตาตุเสมือนหนึ่งจะขัดแย้งกับความกรุณา ความกรุณาในที่นี้ไม่ได้เป็นเรื่องของอารมณ์ แต่เป็นเรื่องของปัญญา คือความกรุณาเกิดขึ้นจากการหยั่งเห็นแจ้งในลักษณะที่เป็นสากลของทุกสิ่งทุกอย่างว่า ทุกสิ่งทุกอย่างเสมอกันหมด พระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้เห็นแจ้งในตถตา มีหน้าที่ในการนำสรรพสัตว์ให้เข้าใจสภาพดังกล่าว เช่นเดียวกับพระโพธิสัตว์แม้ยังไม่เห็นแจ้งในศูนยตา และดำรงอยู่ในปรัชญาปารมิตาหรือใกล้กับตถตามากที่สุด พระโพธิสัตว์หรือพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในโลกมนุษย์จึงมีลักษณะเป็น ๒ ประการ คือดำรงตนในศูนยตา อันเป็นเรื่องทางปรมัตถ์ ในขณะที่เดียวกันก็ดำรงตนในความกรุณาซึ่งเป็นเรื่องความเป็นไปทางโลก”^{๑๐๙} ธรรมต่างๆ ของพระโพธิสัตว์นั้นมีรากฐานอยู่ด้วยความคิดเรื่องปัญญาและกรุณาเป็นสำคัญ แต่เมื่อพิจารณาในหัวข้อที่เกี่ยวกับระบบจริยธรรมของฝ่ายมหายาน บทบาทของคุณธรรมเรื่องความกรุณาจะได้รับการย้ำเน้นเป็นพิเศษ ด้วยเหตุเช่นนี้อุดมการณ์โพธิสัตว์ในมิติของการเป็นตัวแทนของหลักการทางจริยธรรมของพุทธปรัชญาฝ่ายมหายานจึงแสดงออกถึงแนวคิดเรื่องความกรุณาได้ชัดเจนที่สุด

หลักฐานที่ยืนยันได้ว่าในมิติทางจริยธรรมของอุดมการณ์โพธิสัตว์ มีการให้ความสำคัญกับแนวคิดเรื่องความกรุณานั้นสามารถพิจารณาได้จากหัวข้อของหลักธรรมที่พระโพธิสัตว์ต้องบำเพ็ญไปเพื่อความเป็นพระพุทธรูปตั้งแต่แรกเริ่มในการเดินทางเข้าสู่เส้นทางสายธรรมเรื่อยไป ถึงการปฏิบัติบำเพ็ญเพื่อบำรุงสภาวะแห่งความประเสริฐสูงสุด หากนับตามลำดับขั้นของการพัฒนาคุณธรรมของโพธิสัตว์ การตั้งโพธิจิตและจตุรปณิธาน ๔ ประการของพระโพธิสัตว์ ถือว่าเป็นธรรมที่มาเป็นลำดับแรกเพราะเป็นการตั้งมั่นในจิตที่จะบรรลุเป็นพระพุทธรูปเพื่อช่วยเหลือสรรพสัตว์ ต่อจากนั้นจึงตามมาด้วยเนื้อหาและวิธีแห่งการปฏิบัติตนของโพธิสัตว์อันสำคัญ ๖ ประการ หรือ บารมีธรรม ๖ ประการ

อย่างไรก็ตามไม่ว่าหลักธรรมใดจะสำคัญกว่าหรือมาก่อนมาหลังก็แล้วแต่ไม่สำคัญ ความสำคัญอยู่ตรงที่ว่าในหลักธรรมที่สำคัญของอุดมการณ์โพธิสัตว์ที่กล่าวมานี้ล้วนแต่ปรากฏแนวคิดเรื่องความกรุณาเป็นฐานคิดที่สำคัญ ธรรมทุกหัวข้อที่ปรากฏอยู่ในหลักธรรมที่จะกล่าวต่อไปนี้ล้วนมีแนวคิดของความกรุณาแฝงอยู่ในนั้น ข้อปฏิบัติหรือหลักธรรมของอุดมการณ์โพธิสัตว์ที่กล่าวมานี้สามารถแสดงออกถึงการเป็นตัวแทนที่ดีของหลักการเรื่องความกรุณาอันเป็นหัวใจหลักของระบบจริยธรรมของฝ่ายมหายานได้อย่างไร และด้วยการกล่าวว่าอุดมการณ์โพธิสัตว์นั้นเป็นตัวแทนที่ดีของระบบจริยธรรมของฝ่ายมหายาน การอธิบายให้เห็นว่า อุดมการณ์โพธิสัตว์ด้วยการพิจารณาหลักธรรมอันสำคัญของอุดมการณ์ มีแกนหลักอยู่ที่หลักการเรื่องความกรุณา ย่อมที่จะเป็นการแสดงให้เห็นด้วยว่าระบบจริยธรรมของฝ่ายมหายานมีแกนหลักอยู่ที่ความคิดเรื่องความกรุณานี้เช่นกัน

โพธิจิต - จตุรปณิธาน

โดยรูปศัพท์ “โพธิจิต” มีความหมายว่า การตั้งจิตเพื่อบำรุงส่วนตรัสมาสัมโพธิ หรือความตั้งใจจริงที่จะเป็นพระพุทธรูป และการช่วยผู้อื่น ซึ่งเป็นเป้าหมายหลักของฝ่ายมหายาน ในคัมภีร์โพธิสัตว์จรยา กล่าวว่า “โพธิจิต” มีความหมายถึง จิตที่ตั้งมั่นต่อการตรัสรู้ และจิตที่เพียรเพื่อการตรัสรู้เพื่อช่วยผู้อื่น^{๑๑๐} ในคัมภีร์ฝ่ายมหายานมีการกล่าวถึงแนวคิดเรื่องการปลูกโพธิจิตไว้มาก

^{๑๐๙} ประพจน์ อัครวิรุฬหาร, โพธิสัตว์จรยา มรรคาเพื่อบำเพ็ญ, หน้า ๙๒.

^{๑๑๐} ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, ศรีมัลลเทวีสัทธาสูตร, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ส่องสยาม, ๒๕๔๔), หน้า ๔.

ตัวอย่างเช่น ในคัมภีร์โพธิจิตโตตปาหสูตรศาสตร์ กล่าวถึงคุณสมบัติของผู้ที่ต้องการให้เกิดโพธิจิตว่าต้องปฏิบัติตนดังนี้ คบเพื่อนที่เป็นกัลยาณมิตร บูชาพระพุทธเจ้า บำเพ็ญกุศลมูล ค้นหาธรรมอันประณีต เป็นผู้มิมีใจเบิกบานอยู่เสมอ อดทนต่อทุกข์เวทนา มีความเมตตากรุณา มีจิตอาศัยที่ราบเรียบมีศรัทธาในมหายาน ใฝ่หาพุทธปรัชญาและต้องมีคุณสมบัติอีกสี่ประการ คือระลึกถึงพระพุทธเจ้า

พิจารณาเห็นโทษในกาย มีความเมตตาต่อสรรพสัตว์ และค่นหาอนุตรผล^{๑๑๑}

การปลูกโพธิจิต ในความจริงก็คือการตั้งจิตของเหล่าโพธิสัตว์ที่จะดำเนินตนตามเส้นทางสายธรรมแห่งพระพุทธศาสนา พร้อมกับการช่วยเหลือมวลสรรพสัตว์ อาจจะเข้าใจได้ว่าการปลูกโพธิจิตคือการตั้งจิตปรารถนาตนเพื่อเป็นพระพุทธเจ้าโดยมีวัตถุประสงค์ในการมีความสามารถเพื่อช่วยสรรพสัตว์ให้พ้นออกไปจากกองทุกข์ การปลูกโพธิจิต ถือเป็นจุดแรกสุดของการเริ่มก้าวเข้าสู่เส้นทางสายโพธิสัตว์

ความสำคัญของการปลูกโพธิจิตไม่ใช่มีเพียงแค่การเป็นจุดเริ่มต้นของการตัดสินใจก้าวอย่างเข้าสู่เส้นทางสายธรรมนี้เท่านั้น แต่ในอีกมุมหนึ่ง การปลูกโพธิจิต เป็นการชี้ให้เห็นถึงการให้ความสำคัญของฝ่ายมหายานที่มีต่อหลักการเรื่องความกรุณาและการคำนึงถึงสรรพชีวิตเป็นเบื้องต้นแรก เป็นการวางเงื่อนไขอันสำคัญยิ่งของการดำเนินรอยตามอุดมการณ์โพธิสัตว์ เงื่อนไขนี้จะปรากฏอยู่ในหลักธรรมข้ออื่นของอุดมการณ์นี้ต่อไป จนกระทั่งในที่สุดความกรุณาและการคิดถึงสรรพสัตว์เช่นนี้ก็จะหมดความสำคัญในฐานะที่เป็นเงื่อนไขที่ต้องปฏิบัติ หากแต่จะกลายเป็นธรรมชาติแห่งจิตของผู้ปฏิบัติเอง การเดินทางไปถึงจุดนั้นโพธิสัตว์ยังคงต้องผ่านการบำเพ็ญเพียรอีกหลายประการเบื้องหน้า แต่ทั้งหมดย่อมมีวัตถุประสงค์และเป้าหมายเดียวกันคือมุ่งหน้าสู่พระโพธิญาณและช่วยเหลือสรรพชีวิต หลังจากการปลูกโพธิจิตของเหล่าบรรดาผู้ที่ปรารถนาเส้นทางแห่งธรรมนี้ ขึ้นต่อไป ฝ่ายมหายานกล่าวว่คือการยึดมั่นในจตุรปณิธาน

จตุรปณิธาน

คือ การตั้งจิตมั่นคงต่อการดำเนินตามทางแห่งโพธิสัตว์ การตั้งปณิธานกับการปลูกโพธิจิตนั้นเป็นเรื่องที่เกิดใกล้เคียงกัน และเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน จตุรปณิธานเริ่มต้นจากการตั้งจิตว่า ๑. เราจะละกิเลสให้หมด ๒. เราจะศึกษาสัจธรรมให้จบ ๓. เราจะช่วยโปรดสัตว์ทั้งหลายให้สิ้น ๔. เราจะบรรลुพระพุทธภูมิอันประเสริฐสุด ปณิธานทั้ง ๔ ข้อนี้ อยู่ในฐานะเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของพระโพธิสัตว์และเปรียบเสมือนสิ่งอันเป็นเครื่องกระตุ้นความมุ่งมั่นทะเยอทะยานอันแรงกล้า ในการบำเพ็ญบารมีธรรมของผู้เป็นพระโพธิสัตว์ของนิคายมหายาน ในทศภูมิสูตรกล่าวถึงการตั้งปณิธานโดยเพิ่มจำนวนจาก ๔ เป็น ๑๐ ข้อ เรียกว่ามหาปณิธาน ๑๐ ประการ อันประกอบด้วย

๑. เพื่อตั้งมั่นเคารพบูชาพระพุทธเจ้าทั้งหลาย
๒. เพื่อรักษาพุทธภาษิตธรรมทั้งหลาย
๓. เพื่อเข้าถึงนิรวาณด้วยการประพฤติตามประวัติของพระพุทธเจ้าตั้งแต่ประทับในดุสิตภพ จนข้ามมหาปรินิรวาณ
๔. เพื่อทำให้ภูมิทั้งหลายหมดจดด้วยการเกิดจิตโตตปาห
๕. เพื่อยังให้สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงเป็นผู้พร้อมบริบูรณ์

^{๑๑๑} ประพจน์ อัครวิรุฬหาร, โพธิสัตว์จรรยา มรรคาเพื่่อมหาชน, หน้า ๑๒๒.

๖. เพื่อให้สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงเข้าใจพุทธธรรมและเพื่อประดิษฐานสัตว์ทั้งหลายในสัพพัญญุตญาณ

๗. เพื่อนำมาซึ่งความบริสุทธิ์แห่งพุทธเกษตร

๘. เพื่อยังสัตว์ทั้งหลายให้เข้าถึงมหายาน

๙. เพื่อปฏิบัติตามโพธิสัตว์จรรยา

๑๐. เพื่อกระทำอภิสมโพธิ มหาญาณและอภิญาณให้สำเร็จ^{๑๑๒}

สาระสำคัญแห่งปณิธานทั้ง ๑๐ ข้อ สามารถสรุปลงได้สองประเด็นคือ การมุ่งสู่พระโพธิญาณ และการช่วยเหลือผู้อื่น การตั้งปณิธานถูกกระตุ้นด้วยแนวคิดเรื่องปัญญาและกรุณา ผู้ที่ตั้งมั่นในโพธิจิตพิจารณาเห็นแล้วว่าการปลุกโพธิจิตและการมีปณิธานนั้นเป็นวิธีแห่งการเกื้อกูลสรรพสัตว์ผู้เวียนว่ายอยู่ในความทุกข์ร้อนของวัฏฏสงสาร ในขณะเดียวกันก็เป็นการมุ่งตรงต่อพระโพธิญาณอันประเสริฐของพระพุทธเจ้า หลักทั้ง ๔ ประการนี้คือความมุ่งมั่นในใจของพระโพธิสัตว์ทั้งหลายที่จะต้องทำให้เกิดมีในตัวเองให้ได้โดยไม่คำนึงถึงความทุกข์ยากเหน็ดเหนื่อยหรืออะไรทั้งนั้น พระโพธิสัตว์ต้องมุนานะปฏิบัติตามปณิธาน ๔ ประการนี้ด้วยจิตอันเบิกบานโดยไม่ย่อท้อต่ออุปสรรคใดๆ เพราะอุปสรรคต่างๆ ก็คือบันไดแต่ละขั้นของพระโพธิสัตว์^{๑๑๓}

การตั้งปณิธานมีเป้าหมายเพื่อการหลุดพ้นเป็นพระพุทธเจ้าอันเป็นจุดหมายสูงสุดที่สมบูรณ์ในขณะเดียวกันก็ไม่ได้ปฏิเสธมิติของการเป็นผู้ที่มีความเต็มเปี่ยมไปด้วยความกรุณาโพธิสัตว์ต้องมีความตั้งใจมั่นในการช่วยเหลือสรรพสัตว์ไปพร้อมกับการพัฒนาธรรมของตนเอง ข้อนี้มีความสำคัญจตุรปณิธานของฝ่ายมหายานเป็นหลักธรรมที่ชี้ให้เห็นว่า อุดมการณ์โพธิสัตว์ได้ยกความสำคัญของหลักการเรื่องความกรุณาขึ้นมาเป็นคู่ขนานไปกับหลักธรรมเรื่อง

โพธิสัตว์หากปราศจากความคิดเรื่องการช่วยเหลือสรรพสัตว์ซึ่งเป็นหนึ่งในปณิธานทั้งสี่ ย่อมที่จะไม่สามารถพัฒนาตนด้วยคุณธรรมขั้นอื่นๆต่อไปได้ เช่น บารมีธรรม ๖ เพราะหลักธรรมทั้งหลายเหล่านั้นย่อมที่จะต้องมาหลังจากการตั้งปณิธานทั้งสิ้น อีกทั้งความกรุณาที่ปรากฏออกมาเป็นข้อที่ว่าด้วยการโปรดสรรพสัตว์ให้สิ้นของจตุรปณิธานยังถือได้ว่าเป็นเงื่อนไขที่สำคัญของการบรรลุธรรมของโพธิสัตว์อีกด้วย

เพราะถ้าปณิธานที่ตั้งไว้ไม่สามารถสำเร็จผลได้จริงทุกข้อ โพธิสัตว์ก็ย่อมที่จะไม่สามารถบรรลุพระโพธิญาณอันสูงสุดได้ ในแง่ของการพิจารณาจตุรปณิธานนี้เห็นได้ชัดเจนว่าความคิดเรื่องกรุณา อันเป็นแกนหลักของระบบจริยธรรมแห่งมหายานได้เข้ามามีบทบาทที่สำคัญในฐานะเงื่อนไขหนึ่งของการบรรลุซึ่งปัญญาของเหล่าโพธิสัตว์ ความสำคัญในลักษณะเช่นนี้พบได้ชัดเจนในบางพระสูตร ตัวอย่างเช่นใน มหาสุชาวติวญหสูตร อันเป็นคัมภีร์หนึ่งในสามที่สำคัญของสำนักสุชาวติ กล่าวไว้ว่า ปณิธานเป็นเสมือนข้อสัญญาที่จะกระทำสิ่งต่างๆ และจักต้องกระทำสิ่งนั้นให้ได้ในขณะที่เป็นโพธิสัตว์ ดังปรากฏในการตั้งปณิธานของพระโพธิสัตว์ธรรมมาร

อย่างไรก็ตามในขั้นนี้ยังถือได้ว่าเป็นขั้นแรกของแนวทางแห่งโพธิสัตว์ ในขั้นตอนนี้ผู้ที่ฝึกฝนเตรียมเดินทางสู่เส้นทางสายโพธิสัตว์นั้นยังคงไม่เข้มแข็งพอที่จะรับมือกับความปั่นป่วนทาง

^{๑๑๒} ประพจน์ อัครวิรุฬหการ, โพธิสัตว์จรรยา มรรคาเพื่่อมหาชน, หน้า ๑๕๐.

^{๑๑๓} ประยงค์ แสณบุราณ, พระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๘), หน้า ๑๕๐.

จิตใจที่อาจเกิดขึ้นได้ทุกขณะอันเนื่องมาจากความลำบากทั้งทางกายและใจ หรือความกลัวในอันตรายที่จะเกิดกับตนเองในเรื่องต่างๆ ทำให้ในขั้นนี้ผู้ที่ดำเนินตามแนวทางแห่งโพธิสัตว์ ยังสามารถที่จะสละทั้งอุดมการณ์อันสำคัญนี้เมื่อไรก็ได้ แต่ผู้ที่ยังคงแน่วแน่ในอุดมการณ์อันเต็มเปี่ยมไปด้วยความเมตตา กรุณานี้ก็ยังคงดำเนินวิถีชีวิตตามเส้นทางแห่งนี้ต่อไป การดำเนินตามเส้นทางสายนี้ต่อไปต้องได้รับการฝึกฝนสภาพจิตใจให้กล้าแข็งเพื่อสละความกลัวต่างๆ ให้ออกไปจากจิตใจได้ทั้งหมดกล่าวคือ ๑. กลัวการดำเนินชีวิต ๒. กลัวการว่าร้าย ๓. กลัวความตาย ๔. กลัวทุกข์ ๕. กลัวสังคมตำหนิ ^{๑๓๔}

“ปณิธาน” ของเหล่าบรรดาโพธิสัตว์จึงถูกรองรับไว้ด้วยหลักการเรื่องกรุณาและปัญญาเป็นสำคัญ จุดคิดเริ่มแรกจึงอยู่ที่การมุ่งหวังต่ออนุตรสัมมาสัมโพธิญาณพร้อมไปกับการคิดช่วยเหลือผู้อื่น เพราะถือว่าความกรุณาเป็นทางหนึ่งที่จะทำให้บรรลุความเป็นพระพุทธเจ้าได้ การคาดหวังที่จะบรรลุธรรมโดยปราศจากแนวคิดเรื่องความกรุณา นอกจากจะไม่สามารถเกิดขึ้นได้ เพราะขัดกับปณิธานที่ตั้งไว้แต่แรกแล้ว การกระทำเช่นนี้แทนที่จะเป็นการปลดปล่อยตนเองออกจากบ่วงกรรมวิญญูสงสาร แต่กลับเป็นการเหนี่ยวรั้งตัวไว้ด้วยความคิดแห่งอัตตา ถ้าปราศจากแนวคิดเรื่องกรุณาเป็นหลักการพื้นฐานรองรับปณิธานของเหล่าโพธิสัตว์แล้ว เราก็จะพบว่าในท้ายที่สุดก็ไม่สามารถมีโพธิสัตว์ใดบังเกิดขึ้นในโลกได้เลย จตุรปณิธานจึงเป็นหลักการที่สำคัญชี้ให้เห็นว่า อุดมการณ์โพธิสัตว์นั้นเป็นอุดมการณ์ที่นำระบบจริยธรรมอันมีแกนกลางอยู่ที่ความสำคัญที่ความกรุณาของฝ่ายมหายานออกมา “ใช้” ในฐานะวิถีทางแห่งการดำเนินชีวิตตัวอย่างหลักธรรมเรื่องปณิธานของโพธิสัตว์จึงเป็นเครื่องสนับสนุนแนวคิดหลักจริยธรรมของฝ่ายมหายานมีความคิดหลักอยู่ที่แนวคิดเรื่องความกรุณานั่นเอง

บารมีธรรม ๖ ประการ

นอกจากการตั้งมั่นในโพธิจิต การตั้งปณิธาน และการต่อสู้เพื่อเอาชนะความกลัวทั้งหลายแล้วโพธิสัตว์ยังคงต้องบำเพ็ญในบารมีธรรม ๖ ประการ หรือ ปารมิตา ด้วยบารมีธรรม ๖ ประการ ในพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานถือได้ว่าเป็นแกนของแนวคิดเรื่องโพธิสัตว์ เป็นเนื้อหาของการดำเนินวิถีชีวิตตามแนวทางแห่งโพธิสัตว์ การเสนอแนวคิดเรื่องบารมีธรรมชั้นต่างๆ ของฝ่ายมหายานคือการเสนอคุณธรรมชุดต่างๆ ที่โพธิสัตว์พึงจำเป็นต้องมีเพื่อที่จะเดินทางเข้าสู่การบรรลุธรรมในภายภาคหน้า วิถีชีวิตของโพธิสัตว์จึงถูกกำหนดไว้ด้วยหลักธรรมต่างๆ ที่เป็นแบบแผนแห่งการดำเนินชีวิต เช่นนี้ เป็นการแสดงถึงวิถีชีวิตของพระโพธิสัตว์ผ่านทางหลักธรรมเรื่องต่างๆ ฝ่ายมหายานยกบารมีธรรมเป็นธรรมที่สูงที่สุดเหนือธรรมหมวดอื่นๆ ที่เป็นเช่นนั้นอาจเป็นเพราะว่า หลักธรรมเรื่องบารมี ๖ ประการนี้เป็นหลักธรรมที่กล่าวถึงการพัฒนาอย่างเป็นระบบของคุณธรรมอันประเสริฐครบในสามด้านกล่าวคือ การพัฒนาทั้งในศีล สมาธิ และปัญญาของเหล่าโพธิสัตว์ซึ่งหมายความว่าหลักธรรมที่อธิบายการพัฒนาคุณธรรมของพระโพธิสัตว์ได้ครบสมบูรณ์ที่สุด

ในช่วงแรกก่อนการแบ่งแยกนิกายคำว่าบารมี มีความหมายที่ส่อไปถึง ความสูงสุด ความยอดเยี่ยม ในช่วงนี้ความหมายของคำว่า บารมี ถูกใช้ในความหมายสูงสุดทั่วๆ ไปทั้งของศาสนาพราหมณ์ ทั้งของพระอริยสาวก แต่ไม่ปรากฏว่าได้ใช้กับพระพุทธเจ้าในกรณีใดๆ และไม่ปรากฏว่าได้

^{๑๓๔} สุมาลี มหณรงค์ชัย, พุทธศาสนามหายาน, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๖),

ใช้ในความหมายว่าเป็นธรรมหมวดธรรมะที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญในชาติก่อนๆ^{๑๑๕} มาถึงในช่วงหลังๆ คือช่วงที่มีการแบ่งแยกออกเป็นนิกายต่างๆ แล้วนั้นความหมายของคำว่า บารมี ก็เริ่มที่จะเปลี่ยนไป กล่าวคือ เริ่มมีการใช้คำว่า บารมี มาเป็นการเรียกระดมธรรมที่คิดขึ้นสำหรับการเป็น แต่ถึงจะมีการเปลี่ยน การให้ความหมายเช่นนี้ก็ตามแต่นัยในการบ่งบอกว่า เป็นความดีสูงสุด ความเป็นเลิศก็ยังมิได้หายไปไหน แต่มีการจำกัดความของความหมายลงไปว่าเป็นความดีเลิศหรือสูงสุดในข้อธรรมต่างๆ ที่พระโพธิสัตว์จะต้องบำเพ็ญเพื่อการเป็นพระพุทธเจ้า และด้วยการให้ความหมายที่มีย่นย่อบ่งบอกถึงความดีเลิศหรือสูงสุดของหลักธรรมแห่งโพธิสัตว์เช่นนี้ของพระพุทธศาสนาในช่วงหลัง บารมีธรรมในความหมายเช่นนี้จึงมีลักษณะที่สำคัญอยู่สามประการ คือ ๑. เป็นการบำเพ็ญเพียรที่มีระยะเวลาที่ยาวนานมาก ๒. เป็นการบำเพ็ญธรรมะที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ของทั้งผู้อื่นและตนเอง ทาน ศีล ภาวนา เป็นต้น เป็นส่วนที่กระทำให้เกิดบุญกุศลเพื่อความสุขของตนเองและความสุขของชาวโลก ในขณะที่ธยาน และปรัชญา เป็นการแสวงหาการหลุดพ้น ส่วนวิริยะเป็นแกนกลางในอันที่จะเป็นกำลังเพื่อบำเพ็ญธรรมอื่นๆ ข้างต้น ๓. บารมีธรรมเป็นการบำเพ็ญธรรมะที่เป็นลำดับแต่ต้นจนปลาย^{๑๑๖}

ด้วยการเข้าใจความหมายเช่นนี้ พระสูตรฝ่ายมหายานจึงกล่าวถึงบารมีธรรมว่าเป็น “โพธิสมการ คือเครื่องมือไปสู่โพธิ เป็นพุทธการกรรม คือธรรมที่ทำให้บุคคลผู้บำเพ็ญเป็นพระพุทธเจ้าเป็นโพธิปาจนธรรม คือเป็นธรรมที่ทำให้โพธิเจริญเต็มที่” บารมี ๖ ประการ ที่เป็นหลักธรรมอันสำคัญของฝ่ายมหายานตามนัยแห่งความหมายเช่นนี้จึงประกอบด้วย

๑. ทานปารมิตา หรือ ทานบารมี
๒. ศีลปารมิตา หรือ ศีลบารมี
๓. ภาวนาปารมิตา หรือ ฌานบารมี
๔. วิริยปารมิตา หรือ วิริยบารมี
๕. ธยานปารมิตา หรือ ฌานบารมี
๖. พรชญาปารมิตา หรือ ปัญญาบารมี

บารมีธรรม ๖ ประการ ในความหมายของฝ่ายมหายานนี้ เป็นหลักการอันแยบยลที่แสดงออกถึงมิติความสัมพันธ์ระหว่างการเกื้อหนุนในการพัฒนาคุณลักษณะอันประเสริฐ ๓ ประการ (กล่าวคือ ปัญญา กรุณา และอุบาย) ให้เกิดขึ้นกับอุดมการณ์โพธิสัตว์ของฝ่ายมหายาน การเจริญในธรรมด้วยการพัฒนาคุณธรรมชุดต่างๆ ให้สำเร็จได้ในแต่ละขั้นเป็นการแสดงออกถึงการประสานกลมกลืนระหว่างคุณลักษณะอันประเสริฐทั้งสามประการของโพธิสัตว์ ไม่มีการเจริญในธรรมขั้นใดของโพธิสัตว์ที่จะสามารถสำเร็จได้ด้วยการปราศจากองค์ประกอบแห่งคุณลักษณะอันประเสริฐสามประการที่กล่าวมา

ฝ่ายมหายานจึงมีแนวคิดว่าการที่โพธิสัตว์บรรลุธรรมขั้นสูงสุด (ขั้นที่ ๑๐ แห่งภูมิธรรม) ซึ่งมีความหมายว่าการเข้าถึงความเป็นพระพุทธเจ้าในรูปธรรมกาย จึงมีความหมายถึงความสามารถพัฒนา ปัญญา กรุณา และอุบาย จนเข้าสู่ระดับสูงสุดกล่าวคือ เป็นมหาปัญญา มหากรุณา และมหาอุบาย ซึ่งนั่นก็คือคุณลักษณะอันประเสริฐของพระพุทธเจ้านั่นเอง ทั้งนี้อาจถือได้ว่า มิติความสัมพันธ์แบบเกื้อหนุนระหว่างคุณลักษณะอันประเสริฐสามประการนี้ถือเป็นเอกลักษณ์

^{๑๑๕} ประพนธ์ อัครวิรุฬหการ, โพธิสัตว์จรรยา มรรคาเพื่อบำเพ็ญ, หน้า ๑๖๔ – ๑๖๗.

^{๑๑๖} ประพนธ์ อัครวิรุฬหการ, โพธิสัตว์จรรยา มรรคาเพื่อบำเพ็ญ, หน้า ๑๘๘ – ๑๘๙.

เด่นของฝ่ายมหายานและเป็นเสาหลักค้ำยันระบบพุทธจริยศาสตร์ของฝ่ายมหายาน ในการทำงานของปัญญาล้วนประกอบด้วยความกรุณาและอุบาย การทำงานของกรุณาล้วนประกอบด้วยปัญญาและอุบาย และการทำงานของอุบายล้วนประกอบด้วยปัญญาและกรุณา

บารมีธรรมทั้ง ๖ ของฝ่ายมหายาน (ภายหลังได้เพิ่มเข้ามาเป็น ๑๐ กล่าวคือเพิ่มอุบายบารมี ปณิธานบารมี พลบารมี และญาณบารมี) ถูกอธิบายโดยเชื่อมโยงเข้ากับแนวคิดเรื่องภูมิธรรมของโพธิสัตว์ทั้ง ๑๐ ภูมิ กล่าวคือ ในแต่ละลำดับขั้นของภูมิธรรมที่โพธิสัตว์ได้ผ่านไประหว่างนั้นจะมีคุณธรรมที่ประเสริฐของโพธิสัตว์ก็ยิ่งจะมีมากขึ้นและคุณธรรมขั้นก่อนๆที่ได้รับการสะสมมาก็จะยิ่งมีความกล้าแข็งขึ้น ฝ่ายมหายานเชื่อว่าโพธิสัตว์ที่ผ่านเข้าสู่ภูมิธรรมที่สูงขึ้นไปหมายความว่ามีความได้ถึงการพัฒนาระดับคุณภาพของจิตให้ถึงพร้อมด้วยคุณธรรมอันประเสริฐ ยิ่งโพธิสัตว์เข้าสู่ภูมิที่สูงขึ้นเพียงใดก็ยิ่งใกล้สู่ความเป็นพุทธะมากขึ้นเท่านั้น บ้างเปรียบเทียบว่าโพธิสัตว์ที่เข้าสู่ภูมิธรรมสูงสุดคือขั้นที่ ๑๐ ถือได้ว่าเป็นพระพุทธเจ้าในรูปธรรมกาย คุณธรรมที่ได้รับการพัฒนาในแต่ละลำดับขั้นของภูมิธรรมนอกจากที่จะเป็นการอธิบายของคุณภาพแห่งจิตที่เจริญขึ้นของเหล่าโพธิสัตว์แล้ว คุณธรรมเหล่านั้นยังมีส่วนช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกันให้ยิ่งพัฒนาควบคู่กันไปได้อย่างสมบูรณ์ โดยวางอยู่บนพื้นฐานความคิดเรื่อง ปัญญา กรุณา และอุบาย เราสามารถเปรียบเทียบภูมิธรรมของโพธิสัตว์กับบารมีธรรมข้อต่างๆ ได้ว่า ๑. ทานบารมีคู่กับภูมิมุทิตา ๒. ศีลบารมีคู่กับภูมิวิมล ๓. กษานติบารมีคู่กับภูมิประกาศ ๔. วิริยะบารมีคู่กับภูมิอรหังจิต ๕. ฌยาน(สมาธิ)บารมีคู่กับภูมิสุขยา ๖. ปัญญาบารมีคู่กับภูมิโณภิ ๗. อุบายบารมีคู่กับภูมิหังคมา ๘. ปณิธานบารมีคู่กับภูมิฉละ ๙. พลบารมีคู่กับภูมิ-สาธม ๑๐. และญาณบารมีคู่กับภูมิธรรมเมฆะ

ฝ่ายมหายานเชื่อว่า บารมีธรรมทั้งหลายที่กล่าวมานี้ต้องประกอบไปด้วย ปัญญาและกรุณาเป็นฐานที่ตั้งที่สำคัญ ไม่สามารถขาดสิ่งใดสิ่งหนึ่งได้ แต่เนื่องด้วยในประเด็นนี้เป็นเรื่องที่เรากำลังอภิปรายถึงหลักการทางจริยธรรมของฝ่ายมหายานที่มีแนวคิดหลักอยู่ที่หลักการเรื่อง ความกรุณาและการคำนึงถึงสรรพ ในบารมีธรรมข้อแรก คือ ทานบารมี ความสัมพันธ์ระหว่างแนวคิดเรื่องความกรุณาและการตระหนักถึงสรรพสัตว์กับหลักทานบารมีแห่งโพธิสัตว์เกิดขึ้นเพราะโพธิสัตว์จะต้องบำเพ็ญหนักไปกับการเป็นผู้ให้ การเป็นผู้ให้เกิดขึ้นได้ด้วยการเป็นผู้ที่มีจิตใจเสียสละ เป็นผู้ที่คิดถึงตนเองน้อยลงและเปิดพื้นที่ทางความคิดให้คิดถึงผู้อื่นมากขึ้นหรืออย่างน้อยก็คิดถึงผู้อื่นและตนเองไปพร้อมๆ กัน ผู้ที่จะกระทำเช่นนี้ได้ย่อมที่จะต้องอาศัยจิตที่เต็มเปี่ยมด้วยความเมตตากรุณาและตระหนักถึงผู้อื่นเป็นพื้นฐาน ทานบารมีจะเกิดขึ้นไม่ได้หากปราศจากจิตกรุณา การดำเนินชีวิตของโพธิสัตว์ที่ต้องเริ่มต้นจากทานบารมีก็คือการเริ่มต้นจากการตั้งจิตคิดกรุณานั้นเอง

ด้วยการที่อุดมการณ์โพธิสัตว์ถือเป็นแบบอย่างของชีวิตที่ดีในทัศนะของฝ่ายมหายาน ประกอบกับการวางธรรมแห่งโพธิสัตว์ในข้อแรกด้วยการบำเพ็ญในทานบารมีเช่นนี้ก็เป็นการแสดงออกอย่างชัดเจนว่า ความสำคัญของแนวคิดทางจริยธรรมของฝ่ายมหายานจึงอยู่ที่ประเด็นเรื่องความกรุณา ฝ่ายมหายานเชื่อว่า ผู้ที่จะดำเนินบนเส้นทางสายโพธิสัตว์ที่ย่อมที่จะต้องมีความรู้ด้วยทานบารมี เพราะทานบารมีเป็นเครื่องอุปการะให้เกิดให้เกิดบารมีอื่นๆ คือ ความสำเร็จแห่งบารมีอื่นๆ นั้น ต้องอาศัยทานบารมีเป็นพื้นฐาน หากปราศจากทานบารมีแต่แรก ก็ย่อมที่จะไม่สามารถพัฒนาตนไปสู่บารมีธรรมขั้นอื่นต่อไป เมื่อเป็นเช่นนี้การดำเนินชีวิตของพระโพธิสัตว์ย่อมที่จะต้องมีความเมตตา

แห่งการเป็น “ผู้ให้” มากกว่าที่จะเป็นผู้เป็น “ผู้รับ” การเป็นผู้ให้ย่อมที่จะต้องเป็นผู้ให้ที่บริสุทธิ์ใจ หมายความว่าไม่หวังผลตอบแทน

ในหลักธรรมข้อที่สองคือการเจริญ ศิลบารมี โดยหลักธรรมมีความหมายว่า โภธิสัตว์ นั้นต้องมีการเจริญในการปฏิบัติตนที่เข้มงวดสอดคล้องกับพระวินัยต้องรักษาศีลของตนให้บริสุทธิ์ พร้อมด้วยกาย วาจา ใจ ปฏิบัติแต่ความดีงามเพื่อสรรพสัตว์ การเจริญในศิลปบารมีของโภธิสัตว์ ฝ่าย มหายานมีชื่อเรียกพิเศษของศีล ๓ ประเภtnี้นว่า ตรีวิธานศีล คือ ศีล ๓ ประเภทของเหล่าพระโภธิสัตว์ พระโภธิสัตว์ทั้งหลายต้องสมาทานศีลด้วยหลัก ๓ ประการ ได้แก่

๑. สังวรสังคหศีล คือ การสำรวมระวัง ได้แก่ การงดเว้นการประกอบกุศลธรรมที่ผิด บกบัญญัติแห่งวินัย

๒. กุศลธรรมสังคหศีล คือ การประพฤติเพื่อสงเคราะห์แก่กุศลธรรม ได้แก่ การ ประกอบกุศลกรรมไม่ขาด

๓. สัตวารถิยาสังคหศีล คือ การประพฤติเพื่อประโยชน์แก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย ได้แก่ การบำเพ็ญประโยชน์แก่สรรพสัตว์

การสมาทานด้วยศีลทั้งสามหัวข้อที่กล่าวมานั้นมีเป้าหมายอยู่สองทางคือ หนึ่ง เป้าหมายเพื่อตนเอง และสองเป้าหมายเพื่อผู้อื่น ในส่วนของเป้าหมายเพื่อตนเองสามารถอธิบายได้ว่า การรักษาความบริสุทธิ์ทั้งทางกาย วาจา และใจ ย่อมที่จะเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์แห่งจิตของผู้ปฏิบัติ อันเป็นเงื่อนไขในการพัฒนาตนให้สูงขึ้นในขั้นต่อไป อีกทั้งยังเป็นการปฏิบัติตนเพื่อเป็นแบบอย่างแก่ คนอื่น ผู้ซึ่งตนได้มีจิตเมตตากรุณาสั่งสอนอบรมในธรรม

ในส่วนของเป้าหมายต่อผู้อื่นนี้เป็นสิ่งสำคัญที่จะแสดงออกอย่างเด่นชัดถึง ความสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องความเมตตากรุณาและการคำนึงถึงผู้อื่นอันเป็นแกนหลักแห่งจริยธรรม ของฝ่ายมหายาน คือ ในข้อแรกคือ การละเว้นความชั่วทั้งปวงโภธิสัตว์ต้องตระหนักได้ด้วยจิตอันเต็ม เปี่ยมด้วยความกรุณาว่า สรรพสัตว์ทั้งหลายหวังพึ่งพระโภธิสัตว์เพื่อหลุดพ้นจากความทุกข์ทรมาน โภธิสัตว์จึงเป็นที่พึ่งของสรรพสัตว์ การเป็นที่พึ่งและเป็นผู้ช่วยเหลือสรรพสัตว์ซึ่งมีรากฐานมาจาก ระเบียบจริยธรรมที่เน้นให้ความสำคัญต่อสรรพชีวิตเป็นเงื่อนไขที่ทำให้โภธิสัตว์ไม่อาจที่จะทำกรรมชั่ว กับสรรพสัตว์ได้ ไม่ว่าจะเป็นวจีกรรม มโนกรรมหรือกายกรรม เพราะผลของการกระทำเหล่านี้ย่อม ส่งผลให้สรรพสัตว์นั้นได้รับความทุกข์ร้อน

หากโภธิสัตว์ปฏิบัติชั่วเช่นนั้นย่อมทำให้แทนที่จะเป็นที่พึ่งพาให้พ้นทุกข์ของสรรพสัตว์ โภธิสัตว์กลับเป็นผู้สร้างความทุกข์ร้อนและความหวาดกลัวให้เกิดแก่สรรพสัตว์นั่นเอง วัตถุประสงค์ ของการรักษาศีลในอุดมการณ์โภธิสัตว์ในมุมหนึ่งจึงเกิดจากพื้นฐานแนวคิดที่หล่อเลี้ยงด้วยความ เมตตากรุณาเป็นสำคัญ ว่าเป็นการรักษาความบริสุทธิ์แห่งตนเองเพื่อประโยชน์สุขของผู้อื่นเป็นหลัก

กรณีเรื่องการไม่บริโภคนื้อสัตว์เป็นอย่างไรที่ดีของประเด็นนี้ ฝ่ายมหายานโดยมากถือว่าเป็นมั่งสวัริติ คือ ไม่บริโภคนื้อสัตว์ เหตุที่ฝ่ายมหายานไม่ยอมบริโภคนื้อสัตว์นั้นมีมากมายหลาย เหตุผล แต่หากนับเอาเหตุผลที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรคือลัทธิอภิวรรตสูตร ก็ถือว่ามียุ่่มากมายหนึ่งใน บรรดาหลาย ๆ เหตุผลนั้นมีข้อหนึ่งกล่าวว่า

“ตัวอย่างอันประจักษ์เช่นเมื่อสัตว์ได้เห็นนายพรานป่า ชาวประมงหรือนักกินเนื้ออื่นๆ เดินมาแม้ในระยะอันไกล สัตว์ทั้งหลายก็สะดุ้งกลัวเสียแล้ว บางครั้งหรือสัตว์บางชนิดขาดใจตาย

ทำนองเดียวกัน สัตว์ตัวน้อยๆ อื่นๆ ในท้องฟ้า บนบกหรือในน้ำก็ตาม เมื่อได้เห็นนกกินเนื้อแต่ที่ไกล หรือได้กลิ่นด้วยจมูกอันไวของมัน ก็พากันวิ่งหนีไปไกลพร้อมกับความรู้สึกอยู่ในใจว่า เขาเหล่านั้นเป็นผิยภัยต่อสุรกายผู้ล้าผลาญ นั่นเพราะความกลัวต่อความตายของมัน”^{๑๑๗}

จากตัวอย่างย่อมจะเห็นได้ชัดเจนว่า การไม่บริโภคเนื้อสัตว์คือการที่ไม่ทำร้ายสัตว์ ไม่ทำให้สัตว์หวาดกลัวในโพธิสัตว์เพราะได้กลิ่นของซากศพที่ตายจากตัวของผู้นั้น การทำให้สรรพสัตว์หวาดกลัว คือการที่ไม่สามารถเป็นที่พึ่งของสรรพสัตว์ได้ เพราะไม่มีสัตว์ใดที่กล้าเข้ามาหาถ้าเป็นเช่นนั้นโพธิสัตว์ก็ย่อมที่จะไม่สามารถเป็นที่พึ่งของบรรดาสรรพสัตว์ได้ด้วย

ในข้อที่สองนอกจากที่จะต้องไม่ทำความชั่วให้เกิดขึ้นแล้ว โพธิสัตว์ยังคงต้องทำความดีให้บังเกิดแก่สรรพสัตว์ด้วย การไม่ทำความชั่วเป็นสิ่งที่ดีก็จริง แต่การทำความดีก็เป็นการสนับสนุนให้โพธิสัตว์สามารถพัฒนาธรรมชุดต่างๆ ให้เจริญขึ้นได้ ความจริงกุศลธรรมสังคหศีลกับสัตตารทกรียาสังคหศีล อาจจะถือว่าเป็นส่วนสนับสนุนซึ่งกันและกันได้ ฝ่ายมหายานย้ำเสมอว่าการกระทำที่ดีคือการกระทำที่เอื้อประโยชน์ต่อสรรพชีวิตไม่เลือกหน้า การกระทำที่เอื้อประโยชน์ต่อสรรพสัตว์เช่นนี้ ย่อมแผ่ความหมายแห่งแนวคิดเรื่องความกรุณาและการตระหนักถึงสรรพชีวิตอื่นเอาไว้อย่างชัดเจน ศีลข้อสองเรื่องทานบารมีในความเป็นจริงก็คือการวางแนวทางในการดำเนินชีวิตที่ปลอดเวรไร้การเบียดเบียนแก่สรรพชีวิตซึ่งซ่อนแนวคิดทางจริยธรรมเรื่องความเมตตากรุณาเอาไว้แต่แรกแล้ว

ในหลักธรรมข้อที่สามถึงห้าการเจริญในขันติ วิริยะ สมาธิ ในขั้นนี้โดยความหมายคือ โพธิสัตว์จะต้องฝึกฝนเพื่อพัฒนาคุณสมบัติด้านต่างๆ และความสามารถของจิตให้เจริญขึ้น ตัวอย่างคุณสมบัติที่ฝ่ายมหายานกล่าวไว้คือ ความอดทน ความพยายามและสมาธิ ในโพธิสัตว์วัชรยาวตารของท่านศานติเทวะ กล่าวถึงลำดับขั้นของการพัฒนาความสามารถของจิต เริ่มในบทที่ ๖ ว่าด้วยเรื่องของความอดทน ท่านกล่าวว่า

“ดังนั้นศัตรู(คือ)ความโกรธ สร้างความทุกข์เช่นนั้น หากผู้ใดสามารถเอาชนะได้ ย่อมประสบความสุขในปัจจุบันและอนาคต...แต่หากจะมีผู้ขัดขวางการสร้างบารมีของข้าฯแล้ว แม้แต่กับเขาเช่นกัน ไม่เป็นการสมควรที่จะชิงโกรธ เพราะไม่มีเกาะกำบังใดดีเท่าความอดทน ข้าฯ พึงน้อมนำสู่ภาคปฏิบัติโดยแท้และเพราะข้าฯสามารถรักษาความอดทนต่อเขาได้ เขาจึงเป็นผู้สมควรแก่การรับผลแห่งความอดทนของข้าฯเพราะในวิธีนี้ เขาเป็นปัจจัยให้เกิด”^{๑๑๘}

หลังจากมีความอดทนแล้วโพธิสัตว์ยังต้องประกอบด้วย ความเพียรพยายาม ในบทที่ ๗ พระสูตรกล่าวต่อไปว่า

“เมื่อมีความอดทนแล้วข้าฯพึงพัฒนาความกระตือรือร้นเพราะความรู้แจ้งย่อมมีอยู่ในผู้ที่มีความเพียรพยายามเท่านั้นเปรียบได้กับหากไม่มีลม ก็จะไม่มีการเคลื่อนไหวนุญกุลย่อมไม่เกิดถ้าขาดความเพียร ความเพียรคืออะไร มันคือความเบิกบานในสิ่งที่ถูกต้อง ปัจจัยตรงกันข้ามอธิบายได้คือ ความเกียจคร้าน ความเฝื่อนในสิ่งที่ต่ำทรามเหยียดหยามตนเองเนื่องจากความย่อท้อ”^{๑๑๙}

^{๑๑๗} วคิน อินทสระ, **สาระสำคัญแห่งพุทธปรัชญามหายาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๑๙), หน้า ๑๐๘ – ๑๐๙.

^{๑๑๘} นัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, **ศรีมัลลเทวีสีหนาทสูตร**, หน้า ๖๔ – ๘๘.

^{๑๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๕.

ต่อจากการพัฒนา ความอดทน ความเพียร คุณธรรมที่โพธิสัตว์ต้องพัฒนาเป็นลำดับต่อมาคือ สมาธิ ในบทที่ ๘ พระสูตรกล่าวว่า

“เมื่อได้พัฒนาความเพียรในวิธีนี้ข้าพเจ้าพึงฝึกจิตใจสมาธิเพราะคนที่มีใจกวัดแกว่งย่อมตกอยู่ในอุ้งเล็บของมโนภาพที่หลงผิดแต่เมื่อกายและจิตเป็นหนึ่งย่อมไม่มีความไขว่เขวดังนั้น ข้าพเจ้าจึงพึงละวางโลกียวิสัยและขจัดมโนภาพที่หลงผิดโดยสิ้นเชิง”^{๑๒๐}

โพธิสัตว์ที่มีกำลังจิตเข้มแข็ง มีคุณสมบัติของจิตที่เพียบพร้อมย่อมที่จะสามารถนำพาสรรพสัตว์เพื่อข้ามพ้นวัฏสงสารได้ดีกว่าโพธิสัตว์ที่ยังมีสภาวะจิตที่อ่อนแอ ตัวอย่างเรื่องความอดทนชี้ให้เห็นว่า บางครั้งการเดินทางบนเส้นทางสายโพธิสัตว์นี้ย่อมที่จะต้องประสบพบเจอกับความลำบากทั้งกายและใจ ความลำบากเช่นนี้หากโพธิสัตว์ถือเอาเข้ามาเป็นอารมณ์อาจจะนำไปสู่การมีอารมณ์โมหะหรือโกรธ เกิดขึ้นได้ เช่นการถูกเยาะเย้ยหรือถากถางในวิธีที่โพธิสัตว์ปฏิบัติ หากรับมือกับอารมณ์ไม่ได้ความโกรธย่อมตามมา แต่ด้วยการประกอบด้วยอดทนหรือขันติบารมี โพธิสัตว์จึงไม่อาจสามารถถูกรบกวนได้ด้วยความโกรธทั้งกายและใจ ขันติหรือความอดทนยังอาจจะมีผลถึงการอดทนในการแบกรับความทุกข์ของสรรพสัตว์ทั้งหลายไว้เพียงแต่ตนรวมถึงการปฏิเสธการต่อต้านและทำลายล้างผู้ใด

การกระทำเช่นนี้เข้าใจได้ยากด้วยสายตาแห่งบุคคลผู้ซึ่งอัดแน่นด้วยโลภะ โมหะ และโทสะ บางครั้งอาจมองว่าชีวิตของโพธิสัตว์ถือเป็นชีวิตที่ไร้เหตุผล หากแต่ในสายตาของผู้ดำเนินในธรรมโดยมีความเมตตากรุณาและการคำนึงถึงผู้อื่นเป็นฐานคติในการดำเนินชีวิตนั้นกลับไม่มองว่าชีวิตของตนเป็นสิ่งที่ไร้สาระ เหตุเพราะหยั่งเห็นในการดำรงอยู่อย่างอิงอาศัยของสรรพชีวิตตามหลักการเรื่องบุญญา ประกอบกับการยึดมั่นในจิตแห่งมหากุณาซึ่งเป็นแกนหลักของจริยธรรมฝ่ายมหายาน ชีวิตของตนเช่นนั้นจึงเป็นชีวิตที่เต็มเปี่ยมไปด้วยคุณค่าเหลือประมาณการด้วยความที่เห็นแก่ประโยชน์สุขของสรรพสัตว์เช่นนี้ วิถีชีวิตที่ประกอบอยู่ด้วยความอดทนในการแบกรับทุกข์ของสรรพสัตว์จึงไม่ใช่ชีวิตที่โง่งมไร้เหตุผล แต่จะเห็นเช่นนั้นได้ย่อมต้องมีจิตกรุณาอันพันประมาณ ซึ่งน้อยคนที่จะทำได้ อุดมการณ์โพธิสัตว์จึงถือเป็นชีวิตที่ดีของฝ่ายมหายาน

ในการพัฒนาคุณภาพแห่งจิตในเรื่องการประกอบด้วยวิริยะบารมีหรือความเพียรพยายามของโพธิสัตว์ในขั้นนี้ก็ย่อมที่จะปรากฏหลักการเรื่องความเมตตากรุณาและการคำนึงถึงสรรพสัตว์เป็นฐานคติคิดที่สำคัญไม่ต่างไปจากภูมิธรรมขั้นอื่น ความเพียรพยายามแห่งอุดมการณ์โพธิสัตว์อาจจะมีความแตกต่างจากความเพียรพยายามของปุถุชนความเพียรพยายามของปุถุชนอาจจะหมายถึงความเพียรพยายามที่จะ “ได้” ในสิ่งที่ต้องการแต่ในธรรมแห่งโพธิสัตว์ ความเพียรเช่นนี้มีความข้องเกี่ยวกับความกรุณาอยู่มาก การศึกษาธรรมทั้งหลายให้สิ้นก็เป็นไปเพื่อการตระหนักรู้ในสภาวะธรรมอันเป็นจริงของสรรพสิ่งซึ่งอิงอาศัย จากนั้นความเพียรก็ยังคงปฏิบัติหน้าที่ต่อด้วยการนำพาของกรุณา คือเพียรที่จะเผยแผ่พระธรรมนี้ให้สรรพสัตว์ เพียรที่จะนำพาสรรพสัตว์ข้ามพ้นห้วงทุกข์ ซึ่งต้องมีคติเรื่องความเมตตากรุณาเป็นฐานหลัก ความเพียรถ้าประกอบด้วย คุณลักษณะแห่งปัญญา กรุณา ก็จะเป็นความเพียรเพื่อสรรพสัตว์โดยแท้ มิใช่ความเพียรเพื่อที่จะทำให้ตนเองอยู่

^{๑๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๐.

เหนือกว่าคนอื่นเพื่อชื่อเสียงหรือคำสรรเสริญเท่านั้น ความเพียรอย่างหลังนี้มีใช้การนำพาตนเองและสรรพสัตว์ออกจากสังสารวัฏ แต่เป็นการผูกมัดตัวเองและสรรพสัตว์เข้าไว้ในความทุกข์ตลอดกาล

ในขั้นสมาธิ เหล่าโพธิสัตว์บำเพ็ญธรรมโดยยกระดับของจิตให้ตั้งสู่ภาวะอันสงบ ประณีตเป็นความสงบสุขในตน ความสงบในที่นี้ไม่ได้หมายความว่า เป็นการนั่งนิ่งๆ เฉยๆ แต่เป็นการพัฒนาคุณภาพแห่งจิตให้สงบนิ่ง เพื่อความตระหนักในศูนย์ตาธรรมอันหมายถึงการตระหนักถึงความเท่าเทียมกันแห่งสรรพสัตว์และตนเอง (ตามหลักการแห่งศูนย์ตา) เมื่อมีความเข้าใจเช่นนี้แล้วโพธิสัตว์ยังคงต้องอาศัยจิตที่ประกอบด้วยความคิดเมตตากรุณาแก่สรรพสัตว์เป็นที่ตั้งจึงจะสามารถทำให้จิตที่ประกอบด้วยสมาธิสามารถส่งผลให้เกิดประโยชน์สุขแก่สรรพสัตว์อย่างแท้จริง คือเมื่อพิจารณาในความเป็นศูนย์ตาแห่งสรรพสิ่งแล้ว จิตที่เต็มเปี่ยมไปด้วยความคิดเรื่องความเมตตากรุณาก็จะทำงานเสริมเพื่อโปรดสรรพสัตว์ทั้งหลายอย่างเท่าเทียมโดยไม่มีการแบ่งแยก ไม่มองสรรพสิ่งตามรูปลักษณ์แห่งคุณสมบัติภายนอก ท่านทะไลลามะ กล่าวถึงแนวคิดเรื่องจิตอันเป็นสมาธิ กับแนวคิดเรื่องความเมตตากรุณาของโพธิสัตว์ไว้อย่างน่าสนใจว่า

“การช่วยเหลือสรรพสัตว์ย่อมต้องเกิดจากการมีสมาธิอันนิ่ง มองเห็นความเท่าเทียมกันของเหล่าสรรพสัตว์รวมถึงตนเอง มิใช่ตระหนักในคุณสมบัติภายนอกที่ต่างกัน เพราะถ้าเป็นเช่นนั้น เมื่อคุณสมบัติเหล่านี้เปลี่ยนไป โพธิสัตว์ย่อมที่จะต้องเปลี่ยนความเมตตากรุณาที่มีคนเหล่านี้ตามไปด้วย ความกรุณาของโพธิสัตว์ในกรณีนี้จึงถือว่าไม่แน่นอนเปลี่ยนแปลงขึ้นลงเสมอกรณีเช่นนี้เป็นผลมาจากการขาดคุณสมบัติด้านสมาธิของจิต”^{๑๒๑}

การปฏิบัติตนของเหล่าโพธิสัตว์มีเป้าหมายเพื่อผู้อื่นเป็นหลักแต่การรักษาซึ่งความสงบภายในแห่งตนก็ต้องเป็นสิ่งที่ไม่ทอดทิ้งไป เพราะสิ่งนี้ถูกใช้เป็นพื้นฐานเพื่อพัฒนาความกรุณาที่มีเพื่อผู้อื่นต่อไป ความต่อเนื่องแห่งกระแสการพัฒนาระดับจิตของโพธิสัตว์จากความอดทน ความเพียรมาสู่สมาธิสามารถอธิบายได้ว่า

“หลังจากบำเพ็ญวิริยบารมีจนเต็มกำลังแล้ว พระโพธิสัตว์ควรทำให้สงบ การสั่งสมบารมีของพระโพธิสัตว์ ไม่ได้เกี่ยวข้องกับความเมตตากรุณาต่อผู้อื่นอย่างเดียว แต่ความสงบภายในตน ไม่ว่าจะเป็นกายวิเวก จิตวิเวก และอุปวิเวก พระโพธิสัตว์ต้องสั่งสมให้เต็มเปี่ยมบริบูรณ์เช่นกัน เพราะความสุขสงบภายในตน ย่อมทำให้เข้าใจธรรมเอาชนะกิเลสในใจตนและมองเห็นความเท่าเทียมกันระหว่างตนกับผู้อื่น ช่องทางการทำให้สงบมี ๒ ประการคือ สมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนา อารมณ์ของทั้ง ๒ ภาวนา จะทำให้เกิดดวงปัญญา และคลายความลุ่มหลงมัวเมาในกามและสมบัติทางโลกทั้งหมด”^{๑๒๒}

และในลำดับสุดท้าย ซึ่งถือว่าเป็นการเจริญในลำดับขั้นที่สูงที่สุดแห่งอุดมการณ์ โพธิสัตว์เป็นการเจริญใน ปัญญาบารมี การเจริญในปัญญาบารมีเช่นนี้ของฝ่ายมหายานมีวัตถุประสงค์เพื่อที่จะให้โพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญบารมีได้รับปัญญาที่รู้แจ้งเห็นจริงตามสภาวะธรรมแห่งสรรพสิ่ง กล่าวคือ รู้แจ้งใน ปฏิจจสมุปบาท ซึ่งเป็นการเข้าใจถึงภาวะการอิงอาศัยของสรรพสิ่งเพื่อเกิดขึ้นและดำรงอยู่

^{๑๒๑} Gyatso, T, *Ethics for the New Millennium*, (New York: Riverhead Books, 1990), p. 125.

^{๑๒๒} วิทยา ศักยารัตน์, “อุดมการณ์พระโพธิสัตว์ พุทธจริยศาสตร์เพื่อมหาชน”, *วารสารมนุษยศาสตร์*, ปีที่ ๑๖ ฉบับที่ ๑ (มกราคม – มิถุนายน ๒๕๕๒): ๑ – ๑๓.

ฝ่ายมหายานเรียกภาวะการณ่เข้าใจเช่นนี้ว่า การตระหนักในศูนย์தாகกล่าวให้ง่ายก็คือ การรู้ตรงตามความเป็นจริง หรือรู้เห็นตามที่เป็น ตลอดจนรู้แจ้งความจริงที่เป็นสากลของสิ่งทั้งปวง พระโพธิสัตว์ที่เจริญด้วยปัญญาเช่นนี้ ย่อมที่จะมองสรรพชีวิตด้วยความเท่าเทียม เข้าใจถึงสภาวะธรรมที่แท้จริงของสรรพสัตว์ที่เวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏ ผู้ดิ้นรนพันทุกข์ โพธิสัตว์ตระหนักได้ว่าสรรพสัตว์ทั้งหลายประกอบอยู่ด้วยศักยภาพทางปัญญาในกานำพาตนเองพ้นทุกข์

ในทศภูมิสูตร อธิบายถึงหลักธรรมที่โพธิสัตว์ต้องบำเพ็ญเมื่ออยู่ในภูมิธรรมขั้นที่ ๖ ว่าเป็นปรัชญาปารมิตา ประพจน์ อัสตวิรูปหการ ขยายความว่าหมายถึงการเข้าใจในภาวะเสมอกันของธรรม ๑๐ ประการกล่าวคือ

“ธรรมทั้งปวงไม่มีนิमित ไม่มีลักษณะไม่มีการเกิดขึ้น ไม่มีการทำให้เกิด เป็นของแยกจากกัน ไม่มีต้นไม่มีปลาย ไม่อาจแสดงได้ เป็นมายา เป็นฝัน เหมือนเสียงสะท้อน เหมือนเงาพระจันทร์ที่ปรากฏในเงาน้ำ”^{๑๒๓}

การเข้าถึงภาวะเช่นนี้ทำให้คุณภาพจิตของโพธิสัตว์นั้นมีบารมีธรรมที่แก่กล้าอย่างที่สุด เมื่อมองเห็นศูนย์ตาก็มองเห็นสรรพสิ่งในลักษณะที่เท่าเทียมกัน เป็นการถอดถอนทั้งอัตตาแห่งตนและอัตตาแห่งสรรพสิ่ง บุญญ์ นิลเกษ กล่าวถึงภาวะเช่นนี้ว่า “สิ่งที่ทำให้พระโพธิสัตว์เจ้าทั้งหลายมีความหนักแน่นต่ออุดมการณ์ยิ่งกว่าชีวิตของตนเองเพราะท่านมองเห็นด้วยปัญญาอันบริสุทธิ์แล้วว่า ตัวท่านเองและผู้อื่นนั้นเป็นอันเดียวกันจากความเชื่อมั่นเช่นนี้ พร้อมกับความกรุณาที่ช่วยเหลือชาวโลกนี้แหละทำให้ผู้อื่นยอมรับความเป็นโพธิสัตว์ของท่าน”^{๑๒๔}

เมื่อการบำเพ็ญบารมีธรรมในขั้นที่ ๖ นี้ดำเนินไป โพธิสัตว์จะบังเกิดปัญญามองเห็นความเป็นศูนย์ตาแห่งสรรพสิ่ง มองเห็นความว่างแห่งสรรพสิ่ง ธรรมในขั้นที่ ๖ นี้พิจารณาโดยภาพรวมจะเป็นธรรมที่มุ่งเน้นแสดงถึงหลักการแห่งปัญญาของอุดมการณ์โพธิสัตว์ แต่อุดมการณ์โพธิสัตว์ไม่ได้หยุดการให้ความสำคัญกับปัญญาบารมีไว้แต่เพียงเท่านั้น จุดเด่นของหลักการเรื่องโพธิสัตว์นี้อยู่ที่ว่าการหยั่งเห็นศูนย์ตาแห่งสรรพสิ่งนี้กลับไม่ได้ทำให้โพธิสัตว์มีมุมมองที่เป็นด้านลบต่อโลก หมายความว่า การมองเห็นว่าสรรพสิ่งมีความเป็นศูนย์ตาไม่ได้ทำให้โพธิสัตว์กลายเป็นผู้มองโลกในแง่ว่าสรรพสิ่งคือความว่าง ทุกอย่างถือว่าไม่มีตัวตน ไม่มีการช่วย ไม่มีผู้ถูกช่วย คือทุกอย่างเป็นศูนย์ ความคิดเช่นนี้สะท้อนแนวคิดแบบ อเหตุปัจจัยวาห ซึ่งพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นมิจฉาทิฎฐิ กุญแจดอกสำคัญที่ทำให้โพธิสัตว์ไม่มีทัศนคติเช่นนี้หลังจากที่ได้ตระหนักถึงศูนย์ตาแห่งสรรพสิ่งแล้วก็คือ หลักการเรื่องความเมตตากรุณาซึ่งก็คือ แกนหลักของจริยศาสตร์ของฝ่ายมหายานนั่นเอง

ฝ่ายมหายานอธิบายว่า เมื่อหยั่งเห็นศูนย์ตา โพธิสัตว์ย่อมบังเกิดจิตกรุณา จิตกรุณาเกิดจากการมองเห็นว่าสรรพชีวิตนั้นมีความทุกข์ร้อน และต้องพึ่งพิงอาศัยผู้อื่นในการอยู่รอดของตน ทุกสิ่งในโลกต้องพึ่งพาอาศัยกัน อาจเข้าใจว่าเป็นการหยั่งเห็นศูนย์ตาด้วยกรุณาจิต^{๑๒๕} ในจุดนี้ กรุณาจะเข้ามามีบทบาทที่สำคัญเป็นอีกองค์ประกอบของจิตแห่งโพธิสัตว์ เพราะในมุนหนึ่งจิตแห่งโพธิสัตว์

^{๑๒๓} ประพจน์ อัสตวิรูปหการ, โพธิสัตว์จรยา มรรคาเพื่อมหาชน, หน้า ๒๔๖.

^{๑๒๔} บุญญ์ นิลเกษ, พุทธศาสนมหายาน, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แพรวพิทยา, ๒๕๒๖), หน้า ๓๙.

^{๑๒๕} สุมาลี มหณรงค์ชัย, มหายาน ภาษาคน – ภาษาธรรม, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อมรินทร์, ๒๕๕๐), หน้า ๑๐๘.

ดำรงอยู่ด้วยความเมตตากรุณาและคำนึงถึงสรรพชีวิต การมีแนวคิดเรื่องจริยธรรมเช่นนี้เข้ามาเสริมทำให้ปัญหาบาปมีไม่ได้มีความหมายเพียงในฐานะที่เป็นธรรมฝ่ายปัญญาเท่านั้น แต่หากพิจารณาด้วยจิตอันเปี่ยมด้วยกรุณากลับเห็นว่าไม่มีความขัดแย้งประการใดที่จะสามารถเกิดขึ้นได้เลย ระหว่างปัญญาและกรุณา

ในแง่ที่บารมีธรรมของโพธิสัตว์มีพื้นฐานอยู่ที่หลักการทางจริยธรรมอันสำคัญของฝ่ายมหายานคือแนวคิดเรื่องความกรุณา การตีความสุญญตาจึงสามารถที่จะสอดคล้องกับคุณค่าเชิงจริยธรรมได้ โดยผ่านทางกรอบความคิดสองด้านคือกรอบด้าน ภววิทยา และกรอบด้านจริยศาสตร์ ความจริงทางภววิทยาบอกเราว่า ชีวิตปราศจากแก่นสารที่เที่ยงแท้ ไม่มีรากฐานถาวร กรอบด้านจริยศาสตร์บอกเราว่า เพราะชีวิตนั้นเป็นสิ่งที่ปราศจากแก่นสารถาวร ทำให้ชีวิตถือเป็นศักยภาพที่มีความเป็นพลวัตเปลี่ยนแปลงไปได้เรื่อยๆ และด้วยความเป็นพลวัตนี้เองทำให้ชีวิตของสรรพสัตว์ รวมถึงพระโพธิสัตว์มีความสามารถที่จะพัฒนาไปในทางที่ดีได้ ด้วยความว่างของชีวิตจึงเปิดช่องให้เกิดการพัฒนา พระโพธิสัตว์เมื่อเดินทางมาถึงขั้นนี้ย่อมหยั่งเห็น สุญญตาทั้งในกรอบเชิงภววิทยาและจริยศาสตร์ ดังกล่าว

ในอีกมุมหนึ่งความสำคัญของหลักการทางวิทยาศาสตร์ในฐานะที่เป็นหลักการเรื่องความเมตตากรุณายังส่งผลให้โพธิสัตว์ทั้งหลายภายหลังได้บรรลุในปัญหาบาปมีแล้วกลับปฏิเสธการเดินทางเข้าสู่ภาวะนิพพาน เนื่องด้วยจิตกรุณาที่มีต่อสรรพสัตว์ โพธิสัตว์หันหลังให้พระนิพพาน และเดินทางกลับสู่โลกแห่งอวิชชาอีกรอบเพื่อช่วยเหลือสรรพสัตว์ทั้งหมด ถึงแม้โพธิสัตว์จะเกลือกกลั้วกับโลกแห่งปรากฏการณ์แต่ความสกรกทั้งหลายกลับไม่สามารถเกาะเกี่ยวกับโพธิสัตว์ได้อีกต่อไป เพราะเนื่องด้วยการมีเกราะกำบังทางปัญญาที่สมบูรณ์สูงสุดแล้วนั่นเอง ด้วยการเกื้อหนุนแห่งหลักการแห่งจริยธรรมของฝ่ายมหายานเช่นนี้ ปณิธานของโพธิสัตว์ในการช่วยเหลือสรรพสัตว์ก็จะทำงานด้วยตัวของมันเองเป็นไปตามเหตุปัจจัยแห่งโลก เริ่มต้นจากการตระหนักรู้ด้วยปัญญาและโอบอุ้มด้วยกรุณา มรรคาแห่งโพธิสัตว์ ก็ดำเนินไปอย่างสมบูรณ์ตามปณิธานของโพธิสัตว์ที่ตั้งไว้ตลอดกาล

ความเมตตากรุณาละการคำนึงถึงสรรพชีวิตของเหล่าโพธิสัตว์ก็มีส่วนช่วยส่งเสริมพัฒนาปัญญาของเหล่าโพธิสัตว์เช่นกัน Peter Harvy อธิบายถึง การส่งเสริม “ปัญญา” ด้วย “กรุณา” ว่า

“กรณาย่อมที่จะช่วยปัญญาในการละทิ้งซึ่งการมีตนเองเป็นจุดศูนย์กลาง ด้วยการเป็นแรงกระตุ้นให้เกิดชีวิตแห่งการเสียสละและทำเพื่อผู้อื่น ท่านศานติเทวะกล่าวว่า พระโพธิสัตว์อาจจะกระทำผิดและตกนรกได้ถ้าการกระทำนั้นเป็นสิ่งที่ทำเพื่อช่วยเหลือผู้อื่นหรือเพื่อให้สรรพสัตว์เกิดความตระหนักรู้ในความถูกต้องแห่งชีวิต”^{๑๒๖}

ในขณะที่ Peter Harvy กล่าวถึงผลแห่งการส่งเสริมกันระหว่าง ปัญญา และกรุณา Damien Keown ก็เสนอคำอธิบายว่า ผลแห่งการไม่ส่งเสริมกันระหว่างปัญญากับกรุณา จะมีลักษณะแห่งความขัดแย้งชัดเจนกล่าวคือ

“ปัญญาที่ไม่เรียกร้องกรุณาผลที่ได้คือ ความยึดมั่นถือมั่นในตัว

ปัญญาที่เรียกร้องกรุณาผลที่ได้คือการปลดปล่อยและการหลุดพ้น

^{๑๒๖}Harvey,P, An introduction to Buddhism Teaching,history,and practices, (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), p. 21.

กรุณาที่ปราศจากปัญญาผลที่ได้คือ การยึดมั่นถือมั่นในตัว

กรุณาที่เรียกร่องปัญญาผลที่ได้คือ การปลดปล่อยและการหลุดพ้น^{๑๒๗}

ผู้ที่ไม่ตระหนักในวิถีทางแห่งโพธิสัตว์ที่จะต้องได้รับการเกื้อหนุนด้วยจริยธรรมแห่งมหายานอันบ่งถึงความกรุณาและการคำนึงถึงสรรพชีวิตเช่นนี้ย่อมที่จะพิจารณาโดยผิวเผินว่าการขาดความกรุณาดูเหมือนจะเป็นเรื่องที่ไม่มีความสำคัญเท่ากับการขาดปัญญา แต่เห็นแล้วว่าผลที่เกิดจากการขาดกรณานั้นสร้างปัญหาที่ยิ่งใหญ่เพียงใด ในบรรดาคุณธรรมทั้งหลายของฝ่ายมหายาน ไม่ว่าจะเป็นความอดทน ความเพียร การให้ทาน หรือการรักษาศีล คุณธรรมเหล่านี้ล้วนแต่ปรากฏแนวคิดเรื่อง ความกรุณาเป็นพื้นฐานอยู่แล้วทั้งสิ้น การไม่มี กรุณาบารมี เพิ่มขึ้นมา มิได้มีความหมายว่าพระโพธิสัตว์ไม่ต้องการ บารมีด้านกรุณา ในทางตรงกันข้ามการกระทำเช่นนี้เป็นการจงใจที่จะแสดงให้เห็นว่า แนวคิดเรื่องความกรุณาได้แทรกตัวอยู่ในฐานะหลักธรรมพื้นฐานรองรับคุณธรรมเหล่านี้แล้ว

พื้นฐานของการขาดความกรุณาจึงอยู่ที่ว่า “การไม่ตระหนักในชีวิตของผู้อื่นเสมือนกับตนเอง” ภาวะเช่นนี้แสดงถึงการไม่เข้าใจในปรมัตถ์ธรรมแห่งพระพุทธศาสนานั่นคือ ปราศจากปัญญาในทางกลับกัน การมีปัญญาเพียงอย่างเดียวโดยปราศจากกรณาก็อ่มนำมาซึ่งการผูกมัดตัวเองไว้กับทฤษฎี มานะทั้งหลาย ซึ่งรังแต่จะไม่ก่อให้เกิดความหลุดพ้นได้ ซ้ำร้ายความหลุดพ้นที่คาดหวัง เมื่อปราศจากองค์ประกอบอันสมบูรณ์ ก็จะกลายเป็นความยึดมั่นถือมั่นเสียเอง ผลสุดท้ายก็จะกลายเป็นว่าทั้งพระโพธิสัตว์และสรรพสัตว์ก็จะพัวพันยุ่งเหยิงอยู่ในวัฏฏสงสารในลักษณะที่กินทางตัวเองเรื่อยไป ทั้งปัญญา และกรณานั้นมิได้เป็นสิ่งที่มีความเพียงพอในตัวเอง

จากการเริ่มต้นปลูกจิตเพื่อมุ่งตรงต่อพระนิพพานพร้อมและการช่วยเหลือสรรพสัตว์สู่การตั้งปณิธานอันเที่ยงแท้ในการจนกระทั่งเดินทางถึงการบำเพ็ญบารมีธรรมขั้นสูงสุดคือปัญญาบารมี ผู้อ่านจะได้เห็นแล้วว่าหลักธรรมทั้งหลายของเหล่าโพธิสัตว์นั้นล้วนแต่สามารถสังเคราะห์เข้าได้กับหลักจริยธรรมของฝ่ายมหายานที่เน้นเรื่องความเมตตากรุณา และการคำนึงถึงสรรพชีวิตได้ทั้งสิ้นสาระสำคัญแห่งชีวิตของโพธิสัตว์อยู่ที่การมุ่งสู่พระโพธิญาณ และการช่วยเหลือผู้อื่น พระโพธิสัตว์หรือผู้ที่มุ่งมั่นต่อความเป็นพระพุทธรูปนั้นจึงมีชีวิตอยู่ได้ด้วยอาหารคือ เมตตากรุณาปรารภนาปลดปล่อยสัตว์ทั้งหมดให้ปลอดทุกข์เป็นต้น ผู้ที่บำเพ็ญตนเช่นพระโพธิสัตว์ จึงหาประโยชน์สุขส่วนตนอันใดไม่ได้ แต่กลับมุ่งหมายไฝหาความสุขให้แก่คนอื่นทั้งหลาย ขอให้สรรพสัตว์จงเป็นผู้ปราศจากทุกข์ ไม่มีภัยไปสู่นิพพานสุขในที่สุด^{๑๒๘}

ด้วยความคิดเช่นนี้จึงกล่าวได้ว่า อุดมการณ์โพธิสัตว์ อันเป็นการเปลี่ยนท่าทีจากการให้ความสำคัญกับคำสอนทางจริยธรรมในเชิงจิตวิทยาและทฤษฎีมาสู่การ “ใช้” จริยธรรมในฐานะที่เป็นวิถีชีวิตจริงของเหล่าโพธิสัตว์และพระพุทธเจ้าทั้งหลาย จึงถือได้ว่าเป็นอุดมการณ์ที่สามารถสะท้อนระบบจริยธรรมของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานได้ชัดเจนที่สุด ความเป็นจริงอาจจะไม่สามารถใช้คำว่า “สะท้อน” ได้ด้วยซ้ำไป เพราะว่าอุดมการณ์โพธิสัตว์กับจริยธรรมของฝ่ายมหายานในท้ายที่สุดคือเรื่องเดียวกันเพียงแต่แบ่งภาคกันเป็นภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติเท่านั้นเอง ความเป็น

^{๑๒๗} Keown, D, *The Nature Buddhist Ethics*, (Hongkong :Macmillan, 1992), pp.131-132.

^{๑๒๘} เสถียร พันธังสี, *พุทธศาสนามหายาน*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๓๕.

อันหนึ่งอันเดียวระหว่างจริยธรรมแห่งมหายานและธรรมแห่งโพธิสัตว์อาจจะสามารถสรุปได้ตามที่
วิทยา ศักยานิพันธ์ ให้ความเห็นไว้คือ

๑) ความกรุณาต่อเพื่อนมนุษย์เป็นศูนย์กลางของทุกบารมีธรรมนี้ คือเหตุผลว่าทำไมคำสอนของมหายานจึงให้ความสำคัญแก่สังคมเป็นอันดับแรก และทำให้ละเมียดละไมได้หากจะเป็นการช่วยเหลือผู้อื่น ธรรมเนียมปฏิบัติอย่างเข้มงวดแบบนักบวชของพระพุทธศาสนายุคแรกได้ผ่อนคลายลง แม้ว่าหลักกรุณาจะเป็นคำสอนสำคัญของพระพุทธศาสนายุคแรกเช่นกัน แต่ท่าทีที่ไม่เห็นด้วยกับการคลุกคลีอันไม่สมควรกับคฤหัสถ์ ดูเหมือนว่าจะเป็นอุปสรรคต่อการนำคำสอนนี้ไปสู่ภาคปฏิบัติให้เป็นอุดมการณ์ทางสังคม มหายานสามารถแก้ไขภาวะขัดแย้งนี้ด้วยการสอนเรื่องสังสารวัฏและนิพพานว่าเป็นคนละด้านของเหรียญเดียวกัน ฉะนั้น นิพพานสามารถบรรลุได้ด้วยจริยธรรมเชิงบวก ซึ่งในที่นี้คือความกรุณาที่มีมิติทางสังคม

๒) การเมตตาต่อผู้อื่นก็เช่นกัน ให้ผลดีต่อคุณภาพชีวิตอย่างยิ่ง เพราะหมายถึงการจัดความโกรธและความพยายามออกจากจิตใจ ช่วยบรรเทาความเครียด และมีชีวิตอย่างผาสุก ผลลัพธ์คือบุคลิกภาพอันสงบเยือกเย็นของผู้มีคุณธรรมข้อนี้ แต่มหายานได้ทำให้คุณธรรมข้อนี้มีลักษณะทางสังคม ด้วยหลักมหากรุณาดังกล่าวมาแล้วข้างต้น

๓) อาศัยความกรุณาต่อผู้อื่นเป็นอันดับแรก แม้กระทั่งสามารถถ่ายโอนความดีของตนให้ผู้อื่นได้ ซึ่งตรงข้ามกับคำสอนของพระพุทธศาสนายุคแรก จริยธรรมดังกล่าวนี้ทำให้มหายานเป็นที่สะดุดใจของประชาชน โดยเฉพาะระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ ๗ – ๑๒

๔) มหายานยังคงวิถีชีวิตแบบบรรพชิตไว้ได้โดยเฉพาะ ๒ บารมีธรรมข้อสุดท้ายจะเห็นว่า มีลักษณะเป็นปัจเจก และตัดขาดจากกิจกรรมทางโลก และแพร่หลายไปอย่างกว้างขวางนั้น มหายานยังคงอภิรัชญาของพระพุทธศาสนาไว้ได้ ฉะนั้น หลักบารมีธรรมของพระพุทธเจ้าจึงเป็นหลักเชื่อมวิถีชีวิตแบบฆราวาส และแบบบรรพชิตเข้าด้วยกัน และทำให้พระพุทธศาสนาไม่เพียงเป็นกิจกรรมของบรรพชิตแต่อย่างเดียว แต่เป็นของฆราวาสด้วย ตัวอย่างนี้สามารถดูได้จากมหายานในจีน เกาหลี ญี่ปุ่น และไต้หวันในปัจจุบัน หรือในประเทศไทย เช่นกิจกรรมขององค์กรการกุศลของชาวไทยเชื้อสายจีน เช่น มูลนิธิร่วมกตัญญูและปอเต็กตึ้ง เป็นต้น^{๑๒๙}

บทสรุปแห่งจริยธรรมฝ่ายมหายานกับบทบาทของแนวคิดเรื่องความกรุณา

Damien Keown กล่าวสรุปไว้ในหนังสือเรื่อง The Nature of Buddhist Ethics ถึงพัฒนาการของระบบจริยธรรมของฝ่ายมหายานว่า

๑. มหายานวิจารณ์ความล้มเหลวของเถรวาทในการตระหนักถึงความสำคัญของจริยศาสตร์

๒. ฝ่ายมหายานปรับปรุงใหม่ในมุมมองเรื่องความขาดแคลนมิติทางจริยธรรมของฝ่ายเถรวาทโดยเน้นถึงความสมบูรณ์แห่งจริยธรรมซึ่งเกี่ยวข้องกับการตระหนักถึงผู้อื่นนั้นเป็นสิ่งที่มีความสำคัญเท่าเทียมกับปัญญา

๓. ฝ่ายมหายานพัฒนาขยายองค์ประกอบทั้งสามของจริยศาสตร์ให้ครอบคลุมในมิติเรื่อง การสำรวม(รักษาศีล) การพัฒนาคุณธรรม และหลักการปฏิบัติที่เห็นประโยชน์แก่ผู้อื่น

^{๑๒๙} วิทยา ศักยานิพันธ์, “อุดมการณ์พระพุทธโพธิสัตว์ พุทธจริยศาสตร์เพื่อมหาชน”, วารสารมนุษยศาสตร์, ปีที่ ๑๖ ฉบับที่ ๑ (มกราคม – มิถุนายน ๒๕๕๒): ๑๒ – ๑๓.

๔. ฝ่ายมหายานยอมรับความยืดหยุ่นของการละเมิดลหุกาบัติในกรณีที่การกระทำเช่นนั้นเป็นไปเพื่อประโยชน์ของสรรพสัตว์

๕. การตระหนักในสำคัญของจริยศาสตร์และความสัมพันธ์ที่มีต่ออภิปรายถูกแสดงออกมาในอุดมการณ์เรื่องโพธิสัตว์และอุบาย โพธิสัตว์ในภูมิสูงเป็นสัญลักษณ์ของชัยชนะแห่งกรุณาที่มีเหนือปัญญา

พระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานนั้นมีการให้ความสำคัญกับหลักธรรมบางประการที่ต่างกันเท่านั้นเอง Gadjin M .Nagao ใช้วลีสั้นๆที่กล่าวถึงระบบจริยศาสตร์ของฝ่ายมหายานได้อย่างลงตัว ท่านกล่าวว่า จุดศูนย์กลางเรื่องทฤษฎีนั้นแสดงออกมาในหลักการเรื่องปัญญา ในขณะที่ทำที่เชิงปฏิบัตินั้นแสดงออกมาทางความคิดเรื่องกรุณา

มีการพูดกันเสมอว่า ปัญญาและกรุณานั้นเป็นสองเสาหลักค้ำยันในระบบพุทธปรัชญาเปรียบเสมือนปีกทั้งสองของนก หรือล้อทั้งสองของรถ และการขาดหายสิ่งใดสิ่งหนึ่งในสองสิ่งนี้ไปจะก่อให้เกิดการเสื่อมลงของจิตวิญญาณแห่งพระพุทธศาสนา^{๑๓๐}

หากท่านศึกษาพุทธจริยศาสตร์ของฝ่ายมหายานในบทที่สามที่ผ่านมา ท่านจะเห็นได้ชัดเจนว่าไม่มีคำไหนที่ปรากฏในประโยคข้างต้นของ Gadjin M .Nagao ที่เกินออกไปจากความจริงของระบบ พุทธจริยศาสตร์ซึ่งเป็นวิถีปฏิบัติแห่งพระพุทธศาสนิกชนฝ่ายมหายานเลย อาจกล่าวได้ว่า ให้ความสำคัญของการย้ำเน้นในแนวคิดเรื่องความเมตตากรุณาที่ปรากฏพบในพุทธศาสนาฝ่ายมหายานนั้นเป็นเอกลักษณ์อันสำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้นักวิชาการและประชาชนทั่วไปหันมาให้ความสำคัญสนใจแก่พระพุทธศาสนามากขึ้น การย้ำเน้นในสำคัญของแนวคิดเรื่องกรุณา ยังส่งผลให้พระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานมีมิติแห่งความสัมพันธ์ซึ่งเกี่ยวกับรูปแบบการดำเนินชีวิตของปัจเจกบุคคลและสังคมได้มากขึ้น

ฝ่ายมหายานแสดงออกถึงความสำคัญของหลักการความคิดเรื่องจริยศาสตร์ผ่านทาง การเชื่อมโยงเข้ากับอุดมการณ์โพธิสัตว์ อันเป็นอุดมการณ์ที่พระพุทธศาสนาดั้งเดิมมีกล่าวถึงอยู่แล้ว แต่ด้วยความที่ฝ่ายมหายานมีความต้องการที่จะย้ำเน้นถึงหลักการทางจริยศาสตร์ที่สำคัญเช่นนี้ อุดมการณ์เรื่องโพธิสัตว์ของฝ่ายมหายานจึงถูกใช้เป็นตัวแทนของการแสดงออกซึ่งหลักการอันสูงสุดทางจริยศาสตร์คือความกรุณา แทนที่จะเป็นการกล่าวอ้างถึงในฐานะอดีตชาติแห่งมหาบุรุษ โดยฝ่ายมหายานได้ผนวกความคิดเช่นนี้เข้ากับรากฐานความคิดเดิมของพระพุทธศาสนา คือเรื่องของ “ปัญญา” ดังนั้นอุดมการณ์เรื่องโพธิสัตว์ของฝ่ายมหายานเป็นการแสดงออกในขั้นสูงสุดของแนวทางแห่งพระพุทธศาสนาทั้งในเชิงทฤษฎีและปฏิบัติ

การย้ำเน้นถึงความสำคัญของระบบจริยศาสตร์โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องความกรุณาในพระพุทธศาสนาของฝ่ายมหายานส่งผลให้พัฒนาการและการขยายตัวของพระพุทธศาสนามีความเจริญขึ้นมากเมื่อเทียบกับจุดเริ่มแรกของพระพุทธศาสนา การเพิ่มมโนทัศน์เรื่องความเมตตากรุณาให้มีบทบาทสำคัญในพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานเป็นการเปิดมิติมุมมองความเข้าใจใหม่ให้กับพระพุทธศาสนา ในฐานะที่เป็นศาสนาเชิงสังคม กล่าวคือเป็นการสนับสนุนระบบความสัมพันธ์ระหว่าง “ชีวิตแห่งธรรม” คือการเข้าใจในธรรมชาติแห่งสรรพสิ่งตามกฎแห่งการอิงอาศัย รู้แจ้งแทง

^{๑๓๐} อ้างแล้ว.

ตลอดในปัจจุสมุปาบท อันเป็นหัวใจหลักของพระพุทธศาสนา และมุ่งหน้าสู่นิพพาน และ “ชีวิตแห่งโลก” คือการโอบอุ้มสรรพชีวิตด้วยจิตแห่งความกรุณาให้ประสานสัมพันธ์กันได้อย่างกลมกลืน การแยกชีวิตอันสงบประณีต (ชีวิตทางธรรม) ออกจากชีวิตแห่งความลุ่มหลงมัวเมาของสรรพสัตว์ เป็นการกระทำที่ดำเนินไปตรงกันข้ามกับมรรคาแห่งพระผู้เจริญในธรรมเช่นโพธิสัตว์ การได้มาซึ่งความเป็นโพธิสัตว์พัฒนาไปตามแนวคิดสองประการคือ โพธิและกรุณา^{๑๓๑}

ในขณะเดียวกัน อุดมคติของฝ่ายมหายานเรื่องโพธิสัตว์ยังได้รับการขยายออกไปเป็นอุดมคติของชาวพุทธฝ่ายมหายานทั้งมวลมิได้จำกัดเพียงแต่ผู้ปรารถนาที่จะบรรลุพุทธภูมิเท่านั้น สามัญชนทั่วไปต่างสามารถมีกิจกรรมในวิถีแห่งการดำเนินชีวิตเช่นเดียวกับที่พระโพธิสัตว์ได้กระทำ เพราะฝ่ายมหายานตระหนักในประเด็นว่า สรรพชีวิตล้วนแต่มี “สภาวะแห่งความเป็นโพธิสัตว์” ซึ่งประกอบด้วยปัญญาและกรุณา ซ่อนอยู่ในส่วนลึกของจิตใจ เพียงแต่ปุถุชนไม่รู้เท่านั้นเองว่าตนเองมีสิ่งคุณธรรมเช่นนี้ปรากฏอยู่ ความคิดเช่นนี้ปรากฏชัดในพระสูตรของฝ่ายมหายานเมื่อครั้งพระสมันตภัทรโพธิสัตว์ทูลถามปัญหากับพระอมิตาพุทธเจ้าว่า

“โพธิสัตว์คือสัตว์ชนิดใดเล่าพระเจ้าข้า สมันตภัทรทูลถาม

พระอมิตาพุทธทรงนั่งอยู่โดยสยุดี แล้วตรัสเรียกชื่อเบาๆ สมันตภัทร สมันตภัทร เมื่อสมันตภัทรขานรับ พระองค์ก็ตรัสว่า โพธิสัตว์นั่นคือตัวเธอเอง”^{๑๓๒}

โดยสรุปบทบาทของแนวคิดเรื่องความกรุณา ซึ่งเป็นมโนทัศน์หลักในระบบจริยศาสตร์ฝ่ายมหายานที่มีต่อพระพุทธศาสนาในภาพรวมได้คือ

ประการแรก : มโนทัศน์ “ความกรุณา” บ่งชี้ถึงความสำคัญและสัมพันธ์ของจริยศาสตร์ที่มีต่อพุทธอภิปรัชญา และพุทธญาณวิทยา

แนวคิดเรื่องความกรุณาถูกอธิบายว่าเป็นแนวคิดที่มีความสอดคล้องกับแนวคิดเรื่องปัญญา ฝ่ายมหายานเสนอให้เราเห็นว่าการพัฒนาในส่วนของปัญญาเพียงอย่างเดียว มิสามารถทำให้ผู้ปฏิบัติสามารถนำพาตนเองเข้าสู่ภาวะแห่งการบรรลุธรรมโดยสมบูรณ์ได้ กรุณาจึงเป็นแนวคิดที่ช่วยสนับสนุนการพัฒนาของปัญญา การช่วยสนับสนุน เป็นการช่วยนำพากรุณาให้เดินไปในทางที่ถูกที่ควร ในทางกลับกัน กรุณาก็ช่วยในการเจริญปัญญาให้เป็นไปเพื่อการปลดปล่อยไม่ตกเข้าไปอยู่ในข่ายของการมีทิฏฐิยึดมั่นถือมั่น ในส่วนของอุบายก็เป็นตัวช่วยเสริมที่เข้ามาจัดการกับการใช้ปัญญาและกรุณาให้เหมาะสมกับผู้รับและสถานการณ์ การสร้างบทบาทของ “กรุณา” ให้เท่าเทียมกับ “ปัญญา” ถือเป็นเอกลักษณ์ของฝ่ายมหายาน

ฝ่ายมหายานได้สร้างคุณประการที่สำคัญให้เกิดแก่พระพุทธศาสนา เพราะหากโดยถือตามทัศนะของฝ่ายมหายานการพัฒนาในปัญญา และกรุณานั้นย่อมที่จะต้องเกื้อกูลกันเสมอ ทั้งปัญญาและกรุณาต่างเป็นมโนทัศน์ที่ไม่มีความเพียงพอในตัวเอง ไม่สามารถนำพาตนเองและผู้อื่นเข้าสู่เส้นทางแห่งธรรมได้อย่างสมบูรณ์ การพัฒนาปัญญาต้องได้รับการหล่อเลี้ยงด้วยจิต กรุณาในทางกลับจิตที่กรุณาย่อมที่จะต้องได้รับการสนับสนุนจากปัญญาเพื่อจะได้เดินทางต่อไปได้อย่างถูกต้อง คำสอนเช่นนี้นอกจากจะแสดงเป็นการแสดงออกให้เห็นว่า ฝ่ายมหายานมีพื้นฐานความคิดทางศาสนาอยู่ที่

^{๑๓๑} ประพจน์ อัครวิรุฬหการ, โพธิสัตว์จรรยา มรรคาเพื่อบำเพ็ญ, หน้า ๓.

^{๑๓๒} พจนา จันทรสันติ, ปรัชญาแห่งนิกายเซ็นโพธิสัตว์ธรรม, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโกลมคิมทอง, ๒๕๒๑), หน้า ๓ – ๔.

การตระหนักในตนเองและตระหนักในผู้อื่นแล้วคำสอนเช่นนี้ยังเป็นการแสดงออกถึงหลักการเรื่องการอิงอาศัยซึ่งกันและกัน หรือ ปฏิจจสมุปบาทซึ่งเป็นลักษณะเด่นของพระพุทธศาสนา สิ่งนี้เป็นสิ่งที่มหายานกล่าวย้ำเสมอ

ในฝ่ายมหายานกรุณาและปัญญาจึงเป็นเสมือนปีกของนกทั้งสองข้างซึ่งมีความสำคัญที่เท่าเทียมกัน ความสัมพันธ์มีใช้สิ่งหนึ่งสามารถทดแทนสิ่งหนึ่งใด ไม่มีสิ่งใดทดแทนสิ่งใดได้ แต่เป็นการพึ่งพากันและกันของสองสิ่งบนเส้นทางแห่งธรรม ดังนั้นในขณะที่อยู่ในภูมิธรรมที่ต้องดำเนินไปก่อนจะถึงภูมิธรรมแห่งปัญญา ความกรุณาย่อมที่จะต้องปรากฏอยู่ในวิถีทางแห่งการดำรงชีวิตของโพธิสัตว์ อาจจะเป็นไปได้ที่กรุณาที่อยู่ในระดับนี้เป็นความกรุณาที่ยังไม่สามารถถูกเติมเต็มด้วยปัญญาจนกลายเป็น “มหากรุณา” ได้

แต่ในขณะขั้นนั้น ก็ไม่สามารถที่จะเถียงได้ว่าความกรุณาก็ได้เกิดขึ้นแล้วในจิตแห่งโพธิสัตว์ถึงแม้จะยังไม่ได้พัฒนาไปเป็นมโนทัศน์เรื่อง “มหากรุณา” ก็ตาม การสร้างความคิดว่า “ปัญญา” จำเป็นที่จะต้องมาก่อน “กรุณา” นั้นถ้าจะพูดให้ถูกก็ต้องแนบชิดที่จะต้องวางกรอบการอธิบายว่า “กรุณา” ที่ต้องอาศัยปัญญานำมาก่อนมีความหมายบ่งถึง “มหากรุณา” และในขณะที่ก่อนจะบรรลุถึงปัญญาเช่นนั้น โพธิสัตว์ก็ต้องประกอบด้วย “กรุณา” อยู่ก่อนแล้ว การวางลำดับขั้นนี้มาก่อนมาหลังให้แก่มโนทัศน์เรื่อง ปัญญาและกรุณาในท้ายที่สุดก็สามารถบ่งถึงได้เพียงแค่ว่าในระดับขั้นของความแตกต่างด้านความสามารถและศักยภาพของ “ความกรุณา” ที่ต่างกันเท่านั้น

ประการที่สอง : มโนทัศน์ “ความกรุณา” สร้างระบบจริยธรรมเชิงบวกให้กับพระพุทธศาสนา

ความโดดเด่นของระบบพุทธจริยธรรมของฝ่ายมหายานก็คือ พุทธจริยธรรม ฝ่ายมหายานโดยการย้ำเน้นแนวคิดเรื่องความเมตตากรุณา เป็นระบบจริยธรรมที่สามารถช่วยลบข้อกล่าวหาอันไม่เป็นธรรมที่เกิดขึ้นกับระบบพุทธจริยศาสตร์ของพระพุทธศาสนา กล่าวคือเป็นข้อกล่าวหาว่า “ระบบพุทธจริยศาสตร์ของพระพุทธศาสนาเป็นจริยธรรมในเชิงลบ”^{๓๓๓}

หมายความว่า พระพุทธศาสนาจุดเน้นอยู่ที่การไม่กระทำชั่ว และก็หยุดเพียงแค่นั้น มิได้สนับสนุนให้คนทำความดี ข้อสรุปของผู้กล่าวหาเช่นนี้จึงมีว่า “ความดีตามทัศนะของพระพุทธศาสนาคือการไม่ทำชั่วแต่ไม่จำเป็นที่จะต้องเรียกร้องการทำความดี” การพูดเช่นนี้ผู้พูดย่อมมีความหมายโดยนัยแล้วว่า “การไม่ทำความชั่ว” สามารถเป็นเสาหลักค้ำยันพุทธจริยธรรมได้โดยไม่ต้องอาศัย “การทำความดี” เป็นองค์ประกอบ ฝ่ายมหายานจะเสนอให้เห็นว่า ความคิดเช่นนี้การกล่าวที่มีความขัดแย้งในตนเอง (Self-Contradiction) และเป็นไม่ได้ที่จะเกิดขึ้น

ในการวิจารณ์ระบบจริยศาสตร์ของพระพุทธศาสนาว่าเป็นจริยศาสตร์เชิงลบในลักษณะที่ว่า การไม่ทำความชั่วถือเป็นความดี และคนดีในพระพุทธศาสนาคือคนที่ไม่ทำความชั่ว แต่ไม่เรียกร้องการทำความดี เกิดจากการเข้าใจระบบจริยศาสตร์ของพระพุทธศาสนาที่ผิดพลาด คือเป็นความเข้าใจที่ว่าจริยธรรมของพระพุทธศาสนามีขอบเขตอยู่ที่ การรักษาศีลสำรวม กาย วาจา ใจ ไม่ให้กระทำชั่วเพียงเท่านั้น แต่ในความเป็นจริงการทำเช่นนี้พระพุทธศาสนาถือว่าเป็นความดี แต่ดีเพียงครั้งเดียว หลักโอวาทปาฏิโมกข์ ว่า “จงละเว้นความชั่ว จงทำดี และทำจิตให้บริสุทธิ์” ในข้อ

^{๓๓๓} Albert Schweitzer, 1962 อ้างถึงใน สมภาร พรมทา, พุทธปรัชญา มนุษย์ สังคมและปัญหาจริยธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๘), หน้า ๓๓.

“จงทำดี” ก็เป็นการกล่าวถึงลักษณะของ “การกระทำ (Active)” ที่ชัดเจนอยู่แล้ว การละเว้นความชั่ว และทำจิตให้บริสุทธิ์ เป็นการยับยั้งสิ่งที่ไม่ดี ซึ่งต้องต่อเติมด้วย “จงทำดี” ถึงจะครบข้อคำสอนอันเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ถ้าพิจารณาด้วยหลักการทางจริยศาสตร์ของฝ่ายมหายานด้วยแล้ว จะยังเห็นชัดว่าสามารถแย้งความคิดเช่นนี้ได้อย่างชัดเจน เพราะจริยธรรมของฝ่ายมหายานมีแนวคิดหลักอยู่สามประเด็นคือ

๑. สังวรสังคศิลป์ คือ การสำรวมระวัง ได้แก่การงดเว้นการประกอบอกุศลกรรมที่ผิดบปัญญติแห่งวินัย

๒. กุศลธรรมสังคศิลป์ คือ การประพฤติเพื่อสงเคราะห์แก่กุศลธรรม ได้แก่การประกอบกุศลกรรมไม่ขาด

๓. สัตวารถกริยาสังคศิลป์ คือ การประพฤติเพื่อประโยชน์แก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย ได้แก่การบำเพ็ญประโยชน์แก่สรรพสัตว์

ข้อที่สามซึ่งเป็นสิ่งที่พุทธศาสนาฝ่ายมหายานย้ำเน้นเป็นพิเศษคือการช่วยเหลือผู้อื่น เป็นการตอกย้ำความคิดถึงการมิได้เป็นระบบจริยธรรมเชิงลบ (Negative Morality) ของพระพุทธศาสนาอย่างชัดเจน “ความกรุณา” ซึ่งเป็นตัวแสดงหลักที่สำคัญในการหล่อเลี้ยงแนวคิดเรื่องการช่วยเหลือผู้อื่นเป็นการค้าประกันได้ว่า จริยธรรมของพระพุทธศาสนามีรากฐานอยู่สองส่วนคือ หนึ่งอยู่ที่การรักษา(ความสงบแห่งจิต)ตน และสองการโอบอุ้มสรรพสัตว์ด้วยจิตที่เมตตากรุณา

ดังนั้นจึงเป็นไปได้ที่ระบบพุทธจริยศาสตร์แห่งพระพุทธศาสนาจะสามารถเข้าใจได้ว่าเป็น “จริยธรรมเชิงลบ” เช่นที่นักคิดบางท่านเข้าใจ ถ้าการกระทำความดีโดยการช่วยเหลือสรรพสัตว์ ไม่เกิดขึ้น นันยอมเป็นเงื่อนไขที่ทำให้ “การละเว้นความชั่ว และการบำเพ็ญเพียร” (นัยนี้คือการเจริญในคุณธรรมขั้นต่างๆของพระโพธิสัตว์) ไม่สามารถสำเร็จได้เช่นกัน ถ้าจะปฏิเสธความเป็นพลวัต (Active) ของพุทธจริยธรรมเพื่อจะทำให้พระพุทธศาสนาเป็นระบบจริยธรรมเชิงลบ นั้นหมายความว่า การปฏิเสธพุทธจริยธรรมทั้งระบบของพระพุทธศาสนาแล้วคือไม่มีระบบพุทธจริยธรรมให้ถูกกล่าวได้ว่าเป็น “เชิงลบ” ด้วยซ้ำ

๒.๒.๓ ธรรมของโพธิสัตว์แนวคิดเรื่องมหากรุณาในพุทธพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน: แนวคิดเรื่องพุทธภาวะและมโนทัศน์ที่เกี่ยวข้อง

๒.๒.๓.๑ ประวัติและความเป็นมาของแนวคิดเรื่องพุทธภาวะ

แนวคิดเรื่องพุทธภาวะเป็นแนวคิดที่มีความสำคัญในพุทธปรัชญามหายานโดยเฉพาะอย่างยิ่งในมหายานสายตะวันออกเช่น จีน ญี่ปุ่นและเกาหลี สำนักความคิดที่พัฒนาขึ้นในภูมิภาคนี้ล้วนแล้วแต่ปรากฏคำสอนเรื่องพุทธภาวะนี้เป็นหลักการสำคัญในทุกนิกาย ฝ่ายมหายานมีความเชื่อว่ามนุษย์ทุกคน (รวมกระทั่งถึงสรรพสัตว์และพืชเช่นในกรณีของนิกายเซ็น) นั้นมี “พุทธภาวะ” หรือ “พุทธจิต” อยู่ในตัวแล้วทุกคน คณาจารย์ฝ่ายมหายานอธิบายว่า สรรพสัตว์ล้วนแล้วแต่มีธาตุบริสุทธิ์ ซึ่งเป็นเสมือนความสามารถของการบรรลุธรรมนี้อยู่ในฐานะเป็นศักยภาพแฝง รอวันและเวลาที่องค์ประกอบและปัจจัยต่างๆประชุมกันพร้อมสรรพสัตว์ก็จะตระหนักรู้ถึงพุทธจิตนี้ และพัฒนาศักยภาพแฝงนี้ให้สัมฤทธิ์ผลเป็นความจริงได้และทำให้สามารถนำพาตนเองเข้าสู่การบรรลุธรรมได้ในที่สุด

อาจกล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนามหายานมีแนวคิดที่มนุษย์ทุกคนมีสิทธิ์และมีความสามารถหรือศักยภาพที่จะบำเพ็ญบารมีเป็นพระโพธิสัตว์และสามารถตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าได้ หากฝึกฝนชำระจิตใจจนบริสุทธิ์ผุดผ่องด้วยเมตตาและปัญญาบารมี เมื่อนั้นสรรพสัตว์ก็จะหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดและบรรลุดุธรรมเช่นที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงกระทำสำเร็จมาแล้วปราศทุกข์ฝ่ายเถรวาท เช่น ท่านพุทธทาสกล่าวว่า มนุษย์มีความโน้มเอียงสู่ภาวะนิพพาน^{๑๓๔}

ด้วยการยืนยันในศักยภาพอันบริสุทธิ์ของสรรพสัตว์ในการบรรลุดุธรรม และการยอมรับการเกิดขึ้นของอวิชชาในลักษณะที่ว่า ขณะนี้ สรรพสัตว์ทั้งหลายผู้ซึ่งครอบครองพุทธภาวะอันบริสุทธิ์นี้ยังคงมีกิเลสและอวิชชาอันเป็นสิ่งที่ทำให้สรรพสัตว์ไม่สามารถตระหนักรู้ในธรรมชาติดังบริสุทธิ์แห่งพุทธภาวะนั้นได้ การปฏิบัติธรรมหรือการศึกษาพระธรรมจึงเป็นการค่อยๆ ขัดเกลา และขจัดกิเลสตัณหา อุปมาเหมือนการขจัดสิ่งเหล่านี้ให้ออกไปจากจิตของสรรพสัตว์ทีละน้อย เป็นการกลับสู่สภาพเดิมแท้อันบริสุทธิ์ของจิต จนกระทั่งในที่สุดก็จะมีสิ่งเหล่านี้เข้ามาปิดบังธรรมชาติดังบริสุทธิ์เช่นที่กล่าวมาได้

แนวคิดเรื่องศักยภาพของสรรพสัตว์ในการบรรลุดุธรรมหรือ “พุทธภาวะ” นั้นได้รับการตอบสนองเป็นอย่างดีจากการเผยแพร่พระพุทธศาสนาในดินแดนตะวันออกไกล เช่น จีน เกาหลี และญี่ปุ่น ซึ่งต่างจากดินแดนต้นกำเนิดพระพุทธศาสนาเช่นอินเดียเราพบว่าพระสูตรจำนวนหนึ่งที่รจนาขึ้นในดินแดนแห่งนี้มักจะมีหัวข้อหลักที่สำคัญที่กล่าวถึงเรื่องพุทธภาวะเสมอ นักวิชาการส่วนมากมีความเห็นไปในทางเดียวกันว่าแนวคิดเรื่องพุทธภาวะนั้นถึงแม้ว่าจะได้เริ่มต้นก่อร่างสร้างความคิดความคิดมาตั้งแต่ระบบพุทธปรัชญาในอินเดียแล้วนั้น หากแต่การให้ความสำคัญต่อแนวคิดเรื่องพุทธภาวะของปราชญ์ในพุทธศาสนามหายานฝ่ายอินเดียนั้นกลับดูจะไม่ปรากฏเด่นชัดมากเท่ากับในฝั่งตะวันออกไกลซึ่งเป็นดินแดนที่พระพุทธศาสนาได้แพร่เข้าสู่ในภายหลัง

สาเหตุที่ทำให้ให้นักวิชาการกลุ่มหนึ่งเชื่อว่า แนวคิดเรื่องพุทธภาวะนั้นไม่ได้รับความสนใจจากปราชญ์ในฝ่ายมหายานของอินเดียนั้นมีเหตุผลที่นักวิชาการเหล่านั้นได้ยกขึ้นมาสนับสนุนหลายทาง ตัวอย่างนักวิชาการเช่น Peter Harvey ได้ให้ความเห็นว่า ตามแนวคิดของฝ่ายปรัชญามหายานสายจีนนั้น มองว่าพุทธศาสนาฝ่ายมหายานในอินเดียนั้นสามารถแยกออกเป็นสามฝ่าย คือ

๑. ฝ่ายสำนักมหายมิก
๒. ฝ่ายสำนักโยคจาร
๓. ฝ่ายสำนักแนวคิดเรื่องตถาคตตรรก

เมื่อพุทธศาสนามหายานได้แพร่หลายเข้าสู่ประเทศจีนและดินแดนตะวันออก แนวความคิดเรื่องพุทธภาวะนี้ก็กลับได้รับความสำคัญและความนิยมเป็นอย่างมาก เช่นที่ได้กล่าวมาแล้ว ในสำนักคิดของฝ่ายมหายานในสายตะวันออกนั้นล้วนแล้วแต่ปรากฏแนวคิดเรื่องพุทธภาวะนี้ อย่างชัดเจน ไม่ว่าจะเป็นปรากฏออกมาในหลักคำสอน หรือ ในตัวคัมภีร์ที่รจนาขึ้น ตัวอย่างพระสูตรที่ได้รับการรจนาขึ้นและมีปรากฏแนวคิดนี้อย่างเด่นชัด ซึ่งพุทธศาสนิกชนฝ่ายมหายานในตะวันออกไกลก็ศรัทธาและเชื่อถือในพระสูตรเหล่านี้อย่างมาก ตัวอย่างเช่น มหายานศรัทธาปาทศาสตร์ (The Awakening of faith in Mahayana), ลังการตารสูตร, ศรีมาลาเทวีศรัทธาสูตร, มหาปริณิ

^{๑๓๔} สุวรรณ สถาอนันท์, **ปรัชญาพุทธศาสนับมหายานธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๕๓.

วามสูตร, รัตนโคตรวิภาคสูตร หรือพระสัทธรรมปุณฑริกะสูตร กระทั่งเมื่อแนวคิดนี้เดินทางไปสู่เกาหลี และ ญี่ปุ่น ตามลำดับ แนวคิดเรื่องพุทธภาวะนี้ก็ยังคงเป็นแนวคิดหลักของสำนักพุทธศาสนาที่พัฒนาขึ้นในดินแดนแห่งนี้ตัวอย่างที่เด่นชัดที่สุดก็เช่นพระพุทธรูปสาสนานิภาย เช่น

สาเหตุที่ทำให้แนวคิดเรื่องพุทธภาวะ มีอิทธิพลเป็นหลักเมื่อพระพุทธรูปเดินทางไปสู่ดินแดนตะวันออกซึ่งต่างจากดินแดนต้นกำเนิดพระพุทธรูปศาสนาในอินเดียนั้นเป็นประเด็นที่นักวิชาการในปัจจุบันหลายท่านได้ให้ความเห็นไว้อย่างแตกต่างกัน แต่ก็มีความเป็นไปได้ว่า การที่หลักการเรื่องพุทธภาวะนั้นมีอิทธิพลต่อหลักคำสอนและแนวคิดของชาวมหายานในตะวันออกไกล อาจจะเป็นเพราะว่า ตามบริบททางประวัติศาสตร์ของดินแดนเอเชียตะวันออก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในจีนหรือญี่ปุ่นแล้วแต่มีความเชื่อทางจิตวิญญาณที่โดดเด่นของตนเองเป็นรากฐานเดิมอยู่แล้ว ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนเช่นในกรณีของอารยธรรมจีน ซึ่งก่อนที่ศาสนาพุทธจะได้รับการเผยแพร่เข้าไปในดินแดนจีนนั้นดินแดนแห่งนี้ได้รับอิทธิพลทางความคิดจากสำนักปราชญ์หลายสำนัก เช่น สำนักขงจื้อ และเหลาจื๊อ ซึ่งเจริญเติบโตมาตั้งแต่สมัยราชวงศ์โจว (๕๗๙ ปีก่อนพุทธกาล – พ.ศ. ๒๒๗) โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำนักเหลาจื๊อ ซึ่งมีแนวคิดเรื่อง “เต๋า” มีนักวิชาการบางกลุ่มเห็นว่าเป็นแนวความคิดที่ อาจจะมีใกล้เคียงกับหลักการเรื่องปรมาตมและอาตมอันของฝ่ายพราหมณ์ฮินดู ซึ่งนั่นอาจจะหมายความว่า บริบททางสังคมศาสนาที่มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์อยู่กับหลักการ เช่นที่กล่าวหา

ด้วยสมมุติฐานเช่นนี้จึงอาจจะเป็นไปได้ว่า การเผยแพร่เข้ามาของพระพุทธรูปศาสนาจากอินเดียสู่ดินแดนเอเชียตะวันออกนั้นอาจจะต้องมีการปรับหลักคำสอนหรือเลือกเน้นคำสอนบางประการที่อาจจะไม่ได้รับความนิยมหรือมีอิทธิพลเหมือนดังเช่นที่ปรากฏในพระพุทธรูปศาสนาในอินเดีย เพื่อให้สอดคล้องหรือเข้ากันกับหลักคำสอนดั้งเดิมที่แพร่หลายและปรากฏอยู่แล้วอันเป็นอิทธิพลทางความคิดที่ครอบงำแนวคิดของประชาชนอยู่ ซึ่งก็เพื่อความอยู่รอดของพุทธศาสนาในดินแดนใหม่ และการปรับเปลี่ยนท่าทีของ คำสอนเช่นที่กล่าวมานั้นก็ส่งผลให้ แนวคิดต่างๆ ที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากชมพูทวีป มีการเปลี่ยนแปลงออกจากรูปแบบเดิมรวมกระทั่งถึงแนวคิดเรื่อง “พุทธภาวะ” ด้วย หลักฐานเช่นนี้ก็ปรากฏชัดเจนในตัวอย่างของดินแดนจีน อภิขัย โพธิประสิทธิ์ศาสตร์ กล่าวถึงแนวคิดเรื่องนี้ว่า

ครั้นเมื่อมหายานแพร่เข้าสู่ประเทศจีน ญี่ปุ่น พวกคณาจารย์จีนและญี่ปุ่น ได้ตั้งนิกาย และสร้างทฤษฎีอธิบายพระพุทธรูปต่างกันมาก แต่ก็คงหนีไม่พ้นวงกรอบแห่งปรัชญาศูนยตวาตินและอัสตวาติน ปรากฏว่านิกายที่คณาจารย์จีนและญี่ปุ่นคิดตั้งขึ้นใหม่นั้นล้วนเป็นฝักฝ่ายภูตตตวาตินทั้งนั้น เมื่อพิเคราะห์ดูเห็นจะเป็นด้วยในประเทศจีนก่อน หน้าที่พระพุทธรูปจะแพร่เข้าไป จีนได้มีปรัชญาลึกลับซึ่งของตนอยู่แล้ว เช่น ปรัชญาของขงจื้อเหลาจื๊อและจิ้งจื๊อ เป็นต้น ปรัชญาของเหลาจื๊อกับจิ้งจื๊อ ไม่มีอะไรผิดแตกต่างจากปรัชญาฮินดูในคัมภีร์อุปนิษัตอันว่าด้วยปรมาตมและอาตมอันเหลาจื๊อจิ้งจื๊อและนักปราชญ์อื่นๆ มักสอนมุ่งไปในมูลการณะ ของสรรพสิ่งว่าเป็นอมตภาวะมีธรรมชาติร่วมกับสรรพสิ่ง ฉะนั้น ความคิดของประชาชนจึงชินต่อเรื่องธรรมชาติเอกภาวะนี้ ส่วนญี่ปุ่นที่ได้รับอารย

ธรรมจากจีนจึงไม่มีข้อกังขาอันใดเลยว่าเหตุไฉนปรัชญาฝ่ายพุทธตกตาวาทินจึงเฟื่องฟูมากกว่าปรัชญาสายอื่นทั้งในเมืองจีนและ”^{๑๓๕}

นักวิชาการบางท่าน ให้ความเห็นต่อหลักการคำสอนของพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในดินแดนแห่งนี้ว่าแตกต่างไปจากพระพุทธศาสนาในประเทศอินเดีย โดยมีความเป็นไปได้เชื่อมถึงเรื่องอุปนิสัยซึ่งมีความแตกต่างกันระหว่างชาวอินเดียและชาวจีน เพราะชาวจีนมีอุปนิสัยที่ชอบคำสอนในลักษณะที่สามารถนำมาปฏิบัติได้จริงในชีวิตประจำวันแนวคิดที่ค่อนข้างจะมีแนวโน้มไปในทางปัญญานมากเกินไปอาจจะไม่ถูกจริตชาวจีนซึ่งเป็นชาวบ้านประชาชนมากนัก ความโดดเด่นของมหายานที่ปรากฏในฝ่ายจีนและญี่ปุ่นจึงดูเหมือนจะมีมิติทางจิตวิทยาเพิ่มเติมเข้ามาจากมหายานฝ่ายดั้งเดิมตัวอย่างเช่นนิกายเซ็น เป็นต้น

“ความโดดเด่นของเซ็นอยู่ที่ทัศนะทางจิตวิทยาอันเป็นทัศนะที่นิกายนี้เน้นหนักจนกลายเป็นแหล่งกำเนิดของวัฒนธรรมที่มีแบบอย่างเฉพาะอย่างเช่นที่ปรากฏในประเทศญี่ปุ่นเป็นต้น”^{๑๓๖}

ถึงอย่างไรก็ตามไม่ว่าเหตุใดที่ทำให้หลักการของพระพุทธศาสนาในสองดินแดนนี้อาจจะมีความต่างกันออกไป การเปลี่ยนแปลงรูปแบบหรือการเน้นย้ำเน้นในประการที่แตกต่างกันออกไปจากพระพุทธศาสนาที่ถือกำเนิดขึ้นในประเทศอินเดียแต่ในที่สุดแล้วพระพุทธศาสนาที่เผยแพร่ในดินแดนแห่งใหม่นั้นยังคงจำเป็นที่จะต้องรักษาหลักการที่เป็นรากฐานดั้งเดิมของพระพุทธศาสนาเอาไว้ได้ เช่นหลักการเรื่องไตรลักษณ์ หรือ หลักการเรื่องปฏิจจสมุปบาท อันเป็นเอกลักษณ์เด่นของพระพุทธศาสนาซึ่งยังคงสามารถพบได้ในหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาในดินแดนแห่งใหม่ เพียงแต่อาจจะปรากฏออกมาโดยรูปแบบที่แตกต่างไปจากที่ปรากฏในครั้งเริ่มต้นของพระพุทธศาสนาในอินเดียเท่านั้นเอง

๒.๒.๓.๒ ความหมายของหลักการเรื่องพุทธภาวะ

“ในทัศนะของนิกายเซ็น คนปกติทุกคนมีธรรมชาติอย่างหนึ่งในตัวเสมอกัน ธรรมชาติที่ว่านี้เรียกว่า พุทธภาวะ (Buddhahood) หรือธรรมชาติแห่งความเป็นพุทธะ (Buddha nature) พุทธภาวะที่ว่านี้หมายถึงสิ่งสิ่งหนึ่งที่มีอยู่ในตัวคน และสิ่งนี้เองที่ทำให้คนสามารถเข้าใจธรรมแล้วก้าวสู่ความหลุดพ้นได้ หรืออีกนัยหนึ่ง พุทธภาวะคือความสามารถที่จะเข้าใจธรรมแล้วก้าวสู่ความหลุดพ้นได้ ความสามารถที่ว่านี้เซ็นถือว่าทุกคนมีอยู่เท่ากัน ไม่มีใครมีมากกว่าใคร”^{๑๓๗}

พระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานมีแนวคิดที่ว่า สรรพสัตว์ทั้งหลายต่างล้วนมีพุทธภาวะเป็นพื้นฐานแห่งชีวิต พุทธภาวะคือศักยภาพหรือความสามารถของสรรพสัตว์ที่จะพัฒนาตนเองให้เจริญขึ้นจนสูงสุด ถือเป็นความสามารถของสรรพสัตว์ในการเกิดทางเข้าถึงภาวะแห่งพุทธะ ซึ่งประกอบด้วยคุณธรรมอันประเสริฐอันหลากหลาย ศักยภาพหรือความสามารถนี้ถือเป็นมิติหนึ่งของมนุษย์ที่พร้อม

^{๑๓๕} อภิชัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์, พระพุทธศาสนามหายาน, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: สภาการศึกษาหมามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๖๗.

^{๑๓๖} สมภาร พรหมทา, พุทธศาสนามหายานนิกายหลัก, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๙๘.

^{๑๓๗} สมภาร พรหมทา, พุทธศาสนานิกายเซ็น การศึกษาเชิงวิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๗.

จะก่อให้เกิดความเข้าใจต่อความจริงอันเป็นอมตะ (แห่งพุทธธรรม) พุทธภาวะจึงเป็นเงื่อนไขที่ทำให้การตระหนักรู้ในสัจธรรมทางศาสนาหรือในทางปรัชญาไม่สูญหายไปจากโลก^{๑๓๘}

นักคิดบางคนแสดงทัศนะต่อหลักการเรื่องพุทธภาวะนี้ว่าเป็นทัศนะที่เรียกได้ว่า Optimism หรือเป็นการมองโลกในแง่ดี และเป็นมโนทัศน์ที่สนับสนุน กระตุ้น (encourage) ให้เกิดการปฏิบัติเพื่อที่จะบรรลุความเป็นพุทธะ (Realization of Buddhahood) ในวันหนึ่งข้างหน้า เนื่องด้วยการมีพุทธภาวะหรือศักยภาพแห่งความเป็นพุทธะนี้เป็นเชื้ออยู่ในตัวทุกคน ถึงแม้แนวคิดเรื่องพุทธภาวะจะได้รับการย่ำเน้นจากฝ่ายมหายาน แต่ปราชญ์ในฝ่ายเถรวาทเช่น ท่านพุทธทาส ก็กล่าวถึงศักยภาพแห่งการบรรลุธรรมหรือพุทธภาวะ ไว้อย่างน่าสนใจว่า

“ธรรมชาติแห่งพุทธะ หมายถึง ธรรมชาติอันหนึ่ง ซึ่งทำสัตว์ให้เข้าถึงพุทธภาวะ และมีอยู่ในทุกหนทุกแห่ง ทุกกาลเวลา ตามความหมายของไภวัญญธรรม

“ข้อนี้เราไม่ค่อยจะได้พูดกันในเรื่องอย่างนี้ว่า เชื้อหรือพืชพันธุ์แห่งความเป็นพุทธะนั้น มีอยู่แล้วในสัญชาติญาณ ในความรู้สึกลึกซึ้ง ในสันดานของสัตว์นี้แหละ ซึ่งเรียกว่าจิตก็ได้ ในจิตตามธรรมชาติธรรมดานี้มันก็มีเชื้อแห่งความเป็นพุทธะหรือว่าเชื้อแห่งโพธิก็ได้

การวิวัฒนาการของสิ่งมีชีวิต ย่อมไปถึงวาระสุดท้ายคือ “พุทธภาวะ” อันหมายถึง ภาวะแห่งความรู้ ความตื่น ความเบิกบาน สิ่งที่เราเรียกว่า “ความรู้” ในที่นี้ หมายถึง การรู้แจ้งด้วยปัญญาอันชอบว่า ความทุกข์ได้หมดสิ้นไปแล้วชาติสิ้นแล้ว ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย ความเกิดย่อมไม่มีอีกต่อไป อย่างนี้เรียกว่า “เบิกบานถึงที่สุด” ซึ่งจัดเป็นจุดหมายปลายทางที่แท้จริงของทุกชีวิต.”^{๑๓๙}

นอกจากนั้นพุทธพจน์จำนวนมากที่แสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงเล็งเห็นว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ (มีศักยภาพ) การมีศักยภาพที่จะสามารถฝึกได้ของมนุษย์นี้มีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับภาวะแห่งความเป็นพระพุทเจ้าและการทำหน้าที่ของพระองค์ อาจกล่าวได้ว่าศักยภาพแห่งการบรรลุธรรมของมนุษย์ คือจุดเริ่มต้นของพระพุทธศาสนาพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) กล่าวถึงแนวคิดเช่นว่า

“ความหมายที่ต้องการในที่นี้ ก็คือ การมองว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ และมีความสามารถในการฝึกตนเองจนถึงที่สุดแต่ต้องฝึกจึงจะเป็นอย่างนั้นได้ และกระตุ้นเตือนให้เกิดจิตสำนึก ตระหนักในการที่จะต้องปฏิบัติตามหลักแห่งการศึกษาพัฒนาตนนั้น “ศักยภาพนี้เรียกว่า โพธิ ซึ่งแสดงว่าจุดเน้นอยู่ที่ปัญญา เพราะโพธินั้นแปลว่า ตรัสรู้ คือปัญญาที่ทำให้มนุษย์กลายเป็นพุทธะ”^{๑๔๐}

หากมองแนวคิดเรื่อง พุทธภาวะในฐานะที่เป็นศักยภาพของสรรพสัตว์ในการบรรลุธรรมจากมุมมองของฝ่ายเถรวาท เราก็พบได้ว่าไม่ได้มีความเห็นที่แตกต่างกันระหว่างสองนิกายหากจะเข้าไปในพุทธภาวะในลักษณะเช่นนี้ ข้อแตกต่างที่เป็นเรื่องสำคัญอันใดระหว่างแนวคิดเรื่องพุทธภาวะ

^{๑๓๘} สมภาร พรหมทา, พุทธปรัชญา มนุษย์ สังคมและปัญหาจริยธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๘), หน้า ๑๑.

^{๑๓๙} สุวรรณ สถาอานันท์, ปรัชญาพุทธทาสกับมหายานธรรม, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๖๒.

^{๑๔๐} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), พุทธธรรม(ฉบับเดิม), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดวงแก้ว, ๒๕๔๔), หน้า ๓๕๔.

ในฐานะศักยภาพทางปัญญาของสรรพสัตว์ระหว่างสองนิกาย ก็คือ ในฝ่ายเถรวาทเหมือนที่จะมีได้เน้น หรือมีค่อยได้พูดอธิบายหลักการนี้ให้เด่นชัดมากเท่ากับที่ฝ่ายมหายานได้ย้ำเน้นเท่านั้นเอง ท่านพุทธทาสเคยกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่าฝ่ายเถรวาทไม่ค่อยจะพูดถึงถึงประโยชน์ คือประโยชน์ที่ว่าทุกคนมีเชื้อแห่งความเป็นพุทธะมาแล้ว ขอให้สนใจ ให้ปลูก ให้เพาะให้พัฒนาให้เป็นพุทธะขึ้นมาให้ได้

ดูเหมือนว่าการยืนยันศักยภาพในการบรรลุธรรมของสรรพสัตว์เป็นจุดเด่นที่หนักแน่นมากของพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ท่านพุทธทาสเคยกล่าวถึงแนวคิดเรื่องพุทธภาวะ ในลักษณะเช่นนี้ว่านำไปสู่ความคิดเรื่อง “ภาวะธรรมสากลในการบรรลุธรรม” นั่นคือ ภาวะแห่งการบรรลุธรรมนั้นเป็นสิ่งที่สรรพสัตว์ล้วนสามารถเข้าถึงได้ทั่วทุกตัวตน สรรพสัตว์มีความโน้มเอียงโดยธรรมชาติสู่พระนิพพาน ดังนั้นทุกคนโดยธรรมชาติต้องบรรลุนิพพาน เพียงแต่ว่า การเข้าถึงภาวะเช่นนั้นอาจแตกต่างกันไปตาม เงื่อนไขแห่งการตระหนักรู้ของแต่ละคนเท่านั้นเอง

ฝ่ายมหายานถือว่าความแตกต่างระหว่าง “ศักยภาพ” ที่ปรากฏแก่คนในระดับพระพุทธานั้น มีความแตกต่างกับ “ศักยภาพ” ที่ปรากฏแก่สรรพสัตว์ ก็เพียงแต่ความบริสุทธิ์และระดับขั้นของการพัฒนาที่ต่างกันเพียงเท่านั้น อุปมาเหมือนเพชรสองเม็ดต่างมีความแวววาวเหมือนกัน จะต่างกันก็แต่เพียงเพชรเม็ดนี้ที่เศษฝุ่นผงเกาะไว้ ทำให้การกระจายของแสงนั้นไม่แวววาวเหมือนกับเม็ดที่ไม่มีฝุ่นผงมาเกาะ แต่สิ่งที่เพชรทั้งสองเม็ดนั้นมีคือ ความแวววาวของประกายแสงซึ่งเม็ดหนึ่งความแวววาวนี้ได้ปรากฏออกมา แต่อีกเม็ดหนึ่งความแวววาวนั้นยังมิได้ปรากฏออกมา

ความแตกต่างระหว่างคนสองคนที่ยกตัวอย่างมา คือ ศักยภาพแห่งการพัฒนาตนในฐานะที่เป็นภาวะแฝงนั้นได้รับการพัฒนาจนกระทั่งสมบูรณ์แล้ว คนคนนี้ก็จะมีสถานะเป็นพระพุทธานั้นเหมือนเพชรเม็ดที่แสงนั้นปรากฏแวววาวออกมา ส่วนศักยภาพแห่งการพัฒนาตนของอีกคนหนึ่งนั้นยังมิได้พัฒนาจนสมบูรณ์เหมือนคนคนแรก สิ่งนั้นยังคงสถานภาพแห่งความเป็นภาวะแฝงอยู่ในคนทั้งสองนั้น ศักยภาพเช่นนี้ ก็ยังคงมีอยู่ในตัวของคนที่สองนี้เสมอ เพียงแต่เขาอาจจะไม่รู้หรือไม่ตระหนักถึงสิ่งนี้

ความแตกต่างของบุคคลในมุมมองทางพระพุทธศาสนานั้นเกิดจากความแตกต่างแห่งระดับขั้นของการพัฒนาคุณสมบัติอันพึงปรารถนาบางประการ เท่านั้น ในส่วนลึกของความเป็นมนุษย์มิได้มีความแตกต่างกันประการใด พระพุทธศาสนานิกายเซ็น อธิบายในลักษณะเช่นนี้อาไว้มาก

“ท่านผู้เฝ้าศึกษาทั้งหลาย ปัญญาสำหรับการรู้แจ้งมีอยู่แล้วภายในตัวเราทุกคน หากแต่เพราะมายาที่หุ้มห่อจิตของเราเป็นเหตุเราจึงไม่รู้ว่าภายในตัวเรามีปัญญาดังกล่าวนี้อยู่ เมื่อไม่รู้เราจึงต้องเที่ยวเสาะหาผู้รู้เพื่อให้ท่านเหล่านั้นชี้แนะทางให้แก่เราก่อนที่เราจะสามารถรู้จักเนื้อแท้แห่งจิตของเราได้ด้วยตนเอง ฟังทราบว่ เมื่อมองจากแง่ของธรรมชาติแห่งความเป็นพุทธะแล้ว ย่อมไม่มีความแตกต่างระหว่างผู้รู้แจ้งแล้วกับผู้ที่ยังมีตนอยู่ ความแตกต่างนั้นอยู่ตรงที่คนแรกรู้ว่าภายในตัวเขามีธรรมชาติแห่งความเป็นพุทธะอยู่ ส่วนคนหลังไม่รู้”^{๑๔๑}

ดังนั้นโดยภาพรวมแล้ว พุทธภาวะคือธรรมชาติอันหนึ่งในจิตของมนุษย์ ธรรมชาตินี้คือความสามารถและศักยภาพของมนุษย์และสรรพสัตว์ที่จะสามารถเข้าใจธรรมและพาตนเองหลุดพ้นออกจากวงเวียนแห่งการเวียนว่ายตายเกิด พุทธภาวะนี้ถือเป็นศักยภาพอันไร้ประมาณซึ่งบรรลุไว้

^{๑๔๑} สมภาร พรหมทา, พุทธศาสนานิกายเซ็น การศึกษาเชิงวิเคราะห์, หน้า ๒๗ – ๒๘.

ด้วยความเป็นไปได้แห่งการเจริญขึ้นของคุณธรรมอันประเสริฐต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นด้านปัญญา ด้านกรุณา หรือด้านอื่นๆ ความสามารถหรือศักยภาพนี้ทุกคนมีเสมอกัน พุทธภาวะ เป็นธรรมชาติเดิมแท้ของสรรพสัตว์ แต่บรรดาสรรพสัตว์ก็ได้ตระหนักรู้หรือพัฒนาศักยภาพนี้ให้เจริญขึ้นคนในระดับนี้คือ ปุุณฺณธรรมดา แต่ผู้ที่ตระหนักรู้ในศักยภาพนี้และพัฒนาความสามารถนี้ให้เจริญขึ้น อุปมาเหมือนขจัดอุปสรรคขวางทางออก ผู้นั้นถือว่าเป็นคนในระดับพระโพธิสัตว์หรือพระพุทธเจ้า ดังนั้นความแตกต่างระหว่างสรรพสัตว์ในเชิงภววิทยา จึงเป็นสิ่งที่ฝ่ายมหายานมิได้มุ่งเน้นเสนอแต่ประการใด ความเข้าใจเช่นนี้ย่อมเป็นพื้นฐานนำไปสู่ระบบความคิดทางจริยศาสตร์ที่สำคัญของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน

๒.๒.๓.๓ หลักการเรื่องพุทธภาวะ และแนวคิดที่เกี่ยวข้องในพุทธปรัชญามหายาน

พระพุทธศาสนามหายานมีลักษณะเอกลักษณ์เด่นอีกประการหนึ่งที่ผู้สนใจศึกษาบางคนอาจจะไม่ได้สนใจ ความโดดเด่นที่ว่าคือ “ลักษณะของความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันอย่างเป็นระบบของแนวความคิดของพระพุทธศาสนามหายาน” หมายความว่าหากเราศึกษาพระพุทธศาสนามหายานไม่ว่าจะในเชิง อภิปรัชญา จริยศาสตร์หรือจักรวาลวิทยา เราจะพบว่าแนวคิดของพระพุทธศาสนามหายานนั้นมีความข้องเกี่ยวเชื่อมโยงกันอย่างแยกไม่ออก บางครั้งการพยายามทำความเข้าใจแนวคิดหนึ่งของฝ่ายมหายาน อาจจะเรียกร้องความเข้าใจในหลักการอื่นๆ ของฝ่ายมหายานอีกมากมาย ไม่มีทางที่ผู้ศึกษาพุทธศาสนาฝ่ายมหายานผู้ใดที่จะสามารถทำการศึกษาหัวข้อใดหัวข้อหนึ่งของพระพุทธศาสนามหายานโยที่ไม่มีความเข้าใจเกี่ยวข้องกับประเด็นอื่นนอกเหนือจากที่ทำการศึกษาเลย บางครั้งอาจจะอุปมาได้ว่าพระพุทธศาสนามหายานก็มีลักษณะเหมือนใยแมงมุม กล่าวคือ ทุกส่วนล้วนมีความข้องเกี่ยวเชื่อมโยงกันหมด อีกทั้งเส้นไหมของจุดใดจุดหนึ่งของใยแมงมุมล้วนส่งถึงส่วนอื่นๆ อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

ถ้าพุทธภาวะ เป็นหลักการที่สำคัญของพระพุทธศาสนามหายานซึ่งโยงใยกันอย่างเป็นระบบด้วยแล้ว การศึกษาแนวคิดเรื่องพุทธภาวะนั้นจึงไม่สามารถหลีกเลี่ยงที่จะศึกษาบริบทความรู้ที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องพุทธภาวะนี้ได้ กล่าวคือ เวลาที่ฝ่ายมหายานพูดถึงเรื่องพุทธภาวะในฐานะศักยภาพของสรรพสัตว์ในการบรรลุธรรม ดูเหมือนว่าจะมีประเด็นอื่นๆ อย่างน้อยสองถึงสามประเด็นที่เข้ามาเกี่ยวข้องพัวพันอยู่กับแนวคิดนี้ ประเด็นที่ชัดเจนโดดเด่นซึ่งเข้ามายุ่งเกี่ยวพัวพันกับประเด็นเรื่องพุทธภาวะในฐานะที่เป็นศักยภาพของสรรพสัตว์ในการบรรลุธรรมนั้น ประกอบด้วย ประเด็นเรื่อง “ตถาคตครรภ” และประเด็นเรื่อง “ธรรมกาย” แนวคิดเรื่องพุทธภาวะในฐานะที่เป็นศักยภาพอันไร้ประมาณของสรรพสัตว์แล้วนั้น มุมมองเช่นนี้ย่อมที่จะมีความเกี่ยวข้องกันอย่างมีนัยสำคัญกับแนวคิดเรื่อง ตถาคตครรภ และธรรมกาย โดยมโนทัศน์ (Concept) แล้วสิ่งเหล่านี้มีนัยในการบ่งชี้ถึงลักษณะบางประการที่เหมือนกันกล่าวคือ โดยเนื้อแท้แล้วสิ่งเหล่านี้มีแก่นแท้หลักเรื่องเดียวกัน คือสามหลักการนี้กำลังพูดถึงเรื่องศักยภาพหรือความสามารถแห่งการบรรลุธรรมของสรรพสัตว์ที่มีอยู่อย่างเท่าเทียมกัน

๒.๒.๓.๔ พุทธภาวะกับตถาคตครรภในฐานะศักยภาพแห่งการรู้แจ้ง

ตถาคตครรภ เป็นแนวคิดที่ได้รับการเผยแพร่หลายในพุทธศาสนามหายานที่เจริญขึ้นในดินแดนตะวันออก ตามหลักฐานพบว่า แนวคิดเรื่องตถาคตครรภนี้ดูเหมือนจะไม่ได้ได้รับความสนใจหรืออธิบายอย่างละเอียดชัดเจนในอินเดีย สุมาลี มหณรงค์ชัย กล่าวว่า คำว่าตถาคตครรภนี้ไม่ปรากฏ

ว่าเป็นที่รู้จักแพร่หลายในหมู่ชาวพุทธที่อินเดีย แต่ที่จีนกลับมีการเผยแพร่คำสอนในส่วนที่เกี่ยวข้องกับตถาคตตรรกไปอย่างกว้างขวาง^{๑๔๒}

คำว่า ตถาคต นี่เป็นคำที่พระพุทธเจ้าทรงใช้เรียกพระองค์เองรวมทั้งยังมีความหมายที่สำคัญอย่างน้อยอีกสองความหมายคือแปลว่า สัตว์หรือพระอรหันต์ คำนี้เป็นคำผสมกันระหว่างสองคำที่แปลความออกมาได้สองความหมาย กล่าวคือ ในการประสมแบบแรก เป็นการประสมระหว่างคำว่า ตถา+อาคตะ (Tatha+agata) ในการประสมเช่นนี้ทำให้คำนี้มีความหมายว่า ผู้มาเช่นนั้น (Thus come) ในการประสมแบบที่สอง เป็นการประสมระหว่างคำว่า ตถา+คต (Tatha+gata) ในการประสมเช่นนี้ทำให้คำนี้มีความหมายว่า ผู้ไปเช่นนั้น (Thus gone)

คำว่า ธรรม นั้นก็มีความหมายอยู่สองความหมายเช่นเดียวกันกับความหมายของคำว่า ตถาคต กล่าวคือ ในความหมายแรก คำว่า ธรรม นั้นมีความหมายเช่นเดียวกันกับความหมายของคำว่า ตถาคต กล่าวคือ ในความหมายแรก คำว่า ธรรม นั้นมีความหมายว่า ตัวอ่อน (embryo) ในความหมายที่สอง คำว่า ธรรม มีความหมายว่า มดลูก ธรรมที่ตั้งหรือช่องท้อง (womb)

ด้วยการวิเคราะห์จากการประกอบสร้างคำเช่นที่กล่าวมาทำให้เราพอเห็นภาพความหมายของแนวคิดเรื่องตถาคตตรรกที่สอดคล้องกับหลักการเรื่องพุทธภาวะได้ชัดเจนมากขึ้น เพราะตถาคตตรรกนี้เราอาจจะแปลความหมายได้ว่าเป็น แก่นแท้ของพุทธะ หรือ ธรรมชาติของ (ความเป็น)พุทธะในสรรพสัตว์ ในอีกมุมหนึ่งแนวคิดเรื่องตถาคตตรรกนี้ถูกเข้าใจว่าเป็น ศักยภาพอันไร้ประมาณอันเป็นคุณลักษณะประการหนึ่งของจิตแห่งสรรพสัตว์ซึ่งเอื้ออำนวยต่อการหลุดพ้นได้ขยายความได้ว่า

ถ้าเข้าใจความหมายของคำว่า ธรรม ในแบบแรก ซึ่งมีความหมายว่า ตัวอ่อน (embryo) นั้น เราจะสามารถอธิบายความหมายของคำว่า ตถาคตตรรก ได้ว่า ตัวอ่อนแห่งพระตถาคตหรือ Embryonic Tathagataซึ่งแสดงถึงศักยภาพแห่งพุทธะภายในสรรพสัตว์ หรือ พุทธภาวนานักวิชาการเช่น Peter Harvey อธิบายความเข้าใจในลักษณะนี้ว่า

“การแปลความเช่นนี้จะมีความเข้าใจเริ่มแรกเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องตถาคตตรรก ตัวอ่อนนี้มีอยู่ในตัวสรรพสัตว์บ่งชี้ว่า ไม่ว่าจิตจะถูกครอบครองด้วยกิเลสอย่างไรก็ตาม จิตนั้นก็จะสามารถบรรลุถึงภาวะแห่งพุทธะได้ในที่สุด ดังนั้น ตถาคตตรรก จึงแสดงถึง ศักยภาพแห่งพุทธะภายในสรรพสัตว์...ในตถาคตตรรกสูตร กล่าวว่า (ตถาคตตรรก) มีความหมายเท่ากับพุทธภาวะ (Buddha Nature) และได้รับการยืนยันจากพุทธองค์ว่า (ตถาคตตรรก) นั้น สมบูรณ์พร้อมด้วยคุณ (virtue) และมีได้เป็นอันอันแตกต่างไปจากพระองค์”^{๑๔๓}

ถ้าเข้าใจความหมายของ ธรรม ในแบบที่สอง ซึ่งมีความหมายว่า ที่ตั้ง หรือช่องท้อง (womb) เราจะสามารถอธิบายความหมายของคำว่าตถาคตตรรกได้ว่า ที่ตั้งแห่งความเป็นพุทธ

^{๑๔๒} สุมาลี มหณรงค์ชัย, พุทธศาสนมหายาน, หน้า ๑๒๘.

^{๑๔๓} Harvey, P., An introduction to Buddhism Teaching.history.andpractices, (Cambridge: Cambridge University Press, 1990) p.114.

(Womb of Tathagata) กล่าวคือ “เป็นที่ตั้งแห่งการบ่มเพาะเมล็ดพันธุ์แห่งพุทธภาวะให้เจริญเติบโตต่อไป”^{๑๔๔}

ความแตกต่างทางความคิดที่เกิดขึ้นกับแนวคิดเรื่องตถาคตครรภนั้น นักวิชาการบางท่านเห็นว่า แนวโน้มเช่นนี้ถือเป็นปกติธรรมดาของพัฒนาการพุทธศาสนาในประเทศจีนเหตุกันอันเนื่องมาจากการตีความเช่นนี้สอดคล้องกับลัทธิความเชื่อเดิมของชาวจีน เช่น ลัทธิฝ่ายเต๋า ประกอบกับคุณลักษณะทางความคิดความอ่านอันเป็นพื้นฐานของกลุ่มคนเหล่านี้

ความสัมพันธ์ระหว่างแนวคิดเรื่อง ตถาคตครรภ กับหลักการเรื่อง พุทธภาวะ เกิดขึ้นจากการที่ฝ่ายมหายานมองว่า ตถาคตครรภ มีความหมายไปถึง ศักยภาพอันไร้ประมาณของสรรพสัตว์ในการพัฒนาตนสู่ความหลุดพ้น ฝ่ายมหายานมีความเชื่อว่า ธรรมชาติตัวนี้เป็นสิ่งที่มีอยู่ในสรรพสัตว์อย่างเท่าเทียมกัน ไม่มีใครมีมากน้อยกว่าใคร ตถาคตครรภก็คือพุทธจิต (จิตแห่งพุทธะ) อันเป็นลักษณะของจิตบริสุทธิ์ ที่อยู่ในสัตว์ทั้งหลายนั่นเอง

“ตถาคตครรภ” มีความสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องพุทธจิต ความจริงตถาคตครรภก็คือ พุทธจิตที่อยู่ในสัตว์ทั้งหลาย (พุทธภาวะ) ตถาคตหมายถึงพระพุทธเจ้า (ในที่นี้หมายถึงธรรมกาย) ส่วนครรภคือห้องหรือช่องว่าง แปลรวมๆกันได้ว่า ภาวะของพุทธะที่อยู่ในจิตของสัตว์ทั้งหลาย”^{๑๔๕}

คำว่า “ภาวะของพุทธะที่อยู่ในจิตของสัตว์ทั้งหลาย” มีการแปลความออกไปหลากหลาย พอสรุปได้เป็นสองประเด็น กล่าวคือ หนึ่ง “ภาวะของพุทธ” ในที่นี้มีความหมายถึงภาวะจิตของพระพุทธเจ้าพระองค์แท้ ฝ่ายที่เชื่อเช่นนี้ มีการตีความว่า ตถาคตครรภนั้นก็คือ จิตของพระพุทธเจ้าที่อยู่ในตัวเรา ความหลุดพ้นจากกองทุกข์จะเกิดขึ้นได้ก็ต้องเป็นพุทธจิตนี้ ในแนวคิดแบบนี้จิตของเราในความเป็นจริงนั้นไม่มี สิ่งที่มีคือจิตของพระพุทธเจ้า หรือธรรมกายเท่านั้นที่แผ่ซ่านครอบคลุมเราอยู่ แนวคิดเช่นนี้ได้รับความนิยมจากมหายานในสายตะวันออก แต่ก็มีปัญหากับแนวคิดเช่นนี้คือ อาจจะมีการอธิบายที่พาดพิงไปถึงแนวคิดเรื่อง อาตมัน ปรามาตมัน ของศาสนาพราหมณ์ฮินดู การแปลความเช่นนี้ก่อให้เกิดปัญหากับความเข้าใจในพระพุทธศาสนาหลายประเด็น

ฝ่ายที่สอง มองว่า “ภาวะแห่งพุทธะ” มีความหมายไปถึง ศักยภาพของสรรพสัตว์ที่จะพึงธรรมแล้วเข้าใจ เป็นความสามารถเป็นศักยภาพในการพัฒนาตนเองให้บรรลุเป้าหมายปลายทางแห่งศาสนา ตถาคตครรภในทัศนะของนักคิดฝ่ายนี้จึงมีความหมายไปถึง ศักยภาพอันไร้ประมาณของสรรพสัตว์ที่ซ่อนอยู่ภายในตัวเอง เป็นศักยภาพที่พร้อมจะพัฒนาให้แสดงออกมาทั้งในเชิงปัญญาและความกรุณา ศักยภาพเช่นนี้ ต้องได้รับการฝึกฝนและพัฒนาจนกระทั่งกลายเป็นจริงขึ้นมา ฝ่ายนี้ไม่ได้มองว่า ตถาคตครรภ มีความหมายว่าเป็นจิตของพระพุทธเจ้าที่แผ่ซ่านครอบคลุมเราอยู่ในศรีมาลาเทวีสีหนาทสูตร ซึ่งเป็นพระสูตรที่สำคัญของฝ่ายมหายาน อธิบายสนับสนุนการเข้าใจความหมายของตถาคตครรภเช่นนี้ว่า “มีสภาพหลักสองประการสำหรับ ตถาคตครรภ คือ ยังแปดเปื้อนด้วยกิเลส เมื่อปราศจากกิเลสแล้ว ตถาคตครรภ ก็ไม่มี “ครรภ” อีกต่อไป แต่เป็น “ตถาคต”

^{๑๔๔} สุมาลี มหณรงค์ชัย, *อภิปรัชญาในพุทธปรัชญาโยคจาร, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๒๐.*

^{๑๔๕} สุมาลี มหณรงค์ชัย, *พุทธศาสนามหายาน, หน้า ๒๐.*

คือเป็นความจริง มิใช่เป็นเพียงศกยภาวะ”^{๑๔๖} การอธิบายเช่นนี้เห็นได้ว่า เป็นความพยายามของคณาจารย์ของฝ่ายมหายานที่จะอธิบายตถาคตตรรกในฐานะที่เป็นศกยภาพแห่งความรู้แจ้งที่แฝงอยู่ในจิตของแต่ละคน^{๑๔๗} แต่ด้วยการไม่ตระหนักรู้ในธรรมชาติของจิต รวมถึงธรรมชาติอันจริงแท้แห่งสรรพสิ่งซึ่งวางอยู่บนหลักการเรื่องการอิงอาศัยซึ่งกันและกัน หรือที่ฝ่ายมหายานเรียกว่า ทางสายกลาง หรือ ความเป็นศูนย์ตาแห่งสรรพสิ่ง มนุษย์จึงเริ่มเกิดความคิดแบ่งแยกออกเป็น ตัวเขา ตัวเราของเขาของเรา ในที่สุด จิตของมนุษย์นั้นก็จึงกลับกลายเป็นจิตที่เต็มไปด้วย “ความไม่รู้” ในกระแสแห่งความต่อเนื่องของจิต^{๑๔๘} เมื่อเริ่มเกิดความรู้ใน กระแสแห่งความต่อเนื่องของจิต ก็ถือเป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญที่ทำให้สรรพสัตว์นั้นต้องข้องติดในการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏเรื่อยไปไม่สิ้นสุด จุดเริ่มต้นแห่งการเวียนว่ายตายเกิดเช่นนี้ฝ่ายมหายานเรียกว่า อวิชชา (The Activity of ignorance)

ในมติของฝ่ายโยคอาจารย์ ตถาคตตรรก ก็คือจิตหรือ อาลยะ ในด้านที่บริสุทธิ์ คำว่าบริสุทธิ์นี้มีความหมายว่าเป็นจิตที่หลุดพ้นจากการเกื้อหนุนกับกองกิเลสทั้งปวง อีกทั้งยังหลุดพ้นจากการแบ่งแยกโลกและตัวเองออกเป็นทวิภาวะในชั้นหยาบและละเอียดหมายถึงการยุติการแบ่งแยกผู้รับรู้ กับสิ่งที่ถูกรับรู้ (ตัวกู ของกู) เป็นกระแสการรับรู้ที่ต่อเนื่องเป็นสันตติเรื่อยไป

“จิตในด้านที่บริสุทธิ์ของปุถุชนก็คือพุทธภาวะที่แฝงอยู่ในตัวของแต่ละบุคคล พุทธภาวะนี้เป็นศกยภาพอันไร้ขอบเขตที่มนุษย์สามารถหยั่งถึงความหลุดพ้นได้เช่นเดียวกับพระพุทธเจ้า เป็นช่องว่างที่เราทั้งหลายจะได้เต็มความเป็นพุทธะลงไป จึงเรียกจิตในด้านที่บริสุทธิ์นี้ว่า ตถาคตตรรก”^{๑๔๙}

สภาวะในด้านที่บริสุทธิ์ของอาลยะเช่นนี้เองที่มีความหมายบ่งถึง พุทธจิต หรือ พุทธภาวะที่อยู่ในสัตว์ทั้งหลาย พุทธภาวะหรือ พุทธจิต กับตถาคตตรรกในความเป็นจริงก็คืออาลยะในด้านที่เป็นความสมบูรณ์เกี่ยวข้องกับการหลุดพ้น เป็นภาวะแห่งการยุติอาสวะกิเลสทั้งปวงเป็นสภาพแห่งจิตในด้านที่บริสุทธิ์ เป็นกระแสการรับรู้ที่ปราศจากการแบ่งแยก (ทวิลักษณ์) ดังนั้นแล้วในฐานะที่เป็นจิตบริสุทธิ์เป็นพุทธจิตที่อยู่ในสัตว์ทั้งหลาย เป็นศกยภาพอันไร้ประมาณแห่งการรู้แจ้งของสรรพสัตว์ พุทธภาวะ กับตถาคตตรรก จึงอธิบายได้ว่ามีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน

“เนื่องจากเนื้อหาของอาลยะอยู่ในสภาพที่ขัดแย้งกัน ทำให้อาลยะมีธรรมชาติที่แตกต่างจากวิญญานอื่นๆ อาลยะในด้านที่เป็นความสมบูรณ์เกี่ยวข้องกับการหลุดพ้นหรือพุทธจิต เพราะเป็นแหล่งที่เกิดของนิพพาน จึงมีผู้เรียกอาลยะในด้านนี้ว่า ตถาคตตรรก ส่วนอาลยะในด้านที่เป็นความเปลี่ยนแปลงที่เกี่ยวข้องกับ ภพ ชาติ และกรรม จึงมีผู้เรียกอาลยะในด้านนี้ว่า สังสารวัฏ หรือ อาลยะวิญญาน...”^{๑๕๐}

^{๑๔๖} ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, ศรีมาลาเทวีสีหนาทสูตร, หน้า ๕๘.

^{๑๔๗} สุมาลี มหณรงค์ชัย, อลยวิญญานในพุทธปรัชญาโยคจารย์, หน้า ๑๘.

^{๑๔๘} สุมาลี มหณรงค์ชัย, พุทธศาสนมหายาน, หน้า ๑๑๕.

^{๑๔๙} สุมาลี มหณรงค์ชัย, พุทธศาสนมหายาน, หน้า ๒๒.

^{๑๕๐} สุมาลี มหณรงค์ชัย, อลยวิญญานในพุทธปรัชญาโยคจารย์, หน้า ๑๖ – ๑๗.

๒.๒.๓.๕ พุทธภาวะกับธรรมกายในฐานะศักยภาพแห่งการบรรลุธรรม

นอกจากความเชื่อมโยงระหว่างประเด็นเรื่อง ตถาคตกรรมและพุทธภาวะ ที่ปรากฏอยู่ในพระพุทธานุศาสนายานแล้ว อีกแนวคิดหนึ่งที่มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันอย่างแยกไม่ออกกับแนวคิดเรื่องพุทธภาวะตามหลักการของฝ่ายมหายาน ก็คือแนวคิดเรื่องธรรมกาย

โดยภาพรวม “ธรรมกาย” เป็นแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับหลักการเรื่องตรีกาย (กายทั้งสามของพระพุทธเจ้า) โดยหลักการแล้ว “ตรีกาย” เป็นความเชื่อของชาวพุทธในฝ่ายมหายาน ที่มีความเชื่อว่า พระพุทธเจ้านั้นพระองค์ทรงมีพระวรกายจึงสามพระวรกาย พระวรกายแรกคือ “นิรมานกาย” ซึ่งเป็นกายเนื้อของพระพุทธเจ้าเป็นพระกายอันเนรมิตเปลี่ยนไปได้ต่างๆ อันบ่งชี้ถึงการเนื้อของพระพุทธเจ้า^{๑๕๑} กายเนื้อหมายความว่า เป็นกายที่ตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ มีการเกิด แก่ เจ็บ ตาย อันเป็นปกติของสรรพสิ่ง พระวรกายที่สองคือ “สัมโหมคกาย” อธิบายไว้ว่าเป็นการทิพย์ หมายความว่าพระวรกายของพระพุทธเจ้าที่ท่านจะทรงแสดงให้เห็นพระโพธิสัตว์หรือเทวดาชั้นสูงได้ เห็นเท่านั้น คนธรรมดาทั่วไปไม่มีทางได้เห็นกายนี้เว้นเสียแต่จะทำความดีหรือพัฒนาตนเองจนมีสถานะเช่นโพธิสัตว์ กายนี้ตามหลักการของเถรวาทนั้นไม่ปรากฏมีส่วนกายที่สามของพระพุทธเจ้านั้น ก็คือ “ธรรมกาย” ฝ่ายเถรวาทเข้าใจ ธรรมกาย ว่าเป็น กายแห่งธรรม อันหมายถึงหลักธรรมต่างๆ ที่พระองค์ทรงพบและนำมาอธิบายสั่งสอน บ้างว่าเป็นกฎธรรมชาติ ฝ่ายเถรวาทเข้าใจธรรมกายในลักษณะที่เป็นคำสอนและหลักธรรม

แต่หลังจากแนวคิดของนิคายมหายานได้เริ่มแพร่หลายออกไป ความคิดเรื่อง “ธรรมกาย” เริ่มที่จะเปลี่ยนไปจากความเข้าใจเรื่อง พระธรรมคำสอน กลายเป็นการเชื่อมโยงความคิดเรื่อง ธรรมกายเข้ากับประเด็นทางอภิปรัชญาบางประการ เช่น ธรรมกาย เป็นที่มาของสรรพสิ่งในฐานะผู้สร้างคล้ายกับระบบความคิดเรื่องเทพ ในศาสนาฮินดู หรือเป็นกายแท้ (ความเที่ยงแท้แห่งพระองค์) ของพระพุทธเจ้าที่ไม่มีวันสูญสลายเป็นต้น

ในมุมมองพุทธศาสนาฝ่ายดั้งเดิมรวมถึงเถรวาท แนวคิดเรื่องธรรมกายนั้นเป็นแนวคิดที่ยัง มิได้ เชื่อมโยงเกี่ยวข้องกับประเด็นทางอภิปรัชญา (Metaphysical principle) เท่ากับที่ฝ่ายมหายานให้ความสนใจ ตัวอย่างเช่นเรื่อง สภาวะที่แท้ของพระพุทธเจ้า เป็นต้น เราพบว่า หลักฐานจากฝ่ายเถรวาทเช่น พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ของ กล่าวถึง ความหมายของธรรมกายไว้ว่า

๑. ผู้มีธรรมเป็นกาย เป็นพระนามอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า หมายความว่า พระองค์ทรงคิดพุทธพจน์คำสอนด้วยพระหทัยแล้วทรงนำออกเผยแผ่ด้วยพระวาจาเป็นเหตุให้พระองค์ก็คือพระธรรม เพราะทรงเป็นแหล่งที่ประมวลหรือที่ประชุมอยู่แห่งธรรมอันปรากฏเปิดเผยออกมาแก่ชาวโลก พรหมกาย หรือ พรหมภูต ก็เรียก

๒. กองธรรม หรือ “ชุมชนแห่งธรรม” ธรรมกายย่อมเจริญงอกงามเติบโตขยายขึ้นได้ โดยลำดับจนไพบุลย์ ในบุคคลผู้เมื่อได้สดับคำสอนของพระองค์ แล้วฝึกอบรมตนด้วยไตรสิกขาเจริญมรรคให้บรรลุภูมิแห่งอริยชน”^{๑๕๒}

^{๑๕๑} เสถียร พันธังสี, พุทธศาสนายาน, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๖๑.

^{๑๕๒} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๓๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑), หน้า ๑๕๗.

ในทัศนะของพระพุทธศาสนาดั้งเดิมและฝ่ายเถรวาท มองว่าแนวคิดเรื่อง “ธรรมกาย” นั้นมีแนวโน้มที่จะแปลความหรือทำความเข้าใจแนวคิดนี้ออกมาในเชิงของการเป็น “พระธรรมคำสอน” หรือ “หลักการคำสอน” ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าคำสอนเหล่านี้มีนัยบ่งถึง ความจริงเป็นปรมาตม ปฏิเสธไม่ได้เพราะเราทุกคนล้วนประจักษ์ชัดได้ด้วยตนเอง ^{๑๕๓}

ในพุทธศาสนาที่เจริญมากในประเทศจีน เราพบแนวทางการทำความเข้าใจ ธรรมกาย ในลักษณะที่เป็นมูลฐานของโลก เป็นฐานสนับสนุนความจริงแท้อยู่มาก อภิชัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์ กล่าวถึงแนวคิดเช่นนี้ว่า

“ปรัชญาจิตตฤตถาวาทิน กล่าวถึงมูลการณ์ของโลกว่า เป็นภาวะที่มีอยู่ได้ด้วยตนเอง ซึ่งเรียกว่าจิตตาสากลอันเป็นสภาพที่ทรงอยู่ทั่วไปในสรรพสัตว์ ภาวะอันนี้มีชื่อเรียกต่างๆ เช่น พุทธภาวะ ตถาคตครม สัตยาตมน์ สัตยจิต และธรรมกาย เป็นต้น ปรากฏการณ์ต่างๆ เป็นเพียงพฤติกรรมของสภาพสากลอันนี้เท่านั้น พระสูตรมหายานส่วนใหญ่เป็นฝ่ายนี้มาก และปรัชญาแบบนี้เจริญมากในประเทศจีน และญี่ปุ่น”^{๑๕๔}

การเข้าใจสภาพแห่ง “ธรรมกาย” ในลักษณะเช่นนี้ ถือเป็นการสร้างฐานแนวคิดเรื่อง ธรรมกายโดยเชื่อมโยงกับแนวคิดเรื่อง อัตตา, อาตมน์ ที่ปรากฏชัดในศาสนาพราหมณ์ ธรรมกายในลักษณะนี้จึงมีสถานะความเป็นจริงสมบูรณ์, คงสภาพอยู่ชั่วนิรันดร์ พันธอกนอกเหตุปัจจัย เป็นสิ่งที่รองรับการดำรงอยู่ของตนเองด้วยตนเอง (นัยนี้หมายถึงการไม่มีความสัมพันธ์ในฐานะที่เป็นผลของสิ่งใด) เป็นแหล่งกำเนิดของสรรพสิ่งเช่นเป็นผู้กำเนิดจักวาลหรือรวมถึงสรรพสัตว์

แนวคิดเช่นนี้อาจจะมีปัญหาเมื่อนำมาพิจารณาพร้อมกับพระพุทธศาสนาโดยภาพรวม เพราะการเข้าใจแนวคิดเรื่องธรรมกายที่มีนัยส่อไปในเชิงการยอมรับแนวคิดเรื่องอัตตาเช่นนี้จะส่งผลกระทบต่อหลักการของศาสนาพุทธอย่างชัดเจน

“ผลร้ายที่สำคัญอย่างหนึ่งของการยึดในอัตตาหรือยึดถือบัญญัติแห่งอัตตา ก็คือผู้ยึดถือจะโยงอัตตานี้เข้ากับความหมาย ว่าเป็นตัวแทนหรือตัวการที่มีอำนาจบังคับบัญชาบันดาลให้เป็นไปต่างๆ เมื่อความคิดในเรื่องอัตตานี้ละเอียดลึกซึ้งขึ้นไปจนถึงสถานะขั้นสุดท้าย ก็จะสร้างความคิดให้มีอัตตา หรืออาตมน์ใหญ่อันเป็นสากลเป็นผู้สร้างผู้บันดาลทุกสิ่งทุกอย่าง จินตนาการให้มีพระผู้สร้างเข้ามาซ้อนแทรกกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยโดยไม่จำเป็น”^{๑๕๕}

นักวิชาการท่านกล่าวถึงปัญหาที่เกิดจากการยอมรับแนวคิดเรื่องอัตตาเช่นนี้ไว้เพราะว่า

๑. แนวคิดเรื่อง ธรรมกาย นี้เป็นแนวคิดที่มีความเกี่ยวข้องกับหลักการเรื่อง พุทธภาวะ
๒. แนวคิดเรื่อง ธรรมกาย หรือ พุทธภาวะ เป็นหลักการทางอภิปรัชญาอันสำคัญที่รองรับทั้งแนวคิดและหลักปฏิบัติของจริยศาสตร์ ในพุทธปรัชญาฝ่ายมหายาน

ถ้าเป็นเช่นที่กล่าวมาคือ ธรรมกายเป็นแนวคิดที่มีความเกี่ยวข้องกับหลักการเรื่องอัตตา ของศาสนาพราหมณ์จริง นั่นก็ย่อมหมายความว่า แนวคิดเรื่องพุทธภาวะก็ต้องเป็นแนวคิดที่

^{๑๕๓} สุมาลี มหณรงค์ชัย, มหายน ภาษาคน – ภาษาธรรม, หน้า ๕๕.

^{๑๕๔} อภิชัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์, พระพุทธศาสนาพุทธมหายาน, หน้า ๑๑๖.

^{๑๕๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), อนิจจา ทุกขตา อนัตตา ไตรลักษณ์, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, (ม.ป.ป), หน้า ๘๓.

สนับสนุนการมีอยู่ของอิตตา ไม่ในทางใดก็ทางหนึ่ง และถ้าเป็นเช่นนั้น พื้นฐานของหลักการทางจริยศาสตร์ของพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ก็จะต้องมีที่มาจากหลักการเรื่องอิตตาทั้งสิ้น ตรงนี้นอกจากจะขัดแย้งกับหลักการเชิงอภิปรายของพุทธศาสนาในภาพรวมแล้ว แนวคิดเช่นนี้จะส่งผลต่อการศึกษาความเข้าใจหลักการและแนวปฏิบัติของพุทธจริยศาสตร์อย่างชัดเจนอีกด้วย การทำความเข้าใจแนวคิดเรื่องธรรมกาย ให้สอดคล้องกับแนวคิดของพระพุทธศาสนาที่ปฏิเสธหลักการเรื่องอิตตาหรือพระเจ้าผู้สร้างโลกนั้นจะเป็นฐานให้เกิดการเชื่อมโยงเข้ากับหลักการเรื่องพุทธภาวะ โดยที่ไม่ขัดแย้งกับแนวคิดของพุทธศาสนาในภาพรวม ความผิดพลาดทางอภิปรายอันเป็นพื้นฐานทางความคิดที่สำคัญย่อมที่จะก่อผลให้เกิดความเข้าใจคลาดเคลื่อนต่อหลักการอื่นๆ ที่วางอยู่บนหลักการนี้ด้วยอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

แนวคิดประเด็นนี้เริ่มต้นจากความเชื่อพื้นฐานที่ว่า ธรรมกาย คือ องค์แห่งพระพุทเจ้า ต่างจากพระวรกายที่ปรากฏแก่มนุษย์ทั่วไป ธรรมกายจึงมีความหมายถึงภาวะเบื้องหลังแห่งความเป็นพระพุทเจ้า ในภาวะปกติเราเข้าใจว่าพระพุทเจ้า คือเจ้าชายสิทธัตถะ ผู้ซึ่งตรัสรู้ธรรมกายได้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ในประเทศอินเดียเมื่อสองพันกว่าปีที่ผ่านมา แต่ฝ่ายมหายาน มองว่าสิ่งนั้นเป็นเพียงภาพที่ปรากฏแก่การรับรู้ของสัตว์โลกเท่านั้น การเข้าใจพระพุทเจ้าในลักษณะเช่นนี้เป็นการจำกัดอยู่กับการพิจารณาพระพุทเจ้าในรูปร่างกายเท่านั้น ในความเป็นจริงความเป็นพระพุทเจ้า หรือลักษณะอันสำคัญของพระพุทเจ้ามิได้ถูกจำกัดอยู่แต่เพียงในรูปเช่นนี้ การพยายามหาคำตอบว่า อะไรเป็นความจริงที่อยู่เบื้องหลังพระพุทเจ้าในรูปร่างกายนำมาซึ่งการเสนอความคิดว่า ในความเป็นจริงแล้ว ความเป็นพระพุทเจ้า มีนาที่จะวัดหรือเข้าใจอยู่ในกรอบของพระพุทเจ้าในรูปบุคคลเท่านั้น ความเป็นพระพุทเจ้าที่แท้จริงน่าที่จะมีความหมายถึงองค์ประกอบทางกายภาพแต่มีความหมายถึงภาวะอะไรบางอย่างที่เมื่อรวมเข้ากันแล้วย่อมที่จะก่อให้เกิดภาวะที่เรียกว่า “ภาวะแห่งความเป็นพระพุทเจ้า”

ฝ่ายมหายานเรียกเหล่านี้ว่า “สภาพจริงแห่งพระพุทเจ้า” หรือที่ เสถียร โพธิ์นันทะ มักจะใช้คำว่า “สภาวะอันสำคัญของพระพุทเจ้า” อาจารย์ สุมาลี เรียกว่า “คุณลักษณะอันประเสริฐของพระพุทเจ้า”, “สภาวะอันสำคัญของพระพุทเจ้า” สิ่งเหล่านี้ถือเป็นธรรมชาติของคนในระดับพระพุทเจ้า คำว่าเป็นธรรมชาตินั้นหมายความว่า เมื่อใครคนหนึ่งเข้าถึงภาวะแห่งความเป็นพุทเจ้า เช่นนี้แล้ว เขาเหล่านั้นย่อมที่จะต้องมียุคุณลักษณะบางประการซึ่งเกิดขึ้นหลังจากการที่เหล่านั้นได้ผ่านบรรลุตธรรมแล้ว ธรรมชาติในที่นี้มิได้หมายถึงสิ่งสร้าง หากแต่เกิดขึ้นจากการที่องค์ประกอบและปัจจัยต่าง ๆ นั้นประกอบเข้ากันจนพร้อม อันเอื้ออำนวยให้เกิด “ธรรมชาติ” เช่นนี้ขึ้นและธรรมชาตินี้ถือเป็นภาวะสากลของความเป็นพระพุทเจ้า คือไม่ว่าพระพุทเจ้าจะเกิดขึ้นเมื่อไร ที่ไหน อย่างไร ท่านเหล่านั้นย่อมที่จะต้องประกอบด้วยคุณลักษณะเช่นนี้เสมอ อุปมาคล้ายกับเกลือที่ย่อมต้องมีความเค็มเป็นธรรมชาติของตน ไม่ว่าจะเป็นเกลือที่มาจากไหนก็ตาม การตีความถึงการแสวงหา “พระพุทเจ้าองค์แท้” ในความหมายของฝ่ายมหายานน่าจะหมายถึงการแสวงหาธรรมชาติที่แท้ของความเป็นพระพุทเจ้านั่นเอง คำถามต่อมาคือแล้วอะไรที่เรียกได้ว่าเป็นคุณลักษณะอันประเสริฐของพระพุทเจ้าที่ว่านี้

หากย้อนกลับไปศึกษาแนวทางคิดเรื่องคุณสมบัติของพระพุทเจ้า เราจะพบว่า ไม่ว่าพระพุทเจ้าจะเป็นใคร มาเกิดเมื่อไร บรรลุตธรรมเร็วช้าต่างกันอย่างไร แต่เมื่อถือได้ว่าเป็น

พระพุทธเจ้าแล้ว ท่านก็จะประกอบด้วยคุณลักษณะอันสมบูรณ์อยู่สามประการเหมือนกันคือ มหาปัญญา มหากรุณา และมหาอุบาย ธรรมกายหรือกายที่แท้จริง โดยนัยนี้จึงอธิบายได้ว่ามีความหมายถึงความแท้จริงอันเป็นสภาวะธรรมอันเป็นคุณลักษณะของพระพุทธเจ้า ในฐานะเป็นสภาพสูงสุด เป็นแห่งความรู้ ความกรุณา และความสมบูรณ์ การเข้าใจเช่นนี้ทำให้ธรรมกายหรือกายแท้ของพระพุทธเจ้า มิได้มีความหมายในลักษณะปรมาณูในระบบปรัชญาของฮินดู

ฝ่ายมหายานเชื่อว่าสิ่งนี้คือโครงสร้างหลักของความเป็นพระพุทธเจ้า เปรียบเทียบกับการสร้างบ้าน โครงสร้างหลักที่คอยึดบ้านและองค์ประกอบย่อยทั้งหลายไม่ให้พังทลายลงก็คือ เสาเข็ม คานบ้าน หากจะเรียกร่องถามหา “พระพุทธเจ้าองค์แท้” ซึ่งเป็นอมตะนิรันดร์กาลและแผ่ซ่านไปทั่ว ก็น่าที่จะมีความหมายถึงคุณลักษณะของพระพุทธเจ้าเช่นที่กล่าวมานี้ ซึ่งในระดับของบุคคลผู้ซึ่งปฏิบัติบำเพ็ญจนกระทั่งอยู่ในขั้นนี้แล้ว คุณลักษณะทั้งหมดที่กล่าวมานี้พึงได้รับการสำแดงอย่างสมบูรณ์ กลายเป็นความจริงแห่งพระพุทธเจ้าและพระองค์ก็ทรงใช้พระคุณเหล่านี้ในการช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้ข้ามพ้นความทุกข์ได้ สิ่งนี้เองที่เรียกว่าธรรมกายของพระพุทธองค์คุณลักษณะอันประเสริฐเช่นนี้ยังไม่สามารถที่จะแสดงออกมาได้อย่างสมบูรณ์ในสภาวะของปัจเจก บุคคลที่ยังคงไม่สามารถพัฒนาตนเองให้มีความบริสุทธิ์แห่งจิตเช่นคนในระดับพระพุทธเจ้าได้ คนในระดับปุถุชนจะมีศักยภาพแห่งการพัฒนาคุณลักษณะอันประเสริฐเช่นนี้เท่านั้น ฝ่ายมหายานอาจจะเรียกภาวะเช่นนี้ว่าสรรพสัตว์มีเชื้อหรือมีตัวอ่อนของความเป็นพุทธะแฝงอยู่ในจิต

กระบวนการในการพัฒนาศักยภาพเช่นนี้เมื่อเดินทางจุดสูงสุด ศักยภาพเช่นนี้จะพัฒนาไปเป็นความสมบูรณ์พร้อมในสามรูปแบบ กล่าวคือ หนึ่งเป็นความสมบูรณ์พร้อมแห่งปัญญาญาณ ในการตระหนักรู้ในความจริง ปราศจากท่านเรียกศักยภาพที่ได้รับการพัฒนาให้กลายเป็นความจริง ในฐานะที่สัมพันธ์กับความรู้แจ้งเช่นนี้ว่า “กายแห่งการรู้แจ้ง” (The wisdom body or Body of Gnosis) ในคัมภีร์ อัษฎาสัททริกปาปริชญาปารมิตา ซึ่งเป็นคัมภีร์ในยุคแรกของฝ่ายมหายานอธิบายว่าหมายถึง “ปัญญาญาณอันสมบูรณ์” (The Perfection of Wisdom) ปัญญาแห่งการตรัสรู้อันสมบูรณ์หรือ “กายแห่งปัญญาญาณ” จึงหมายถึง กระแสแห่งการรับรู้ของจิตอันปราศจากทวิลักษณ์ของพระพุทธเจ้า ซึ่งทรงตระหนักในความเป็นศูนย์ตาแห่งสรรพสิ่ง^{๑๕๖} ปัญญาที่เกิดจากการตระหนักรู้สภาพความเป็นจริงแห่งสรรพสิ่งหรือรู้แจ้งเห็นจริง โดยตลอดนั้นเป็น “ปัญญา” ในระดับของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า อาจจะเรียกว่า พระมหาปัญญา ก็ได้ พระโพธิสัตว์ผู้ซึ่งยังมิได้บรรลุภูมิธรรมขั้นสูงก็ยังมิถือได้ว่ามี “ปัญญา” เช่นในระดับของพระพุทธเจ้า

“ธรรมกายคือปัญญาญาณขั้นสูงสุดที่พระโพธิสัตว์หยั่งรู้ เป็นสภาพจิตของผู้หลุดพ้นและหยั่งถึงแล้วซึ่งความรู้แจ้งสมบูรณ์ จะเรียกว่า หยั่งสู่ภาวะแห่งพุทธะ หรือเข้าถึงพุทธภาวะก็ได้”^{๑๕๗}

สอง ศักยภาพของสรรพสัตว์นี้จะกลายเป็นความสมบูรณ์พร้อมแห่งความกรุณา อาจจะเรียกว่า มหากรุณาก็ได้ในระดับของพระพุทธเจ้า หรือพระโพธิสัตว์ขั้นสูง ผู้ที่ศักยภาพได้พัฒนาจนสำแดงออกมาเป็นความสมบูรณ์พร้อมแห่งกรุณาเช่นนี้ย่อมที่จะมีจิตหรือวิถีปฏิบัติในการโอบอุ้มช่วยเหลือ และชักจูงให้สรรพสัตว์เดินทางมุ่งหน้าสู่เป้าหมายของชีวิตที่ดีตามหลักการทาง

^{๑๕๖} ประพจน์ อัครวิรุฬหการ, โพธิสัตว์จรรยา มรรคาเพื่อบำเพ็ญ, หน้า ๒๒ – ๒๔.

^{๑๕๗} สุมาลี มหณรงค์ชัย, มหายานภาษาคน – ภาษาธรรม, หน้า ๗๙.

พระพุทธศาสนา ในฝ่ายมหายานย้ำเน้นการพัฒนาศักยภาพของสรรพชีวิตให้สำแดงตัวออกมาในฐานะ ความสมบูรณ์พร้อมแห่งกรุณาเช่นนี้มากไม่ต่างไปจากความสมบูรณ์พร้อมด้วยปัญญาเช่นที่กล่าวมา ตัวอย่างที่เห็นชัดที่สุดของผู้ซึ่งพัฒนาศักยภาพแผ่เช่นนี้ให้เจริญขึ้นอย่างที่สุดคืออุดมการณ์โพธิสัตว์

สาม ผู้ที่สามารถพัฒนาศักยภาพแผ่เช่นนี้เมื่อได้รับการพัฒนาอย่างสมบูรณ์ก็จะสำแดงตัวออกมาในฐานะที่เป็นความสมบูรณ์แห่งหลักการเรื่องอุบาย กล่าวคือ ผู้ที่พัฒนาศักยภาพแผ่เช่นนี้ให้เจริญขึ้นอย่างที่สุด นอกจากจะได้รับความสมบูรณ์พร้อมแห่งปัญญา และกรุณาตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ศักยภาพนี้ยังสามารถพัฒนาขึ้นให้เกิดเป็นความสมบูรณ์พร้อมแห่งปัญญา และกรุณาตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ศักยภาพนี้ยังสามารถพัฒนาขึ้นให้เกิดเป็นความสมบูรณ์พร้อมที่จะสั่งสอนหรือชักจูงผู้อื่นด้วย กุศโลบายต่างๆที่เหมาะสมกับจริตของสรรพสัตว์ทั้งหลายที่ต่างกันเพื่อที่จะนำพาหรือสร้างความเข้าใจ ในหลักธรรมอันประเสริฐในพระพุทธศาสนาได้ ตัวอย่างของการพัฒนาเจริญขึ้นด้วยหลักการเรื่องอุบายนี้มีปรากฏอยู่ในพระสูตรที่สำคัญของฝ่ายมหายานเช่น พระสังฆธรรมปุนทริกสูตร

เมื่อพิจารณาจากที่กล่าวมาจะพบว่า พุทธภาวะ ในฐานะที่เป็นศักยภาพแผ่แห่งสรรพสัตว์ในการพัฒนาตนให้เจริญขึ้นทั้งในด้าน ปัญญา กรุณา และอุบาย เมื่อได้รับการพัฒนาให้เจริญขึ้นอย่างจริงจังตามแนวทางของฝ่ายมหายาน ศักยภาพแผ่เช่นนี้ก็พร้อมที่จะพัฒนาให้กลายเป็นความสมบูรณ์ แห่งคุณลักษณะอันประเสริฐทั้งสามประการนี้ เวลาที่ฝ่ายมหายานบอกว่า คนมีสามระดับ (ไม่ใช่สามประเภทที่ต่างกัน) ก็มีความหมายสื่อให้เห็นว่า ทุกคนนั้นมีความเสมอภาคเท่าเทียมกันด้วย ศักยภาพแผ่เช่นนี้ ศักยภาพแผ่นี้มีพร้อมอยู่ในทุกชีวิต ผู้ใดที่ตระหนักและพัฒนาให้เจริญขึ้น ศักยภาพแผ่เช่นนี้ก็จะพัฒนาให้กลายเป็นความจริงซึ่งก็คือ คุณลักษณะอันประเสริฐสามประการของผู้ที่เจริญแล้วคือ คุณลักษณะประเสริฐแห่ง ปัญญา กรุณา และอุบาย ดังนั้นการที่เราบอกว่า สรรพสัตว์มี ธรรมชาติแห่งความเป็นพุทธะ จึงมีความหมายว่า สรรพสัตว์นั้นประกอบด้วย ศักยภาพและความสามารถที่จะพัฒนาขึ้นเมื่อเหตุปัจจัยมาประกอบเข้ากันครบ ธรรมกายถือเป็นสถานะที่ธรรมชาติแห่งความเป็นพุทธะนั้นได้เผยตัวออกมาเต็มที่

ความแตกต่างของสรรพชีวิตทั้งหลายจึงมิใช่ประเด็นที่ฝ่ายมหายานเสนอ สรรพชีวิต ด้วยการครอบครองศักยภาพอันประเสริฐเช่นนี้จะแตกต่างกันก็เพียงความบริสุทธิ์ หรือระดับของคุณภาพแห่งจิตผู้สรรพชีวิตที่ต่างกันเพียงเท่านั้น ฝ่ายมหายานถึงมีคำกล่าวเสมอว่า “พระพุทธเจ้านั้นมีมากมายประดุจเม็ดทรายในแม่น้ำคงคา” เพราะคุณลักษณะแห่งความเป็นพระพุทธเจ้า หรือความจริงแท้แห่งพระพุทธเจ้านั้นสรรพสัตว์ก็ย่อมที่จะมีส่วนร่วมอยู่แต่ต้นแล้ว แต่อยู่ในฐานะที่ยังเป็น ศักยภาพแผ่ รอคอยพัฒนาให้เจริญขึ้นไป ผู้ที่พัฒนาศักยภาพนี้ให้เจริญขึ้นอย่างถึงที่สุดแล้ว ก็ย่อมที่จะเป็นผู้ที่พร้อมด้วยคุณลักษณะแห่งปัญญา กรุณา และอุบาย ซึ่งผู้นั้นก็ย่อมที่จะใช้คุณลักษณะอันประเสริฐเช่นนั้นในการพัฒนาศักยภาพของผู้อื่นที่ยังไม่สัมฤทธิ์ผลเช่นตนต่อไปด้วยปัญญาที่มี บวกกับความกรุณาที่มี และอุบายที่จะสรรหาวิธีต่างๆ เพื่อให้เหมาะสมกับจริตของชีวิตนั้นๆ ด้วยความคิดเรื่องศักยภาพแผ่แห่งสรรพสัตว์เช่นนี้ ฝ่ายมหายานจึงเชื่อว่าในที่สุดสรรพชีวิตย่อมที่จะเดินทางไปถึง เป้าหมายปลายทางแห่งชีวิตอย่างเสมอภาคกันทุกชีวิตนั่นเอง

๒.๒.๓.๖ พุทธภาวะในฐานะศักยภาพทางปัญญากับวิถีปฏิบัติในพุทธปรัชญา

มหายาน

หากการเข้าใจความหมายของหลักการเรื่องพุทธภาวะเป็นไปตามข้อเสนอที่ว่า พุทธภาวะเป็นศักยภาพในการบรรลุธรรมของสรรพสัตว์ เราจะพบว่า ความเข้าใจแนวคิดเรื่องพุทธภาวะเช่นนี้ส่งผลต่อการตระหนักถึง “ความสัมพันธ์” และ “ความสำคัญ” ของหลักการอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง กับแนวคิดเรื่องพุทธภาวะ ไม่ว่าจะเป็นแนวคิดเรื่องพุทธภาวะ ไม่ว่าจะเป็นแนวคิดทางจริยธรรม หรืออุดมคติแห่งศาสนา แนวคิดเหล่านี้ล้วนแล้วแต่สามารถอธิบายเชื่อมโยงกับหลักการเรื่องพุทธภาวะได้ทั้งสิ้น การเชื่อมโยงในมุมนี้นี้ มิได้เป็นเพียงการเชื่อมโยงในความหมายของการดำเนินกระบวนการจากเหตุไปสู่ผลเท่านั้น แต่การเชื่อมโยงในที่นี้ยังคงมีนัยบ่งถึง ความสัมพันธ์อันแนบแน่นของแนวคิดทั้งหลายในมุมมองแห่ง การเป็นเงื่อนไขแห่งการก่อกำเนิดซึ่งกันและกันอีกด้วย

ประเด็นแรก หากความหมายของพุทธภาวะเป็นข้อชี้บ่งถึงศักยภาพและความสามารถของสรรพสัตว์ในการบรรลุธรรม ดังนั้นแล้วเราจะพบได้ว่า ข้อเรียกร้องหรืออุดมคติของพระพุทธรศาสนาต่อการบรรลุเป้าหมายสูงสุดของมนุษย์ที่ควรจะเป็นนั้นจึงเป็นข้อเรียกร้องที่ “สมเหตุสมผล” และ “เป็นไปได้” ในความหมายที่ว่า เป็นอุดมคติที่ซึ่งไม่เรียกร้องสิ่งหรือภาวะใดที่เกินไปกว่าความเป็นจริงที่มนุษย์และสรรพสัตว์พึงจะเป็นได้ไม่ว่าจะในชาตินี้หรือชาติหน้า

เวลาที่เรากล่าวว่า “มนุษย์ควรทำเช่นนั้น เช่นนี้” หรือ “มนุษย์ควรที่จะเป็นเช่นนั้น เช่นนี้” ถ้าพิจารณาให้ดี เราจะพบว่า การเรียกร้องให้คนคนหนึ่งทำหรือเป็นอะไรอย่างหนึ่งนั้นมันเป็นการยอมรับโดยนัยว่า คนคนนั้นสามารถที่จะทำหรือเป็นในสิ่งสิ่งนั้น ตัวอย่างเช่น เราบอกว่า “นาย ก ควรที่จะตั้งใจเรียนเพื่อให้จบการศึกษาในเวลาสามปีครึ่ง” การพูดเช่นนี้ผู้พูดมีนัยแห่งเจตนาในการบอกว่า ในความเป็นจริงแล้ว นาย ก สามารถที่จะเรียนจนจบการศึกษาภายในสามปีการศึกษาครึ่งได้ การเรียกร้องความสามารถในการทำเช่นนั้น ไม่เป็นข้อเรียกร้องที่เหนือเกินไปกว่าความสามารถของนาย ก ที่จะกระทำ (เพียงแต่นาย ก จะทำหรือไม่เท่านั้นเอง) ถ้านาย ก เป็นคนหูหนวก ตาบอด สมองพิการ ไม่สามารถที่จะเรียนหนังสือได้ เราก็คงที่จะไม่พูดว่านาย ก ควรที่จะเรียนให้จบภายในระยะเวลาสามปีการศึกษาครึ่งเป็นแน่ เพราะว่าในกรณีนี้ ไม่มีทางที่จะเป็นไปได้ที่นาย ก จะทำสิ่งเช่นนั้นได้

ในบริบททางพระพุทธรศาสนาจุดหมายปลายทางที่เป็นอุดมคติสูงสุดของพระพุทธรศาสนากล่าวได้ว่าเป็น การบรรลุธรรม และเข้าถึงภาวะนิพพาน อันเป็นภาวะแห่งการพ้นทุกข์สว่างไสว ด้วยปัญญา ^{๑๕๘} การเข้าถึงความจริงสูงสุดนี้แท้ที่จริงก็คือ การตระหนักรู้ในกระบวนการอันดำเนินไปตามกฎธรรมชาติดี กล่าวคือ สุนยัตตา ในฝ่ายมหายาน อุดมคติสูงสุดก็คือ การได้อุบัติมาเป็นพระพุทธรเจ้า โดยผ่านกระบวนการฝึกตนตามแนวทางของพระโพธิสัตว์ ^{๑๕๙}

กล่าวคือการปฏิบัติตนตามหลักแห่งจริยธรรมของพุทธปรัชญามหายานทั้งในเชิงหลักการ ตัวอย่างเช่น มโนทัศน์เรื่องความเมตตากรุณา มโนทัศน์เรื่องการนำพาสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์พร้อมกัน หรือในเชิงปฏิบัติที่เป็นรูปธรรมที่ชัดเจน ตัวอย่างเช่น การรวมกลุ่มจัดตั้งสมาคมเพื่อ

^{๑๕๘} วัชรระ งามจิตรเจริญ, พุทธศาสนาเถรวาท, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๒), หน้า ๔๘๑.

^{๑๕๙} สุมาลี มหณรงค์ชัย, พุทธศาสนามหายาน, หน้า๔๗.

ช่วยเหลือในด้านต่างๆ รวมถึงวิธีแห่งการปฏิบัติอีกมากมายที่แสดงออกอย่างเด่นชัดในพุทธศาสนา ฝ่ายมหายาน การเรียกร่องอุตมคติเช่นนี้ย่อมเป็นการให้ค่าความหมายแก่การประกอบสร้าง “ชีวิตที่ดี” ในความคิดของพระพุทธศาสนา อุตมคติเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งที่ควรทำให้ปรากฏขึ้นแก่สรรพสัตว์หรือสามัญชนทั่วไป การเรียกร่องอุตมคติเช่นนี้ย่อมหมายความว่า สรรพสัตว์ย่อมที่จะสามารถทำให้ภาวะเหล่านี้เป็นจริงในประสบการณ์การรับรู้ได้

การที่เราไม่สามารถปฏิเสธได้ความว่า “เป็นจริงได้” ของอุตมคติเช่นนี้ ในมุมหนึ่งเกิดจากการยอมรับขั้นพื้นฐานในศักยภาพทางปัญญาของมนุษย์ในการปฏิบัติธรรม หากข้อเสนอเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องพุทธภาวะมีความหมายถึงศักยภาพหรือความสามารถของสรรพสัตว์ในการพัฒนาตนเองให้เดินทางไปสู่ “ธรรมชาติแห่งพระพุทธะ” แล้วนั้น “ความเป็นจริงได้” ของอุตมคติแห่งพระพุทธศาสนา จึงถูกวางเงื่อนไข (อย่างน้อยก็ประการหนึ่ง) อยู่บนแนวคิดเรื่อง “ความสามารถในการพัฒนาได้ของสรรพสัตว์” ถ้าหากไม่ยอมรับ พุทธภาวะหรือศักยภาพและความสามารถในการพัฒนาตนของสรรพสัตว์ว่าเป็นจริงได้ ก็ป่วยการที่จะเรียกร่องอุตมคติเช่นที่กล่าวมาต่อสรรพสัตว์ในฐานะ “ชีวิตที่ดีที่ควรจะเป็น”

ประเด็นที่สอง ข้อเสนอเกี่ยวกับพุทธภาวะในฐานะที่เป็นศักยภาพทางปัญญาของสรรพสัตว์นอกจากจะเป็นการย้ำเน้นถึงแนวคิดเรื่อง “ความเป็นจริงได้” ของอุตมคติสูงสุดของพุทธศาสนาและความสมบูรณ์แห่งอุดมการณ์โพธิสัตว์แล้ว อีกประเด็นที่สำคัญอันสืบเนื่องมาจากการยอมรับแนวคิดเรื่องพุทธภาวะในฐานะที่เป็นศักยภาพแห่งการบรรลุธรรมเช่นนี้ก็คือ การให้ความสำคัญแก่หลักการเชิงปฏิบัติของพุทธปรัชญา (Practical Doctrine)

ข้อเสนอที่ว่า พุทธภาวะ มีความหมายบ่งถึงศักยภาพทางปัญญาของสรรพสัตว์ เป็นข้อเสนอที่หากพิจารณาโดยตัวมันเองแล้วก็พบได้ว่ามิได้เป็นข้อเสนอที่บ่งชี้ว่า สรรพสัตว์ในปัจจุบันขณะนั้นได้บรรลุพุทธธรรมและพร้อมด้วยคุณลักษณะแห่งพระตถาคตเป็นที่เรียบร้อยแล้ว (Already achieved the character and power of the Tathagata) เหตุที่เป็นเช่นนั้นเพราะว่าการที่บอกว่า สรรพสัตว์มีศักยภาพแห่งการบรรลุธรรม เป็นคนละสิ่งกับการบอกว่าสรรพสัตว์นั้นได้บรรลุธรรมแล้ว การมีศักยภาพในการบรรลุธรรมเป็นเพียงการบ่งถึงความสามารถอันเป็นไปได้ที่คนเหล่านั้นจะสามารถดำเนินตามรอยแห่งโพธิสัตว์จนกระทั่งก้าวเข้าสู่พุทธภูมิ ซึ่งการบรรลุธรรมนั้นจะเป็นจริงได้หรือไม่ (ช้าหรือเร็ว) นั้นขึ้นอยู่กับองค์ประกอบอีกหลายอย่างที่จะต้องเข้ามาประชุมประกอบกันเข้า จนทำให้ศักยภาพนี้ได้รับการพัฒนาขึ้นมา

ยกตัวอย่างที่เคยกล่าวมา นาย ก มีศักยภาพและความสามารถที่จะจบการศึกษาได้ในระยะเวลาสามปีการศึกษาครั้ง มีความหมายว่า การจบการศึกษาในระยะเวลาสามปีการศึกษาครั้งนั้นเป็น “ความเป็นไปได้ในอนาคต” ของนาย ก ในชีวิตการเรียน การพูดเช่นนี้มีได้มีความหมายว่า ณ ขณะนี้ นาย ก ได้สำเร็จการศึกษาในระยะเวลาสามปีการศึกษาครั้งแล้ว สิ่งที่นาย ก มีคือ ความสามารถและศักยภาพที่จะทำสิ่งสิ่งนั้นได้ แต่ยังคงต้องอาศัยองค์ประกอบอื่นๆ เพื่อให้ความเป็นไปได้นั้นปรากฏจริงขึ้นมา เช่น การสั่งสอนของครู หรือความพยายามของตนเอง

ในพระพุทธศาสนาก็เช่นกัน แนวคิดที่ว่า สรรพสัตว์ โดยเฉพาะมนุษย์นั้นเป็นผู้ที่มีศักยภาพหรือความสามารถในการเรียนรู้และพัฒนาตนเองให้มุ่งตรงสู่เป้าหมายสูงสุดของพระศาสนา คือพระนิพพานนั้น ก็ย่อมที่จะต้องอาศัยองค์ประกอบอื่นเพื่อเข้าช่วยนอกจากที่อ้างถึงในศักยภาพ

เช่นนี้เพียงอย่างเดียว พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต) กล่าวถึงความเชื่อมโยงสัมพันธ์ศักยภาพและการวิธีแห่งการปฏิบัติของมนุษย์ว่า

“มนุษย์เป็นสัตว์ที่ต้องฝึก และฝึกได้...หลักความจริงนี้เสนอว่า มนุษย์จะมีใช้ประเสริฐขึ้นมาเองเรื่อยๆ แต่ประเสริฐได้ด้วยการฝึก ถ้าไม่ฝึกแล้วจะด้อยกว่าสัตว์เดรัจฉาน จะต่ำทรามยิ่งกว่าหรือไม่ก็ทำอะไรไม่เป็นเลย แม้จะอยู่รอดก็ไม่ได้”^{๑๖๐}

ในแง่มุมนี้ดูเหมือน “การปฏิบัติ” จะเป็นเงื่อนไขอันสำคัญที่ทำให้ พุทธภาวะในฐานะศักยภาพแห่งการรู้แจ้ง ได้รับพัฒนาขึ้นจนกลายเป็นปัญญาแห่งการตรัสรู้ธรรมเช่นเดียวกับบรรดาพระโพธิสัตว์ และพระพุทธเจ้าในอดีต ในทางกลับกัน พุทธภาวะในฐานะที่เป็นศักยภาพทางปัญญาแห่งการรู้แจ้งของสรรพสัตว์ก็เป็นรากฐานที่สำคัญต่อท่าทีแห่งการปฏิบัติเช่นกัน ศาสตราจารย์อะเบ มาซาโอะ อธิบายว่า การปฏิบัติเป็นเงื่อนไข (Condition) หรือ โอกาส (occasion) ที่ธรรมจะปรากฏขึ้นอย่างแจ่มชัด ในขณะที่ธรรมก็เป็นพื้นฐาน (basic or ground) ของการปฏิบัติ^{๑๖๑}

หลักฐานสนับสนุนแนวคิดเรื่องพุทธภาวะในฐานะศักยภาพแห่งการรู้แจ้งของสรรพสัตว์ อันเป็นข้อเสนอสำคัญของแนวคิดเรื่องพุทธภาวะต่อหลักการเรื่องการปฏิบัตินั้นพบได้ในพระสูตรที่สำคัญของฝ่ายมหายานหลายพระสูตรตัวอย่างเช่น ในมหาปริณิรวาณสูตรกล่าวไว้ว่า

“สมมติว่า ใครสักคน ประกาศว่า “ข้าพเจ้านั้นได้บรรลุธรรมอันประเสริฐสูงสุดแล้ว” เมื่อถามถึงเหตุผลในการพูดเช่นนี้ เขาตอบว่า “พระพุทธเจ้าทรงสอนว่า สรรพสัตว์นั้นล้วนแต่ครอบครองพุทธภาวะ การที่ครอบครองพุทธภาวะไว้นั้นหมายความว่าคนคนนั้นได้บรรลุธรรมชาติแห่งพุทธะหรือบรรลุธรรมอันสูงสุดแล้วในขณะนี้”

คนที่พูดเช่นนี้ จักเป็นบุคคลที่เข้าข่าย ฐานปราชิก เหตุใด (จึงเป็นเช่นนั้น) เพราะว่าถึงแม้ว่าพระพุทธเจ้าจะตรัสสอนว่า สรรพสัตว์ล้วนแต่มีพุทธภาวะ แต่เขาเหล่านั้นยังมิได้อบรมยังมีได้อบรม เพาะปลูก นั้นให้เกิดประโยชน์อันใด เขาเหล่านั้นยังคงมิได้มีมุมมอง (การตระหนักรู้) ที่ถูกต้องกับพุทธภาวะซึ่งเป็นสิ่งที่เขามี

การยอมรับในความจริงแห่งพุทธภาวะในฐานะที่เป็นศักยภาพทางปัญญาแห่งการบรรลุธรรมของสรรพสัตว์ แทนที่จะเป็นการทำให้เกิดการเฉยชาต่อการเร่งรีบในการพัฒนาตน เพราะมีความคิดว่า ทุกคนบรรลุธรรมแล้วแต่แรก ดังนั้นก็ต้องชวนช่วยที่จะปฏิบัติ พัฒนาตนเองให้เจริญก้าวหน้าขึ้นเพราะในที่สุดเราทุกคนก็ต้องเป็นพระพุทธเจ้าอยู่แล้ว แต่ในทางตรงกันข้ามการยอมรับข้อเสนอเรื่องพุทธภาวะเช่นนี้ ดูเหมือนจะเป็นการทำให้ “การปฏิบัติ” เป็นสิ่งที่มี “ชีวิตชีวา” และยังคงเป็นแนวคิดที่มีความจำเป็นอย่างที่สุดในพุทธศาสนา กล่าวคือ เพราะรู้ว่าเราสามารถที่จะบรรลุธรรมได้ ดังนั้นเราจึงยิ่งพัฒนาศักยภาพตรงนี้ให้เจริญขึ้นไป การมีศักยภาพและความสามารถที่จะทำให้เกิด “ยิ่งต้องพัฒนา” มิใช่ “ยิ่งเฉยชาและหยุดนิ่ง” นอกจากนั้นการปฏิบัตินั้นก็มิอาจเป็นสิ่งที่ไร้ผล เหตุก็เพราะนอกจากจะเป็นเงื่อนไขหนึ่งในการขัดเกลาผู้ปฏิบัติให้พร้อมสู่การบรรลุธรรมแล้ว การ

^{๑๖๐} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), **พุทธธรรม(ฉบับเดิม)**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดวงแก้ว, ๒๕๔๔), หน้า ๓๔๓.

^{๑๖๑} สุวรรณ สภาอนันต์, **ภูมิปัญญาวิชาเซ็น - บทวิเคราะห์คำสอนปรมาจารย์เกิน**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๓๔), หน้า ๔๘.

ยอมรับความจริงแห่งพุทธภาวะในฐานะที่เป็นรากฐานแห่งการบรรลุธรรม ก็ยังเป็นเครื่องยืนยันความสำคัญของการปฏิบัติในทางกลับกันด้วย

ดังนั้นวิถีทางแห่งการปฏิบัติตามหลักการแห่งพระพุทธศาสนาจึงเป็นเรื่องที่ยังคงมีความสำคัญโดดเด่นอยู่ถ้ายังคงยอมรับหลักการเรื่องพุทธภาวะในฐานะศักยภาพและความสามารถของสรรพสัตว์ในการบรรลุธรรม วิถีทางแห่งการปฏิบัติที่กล่าวมานั้นแสดงออกอย่างเด่นชัดในบริบทของจริยธรรมของฝ่ายมหายาน นอกจากจะเป็นแนวทางที่ “ควรกระทำ” ตามหลักการของฝ่ายมหายานแล้ว การปฏิบัติในมุมหนึ่งมีความสำคัญมากถึงขั้นเป็นเงื่อนไขจำเป็นหนึ่งในสามประการของสภาวะแห่งการบรรลุธรรม คือ มหาปัญญา และมหากรุณา ฝ่ายมหายานเชื่อว่า ปัญญาต้องมาคู่กับกรุณา ขาดสิ่งใดสิ่งหนึ่งไปก็เปรียบได้กับนกปีกหักย่อมบินไม่ถึงอีกฟากฝั่งแน่นอน แนวคิดเรื่องพุทธภาวะในฐานะที่เป็นศักยภาพทางปัญญาและความสามารถของสรรพสัตว์ในการบรรลุธรรม นอกจากจะเป็นสิ่งที่ทำให้ “มหาปัญญา” เกิดขึ้นแล้ว ก็ยังคงส่งผลให้เกิด “มหากรุณา” ในอีกทางหนึ่งด้วย

ประเด็นที่สาม เมื่อมองอีกมุมหนึ่งซึ่งได้รับความสำคัญจากพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานเป็นอย่างมากไม่น้อยไปกว่าแนวคิดเรื่อง โพธิจิต ซึ่งก็คือหลักการเรื่อง “อุตมคติแห่งโพธิสัตว์” จากมุมนี้เราจะพบว่า ข้อเสนอเกี่ยวกับ พุทธภาวะในฐานะศักยภาพทางปัญญาของสรรพสัตว์ ดูเหมือนจะเป็นแนวคิดประการหนึ่งที่ทำให้อุตมคติอันสำคัญเกี่ยวกับปณิธานแห่งโพธิสัตว์นั้นสามารถบรรลุผลสำเร็จเป็นจริงได้

กล่าวคือ อุตมคติพระโพธิสัตว์ ซึ่งมีความสำคัญมากในมหายาน ทุกคนเจริญรอยตามพระพุทธเจ้าทุกพระองค์เคยปฏิบัติกันมา โดยการบำเพ็ญตนเพื่อช่วยเหลือสรรพสัตว์เป็น “พระโพธิสัตว์” มหายานมุ่งเน้นต่อการดำรงชีวิตเพื่อให้เข้าถึงความเป็นพระพุทธเจ้าเพื่อจะได้สั่งสอนสรรพสัตว์ให้หลุดพ้น พระองค์บำเพ็ญบารมีเพื่อช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ ด้วยเหตุนี้พุทธศาสนิกฝ่ายมหายานจึงบำเพ็ญตนเช่นนั้น เพราะตระหนักดีว่า ทุกคนสามารถบรรลุโพธิภาวะได้ เนื่องจากสรรพสัตว์นั้นมี “โพธิจิต” คือจิตที่เต็มเปี่ยมไปด้วยศักยภาพที่จะบรรลุโพธิ์ได้อยู่ในตนอยู่แล้ว จิตประเภทนี้ว่างจากแก่นสารสาระทั้งปวงแต่ในอีกมุมหนึ่งกลับเต็มเปี่ยมไปด้วยศักยภาพอันไร้ขอบเขตเหลือประมาณ

อุดมการณ์ในการเป็นพระโพธิสัตว์ สอนให้ทุกคนบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์เพื่อที่จะได้ช่วยปลดปล่อยทุกข์ของสัตว์โลก ได้กว้างขวาง อุดมคติแห่งพระโพธิสัตว์ที่กล่าวมาอาจจะสามารถสรุปได้เป็นหลักธรรมสองหัวข้อที่สำคัญ กล่าวคือ ปณิธาน ๔ อัน ได้แก่ ๑. จักโปรดสรรพสัตว์ทั้งหลายให้สิ้น ๒. จะทำลายกิเลสให้หมดสิ้น ๓. จะศึกษาธรรมทั้งหลายให้กระจ่างแจ้ง ๔. จะต้องบรรลุพุทธภูมิให้สำเร็จ ประกอบด้วยมหากรุณาในสรรพสัตว์ ไม่ต้องการอรรถภูมิ ปัจเจกภูมิ แต่ปรารถนาพุทธภูมิ เพื่อโปรดสัตว์ได้กว้างขวางกว่า และสองต้องเป็นผู้รู้แจ้งในศูนยตาธรรมหลักพระโพธิสัตว์ยานนั้น ถือว่าต้องโปรดสรรพสัตว์ให้หลุดพ้นทุกข์เสียก่อนแล้วตัวเราก็อ่ยหลุดพ้นทุกข์ทีหลัง คือจะต้องชักพาให้สัตว์โลกอื่นๆ ให้พ้นไปเสียก่อน ส่วนตัวเราเป็นคนสุดท้ายที่จะหลุดพ้นไป เป็นหลักแห่งโพธิสัตว์ยาน ซึ่งพระโพธิสัตว์ต้องบำเพ็ญบารมี ๑๐ ประการของฝ่ายมหายาน

หากเชื่อมโยงปณิธานทั้งสี่ประการและทศบารมีของโพธิสัตว์ เข้ากับแนวคิดเรื่องพุทธภาวะในฐานะที่เป็นศักยภาพทางปัญญาของมนุษย์ เราจะพบได้ว่า ศักยภาพของมนุษย์ในการพัฒนาตนเองไปสู่ความสำเร็จทางศาสนาได้ เป็นเงื่อนไขประการหนึ่งที่สามารถจะทำให้อุดมการณ์โพธิสัตว์

นั้นบรรลุผล หมายความว่า การที่พระโพธิสัตว์ตั้งปณิธานที่จะนำพาสรรพสัตว์ข้ามพ้นวัฏฏสงสารให้ได้ นั้นเงื่อนไขประการของการทำเช่นนั้นได้ย่อมต้องหมายความว่า สรรพสัตว์ก็มีความสามารถพร้อมที่จะเดินทางไปกับพระโพธิสัตว์ด้วยเช่นกัน ความพร้อมในการเดินทางไปกับพระโพธิสัตว์ นั่นก็คือสรรพสัตว์ล้วนมีศักยภาพแห่งการก้าวข้ามสังสารวัฏหรือจะเรียกว่าโพธิจิตอันเป็นศักยภาพแห่งปัญญาอันเหลือประมาณของสรรพสัตว์ก็ได้ ลองคิดดูว่า ถ้าสรรพสัตว์นั้นไม่มีศักยภาพในการพัฒนาตนเองให้ก้าวข้ามไปสู่การบรรลุธรรมได้ พระโพธิสัตว์จะสามารถนำพาสรรพสัตว์เหล่านั้นก้าวข้ามสังสารวัฏได้หรือไม่

หากสรรพสัตว์ปราศจากศักยภาพทางปัญญาที่จะเข้าใจคำสอนและไม่สามารถ “เดินทางไปพร้อมกัน” กับพระโพธิสัตว์ได้ ปณิธานของพระโพธิสัตว์ที่เป็นสิ่งที่ไร้ประโยชน์โดยสิ้นเชิง ถ้าคิดว่าการตั้งปณิธานเป็นเรื่องที่เพียงพอแล้วสำหรับอุดมการณ์โพธิสัตว์โดยไม่ต้องอาศัยการนำพา สรรพสัตว์ข้ามพ้นไปได้จริงๆ แล้ว เช่นนี้ใครก็ตามที่ตั้งปณิธานได้ก็ล้วนแต่เป็นพระโพธิสัตว์กันได้หมด ทุกคน อุดมการณ์โพธิสัตว์ก็จะกลายเป็นเรื่องดาชดื่นที่ใครๆ ก็ตามแม้ไม่ต้องมีความกล้าแกร่งในความพยายามก็สามารถทำได้เช่นกัน ปณิธานในส่วนที่เกี่ยวข้องกับความอดทนและความพยายามก็ดูเหมือนจะมีความหมายเพียงแต่เป็นความพยายามของตนเองในการบรรลุธรรมของตนเองเท่านั้น เพราะสรรพสัตว์ไม่สามารถเดินทางไปพร้อมกับตนได้ หากเป็นเช่นนี้ ปณิธานโพธิสัตว์ก็จะเป็นปณิธานที่มุ่งเน้นสู่การหลุดพ้นส่วนตัว เป็นการบรรลุธรรมของตนเองเป็นความเห็นแก่ตัวประเภทหนึ่ง และในที่สุด การบรรลุธรรมของเหล่าบรรดาโพธิสัตว์ก็จะไม่สามารถเกิดขึ้นได้จริงในที่สุด

การตั้งปณิธานของพระโพธิสัตว์ที่จะช่วยเหลือสรรพสัตว์กับการ “ปฏิบัติ” เพื่อนำพา สรรพสัตว์ก้าวข้ามสังสารวัฏและการบรรลุธรรมของสรรพสัตว์ทั้งหมดนี้เป็นเรื่องเดียวกันโดยมีพื้นฐานอยู่ที่ความคิดเรื่องพุทธภาวะหรือศักยภาพทางปัญญาแห่งสรรพสัตว์ในการบรรลุธรรมปณิธานข้อที่สี่ กล่าวถึงชัดเจนว่า การบรรลุพุทธภูมิให้จงได้เปรียบได้กับการทำนิโรธให้แจ้งและนอกจากนั้นยังคงที่จะต้องยังสรรพสัตว์ให้บรรลุพุทธภูมิให้จงได้เปรียบได้กับการทำนิโรธให้แจ้งและนอกจากนั้นยังคงที่จะต้องยังสรรพสัตว์ให้บรรลุถึงด้วย ดังนั้นพุทธภาวะในฐานะศักยภาพและความสามารถในการข้ามพ้นสังสารวัฏของสรรพสัตว์ให้ก้าวข้ามพ้นสังสารวัฏ ส่วนในทางกลับกันพุทธภาวะหรือโพธิจิต อันเอื้อต่อการหลุดพ้นของสรรพสัตว์ ก็ย่อมที่จะทำให้ “จรรยาแห่งโพธิสัตว์ประสบความสำเร็จด้วย”

ไม่เพียงโพธิสัตว์มีโพธิจิต สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นก็ประกอบอยู่ด้วยโพธิจิตเช่นเดียวกัน การช่วยเหลือกันจึงเป็นเรื่องที่ดำเนินไปตามธรรมชาติ ไม่ใช่เฉพาะโพธิสัตว์เท่านั้นที่เป็นฝ่ายช่วยเหลือสัตว์อื่น แต่สัตว์อื่นก็กำลังช่วยเหลือโพธิสัตว์ ได้ทำหน้าที่ต่อไปในสังสารวัฏ ถ้าไม่มีผู้รับก็ไม่มีผู้ให้ฉันใด ถ้าไม่มีสัตว์และโพธิจิตก็ย่อมที่จะไม่มีโพธิสัตว์ฉันนั้น เมื่อครั้งวางใจเป็นกลางแล้ว โพธิสัตว์ย่อมสามารถปลูกโพธิจิตแห่งตนและชี้แนะบุคคลอื่นเห็นศักยภาพของเขาด้วย^{๑๖๒}

^{๑๖๒} สุมาลี มหณรงค์ชัย, มหายานภาษาคน – ภาษารธรรม, หน้า๑๐๓.

๒.๓ คุณสมบัติของผู้สอนตามหลักพุทธ

๒.๓.๑ มหาปัญญา หมายถึง เป็นผู้มีความรู้หรือศึกษาหาวิชาใส่ตัว ได้เป็นประโยชน์ส่วนตนเอง ส่วนผู้อื่นช่วยเหลือผู้อื่นต่อไปให้รู้ว่าอะไรดีอะไรชั่ว หลักธรรมที่นำมาประยุกต์ใช้ ได้แก่ หลักธรรม ทศพลญาณ ประกอบด้วย

๑) ฐานานายาน ปรีชา ยังรู้ฐานะ และฐานะ คือรู้กฎธรรมชาติ ที่เกี่ยวกับขอบเขต และขีดขั้นของสิ่งทั้งหลาย ว่าอะไรเป็นอะไร อะไร เป็นไปไม่ได้ และแค่ไหนเพียงไร โดยเฉพาะในแง่ความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผล และกฎเกณฑ์ทางจริยธรรม เกี่ยวกับสมรรถนัยของบุคคลซึ่งจะได้รับผลกระทบที่ดีและชั่วต่าง ๆ กัน

๒) กรรมวิบากยาน ปรีชาหยั่งรู้ผลของกรรม สามารถกำหนดแยกการให้ผลอย่าง สลับซับซ้อนระหว่างกรรมดีกับกรรมชั่วที่สัมพันธ์กับปัจจัยแวดล้อมต่างๆ มองเห็นรายละเอียดและ ความสัมพันธ์ภายในกระบวนการก่อนผลของกรรมอย่างชัดเจน

๓) สัตว์พักขามิณีปฏิบัติญาณ ปรีชาหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่สุดดีทั้งปวง คือสุดดีสุดดี หรือพ้นจากคติ หรือปรีชาอย่างรู้ข้อปฏิบัติ ที่จะนำไปสู่อรรถประโยชน์ทั้งปวง จะเป็นทิฐฐัมมิกัตถะ หรือสัมปรายิกัตถะ หรือปรมัตถะก็ตาม รู้ว่าเมื่อต้องการเข้าสู่จุดหมายใดจะต้องทำอะไรมีรายละเอียด วิธีปฏิบัติอย่างไร

๔) นานาธาตุญาณ ปรีชาหยั่งรู้สภาวะของโลกอันประกอบด้วยธาตุต่างๆ เป็นอนเอก ฐึสภาวะธรรมชาติทั้งฝ่ายอุปาทินนสังขาร และอนุปาทินนสังขาร เช่นในเรื่องชีวิต ก็ทราบ องค์ประกอบต่างๆสภาวะขององค์ประกอบเหล่านั้น พร้อมทั้งหน้าที่ของมันเช่นการปฏิบัติหน้าที่ของ ขันธอายตนะและธาตุต่างๆ Nike กระบวนการรับรู้ เป็นต้น และรู้เหตุแห่งความแตกต่างกันของสิ่ง ทั้งหลายเหล่านั้น

๕) นานาธมฺมิกญาณ ปรีชาหยั่งรู้ อธิมฺติ ญึงรู้ธัธยาศัความโนมเียง แนวความสนใจลาฯ ของสัตว์ทั้งหลายที่เป็นไปต่างๆกัน

๖) อินทริยปโรปริยัตตญาณ ปรีชาหยั่งรู้ความยิงและหย่อนแห่งอินทริยของสัตว์ทั้งหลายรู้ ว่าสัตว์นั้นๆมีแนวความคิดความรู้ความเข้าใจแค่ไหนเพียงใด มีกิเลสมากมีกิเลสน้อย มีอินทริยหย่อน หรือแก่กล้า สอนง่ายหรือสอนยากมีความพร้อมที่จะเข้าสู่การตรัสรู้หรือไม่

๗) ฌานาธิสังกิเลสาทิญาณ ปรีชาหยั่งรู้เหตุที่จะทำให้ฌานวิโมกข์และสมาบัติเสื่อมหรือ เจริญข้อง คล่องแคล่วจัดเจน หรือก้าวหน้างขึ้นไป

๘) บุพเพนิวาสานุสติญาณ ปรีชาหยั่งรู้ ระลึกชาติพบในหนหลังได้

๙) จุตูปปาตญาณ ปรีชาหยั่งรู้จติ และอุบัติของสัตว์ทั้งหลายอันเป็นไปตามกรรม

๑๐) อาสวักขยญาณ ปรีชาหยั่งรู้ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย

ความหมายที่ผู้สอนทั่วไปนำไปประยุกต์ใช้

๑) มีความรู้เข้าใจในเนื้อหาและขอบเขตของกฎเกณฑ์และหลักการต่างๆที่เกี่ยวข้องและที่ จะนำมาใช้ในการสอนอย่างชัดเจน ตลอดจนรู้ขีดขั้นความสามารถของบุคคลที่มีพัฒนาการอยู่ในระดับ ต่างๆ

๒) มีความรู้ความเข้าใจกระบวนการพฤติกรรมต่างๆของมนุษย์เป็นอย่างดี

- ๓) รู้วิธีการและกลวิธีปฏิบัติต่างๆที่จะนำเข้าสู่เป้าหมายที่ต้องการ
- ๔) มีความรู้ในวิชาสรีรวิทยาและจิตวิทยาอย่างน้อยให้ทราบองค์ประกอบต่างๆและการปฏิบัติหน้าที่ขององค์ประกอบเหล่านั้นในกระบวนการเรียนรู้ของบุคคล และถ้าเป็นไปได้ควรมีความรู้ทั่วไปอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะในทางวิทยาศาสตร์ เพื่อรู้จักสภาวะของสิ่งทั้งหลายและมีทัศนคติที่ถูกต้องต่อสิ่งเหล่านั้นอันจะเป็นเครื่องเพิ่มพูนประสิทธิภาพในการสอนให้ได้ผลดียิ่งขึ้น
- ๕) รู้ความแตกต่างระหว่างบุคคลในด้านความโน้มเอียง แนวความสนใจและความถนัดโดยธรรมชาติ
- ๖) รู้ความแตกต่างระหว่างบุคคลในด้านระดับสติปัญญาความสามารถ พัฒนาการด้านต่างๆและความพร้อมที่จะเรียนรู้
- ๗) รู้ปัจจัยต่างๆที่เป็นอุปสรรคถ่วง หรือส่งเสริมเพิ่มพูนผลสำเร็จของการเรียนรู้และการฝึกอบรมในระดับต่างๆ กับรู้จักใช้เทคนิคต่างๆเข้าแก้ไขหรือส่งเสริม นำการเรียนรู้และการฝึกอบรมให้ดำเนินการก้าวหน้าไปด้วยดี
- ๘) รู้ประวัติพื้นเพเดิมและประสบการณ์ในอดีตของผู้เรียน
- ๙) พิจารณาสังเกตดูผู้เรียน ในขณะที่เขามีบทบาทอยู่ในชีวิตจริง ภายในกลุ่มชนหรือสังคม สามารถรู้เท่าทันและเข้าใจพฤติกรรมต่างๆที่เขาแสดงออกในขณะนั้นๆว่า เป็นผู้มีปัญหาหรือไม่อย่างไรมองเห็นสาเหตุแห่งปัญหานั้นและพร้อมที่จะเข้าช่วยเหลือแก้ไขได้ทันที
- ๑๐) รู้จักเข้าใจแจ่มแจ้ง และแน่ใจว่าผลสัมฤทธิ์ที่เป็นจุดหมายนั้นคืออะไรเป็นอะไร และตนเองสามารถกระทำผลสัมฤทธิ์นั้นให้เกิดขึ้นได้ จริงด้วย
- ๒.๓.๒ มหากรุณา หมายถึง ความสงสาร คิดช่วยให้พ้นทุกข์ ใฝ่ใจในอันจะปลดเปลื้องบำบัดความทุกข์ยากเดือดร้อนของปวงสัตว์^{๑๖๓} เป็นคุณสมบัติที่จำเป็นอย่างยิ่งที่ควรมีในผู้สอน ลักษณะของผู้ที่มีความกรุณานั้นมีลักษณะเป็นกัลยาณมิตร ซึ่งหมายถึง เพื่อนที่ดี มิตรผู้มีพระคุณ^{๑๖๔} ผู้มีน้ำใจเอื้อเฟื้อ ผู้หวังดีหวังความเจริญแก่ผู้อื่น ประรณนาดีต่อผู้อื่น เป็นต้น ความเป็นกัลยาณมิตรในกรณีนี้จะมีปรากฏในโลกนี้ทุกแห่งหน ที่กล่าวอย่างนี้คงไม่กล่าวเกินความเป็นจริง ทั้งนี้เพราะผู้หวังดี ผู้ประรณนาดีต่อเพื่อนร่วมโลกมีจำนวนไม่น้อย ที่คอยเป็นกำลังใจต่อผู้เพื่อคนอื่นโดยเฉพาะผู้ยากไร้ เช่น แม่ชีเทเรซา แม่พระของคนยากที่อินเดีย ครูประทีป อึ้งทรงธรรม ฮาตะ แม่พระของคนสลัมคลองเตยที่กรุงเทพมหานคร เป็นต้น ท่านเหล่านี้ก็จัดเป็นกัลยาณมิตรได้เหมือนกันในพุทธศาสนา บุคคลผู้ได้ชื่อว่าเป็นมิตรที่ดีเพราะประกอบด้วยคุณธรรมที่เป็นคุณสมบัติที่ดี ๗ ประการที่เรียกว่า กัลยาณธรรม ๗ ประการ คือ
- ๑) ปิโย น่ารัก ด้วยมีเมตตา เป็นที่สบายจิตสนิทใจ ชวนให้อยากเข้าไปหา
 - ๒) ครุ น่าเคารพ ด้วยความประพฤติหนักแน่น เป็นที่พึ่งอาศัยได้ ให้อภัยอดทน
 - ๓) ภาวนียะ น่าเจริญใจ ด้วยความเป็นผู้ฝึกฝนปรับปรุงตน ควรเอาอย่าง ให้ระลึกและเอ๋ยอ้างด้วยซาบซึ้งภูมิใจ

^{๑๖๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม, (พิมพ์ครั้งที่ ๒๓), (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์), ๒๕๕๘, หน้า ๑๒๔.

^{๑๖๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑.

๔) วัดตา รู้จักพูดให้ได้ผล รู้จักชี้แจงแนะนำ เป็นที่ปรึกษาที่ดี

๕) วรณัฏขโม อดทนต่อถ้อยคำ พร้อมทั้งจะรับฟังคำปรึกษาซักถาม ตลอดจนคำแนะนำ วิพากษ์วิจารณ์

๖) คัมภีร์จะ กลัง กัดตา แกลงเรื่องล้าลึกได้ สามารถอธิบายเรื่องยุ่งยากซับซ้อนให้เข้าใจและสอนให้เรียนรู้เรื่องราวที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป

๗) โน จัฏฐาเน นิโยชเย ไม่ชักนำในอฐาน คือ ไม่ชักจูงไปในทางเสื่อมเสียหรือเรื่องเหลวไหลไม่สมควร๑) ปิโย เป็นที่รัก ชวนให้เข้าไปใกล้สนทนาปรึกษาขอคำแนะนำ๑๖๕

คุณสมบัติของผู้เป็นกัลยาณมิตรตามที่กล่าวไว้ข้างต้น บุคคลผู้มีความสมบัติเช่นนี้ย่อมสมบูรณ์ค่อนข้างหาได้ยาก ยกเว้นพระพุทธเจ้าและพระอริยบุคคลทั้งหลาย ส่วนกัลยาณมิตรที่มีในโลกนี้ไม่สมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติทั้ง ๗ ประการตามหลักกัลยาณธรรม แม้กระนั้นก็ตามก็อาจจะอนุโลมให้เรียกว่ากัลยาณมิตรได้ในความหมายที่ว่า มีความหวังดี ความปรารถนาดี มีน้ำใจเอื้อเฟื้อต่อบุคคลอื่น โดยเฉพาะที่ปรากฏชัดและใกล้ชิดกับสังคมมากที่สุดคือบิดามารดาเป็นกัลยาณมิตรของบุตรธิดา ครูเป็นกัลยาณมิตรของศิษย์พระศาสดาเป็นกัลยาณมิตรของสรรพสัตว์ และเพื่อนเป็นกัลยาณมิตรของเพื่อน เป็นต้น ในที่นี้ขอยกตัวอย่างเพียงบิดามารดาผู้เป็นกัลยาณมิตรของบุตร และพระศาสดาเป็นกัลยาณมิตรของสรรพสัตว์โดยเน้นเฉพาะตามทัศนะของพุทธศาสนาเท่านั้น

๒.๓.๓ มหาอุบาย

หลักทั่วไปในการสอน๑๖๖

ในเรื่องหลักทั่วไปของการสอนนี้ จะขอแบ่งเป็น 3 หมวดคือ ที่เป็นข้อความคำนิ่งต่างๆ เกี่ยวกับเนื้อหาหรือเรื่องที่สอนพวกหนึ่ง เกี่ยวกับตัวผู้เรียนพวกหนึ่ง และที่เกี่ยวกับตัวการสอนเองพวกหนึ่ง และ จะบรรยายเพียงโดยสรุป

ก เกี่ยวกับเนื้อหาหรือเรื่องที่สอน

๑. สอนจากสิ่งที่รู้เห็นเข้าใจง่ายหรือรู้เห็นเข้าใจอยู่แล้ว ไปหาสิ่งที่เห็นเข้าใจได้ยาก หรือยังไม่รู้ไม่เห็นไม่เข้าใจ ตัวอย่างที่เห็นชัดคืออริยสัจ ซึ่งทรงเริ่มสอนจากความทุกข์ความเดือดร้อน ปัญหาชีวิตที่คนมองเห็นและประสบอยู่โดยธรรมดา รู้เห็นประจักษ์ กันอยู่ทุกคนแล้ว ต่อจากนั้นจึงสาวหาเหตุที่ ยากลึกซึ้ง และทางแก้ไขต่อไป

๒. ซ้อนเนื้อหาเรื่องที่ ค่อนข้าง ล้มลุกยากลงไปตามลำดับขั้น และต่อเนื่องกันเป็นสายลงไป อย่างที่เรียกว่าสอนเป็นอนุพุทธานุภาพ ไตรสิกขา พุทธโอวาท ๓ เป็นต้น

๓. ถ้าสิ่งที่สอนเป็นสิ่งที่แสดงได้ ก็สอนด้วยของจริง ให้ผู้เรียนได้ดูได้เห็นได้ฟังเองอย่าง ที่เรียกว่าประสบการณ์ตรง เช่น ส่งสอนพระนันทะ ที่คิดถึงคู่รักคนงาม ด้วยการทรงพาไปชมนางฟ้า นางอัปสรเทพธิดาให้เห็นกับตา เรื่องอาจารย์ทศปาโมกข์ ให้หมอชีวกทดสอบตนเอง เรื่องนามสัทธัตถะชาดก หรืออย่างที่ทำให้พระเพ็งดูความเปลี่ยนแปลงของดอกบัว เป็นต้น

^{๑๖๕} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๓๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑), หน้า ๒๗๖-๒๗๗.

^{๑๖๖} คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พุทธวิธีการสอน, (พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๓๓-๔๙.

๔. สอนตรงเนื้อหาของเรื่อง คุณอยู่ในเรื่อง มีจุดไม่่วนไม่ ไขว้เขว ไม่ออกนอกเรื่อง

๕. สอนมีเหตุผล กรองตามเห็นจริงได้ อย่างที่เรียกว่า สนิทาน

๖. สอนท่านที่จำเป็นพอดีสำหรับให้เกิดความเข้าใจ ให้การเรียนรู้ได้ผลไม่ใช่สอนเท่าที่ตนรู้ หรือสอนแสดงภูมิว่าผู้สอนมีความรู้มาก

“เหมือนอย่างพระพุทธเจ้า เมื่อประทับอยู่ในป่าประดู่ลายใกล้เมืองโกสัมพี ได้ส่งหิบบิโหม่ประดู่ลายเล็กน้อยใส่ กำพระหัตถ์ แล้วกลับถามภิกษุทั้งหลายว่า บิโหม่ประดู่ลายในพระหัตถ์ กลับในป่า ไหนจะมากกว่ากัน ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่าในป่ามากกว่าจึงตะกร้า สิ่งที่พระองค์สอนน้อยเหมือนบิโหม่ประดู่ลายในพระหัตถ์ และปิดแสดงเหตุผลในการที่มีได้ทรงสอนทั้งหมดเท่าที่ ตรัสรู้ ว่า เพราะสิ่งเหล่านั้นไม่เป็นประโยชน์ มิใช่หลักการดำเนินชีวิตอันประเสริฐ ไปช่วยให้เกิดความรู้ถูกต้อง ที่จะนำไปสู่จุดหมายคือพระนิพพานได้”

๗. สอนสิ่งที่มีความหมาย ควรที่เขาคจะเรียนรู้และเข้าใจ เป็นประโยชน์แก่ ตัวเขาเอง ยางพุทธพจน์ที่ว่า พระองค์ทรงมีพระเมตตา หวังประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย จึงตรัสพระวาจาตามหลัก ๖ ประการคือ

๑) คำพูดที่ไม่จริงไม่ถูกต้องไม่เป็นประโยชน์ ไม่เป็นที่รักที่พอใจของผู้อื่นไม่ตรัส

๒) คำพูดที่จริง ถูกต้อง แต่ไม่เป็นประโยชน์ไม่เป็นที่รักที่พอใจของผู้อื่นไม่ตรัส

๓) คำพูดที่จริงถูกต้องเป็นประโยชน์ไม่เป็นที่รักที่พอใจของผู้อื่นนวดการตรัส

๔) คำพูดที่ไม่จริงไม่ถูกต้องไม่เป็นประโยชน์ถึงเป็นที่รักที่พอใจของผู้อื่นไม่ตรัส ถ้าคำพูดที่จริงถูกต้องแต่ไม่เป็นประโยชน์ถึงเป็นที่รักที่พอใจของผู้อื่นไม่ตรัส

๕) คำพูดที่จริงถูกต้อง ต่อไม่เป็นประโยชน์ถึงเป็นที่รักที่พอใจของผู้อื่นไม่ตรัส

๖) คำพูดที่จริงถูกต้องเป็นประโยชน์เป็นที่รักที่พอใจของคนอื่นเลือกการตรัส ลักษณะของพระพุทธเจ้าในเรื่องนี้คือทรงเป็นกาลวาที สัจจวาที ภูตวันที อัถลวาที ธรรมวาทีวินยวาที

ข เกี่ยวกับตัวผู้เรียน

๑. รู้คำนึงถึงและสอนให้เหมาะสมตามความแตกต่างระหว่างบุคคล ยางในทศพลญาณข้อ ๕ และข้อ ๖ ที่อธิบายมาแล้ว เช่นคำนึงถึงจิต ๖ อันได้แก่ รากจิต โทสจิต โมหจิต สัทธจิต พุทธิจิต และวิตกจิต และรู้ลำดับความสามารถของบุคคล อย่างที่พระพุทธเจ้าได้ทรงพิจารณาเมื่อก่อนเสด็จออกประกาศพระศาสนาว่า

เหล่าสัตว์ที่มีพหุในดวงตาน้อยก็มี ที่มีกิเลสในดวงตามากก็มี ที่มีอินทรีย์แก่กล้าก็มี ที่มีอินทรีย์อ่อนก็มี ที่มีอาการดีก็มี ที่มีอาการทรามก็มี ที่จะสอนให้รู้ได้ง่ายก็มี ที่จะสอนให้รู้ได้ยากก็มี บางพวกที่ตะหนักถึงโทษภัยในโลกอยู่ก็มี ทั้งนี้อุปมาเหมือนดังในกออุบล กอประทุม หรือ บุนนทริก

ต่อจากนั้นได้ทรงยกบัว ๓ เหล่าขึ้นมาเปรียบในที่นี้จะนำ ไปเทียบกับบุคคล ๔ ประเภทที่พระองค์ตรัสไว้ในที่อื่นดังนี้

ก. บุคคลผู้รู้เข้าใจได้ฉับพลันแต่พอยกหัวก็ขึ้น แสดงเท่านั้นเรียกว่า อุกมฺมิตฺตญฺญ เทียบกับบัวพันทน้ำ แต่พอรับสัมผัสมีตวันก็จะบานวันนั้น

ข. บุคคลผู้สามารถรู้เข้าใจได้ ต่อเมื่อท่านอธิบายความพิสดารออกไปเรียกว่า วิปจิตฺตญฺญ เทียบกับบัวปริ่มน้ำจะบานต่อวันรุ่งขึ้น

ค. บุคคลที่พอจะหาทางคอยชี้แจงแนะนำใช้วิธีการยกเยื้องให้เข้าใจได้ต่อไป เรียกว่า ไนยะ เทียบกับบัวงามใต้พื้นน้ำจะบานในวันต่อไป

ง. บุคคลผู้แก้ปัญหา ดูดวงตามืดมิด ยังไม่อาจให้บรรลุลักษณะได้ในชาตินี้เรียกว่า ปทปรมะ เทียบกับบัวงามใต้น้ำน่าจะเป็นภักษาแห่งปลาและเต่า

๒. ปรับวิธีสอนผ่อนให้เหมาะสมกับบุคคล แม้สอนเรื่องเดียวกัน แต่ต่างบุคคล อาจใช้ต่างวิธีสอนนี้เกี่ยวข้องต่อเนื่องมาจากข้อที่ ๑

๓. นอกจากคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างบุคคลแล้ว ผู้สอนยังจะต้องคำนึงถึงความพร้อม ความสุขขอม ความแสร้งแห่งอินทรีย์หรือ ญาณ ที่บาลีเรียกว่า ปริปากะ ของผู้เรียนแต่ละบุคคลเป็นรายๆ ไปด้วย ว่าในแต่ละคราวหรือเมื่อถึงเวลานั้นๆ เขาควรจะได้เรียนอะไร และเปลี่ยนได้แค่ไหนเพียงไร หรือว่าสิ่งที่ต้องการให้เขารู้นั้น ควรให้เขาเรียนได้หรือยัง เรื่องนี้จะเห็นได้ชัดในพุทธวิธีสอน ว่าพระพุทธรองค์ลอยพิจารณา ปริปากะ ของบุคคล เช่น คราวหนึ่งพระพุทธเจ้าประทับหลีกเร้นอยู่ในที่สงัด ทรงดำริว่า

ธรรมเครื่องบ่มวิมุตติของราหุลสูงงอมดีแล้ว ถ้ากระไรเราพึงช่วยชักนำเธอในการ กำจัดอาสวะ ให้ยิ่งขึ้นไปอีกดังนี้

ครั้งเมื่อเสด็จไปบิณฑบาตเสวยเสร็จแล้ว จึงตัดชวนพระราหุลให้โดยเสด็จไปพักผ่อนกลางวันในป่าอันธวัน เมื่อถึงโคนไม้แห่งหนึ่งก็ได้ประทับนั่งลงและทรงสอนทำด้วยวิธีสนทนาวันนั้น พระราหุล ก็ได้ประทับนั่งลงและทรงสอนธรรมด้วยวิธีสนทนา วันนั้นพระราหุลก็ได้บรรลุอรหัตผล

อีกเรื่องหนึ่ง เมื่อคราวประทับอยู่ ๒ องค์ พระเมฆิยะ ณ จาลิกบรรพต พระเมฆิยะ ทูลลาไปบิณฑบาตในหมู่บ้านชันทูคาม ระหว่างทางกลับจากบิณฑบาตมาถึงฝั่งลำน้ำจิมิกาหา ท่านได้เห็นสถานที่ในป่าอัมพวันหน้ารินรมย์ เกิดความคิดว่าเป็นสถานที่เหมาะแก่การบำเพ็ญเพียร กำลังกลับถึงจาลิกบรรพต จึงเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้ากราบทูลขออนุญาตลาไปบำเพ็ญเพียรณป่าริมฝั่งน้ำนั้น

“พระพุทธองค์ทรงทราบ ว่า ญาณของพระเมฆิยะ ยังไม่สูงงอมพอที่จะไปบำเพ็ญเพียรอยู่ผู้เดียว สำเร็จก้าวหน้าขึ้นไปได้ แต่ก็ภิกษุรูปอื่นมาเสียก่อน”

การที่ตรัสดังนี้ ก็เพื่อให้รู้สึว่าพระองค์มีพระทัย เยื่อใย เมตตาต่อพระเมฆิยะ อยู่เป็นแรงคอยโน้มน้าว เมื่อพระเมฆิยะมีเหตุขัดข้องอะไรขึ้น จะได้กลับมาเฝ้าพระองค์ หลังพระเมฆิยะทูลคะยั้นคะยอ พระองค์ก็ทรงอนุญาตช่วยพระเมฆิยะเมื่อไปอยู่ที่ตลาดอัมพวันผู้เดียวแล้ว ต่อมาก็เกิดมือกุศลวิตกขึ้น เพราะญาณของตนยังไม่แก่กล้าสูงงอม ไม่สามารถแก้ไขได้ จึงกลับมาเฝ้าพระพุทธเจ้าและกราบทูลให้ทรงทราบ พระองค์จึงตรัสสอน เรื่องธรรม ๕ อย่าง ที่ช่วยให้เกิดปริปากะแก่เจโตวิมุตติ ที่ยังไม่แก่กล้า ธรรมเรานี้คือ ความมีกัลยาณมิตร ๑ ความมีศีล ๑ การมีโอกาสได้ยินได้ฟัง ได้ร่วมสนทนาอย่างสะดวกสบายในเรื่องต่างๆ ที่ช่วยชำระจิตใจให้ปลอดโปร่งผ่องใส เช่น เรื่องความเพียร ศีลสมาธิปัญญา วิมุตติ เป็นต้น ๑ การบำเพ็ญเพียรสร้างกุศลทำอย่างหนักแน่นจริงจัง ๑ และความมีปัญญา ๑

เป็นอันว่าขณะนั้นพระเมฆิยะยัง ไม่มีปริปากะ ยังไม่พร้อมที่จะออกไปบำเพ็ญเพียรผู้เดียว อย่างที่ตนประสงค์ ยังต้องพึ่งพาอาศัยกัลยาณมิตรอยู่

๔. สอนโดยให้ผู้เรียนลงมือทำด้วยตนเอง ซึ่งจะช่วยให้เกิดความรู้ความเข้าใจชัดเจนแม่นยำ และได้ผลจริงเช่นทรงสอนพระจุฬปันถก ผู้เฝ้าเขตด้วยการให้น้ำผ้าขาวไปลูบคลำเป็นต้น

๕. การสอนดำเนินไปในรูปที่ให้ผู้รู้สึกว่าผู้เรียนกับผู้สอนมีบทบาทร่วมกัน ในการแสวงหาความจริง ให้มีการแสดงความคิดเห็นโต้ตอบเสรี เป็นข้อสำคัญในวิธีการแห่งปัญญา ซึ่งต้องการอิสรภาพในทางความคิด และโดยวิธีนี้เมื่อเข้าถึงความจริง ผู้เรียนก็จะรู้สึกว่าตนได้มองเห็นความจริงด้วยตัวเอง มีความชัดเจนมั่นใจ หลักนี้พระพุทธเจ้าทรงใช้เป็นประจำและมักมาในรูปการถามตอบซึ่งอาจแยกลักษณะการสอนแบบนี้ได้เป็น

ก. รอให้ผู้เรียนแสดงความคิดเห็นของตนเองออกมา ใช้ข้อคิดให้แก่เขา ส่งเสริมให้เขาคิด และให้ผู้เรียนเป็นผู้วินิจฉัยความรู้ที่ตนเอง ผู้สอนเป็นเพียงผู้นำชี้ช่องทางเข้าสู่ความรู้ ในการนี้ผู้สอนมักเป็นผู้ถามปัญหาแทนที่จะเป็นผู้ตอบ

ข. มีการแสดงความคิดเห็นโต้ตอบเสรี แต่มุ่งหาความรู้ ไม่ใช่มุ่งแสดงภูมิหรือข่มกัน

๖. เอาใจใส่บุคคลที่ควรได้รับความสนใจพิเศษเป็นรายรายไปตามความแก่กาลเทศะและเหตุการณ์เช่น ชาวนาคนหนึ่งตั้งใจไว้แต่กลางคืนว่าจะไปฟังพระพุทธเจ้าเทศนา บังเอิญว้าวายไปตามได้แล้วรีบมา แต่กว่าจะได้ก็ช้ามาก คิดว่าทันฟังท้ายหน่อยก็ยังดี ไปถึงวัดป่ากุดหว้า พระพุทธเจ้ายังทรงประทับรอย่นั่งๆ ไม่รวมแสดง ยิ่งกว่านั้นยังให้จัดอาหารให้เขารับประทานจนอิ่มสบาย แล้วจึงทรงเริ่มแสดงธรรม หรือ เรื่องเด็กหญิงชาวบ้านลูกช่างทุกคนหนึ่ง อยากฟังธรรม แต่มีงานม่วนกรอด้ายแรงอยู่ เมื่อทำเสร็จจึงเดินจากบ้านเอาม้วนด้ายไปส่งบิดาที่โรงการโรงธรรมก็แวะหน่อยหนึ่ง นั่งอยู่แถวหลังสุดของที่ประชุม พระพุทธองค์ก็ทรงเอาพระทัยใส่ หันไปรับสั่งให้เข้าไปนั่งใกล้ๆ ทักทายปราศรัย และสนทนาให้เกียติ ให้เด็กนั้นผู้แสดงความเห็นในที่ประชุม และทรงเทศนาให้เด็กนั้นได้รับประโยชน์จากการมาฟังธรรม

๗. ช่วยเหลือเอาใจใส่คนที่ด้อยที่มีปัญหาเช่นเรื่องพระจุฬปณิกที่กล่าวแล้วเป็นต้น

ค. เกี่ยวกับตัวการสอน

๑. ในการสอนนั้นการเริ่มต้นเป็นจุดสำคัญมากอย่างหนึ่งการเริ่มต้นที่ดีมีส่วนช่วยให้การสอนสำเร็จผลดีเป็นอย่างมากอย่างน้อยก็เป็นเครื่อง ดึงความสนใจ แนะนำเข้าสู่เนื้อหาได้ พระพุทธเจ้าทรงมีวิธีเริ่มต้นที่น่าสนใจมาก โดยปกติพระองค์จะไม่ทรงเริ่มสอนด้วยการเข้าสู่เนื้อธรรมทีเดียว แต่จะทรงเริ่มสนทนากับผู้ทรงพบหรือผู้มาเฝ้า ด้วยเรื่องที่เขารู้จักเข้าใจดีหรือสนใจอยู่ เช่นเมื่อส่งสนทนากับควาญช้าง ก็ส่งเริ่มสนทนาด้วยวิธีฝึกช้าง พบชาวนาก็สนทนาเรื่องการทำนา พบพราหมณ์ก็สนทนาเรื่องไตรเพท รู้เรื่องธรรมของพราหมณ์

บางทีก็ทรงชี้จุดสนใจ รู้เหมือนสะกิดให้สะดุ้งเป็นการปลุกเร้าความสนใจ เช่น เมื่อเทศน์โปรดขุณฺโณผู้บูชไฟ ส่งรูปต้นด้วยคำว่า อะไรๆ ร้อนลูกเป็นไฟหมดแล้ว ต่อจากนั้นจึงถามและอธิบายต่อไปว่าอะไรร้อน อะไรลูกป็นไฟ นำเข้าสู่ธรรม บางทีก็ใช้เรื่องที่เขาสนใจ หรือที่เขารู้นั่นเองเป็นข้อสนทนาไปโดยตลอด แต่แซ่ความหมายทางธรรมเข้าไว้ให้

๒. สร้างบรรยากาศในการสอนให้ปลอดโปร่ง เพลิดเพลินไม่ให้ตึงเครียด ไม่ให้เกิดความอึดอัดใจ และให้เกียติแก่ผู้เรียน ให้เขามีความภูมิใจในตัว เช่น เมื่อพราหมณ์โสณทัณฑะกับคณะไปเฝ้าต้นโสณทัณฑะ ครุ่นคิดวิตกอยู่ในใจว่า

“ถ้าเราถามปัญหาออกไป หากพระองค์ตรัสว่าพราหมณ์ ปัญหาข้อนี้ท่านไม่ควรถามอย่างนี้ ที่ประชุมก็จะหมิ่นเราได้”

ถ้าพระสมณโคตมจะตรัสถามปัญหาเรา ถ้าเราตอบไม่ถูกพระทัย ภาพพระองค์ตรัสว่า พราหมณ์ ปัญหาข้อนี้ท่านไม่ควรตอบอย่างนี้ที่ถูกควรแก้อย่างนี้ที่ประชุมก็จะกินเราได้ ถ้ากะไร ขอให้สมณโคตมถามปัญหาเราในเรื่องไตรเพท อันเป็นคำสอนของอาจารย์เราเถิด เราจะตอบให้ถูกพระทัยทีเดียว

พระพุทธเจ้าทรงไทยใจพราหมณ์ได้ทรงดำริว่า “โสณทัณฑะนี้ลำบากใจอยู่ถ้ากระไรเรา พึงถามปัญหาเขาเรื่องไตรเพท อันเป็นคำสอนของอาจารย์ฝ่ายเขาเองเถอ”

การตอบคำถามถึงคุณสมบัติของพราหมณ์ทำให้พราหมณ์นั้นสบายใจ และรู้สึกภูมิใจที่จะสนทนาต่อไปในเรื่องซึ่ง เขาเอง ถือว่าเขารู้ชำนาญอยู่เป็นพิเศษและพระองค์ก็ทรงสามารถชักนำพราหมณ์นั้นเข้าสู่ธรรมของพระองค์ได้ ด้วยการคอยทรงเลือกป้อน คำถามต่างๆกะพราหมณ์นั้นแล้วคอยสนับสนุนคำตอบของเขา ป้อนเข้าสู่แนวที่พระองค์ทรงประสงค์ ในทำนองเดียวกัน เมื่อพบนิโครธปริพาชก ก็ทรงเปิดโอกาสเชิญให้เขาถามพระองค์ด้วยปัญหาเกี่ยวกับลัทธิฝ่ายเขาทีเดียว

๓. สอนมุ่งเนื้อหา มุ่งให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสิ่งที่สอนเป็นสำคัญ ไม่กระทบตนและผู้อื่น ไปมุ่งยกตนไม่มุ่งเสียตีสักใครๆ แหวนเมื่อมีผู้มาทูลถามเรื่องคำสอนของเจ้าลัทธิต่างๆ ว่าของใครคนใดผิดคนใดถูก พระองค์ก็จะไม่ทรงตัดสินแต่จะทรงแสดงหลักธรรมให้เขาฟังคือให้เขาคิดพิจารณาตัดสินใจด้วยตนเอง

ยกตัวอย่างเช่นคราวหนึ่ง พราหมณ์ 2 คน เข้าไปเฝ้าทูลถามว่า ท่านปุณณะกัสสปะ เจ้าลัทธิหนึ่ง กับท่านนิคนถนาฏบุตร อีกเจ้าลัทธิหนึ่ง ต่างก็บัญญัติว่าตนเป็นผู้ที่รู้ที่สุดด้วยกัน วาทะเป็นปฏิปักษ์กัน ใครจริงใครเท็จพระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า

“อย่าเลยทำก็ทั้งสองนี้ต่างพูดอวดรู้มีวาทะเป็นปฏิปักษ์กันนั้นใครจะจริงใครจะเท็จ พักไว้เถิด เราจะแสดงธรรมให้ท่านทั้งสองฟังขอให้ท่านตั้งใจฟังเถิด”

เรื่องเช่นนี้มีปรากฏหลายแห่งในพระไตรปิฎก แม้นเมื่อแสดงธรรมตามปกติในที่ประชุมสาวกก็ไม่ทรงยกยอและ ไม่ทรงรุกรานที่ประชุม ทรงชี้แจงให้รู้เข้าใจชัดเจนไปตามธรรม

๔. สอนโดยความเคารพคือตั้งใจสอน ด้วยความรู้สึกว่าเป็นเรื่องจริงจึงมีคุณค่ามองเห็นความสำคัญของผู้เรียนและของงาน สั่งสอนนั้น ไม่ใช่สักแต่ว่าทำ หรือเห็นผู้เรียนโง่เขลา หรือเห็นเป็นชั้นต่ำๆ อย่างพระพุทธจริยาที่ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ถ้าแม้นตถาคตจะแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตย่อมแสดงโดยเคารพ ไม่แสดงโดยไม่เคารพ ถ้าแม้นจะแสดงแก่ภิกษุณี และอุบาสกอุบาสิกา แก่ปุถุชนทั้งหลายโดยที่สุดแม้แก่คนขอทานและพราหมณ์ ก็ย่อมแสดงโดยเคารพหาแสดงโดยขาดความเคารพไม่”

๕. ใช้ภาษาสุภาพนุ่มนวล ไม่หยาบคาย ชวนให้สบายใจสละสลวยเข้าใจง่ายอย่างที่ว่า

“พระสมณโคตมมีพระดำรัสไพเราะรู้จักตัดไฟคำใดดังงามมีพระวาจาสุภาพสละสลวยไม่มีโทษยังผู้ฟังให้เข้าใจเนื้อความได้ชัดเจน”

ก่อนจบตอนนี้ขอนำพุทธพจน์แห่งหนึ่งที่ตักสอนพระภิกษุผู้แสดงธรรมเรียกกันว่าองค์แห่งพระธรรมกถึกมาแสดงไว้ดังนี้

อานนท์ ผู้แสดงธรรมแก่คนอื่น เพิ่งตั้งธรรม ๕ อย่างไว้ในใจคือ

๑) เราจะกล่าวชี้แจงไปตามลำดับ

๒) เราจะกล่าวชี้แจงยกเหตุผลมาแสดงให้เข้าใจ

- ๓) เราจะแสดงด้วยอาศัยเมตตา
- ๔) เราจะไม่แสดงด้วยเห็นแก่อำภิส
- ๕) เราจะแสดงไปโดยไม่กระทบตนและผู้อื่น

ลีลาการสอน

เมื่อมองกว้างกว้างการสอนของพระพุทธเจ้าแต่ละครั้ง จะดำเนินไปจนถึงผลสำเร็จโดยมีคุณลักษณะซึ่งเรียกได้ว่าเป็นลีลาการสอน ๔ อย่างดังนี้

- ๑) สันทติสนา อธิบายให้เห็นชัดเจนแจ่มแจ้งเหมือนจูงมือไปดูเห็นกับตา
- ๒) สมาทปนา จูงใจให้เห็นจริงด้วย ชวนให้คล้อยตามจนต้องยอมรับและนำไปปฏิบัติ
- ๓) สมุตเตชนา เร้าใจให้แกวกล้า บังเกิดกำลังใจ ปลุกให้มีอุตสาหะ แข็งขัน มั่นใจว่าจะทำให้สำเร็จได้ ไม่หวั่นระย่อ ต่อความเหนื่อยยาก
- ๔) สัมปหังสนา ชโลมใจ ให้เข้มแข็ง ราเริงเบิกบาน ฟังไม่เบื่อ และเปี่ยมด้วยความหวัง เพราะมองเห็นคุณประโยชน์ที่จะได้รับการปฏิบัติ

อาจจะเป็นคำสั้นๆว่าแจ่มแจ้ง จูงใจ หาญกล้าหรือชี้ชัดเชิญชวน คึกคัก เบิกบาน

วิธีสอนแบบต่างๆ

วิธีสอนของพระพุทธเจ้ามีหลายแบบหลายอย่างที่น่าสังเกตหรือพบบ่อยคงจะได้แก่วิธีต่อไปนี้

๑. แบบสากัจฉาหรือสนทนา วิธีนี้น่าจะเป็นวิธีที่ทรงใช้บ่อยไม่น้อยกว่าวิธีใดๆ โดยเฉพาะในเมื่อผู้มาเฝ้าหรือทรงภพนั้นยังไม่ได้เริ่มเสศฐิธาในพระศาสนายังไม่รู้ไม่เข้าใจหลักธรรม

ในการสนทนาพระพุทธเจ้ามักจะทรงเป็นฝ่ายถามนำคู่สนทนาเข้าสู่ความเข้าใจธรรมและความเลื่อมใสศรัทธาในที่สุด แม้ในหมู่พระสาวกพระองค์ก็ทรงใช้วิธีนี้ไม่น้อยและทรงส่งเสริมให้สาวกสนทนาธรรมกัน ยามมงคลสูตรว่า กาเรณธรรมะ สากัณณา เอตัมมังคะละมุตตะมัง การสนทนาธรรมตามกาลเป็นมงคลอันอุดมดังนี้

๒. แบบบรรยาย วิธีการสอนแบบนี้น่าจะทรงใช้ในที่ประชุมใหญ่ในการแสดงธรรมประจำวันซึ่งมีประชาชนหรือพระสงฆ์จำนวนมากและส่วนมากเป็นผู้ที่พื้นความรู้ความเข้าใจ กับมีความเลื่อมใสศรัทธาอยู่แล้ว มาฟังเพื่อหาความรู้ความเข้าใจเพิ่มเติมและหาความสงบสุขทางจิตใจ นับได้ว่าเป็นคนประเภท และระดับใกล้เคียงกันพอจะใช้วิธีบรรยายอันเป็นแบบกว้างๆได้

ลักษณะพิเศษของพุทธวิธีสอนแบบนี้ที่พบในคัมภีร์บอกว่าทุกคนที่ฟังพระองค์แสดงธรรมอยู่ในที่ประชุมนั้นแต่ละคนรู้สึกว่พระพุทธเจ้า ตรัสอยู่กับตนเองโดยเฉพาะ ซึ่งนับว่าเป็นความสามารถอัศจรรย์อีกอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า

๓. แบบตอบปัญหา ผู้ที่มาถามปัญหานั้นนอกจากผู้ที่มีความสงสัยข้องใจในข้อธรรมต่างๆ แล้ว โดยมากเป็นผู้บถลัทธิศาสนาอื่น บ้างก็มาถามเพื่อต้องการรู้คำสอนทางฝ่ายพุทธศาสนา หรือเทียบเคียงกับคำสอนในลัทธิของตน บ้างก็มาถามเพื่อลองภูมิ ต่างก็เตรียมมาถามเพื่อคมปรามให้จนหรือให้ได้รับความอับอาย

ในการตอบพระพุทธองค์ทรงสอนให้พิจารณาคุณลักษณะของปัญหาและใช้วิธีตอบให้เหมาะสมใน สังคีตสูตร การแยกประเภทปัญหาไว้ตามลักษณะวิธีต่อเป็น ๔ อย่างคือ

๑. เอกังสพยากรณ์ปัญหา ปัญหาที่พึงตอบตรงไปตรงมาตายตัว พระอรรถกถาจารย์ ยกตัวอย่างข้าง ถามว่าจักขุเป็นอนิจจังหรือ จึงตอบตรงไปได้ทีเดียวว่า ถูกแล้ว

๒. ปฏิปุจฉาพยากรณ์ปัญหา ปัญหาที่พึงย้อนถามแล้วจึงแก้ ท่านยกตัวอย่างเช่นเขาถามว่า โสตะก็เหมือนจักขุ หรือ พึงย้อนถามก่อนว่า ที่ถามนั้นหมายถึงข้อใด ถ้าเขาว่าในแง่เป็นเรื่องมองเห็นจึงตอบว่าไม่เหมือน ถ้าเขาว่าในแง่อนิจจัง จึงควรตอบรับว่าเหมือน

๓. วิภังชพยากรณ์ปัญหา ปัญหาที่จะต้องแยกแยะตอบเช่นเมื่อเขาถามว่า สิ่งที่เป็นอนิจจัง ได้แก่ จักขุใช้ไหม เพ็งจำแนกความออกแยกแยะตอบว่า ไม่จำเพาะจักขุเท่านั้น โสตะ ฆานะ ฯลฯ ก็เป็นอนิจจัง หรือปัญหาว่าพระตถาคตตรัสวาจาซึ่งไม่เป็นที่รักที่ชอบใจของคนอื่น ใหม?

ก็ต้องแยกตอบตามหลัก การตรัสวาจา ๖ หรือปัญหาว่าพระพุทธเจ้าทรงติเตียนกระษัตริย์ทั้งหมดจริงหรือ ก็ต้องแยกตอบว่าชนิดใดติเตียนชนิดใดไม่ติเตียนดังนี้ เป็นต้น

๔. ฐปณียปัญหา ปัญหาที่พึงยับยั้งเสีย ได้แก่ ปัญหาที่ถามนอกเรื่องไร้ประโยชน์อันจะเป็นเหตุให้แขวะยึดเยื้อสิ้นเปลืองเวลาเปล่าจึงยับยั้งเสียแล้วชักนำผู้ถามกลับเข้าสู่แนวหรือเรื่องที่ประสงค์ต่อไป

ท่านยกตัวอย่างเมื่อถามว่าชีวะอันใดสรีระอันใดนั้นหรือ? อย่างนี้เป็นคำถามประเภทถึงความจริง ซึ่งถึงอธิบายอย่างไรผู้ถามก็ไม่อาจเข้าใจหรือพบข้อยุติเพราะไม่อยู่ในฐานะที่เขาจะเข้าใจได้ พิสูจน์ไม่ได้ทั้งไม่เกิดประโยชน์อะไรแก่เขาด้วย

นอกจากนี้ท่านยังสอนให้คำนึงถึงเหตุแห่งการถามปัญหาด้วย ในเรื่องนี้ พระสารีบุตรอัครสาวกเคยแสดงเหตุแห่งการถาม ปัญหาไว้ว่า

บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งย่อมถามปัญหากับผู้อื่นด้วยเหตุ อย่างใดอย่างหนึ่งหรือทุกอย่างคือ

๑) บางคนย่อมถามปัญหาเพราะความโง่เขลาเพราะความไม่เข้าใจ

๒) บางคนมีความปรารถนาถามเกิดความอยากรู้จึงถามปัญหา

๓) บางคนย่อมถามปัญหาวัยต้องการหน้า

๖ กลวิธี และอุบายประกอบการสอน

๑) การยกอุทาหรณ์ และการเล่านิทานประกอบ การยกตัวอย่างประกอบคำอธิบาย และการเล่านิทานประกอบการสอน ช่วยให้เข้าใจความได้ง่ายและชัดเจน ช่วยให้จำแนกเห็นจริงและเกิดความเพลิดเพลินทำให้การเรียนการสอนมีรสยิ่งขึ้น ตัวอย่างเช่น เมื่อจะอธิบายให้เห็นว่าคนมีความปรารถนาดีอยากช่วยทำประโยชน์แต่หากขาดปัญญา ตอบกลับทำลายประโยชน์เสียก็ได้ ก็เล่านิทานชาดกเรื่องลิงเฝ้าสวนหรือคนขายเหล้า เป็นต้น พระพุทธเจ้าทรงใช้อุทาหรณ์และนิทานประกอบการสอนมากมายเพียงใดจะเห็นได้จากการที่ในคัมภีร์ต่างๆมีอุทาหรณ์และนิทานปรากฏอยู่ทั่วไปเฉพาะคัมภีร์ชาดกอย่างเดียวก็มีนิทานชาดกถึง ๕๔๗ เรื่อง

๒) การเปรียบเทียบด้วยข้ออุปมา คำอุปมาช่วยให้เรื่องที่ลึกซึ้ง เข้าใจยาก ปรากฏความเด่นชัดออกมา และเข้าใจง่ายขึ้นโดยเฉพาะมักใช้ในการอธิบายสิ่งที่เป็นนามธรรม เปรียบเทียบให้เห็นชัดด้วยสิ่งที่เป็นรูปธรรม หรือแม้เปรียบเทียบเรื่องที่เป็นรูปธรรม ด้วยก็อุปมาแบบรูปธรรมก็ช่วยให้เนื้อความหนักแน่นเข้า เช่น ภูเขาศิลาขรุขระเป็นแท่งที่บ่มไม่หวั่นไหวด้วยลมแรงฉันใดบัณฑิตทั้งหลายย่อมไม่หวั่นไหวเพราะค่านินทาและสรรเสริญฉันนั้น คนผู้เรียนรู้รู้อย่างมั่นคงเหมือนโคถึกเนื้อของเขาเจริญขึ้นแต่ปัญญาหาเจริญไม่ เมื่อพระอาทิตย์อุทัยมีแสงเงินแสงทองปรากฏขึ้นเป็นนิมิต

มาก่อนฉันใดความมีกัลยาณมิตรก็เป็นเบื้องต้นเป็นนิमितหมายแห่งการบังเกิดขึ้นของโพชนงค์ ๗ ฉะนั้น การใช้อุปมานี้น่าจะเป็นคนวิธีประกอบการสอนที่พระพุทธเจ้า องค์ทรงใช้มากที่สุดมากกว่ากลวิธีอื่นใด

๓) การใช้อุปกรณ์การสอน ในสมัยพุทธกาล ย่อมไม่มีอุปกรณ์การสอนชนิดต่างๆ ที่จัดทำขึ้นไว้เพื่อการสอนโดยเฉพาะเหมือนสมัยปัจจุบันเพราะยังไม่มีการจัดการศึกษาเป็นระบบขึ้น มาอย่างแพร่หลายกว้างขวาง หากจะใช้อุปกรณ์บ้างก็คงต้องอาศัยวัตถุสิ่งของที่มีในธรรมชาติหรือเครื่องใช้ต่างๆ ที่ผู้คนใช้กันอยู่ อีกประการหนึ่งคำสอนของพระพุทธเจ้าที่มีบันทึกไว้ ก็มักเป็นคำสอนที่ตัดแก่ผู้ใหญ่ และเป็นเรื่องเกี่ยวกับหลักธรรม ทั้งสอนเคลื่อนที่ไปในดินแดนแคว้นต่างๆ อย่างอิสระชนิดที่ผู้สอนไม่มีทรัพย์สินสมบัติติดตัว ด้วยเหตุนี้ความจำเป็นที่จะใช้อุปกรณ์จึงมีน้อยและโอกาสที่จะอาศัยอุปกรณ์ก็เป็นไปได้ยาก จึงปรากฏว่าคำสอนในแง่อุปมา มี ตัวอย่างการที่พระพุทธเจ้าทรงใช้อุปกรณ์การสอนในกรณีสอนผู้เรียนที่อายุน้อยๆ ซึ่งเข้าใจจากวัตถุได้ง่ายกว่านามธรรมโดยทรงใช้เครื่องใช้ที่มีอยู่ จึงปรากฏเรื่องที่พระองค์ทรงสอนสามเณรราหุลเมื่ออายุ ๗ ขวบว่า

วันหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมา ณ ที่อยู่ของสามเณรราหุลสามเณรมองเห็นแล้ว ก็ปลาดอาสนะ และจัดน้ำล้างพระบาทไว้ พระผู้มีพระภาคล้างพระบาทแล้วทรงเหลือน้ำไว้ในพานชนะหน้อยหนึ่ง เมื่อสามเณรถวายบังคมนั่งเรียบร้อยแล้ว พระองค์ได้ตรัสถามว่า ราหุลเธอเห็นน้ำที่เหลือน้อยหน้อยหนึ่งในภาชนะนี้หรือไม่ สามเณรราหุลทูลว่า เห็นจึงตรัสว่า คนที่พูดเท็จทั้งที่รู้อยู่ก็มีคุณธรรมของสมณะเหลือน้อยเหมือนอย่างนั้น เสร็จแล้วส่งเท้านั้นเสียดัดถามว่า เธอเห็นเราเท้าน้อยหน้อยนั้นทิ้งไปแล้วไหม สามเณรทูลว่า เห็น ตั๋วว่า “คนที่ไม่มีความละอายในการกล่าวเท็จทั้งที่รู้อยู่ ก็เป็นผู้ที่คุณธรรมของสมณะออกทิ้งเสียเหมือนอย่างนั้น”

๔) การทำเป็นตัวอย่างวิธีสอนที่ดีที่สุดอย่างหนึ่งโดยเฉพาะในทางจริยธรรม คือการทำเป็นตัวอย่างซึ่งเป็นการสอนแบบไม่ต้องกล่าวสอน เป็นทำนองการสาธิตให้ดูแต่ที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำนั้นเป็นไปในลักษณะที่ทรงเป็นผู้นำที่ดี การสอนโดยทำเป็นตัวอย่าง คือพระจริยวัตรอันดีงามที่เป็นอยู่ตามปกตินั่นเองแต่ที่ทรงปฏิบัติเป็นเรื่องราวจำเพาะก็มีเช่นคราวหนึ่งพระพุทธเจ้าพร้อมด้วยพระอานนท์ตามเสด็จขณะเสด็จไปตามเสนาสนะที่อยู่ของพระสงฆ์ได้ทอดพระเนตรเห็นพระภิกษุรูปหนึ่งอาพาธเป็นโรคท้องร่วง นอนจมกองมูลและคูของตน ไม่มีผู้พยาบาลดูแล จึงเสด็จเข้าไปหาจัดการทำความสะอาด ให้นอนโดยเรียบร้อยเสร็จแล้วจึงทรงประชุมสงฆ์ทรงสอบถามเรื่องนั้นและปิดตอนหนึ่งว่า

“ภิกษุทั้งหลายพวกเธอไม่มีมารดาไม่มีบิดาผู้ใดเล่าจะพยาบาลพวกเธอ ถ้าพวกเธอไม่พยาบาลกันเองใครเล่าจะพยาบาล ผู้ใดจะถึงอุปฐากเราขอให้ผู้นั้นพยาบาลภิกษุอาพาธเถิด”

๕) การเล่นเกม เล่นคำ และใช้คำในความหมายใหม่ การเล่นเกมและเล่นคำ เป็นเรื่องของความสามารถในการใช้ภาษาผสมกับปัญญา ข้อนี้ก็เป็นการแสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถของพระพุทธเจ้าที่มีรอบไปทุกด้าน

๖) อุบายเลือกคน และการปฏิบัติรายบุคคล การเลือกคนเป็นอุบายสำคัญในการเผยแผ่พระศาสนา เมื่อตรัสรู้ใหม่ๆ ได้เสด็จโปรดปัญจวัคคีย์ผู้ที่อยู่ใกล้ชิดพระองค์เมื่อครั้งออกแสวงธรรมก่อนข้อนี้พิจารณาได้ทั้งในแง่ที่ปัญจวัคคีย์เป็นผู้เฝ้ารอมีอุปนิสัยอยู่แล้วหรือในแง่ที่เป็นผู้เคยมีอุปการะกันมา หรือในแง่ที่ว่าเป็นการสร้างความมั่นใจ ทำให้ผู้เคยเกี่ยวข้องหมด ความคลางแคลงในพระองค์

รายการบำเพ็ญพุทธกิจประจำวันพระองค์ก็ทรงสอดส่องพิจารณาบุคคลผู้ควรโปรดในวันนั้นตั้งแต่วเวลาจนรุ่งสางและเสด็จไปโปรดในเวลาเช้าเป็นการให้ความ สนพระทัยสงเคราะห์บุคคลเป็นรายๆ ไป ซึ่งให้ผลดีในการได้รับผลประโยชน์ไปอย่างเป็นที่น่าพอใจให้เกิดความรู้สึกแก่ทุกคนว่าพระพุทธเจ้าตรัสอยู่กับตนดังกล่าวนั้นแล้ว

๗) การรู้จักจังหวะและโอกาส ผู้สอนต้องรู้จักให้จังหวะและโอกาสให้เป็นประโยชน์ เมื่อยังไม่ถึงจังหวะ ไม่เป็นโอกาส เช่น ผู้เรียนยังไม่พร้อม ยังไม่เกิดปฏิกิริยาแห่งญาณหรืออินทรีย์ ก็ต้องมีความอดทนไม่ชิงหักหาญ หรือตั้งต้นทำ แต่ก็ต้องตั้งตัวอยู่เสมอเมื่อถึงจังหวะหรือเป็นโอกาสก็ต้องมีความฉับไวที่จะจับมาใช้ให้เป็นประโยชน์ไม่ปล่อยให้ผ่านเลยไป

๘) ความยืดหยุ่นในการใช้วิธีการ ถ้าผู้สอนสอนอย่างไม่มีอัตรา ตัดปัญหามานะทิสเสียได้ ก็จะมุ่งไปยังผลสำเร็จในการเรียนรู้เป็นสำคัญ สุดแต่จะใช้กลวิธีใดให้การสอนได้ผลดีที่สุด ก็จะทำในทางนั้น ไม่กลัวว่าจะเสียเกียรติไม่กลัวจะถูกรู้สีกว่าแพ้ บางคราวเมื่อสมควรก็ต้องยอมให้ผู้เรียนรู้สึกตัวว่าเขาเก่งบางคราวสมควรก็ยอมบางคราวสมควรโอนอ่อนผ่อนตาม

บางคน จะให้เขายอมได้ด้วย การ ที่ยอมให้เขารู้สึกว่าตัวเขามีเกียรติหรือเก่งหรือได้สมใจ ก่อนผู้สอนจับจุดได้ก็ใช้วิธีสนองความต้องการแล้วดึงเข้าสู่ที่หมายได้ตามประสงค์เช่น ชาวที่ เจริญศ พราหมณ์บริภาษ พระพุทธเจ้า พระองค์ก็ทรงรับสมอ้างตามคำบริภาษนั้นให้ สมใจพราหมณ์ แล้วจึง ค่อยชี้แจงแก้ไข ให้เขายอมรับตามพระองค์ภายหลัง

๙) การลงโทษและให้รางวัล ในระดับสามัญสำหรับผู้สอนทั่วไป อาจต้องคิดคำนึงว่า การลงโทษ ควรมีหรือไม่แค่ไหนและอย่างไร แต่ผู้ที่สอนคนได้สำเร็จผลโดยไม่ต้องใช้อาญาลงโทษ ย่อมถือว่าเป็นผู้มีความสามารถในการสอนมากที่สุด

๑๐) คนวิธีกแก้ปัญหาเฉพาะหน้า ปัญหาเฉพาะหน้าที่เกิดขึ้นต่างครั้งต่างขวาย่อมมีลักษณะ แตกต่างกันไปไม่มีที่สิ้นสุด การแก้ปัญหาเฉพาะหน้าย่อมอาศัยปฏิกิริยาความสามารถในการประยุกต์หลักวิธีการและกลวิธีต่างๆ มาใช้ให้เหมาะสม

๒.๔ ทฤษฎีพัฒนาจริยธรรมของโคลเบอร์ก^{๑๖๗}

ทฤษฎีพัฒนาการทางจริยธรรมของโคลเบอร์ก ^{๑๖๘} (Kohlberg's six stages of moral development, 1967) โคลเบอร์ก (Lawrence Kohlberg) นักจิตวิทยาพัฒนาการชาวอเมริกันสนใจ การศึกษาจริยธรรมของ Piaget และขยายทฤษฎีพัฒนาการทางจริยธรรมให้กว้างขวางขึ้น Kohlberg โดยใช้วิธีการสัมภาษณ์ เขียนตอบคำถามแบบสอบถามทั้งเด็กและผู้ใหญ่ อยู่เป็นเวลานาน ตรวจสอบอย่างละเอียดอยู่หลายครั้ง เขาได้สรุปการค้นพบของเขา พบว่า ทฤษฎีพัฒนาการทางจริยธรรมของ Kohlberg ได้แบ่งพัฒนาการทางจริยธรรมออก ๓ ระดับ แต่ละระดับแยกออกเป็น ๒ ระยะ (๒ ขั้น Stage) ตามลักษณะการให้เหตุผลทางจริยธรรม โดยเริ่มตั้งแต่ต่ำสุดถึงขั้นสูงสุดดังนี้

^{๑๖๗} สถิตี วงศ์สวรรค์, จิตวิทยาสังคม, (กรุงเทพมหานคร: เจริญรัตน์การพิมพ์, ๒๕๒๙), หน้า ๑๐๔-๑๑๐.

^{๑๖๘} Crain, W. C., Theories of development: Concepts and applications, (2nd ed.), (US: Prentice-Hall Inc., 1985): pp. 118-136.

๒.๔.๑ ระดับที่ ๑ ระดับก่อนกฎเกณฑ์ หรือก่อนที่จะมีจริยธรรม (Pre-conventional or Per-moral level)

เป็นระดับต่ำสุด จริยธรรมของเด็กในระดับนี้จะถูกควบคุมด้วยการลงโทษหรือรางวัล คือ การกระทำนั้นจะมีรางวัลและการลงโทษเป็นแรงกระตุ้นที่สำคัญ การตัดสินใจจริยธรรมส่วนใหญ่มาจากเกณฑ์ภายนอก โดยเฉพาะอย่างยิ่งพ่อ แม่ ครู อาจารย์ ระดับนี้เด็กจะตัดสินใจจริยธรรมโดยใช้ผลที่ตนได้รับเป็นเกณฑ์ในการประเมินจริยธรรม เช่น ถ้าได้รับรางวัล ก็คิดว่า การกระทำนั้นดี ถูกต้อง ถ้าถูกทำโทษ เขาก็คิดว่าเขาทำผิด เป็นสิ่งไม่ดี แบ่งได้เป็น ๒ ระดับดังนี้

ขั้นที่ ๑ ขั้นหลบหลีกการลงโทษ (Obedience and Punishment orientation)

เป็นขั้นพัฒนาการทางศีลธรรมขั้นแรกสุด (ขั้นต่ำสุด) เป็นขั้นตอนของการกระทำตามเพื่อหนีการถูกทำโทษ เป็นขั้นพัฒนาการทางศีลธรรมของเด็กตั้งแต่แรกเกิด ถึงอายุ ๗ ขวบ เด็กที่อยู่ในช่วงนี้จะมีแรงกระตุ้นทำให้เกิดพฤติกรรม หรือกระทำการสิ่งใดสิ่งหนึ่งโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อจะหลีกเลี่ยงหรือหนีการถูกลงโทษเท่านั้น เพราะกลัวว่าตนเองจะเจ็บหรือลำบาก และมีความคิดอยู่ว่าการถูกทำโทษนั้นเป็นการตัดสินว่าเป็นคนไม่ดี เด็กในวัยนี้มักจะเอาตัวเองเป็นศูนย์กลาง เห็นแก่ตัวเรียกร้องสิ่งต่างๆ เพื่อตัวเองแทบทั้งสิ้น (Egocentric) อยากรู้จะได้อะไรก็จะเอาให้ได้ ไม่คำนึงถึงอะไรทั้งนั้น แต่เด็กวัยนี้ยังต้องการพึ่งผู้อื่น เด็กจะยอมทำตามคำสั่งหรือกฎเกณฑ์ของผู้ใหญ่เชื่อฟังหรือยอมทำตามผู้มีอิทธิพลเหนือกว่า เพราะไม่ต้องการให้ตนถูกลงโทษมากกว่าเหตุผลอย่างอื่น

ขั้นที่ ๒ ขั้นหลักการแสวงหารางวัล (Naively egoistic orientation) ผู้ที่มีจริยธรรมในขั้นนี้ โดยทั่วไปจะมีอายุระหว่าง ๗ - ๑๐ ปี เขาจะมีแรงกระตุ้นที่กระทำการสิ่งใดเพื่อให้เป็นที่ถูกใจและพอใจแก่ตนเอง เลือกกระทำการพฤติกรรมจริยธรรมในส่วนที่จะนำความสุข ความพอใจ ผลประโยชน์มาสู่ตน มุ่งความพึงพอใจของตนเองเป็นสำคัญ เขามีพฤติกรรมทางจริยธรรมก็เนื่องมาจากสาเหตุว่าต้องการได้ประโยชน์ ทำเพื่อต้องการรางวัล คำชมเชย สิ่งตอบแทน เห็นความสำคัญของการรับรางวัลมากกว่าการชั่งใจลงโทษ เริ่มมีความรู้สึกนึกคิดจะสัมพันธ์กับบุคคลอื่นบ้าง เริ่มตระหนักถึงความสำคัญของความต้องการ และความรู้สึกนึกคิดของบุคคลอื่นบ้างแล้วในเรื่องเกี่ยวกับการติดต่อสัมพันธ์กัน รู้จักการแลกเปลี่ยนอย่างเท่าเทียมกัน มีการกระทำตอบสนองแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน เมื่อเขาทำอะไรให้ก็กระทำการอะไรเป็นการตอบแทนบ้าง โดยเฉพาะสิ่งที่ก่อให้เกิดประโยชน์ วัยนี้ยังยึดตัวเอง (Egocentric) อยู่

๒.๔.๒ ระดับที่ ๒ ระดับตามกฎเกณฑ์ (Conventional level)

คือการคล้อยตามครรลองของจริยธรรมตามจารีตประเพณี (Morality of Conventional role - conformity) เป็นระดับจริยธรรมที่สูงขึ้นมาจากระดับแรก เป็นระดับการกระทำตามระเบียบประเพณีที่สังคมกำหนดขึ้นและถือปฏิบัติร่วมกัน ผู้ที่มีจริยธรรมในระดับนี้จะมีอายุประมาณ ๑๐ - ๑๖ ปี จริยธรรมในระดับนี้จะปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ของกลุ่มของสังคม เข้าใจปทัสถานกฎเกณฑ์ดีขึ้น เริ่มเปลี่ยนจากการยึดตนเองเป็นหลัก (Egocentric) มาเป็นยึดเกณฑ์ของสังคมเป็นหลัก แต่ก็ต้องอาศัยการควบคุมจากภายนอก (External) ในการที่จะประพฤติดี ทำความดี ละเว้นความชั่ว การดำเนินชีวิต การลงโทษ หรือการยกย่องสรรเสริญจากสังคมจะเป็นสิ่งควบคุมความประพฤติให้รู้จักแสดงบทบาทตามสังคมกำหนดให้ รู้จักเคารพกฎเกณฑ์ไม่คดโกงรู้จักเอาใจเขามาใส่ใจเราให้ความสำคัญแก่กลุ่ม จริยธรรมในระดับที่ ๒ นี้แบ่งเป็นขั้นได้อีก ๒ ขั้นต่อจากระดับแรกดังนี้

ขั้นที่ ๓ ขั้นหลักการทำตามที่คนอื่นเห็นว่าดี (Good – boy orientation) คือขั้นทำในสิ่งที่คนอื่นว่าดี เป็นขั้นที่มุ่งหมายเป็นเด็กดี เป็นขั้นของการกระทำเพื่อเอาใจ เป็นขั้นที่ทำตามความคิดของผู้อื่น เป็นขั้นพัฒนาการทางศีลธรรมของเด็กในช่วงอายุประมาณ ๑๐ - ๑๓ ปี เป็นขั้นของการเป็นเด็กดี มีแรงกระตุ้นให้ประพฤติดี ปฏิบัติชอบ ไม่กระทำความผิดที่คาดหวังว่าคนอื่นจะเห็นว่าไม่ดี น่าดีใจ ไม่ทำอะไรที่คาดหวังว่าคนอื่นจะเห็นไม่ดี เด็กที่อยู่ในขั้นนี้จะมีจิตสำนึกว่า จะต้องกระทำในสิ่งที่คนอื่นเห็นว่าดี ต้องการเป็นที่ยกย่องของคนอื่น เขาคาดหวังว่าสิ่งที่เขาทำไปนั้นคนอื่นคงจะเห็นว่าดี ถูกต้องจึงทำพฤติกรรมนั้น เด็กวัยนี้ชอบคล้อยตามความคิดเห็นหรือพฤติกรรมของคนส่วนมาก (Majority) รู้จักเอาใจผู้อื่น รู้จักคล้อยตามความคิดของผู้อื่นที่เห็นว่าดี ทั้งๆ ที่รู้ว่าถ้าไม่ทำตามคนอื่นก็ไม่อาจจะลงโทษตนได้ แต่ก็ต้องการให้เป็นที่ยอมรับของคนอื่นๆ เป็นที่นิยมชมชอบของกลุ่ม ให้คนอื่นชมเชยและเห็นว่าเป็นคนดี จะให้ความสำคัญแก่กลุ่มเพื่อนรุ่นเดียวกับตนมาก เพื่อให้เป็นที่ชื่นชอบของเพื่อนฝูง บุคคลที่มีจริยธรรมในขั้นนี้จึงไม่เป็นตัวของตัวตนเองนัก ถ้าอยู่ในสังคมและสิ่งแวดล้อมที่ดี เขาจะเป็นคนที่มีจริยธรรมที่ดี เขาจึงต้องถูกควบคุมจากคนอื่นในการทำดีละเว้นความชั่ว

ขั้นที่ ๔ หลักการทำตามหน้าที่ (Authority and social – order maintaining Orientation) คือขั้นของการทำตามหน้าที่ มุ่งที่อำนาจและรักษาระเบียบของสังคม เป็นขั้นพัฒนาการทางศีลธรรมของเด็กที่อยู่ในช่วงอายุ ๑๓ - ๑๖ ปี เป็นขั้นของการปฏิบัติหน้าที่เป็นสำคัญ เช่น เขามีสถานภาพเป็นนักเรียน ทำหน้าที่เรียน โดยยึดถือกฎเกณฑ์ทางสังคม ไม่ใช่กลัวว่าจะถูกลงโทษ แต่ทำหน้าที่ คิดว่าเขามีกฎเกณฑ์ไว้ให้ก็ควรทำตาม เขาอยู่ในวัยที่รู้ว่าเขามีบทบาทและหน้าที่ในสังคมอย่างไรแล้ว บุคคลที่มีจริยธรรมในขั้นนี้จะรู้ถึงบทบาทและหน้าที่ของตนและสามารถทำตามหน้าที่ของตนตามกฎหมายเกณฑ์ที่สังคมกำหนด อาศัยหลักความเหมาะสมของบทบาทของตน (Proper roles) เด็กวัยนี้มีแนวโน้มที่จะเคารพกฎหมาย บรรทัดฐานของสังคม บุคคลที่มีจริยธรรมในขั้นนี้ถือว่า มีจริยธรรมที่ดีพอควร ถ้าคนส่วนใหญ่ในสังคมได้มีจริยธรรมขั้นนี้สังคมนั้นจะมีความสุขพอเพียง

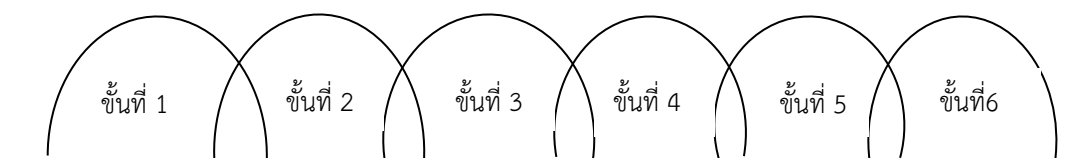
๒.๔.๓ ระดับที่ ๓ ระดับเหนือกฎเกณฑ์ (Post-conventional level)

คือการมีจริยธรรมเกิดขึ้นภายในตน (Morality of self - accepted moral principles) เป็นระดับจริยธรรมสูงสุด โดยทั่วไปผู้ที่มีจริยธรรมขั้นนี้ได้จะมีอายุมากกว่า ๑๖ ปีขึ้นไป ความสามารถทางความคิด การตัดสินใจ การคาดการณ์ มีลักษณะเป็นผู้หลักผู้ใหญ่โดยสมบูรณ์ สามารถแยกตน (self) ออกจากกฎเกณฑ์และความคาดหวังของผู้อื่น หันมาใช้หลักจริยธรรมเป็นเครื่องตัดสินใจ การตัดสินใจจะต้องกระทำโดยการตรึกตรองพิจารณาถึงความสำคัญและความถูกต้องของสิ่งนั้นๆ เป็นหลักการตัดสินใจคุณธรรม จริยธรรมต่างๆ จะมาจากเหตุผลภายใน (Internal reasoning) ใช้มาตรฐานของสังคมเป็นเกณฑ์ คุณธรรมเป็นหลัก บุคคลในระดับนี้จึงมีหลักประจำใจและปฏิบัติไปตามมาตรฐานที่ถูกต้อง โดยไม่ต้องมีผู้อื่นมาควบคุม ปฏิบัติไปด้วยอุดมคติของตน จริยธรรมขั้นนี้ถือว่าเป็นจริยธรรมขั้นสูงสุด ผู้ที่มีจริยธรรมขั้นนี้ถือว่าเป็นผู้มีความคิดสูงและจริยธรรมสูง จริยธรรมในระดับนี้แบ่งเป็น ๒ ขั้น ดังนี้คือ

ขั้นที่ ๕ หลักการทำตามคำมั่นสัญญา (Contractual legalistic orientation) มุ่งที่จะกระทำตามสัญญา เป็นขั้นของการทำเพื่อประโยชน์ส่วนรวม เป็นขั้นของการมีเหตุผลและเคารพตนเอง ผู้ที่มีจริยธรรมในขั้นนี้ได้จะมีอายุมากกว่า ๑๖ ปีขึ้นไป ถึงเป็นผู้ใหญ่ โดยเฉพาะในวัยรุ่นตอน

ปลาย พัฒนาการทางจริยธรรมขั้นนี้พบมากในผู้ใหญ่ บุคคลจะใช้หลักขั้นนี้ โดยจะพยายามหลีกเลี่ยงไม่ให้ถูกตราหน้าว่าเป็นคนขาดเหตุผล ไม่มีหลัก ไร้คุณธรรม โลเล ไม่มีจุดมุ่งหมาย เป็นขั้นที่บุคคลใช้หลักการเคารพตนเอง ทำตามที่ตกลงสัญญาไว้กับคนอื่น ไม่ละเมิดลงเกินสิทธิผู้อื่น การตัดสินใจกระทำต่างๆเป็นไปตามกฎเกณฑ์และตามส่วนตน เคารพสิทธิ หน้าที่ ความเสมอภาค และความยุติธรรมต่อผู้อื่น รู้จักบังคับจิตใจตนเอง ควบคุมตนเองมิให้หลงไหลไปกับสิ่งชั่ว ไม่หวั่นไหวไปกับสิ่งชั่ว แต่มีการกระทำที่มีอุดมการณ์ บางท่านเรียกผู้ที่มีจริยธรรมขั้นนี้ว่า “ผู้มีธรรม (ผู้มี ความรับผิดชอบ) อยู่ในหัวใจ” (Ethics of responsibility)

ขั้นที่ ๖ หลักการทำตามอุดมคติสากล (Conscience or principle orientation)
คือขั้นของการกระทำเพื่อชีวิต เป็นขั้นยึดอุดมคติ ผู้ที่มีจริยธรรมในขั้นนี้ถือว่าเป็นผู้ใหญ่โดยสมบูรณ์ เป็นจริยธรรมขั้นสูงสุด เป็นขั้นสูงสุดของการพัฒนาการจริยธรรมจะรับความคิดเห็นสากลของผู้ที่เจริญแล้ว มีอุดมคติ และมีคุณธรรมเป็นขั้นของการกระทำที่มีหลักเกณฑ์ในการกระทำตามหลักตรรกศาสตร์ (Logic) มีหลักเกณฑ์อย่างกว้างๆ ที่จะยึดถือในการกระทำของตน รู้จักรับผิดชอบในการกระทำของตน ตระหนักในการกระทำของตนที่จะมีผลต่อบุคคลอื่นทั้งทางตรงและทางอ้อม มิใช่กลัวผู้อื่นลงโทษ แต่มีหิริโอตตัปปะ มีความละเอียดใจตนเองละเอียดใจที่จะคิดชั่ว ไม่คิดจะทำสิ่งเลวทรามชั่ว ต่ำ อันจะทำให้ตนเสื่อมเสีย เป็นขั้นที่บุคคลตระหนักในคุณค่า และมองเห็นความสำคัญของชีวิตมนุษย์ทุกคน บุคคลในขั้นนี้มีจริยธรรมเป็นหลักอยู่ในจิตใจของตน (มีหลักธรรมประจำใจ) อย่างสมบูรณ์และถูกต้อง มีความสำนึกว่าตนจะต้องประพฤติอยู่ในกรอบของศีลธรรมอันดีงาม มีความรู้สึกผิดชอบชั่วดีสูง รังเกียจสิ่งที่ไม่ถูกต้อง ผู้ที่ไม่รู้หลักของขั้นที่ต่ำกว่าจะไม่สามารถกระทำในขั้นสูงกว่าได้ เช่น ผู้ที่ไม่รู้หลักขั้นที่ ๕ จะไม่สามารถกระทำในขั้นที่ ๖ ได้ เพราะว่าสภาพแวดล้อมกดดันไม่ให้บรรลุถึงขั้นสูงสุด เขากำหนดอายุโดยใช้ Curve คือการพัฒนาทางศีลธรรมแต่ละขั้นนั้นไม่อยู่ในวัยใดวัยหนึ่งโดยเฉพาะ แต่อยู่แรกเกิดผู้ใหญ่

ภาพที่ ๒.๑ แสดงการคาบเกี่ยวกันของขั้นทั้ง ๖ ของโคลเบิร์ต

ในช่วงของอายุ เขาเชื่อว่าคนเราอาจจะเข้าถึงขั้นที่ ๖ ซึ่งเป็นขั้นสูงสุดได้ แต่บางครั้งอาจจะย้อนกลับมาใช้ในขั้นต่ำๆก็ได้ เพราะอารมณ์ของคนเราไม่แน่นอน อาจจะทำอะไรมีความเสียสละ ยุติธรรม เสียสละเพื่ออุดมคติและความถูกต้อง ถ้ากระทำเพื่อจุดมุ่งหมายอันเป็นอุดมคติไม่ทำในสิ่งที่ไม่ถูกต้อง บุคคลขั้นนี้เป็นผู้มีสติปัญญาสูง มีความรู้ ความคิด ประสบการณ์กว้างขวางจึงรู้จักยืดหยุ่นหรือปรับจริยธรรมให้เหมาะสมตามกาลเทศะ ถ้าทำลายสิ่งหนึ่งเพื่อสิ่งที่ดีกว่าได้ พัฒนาการทางจริยธรรมของ Kohlberg นี้ จะเริ่มตั้งแต่ขั้นที่ ๑ จนถึงขั้นที่ ๖ ต่อกันไปเรื่อยๆ จะเร็วหรือช้าขึ้นอยู่กับสังคมนั้นๆ Kohlberg อธิบายทฤษฎีพัฒนาการทางจริยธรรมของเขาว่า อายุในแต่ละ

ขั้นนั้นอาจไม่แน่นอนเสมอไปแล้วแต่อารมณ์ด้วย บางคนอาจเข้าถึงขั้นสูงสุด หรือย้อนกลับมาขั้นที่ต่ำลงมาก็ได้ แต่ที่แน่ๆ โดยไม่ทันคิด จึงกลับมาใช้ขั้นต้นๆ

ลอเรนซ์ โคลเบิร์ก (Lawrence Kohlberg) ได้ศึกษาวิจัยพัฒนาการทางจริยธรรมตามแนวทฤษฎีของพือาเจต์ แต่โคลเบิร์กได้ปรับปรุงวิธีวิจัย การวิเคราะห์ผลรวมและได้วิจัยอย่างกว้างขวางในประเทศอื่นที่มีวัฒนธรรมต่างไป วิธีการวิจัยจะสร้างสถานการณ์สมมติ ปัญหาทางจริยธรรมที่ผู้ตอบยากที่จะตัดสินใจได้ว่า “ถูก” “ผิด” “ควรทำ” “ไม่ควรทำ” อย่างเด็ดขาด เพราะขึ้นอยู่กับองค์ประกอบหลายอย่าง การตอบจะขึ้นกับวัยของผู้ตอบเกี่ยวกับความเห็นใจในบทบาทของผู้แสดงพฤติกรรมในเรื่องค่านิยม ความสำนึกในหน้าที่ในฐานะเป็นสมาชิกของสังคม ความยุติธรรมหรือหลักการที่ตนยึดถือ ซึ่งโคลเบิร์ก ให้คำจำกัดความของ “จริยธรรม” ว่าเป็นความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับความถูกผิด และเกิดขึ้นจากขบวนการทางความคิดอย่างมีเหตุผล ซึ่งต้องอาศัยวุฒิภาวะทางปัญญา โดยโคลเบิร์ก เชื่อว่า พัฒนาการทางจริยธรรมเป็นผลมาจากพัฒนาการของโครงสร้างทางความคิดความเข้าใจเกี่ยวกับจริยธรรม นอกจากนั้น โคลเบิร์ก ยังพบว่าส่วนมากการพัฒนาทางจริยธรรมของเด็กจะไม่ถึงขั้นสูงสุดใน อายุ ๑๐ ปี แต่จะมีการพัฒนาขึ้นอีกหลายขั้น จากอายุ ๑๑-๒๕ ปี การใช้เหตุผลเพื่อการตัดสินใจที่จะเลือกกระทำอย่างใดอย่างหนึ่ง จะแสดงให้เห็นถึงความเจริญของจิตใจของบุคคล การใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมไม่ได้ขึ้นอยู่กับกฎเกณฑ์ของสังคมใดสังคมหนึ่งโดยเฉพาะ แต่เป็นการใช้เหตุผลที่ลึกซึ้ง ยากแก่การเข้าใจยิ่งขึ้นตามลำดับของวุฒิภาวะทางปัญญา

๒.๕ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงศึกษา ทศบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาท คัมภีร์อังคุตตรนิกายอรรถกถา ก็ได้กล่าวไว้ในลักษณะ เช่นเดียวกันนี้ว่า พระโพธิสัตว์ หมายถึง บุคคลผู้ที่มีอุดมการณ์มุ่งตรงต่อการตรัสรู้เป็นพุทธะเท่านั้น^{๑๖๙}

จิตตกานต์ มณีนารถ ได้ศึกษาเนกขัมมบารมีในเทมียชาดก เรื่องการบำเพ็ญเนกขัมมบารมีของพระเตมียนั้น พบว่า “พระโพธิสัตว์” คือบุคคลที่มีจิตใจเกี่ยวข้องกับโพธิญาณ หรือผู้ที่เห็นทุกข์ในการเวียนว่ายตายเกิด ต้องการยังตนและสัตว์โลกให้เป็นอิสระหลุดพ้นจากวัฏฏะ จึงเพียรพยายามสั่งสมบารมี เพื่อการบรรลุเป็นพระพุทธเจ้า ดังนั้นสรุปได้ว่า ความหมายของคำว่า “โพธิสัตว์” เป็น ๒ นัย คือ ๑) บุคคลหรือสัตว์โลกผู้เกี่ยวข้องในการสั่งสมบารมีข้ามภพข้ามชาติเพื่อโพธิญาณ และ ๒) ผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า บารมีเป็นคุณความดีที่ทำให้พระองค์เป็นผู้ที่เหนือกว่าผู้อื่น เป็นผู้ประกอบด้วยความดี มีขันติบารมี สัจจบารมี อธิษฐานบารมี เป็นต้น เป็นผู้เห็นทุกข์ภัยต่างๆ จึงได้บำเพ็ญบารมีเพื่อช่วยให้ตนเองหลุดพ้นจากความทุกข์และช่วยเหลือให้ผู้อื่นให้พ้นทุกข์ด้วย^{๑๗๐}

^{๑๖๙} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี, “ทศบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาภาษาตะวันออก, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔), หน้า ๑๕๗.

^{๑๗๐} จิตตกานต์ มณีนารถ, “การศึกษาเนกขัมมบารมีในเทมียชาดก”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), บทคัดย่อ.

พระมหาประกิต ประทุมรัตน์ ได้ศึกษาวิเคราะห์หลักฐานการตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของพระสมณโคดมพุทธเจ้า พบว่าพระสมณโคดมพุทธเจ้าทรงเริ่มต้นแสวงหาการตรัสรู้ตั้งแต่ในอดีตกาลย้อนหลังจากกัปนี้ไป สื่อสงไขยกกับอีกแสนกัป ในกาลนั้นพระองค์เกิดเป็นสุเมธพราหมณ์ ได้พบพระทีปังกรพุทธเจ้า และ ตั้งความปรารถนาที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยหวังที่จะพาผู้อื่นให้พ้นทุกข์ด้วย จากนั้นพระองค์ได้พิจารณาธรรมที่จะทำให้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีทานเป็นต้น และมีอุเบกขาเป็นที่สุด แล้วปฏิบัติตามนั้นสืบเนื่องมาโดยไม่ทรงท้อถอย แม้ต้องประสบกับความลำบากถึงขั้นยอมสละชีวิต^{๑๗๑}

พระมหาจุลลอม ชูเลื่อน ได้ศึกษา ความกล้าหาญทางจริยธรรมในการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ ในทศชาติชาดก พบว่า พระโพธิสัตว์ทั้งมีความกล้าหาญมุ่งมั่นในการบำเพ็ญบารมีของตนเป็นอย่างยิ่ง แม้ต้องเผชิญกับ ความยากลำบากเพราะมีความต้องการที่จะได้เป็นพระพุทธเจ้าเป็นแรงจูงใจ แม้ว่าการกระทำของ พระโพธิสัตว์บางโอกาสจะเป็นสถานการณ์ที่ขัดแย้งทางศีลธรรม แต่พระโพธิสัตว์ก็สามารถดำรงตนอยู่ในการบำเพ็ญบารมีอย่างมั่นคง และคุณธรรมสำคัญที่พระโพธิสัตว์มีความกล้าหาญในการบำเพ็ญบารมีได้อย่างต่อเนื่อง^{๑๗๒}

พระครูปริยัติคณานุรักษ์ (พงษ์สันต์ ศรีสมงาม) ได้ศึกษาเปรียบเทียบบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาทและมหายานบารมี พบว่า ในพระพุทธศาสนาเถรวาท มีจุดมุ่งหมายหลักอันเปี่ยมไปจากความปรารถนา พระโพธิสัตว์ ทั้งนี้อาจกล่าวได้ว่า ความปรารถนาพระโพธิสัตว์ก็คือ ความปรารถนาความสุขให้เกิดแก่สรรพสัตว์เพราะการหวังที่จะได้บรรลุพระสัพพัญญุตญาณ คือ ความต้องการที่จะช่วยเหลือสัตว์ทั้งปวงให้พ้นจากทุกข์อันเป็นทุกข์ประจำคือ ชาติ ชรา มรณะ อย่างถูกวิธี แต่ทั้งนี้พระโพธิสัตว์มีความจำเป็นที่จะต้องช่วยเหลือตัวเองพัฒนาตัวเองให้สามารถเป็นที่พึ่งของตัวเองได้เสียก่อน จึงจะสามารถแนะนำหรือช่วยเหลือผู้อื่นได้ อุปมาเหมือนบุคคลจะช่วยเหลือผู้อื่นขึ้นจากตมได้นั้น จะต้องช่วยเหลือตัวเองให้พ้นจากตมนั้นเสียก่อน ฉะนั้น พระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีธรรมทั้งหลายด้วยความปรารถนาพระโพธิญาณเป็นเหตุปรารถนาทำให้พระโพธิสัตว์มีความมุ่งมั่นจริงใจต่อวัตรปฏิบัติในบารมี ในขณะที่เดียวกันบารมีธรรมทั้งหลายก็เป็นเหตุแห่งความสัมฤทธิ์ คือ การบรรลุพระโพธิญาณ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท ศาสนิกชนทุกคนควรตั้งโพธิจิต เพื่อเป็นพระโพธิสัตว์ อุดมคติพระโพธิสัตว์ในฐานะระบบจริยธรรม ที่เป็นแบบอย่างการดำเนินชีวิต ซึ่งปัจเจกชนสามารถดับทุกข์ได้ด้วยความเพียรของตนเอง ถูกแทนที่ด้วยระบบจริยธรรมที่ต้องพึ่งพิงสิ่งภายนอกช่วยเหลือให้พ้นทุกข์แทนนอกจากนั้น มหายานยังเห็นต่อไปอีกว่า พระโพธิสัตว์ที่บำเพ็ญบารมีแก่กล้า สมควรที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าได้แล้ว อาจจะไม่ยอมตรัสรู้และยินดีเป็นพระโพธิสัตว์เพื่อช่วยชนสรรพสัตว์จากกองทุกข์ในวัฏฏะสงสารต่อไป สรรพสัตว์ทั้งปวงแม้จะมีพุทธภาวะในตน แต่ก็ใช้ทั้งหมดที่จะสามารถช่วยตนเองได้ จึงต้องอาศัยการช่วยเหลือจากพระโพธิสัตว์จึงจะสามารถดำรงตนอยู่ได้และก้าวหน้าใน

^{๑๗๑} พระมหาประกิต ประทุมรัตน์, “ศึกษาวิเคราะห์หลักฐานการตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของพระสมณโคดมพุทธเจ้า”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๓), หน้า ๔.

^{๑๗๒} พระมหาจุลลอม ชูเลื่อน, “ความกล้าหาญทางจริยธรรมในการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ ในทศชาติชาดก”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาจริยศาสตร์ศึกษา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๖), หน้า ๓.

ธรรมชั้นสูงต่อไป ด้วยจิตที่เป็นมหากุศล ท่านจึงประกอบความเพียร ตั้งใจบำเพ็ญบารมีเพื่อพระโพธิญาณ เพื่อนำพระธรรมคำสอนมาโปรดเวไนยสัตว์ทั้งหลายที่จมอยู่ในความทุกข์ “บารมีคือคุณธรรมหรือคุณสมบัติอันเป็นเหตุ ให้ถึงฝั่งคือ ความสำเร็จต่างๆ ตามที่บุคคลผู้นั้นมุ่งหมาย บุคคลต้องการบรรลุผลอันใด ต้องบำเพ็ญบารมีอันเป็นเหตุให้บรรลุผลอันนั้นบารมี ซึ่งจะกล่าวในที่นี้ ฝ่ายมหายาน คือ บำเพ็ญบารมีต่างๆ เพื่อมุ่งสู่ความหลุดพ้นจากปวงกิเลสและปวงทุกข์”^{๑๗๓}

พัฒน์ เพ็งผลา ได้ วิเคราะห์การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในนิบาตชาดก กล่าวถึง คัมภีร์ที่มณิกาย และมัชฌิมนิคาย ได้ให้ความหมายว่า “โพธิสัตว์” หมายถึง บุคคลที่กำลังจะบรรลุโพธิเท่า นั้น ในชาดกหมายถึง สัตว์หรือบุคคลที่ฉลาด มีคุณธรรมมีสติปัญญาสามารถช่วยเหลือผู้อื่นได้ พระพุทธศาสนา มหายานมีความเชื่อในเรื่องพระโพธิสัตว์ว่าพระโพธิสัตว์จะเป็นผู้ที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต พระโพธิสัตว์มีจำนวนนับโกฏิ มีจำนวนมากจนท่านเปรียบเทียบ ว่ามีจำนวนมากกว่าเม็ดทรายในท้องทะเล และเป็นผู้พ้นจากความทุกข์ยาก ตราบไถที่สรรพสัตว์ยังไม่หลุดพ้น พระโพธิสัตว์ก็จะไม่เห็นแก่ตัวในการบรรลุพุทธภูมิแต่เพียงผู้เดียว จะยังคงช่วยเหลือ และรอจนกว่าจะให้สรรพสัตว์ทั้งหลายบรรลุพุทธธรรมทั้งหมดเสียก่อน ตนจึงจะบรรลุในภายหลัง มหายานมีความเชื่อในการตรัสรู้ ว่า มนุษย์ทุกคนมีความสามารถในการตรัสรู้ เพราะมนุษย์มีโพธิอยู่ ในตัวของมนุษย์ก่อนแล้ว จึงควรถือเอาการบรรลุพุทธภูมิเป็นอุดมการณ์ การบรรลุพุทธภูมิจึงไม่จำกัดเพศ ไม่จำกัดวัย ไม่จำเป็นต้องถือบวช ดังนั้นไม่ว่าใครหากมีความตั้งใจจะบรรลุให้ถึงพุทธภูมิ ก็จะสามารถได้ตามความประสงค์ และสรรพสัตว์ทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นมนุษย์หรือสัตว์อื่นๆ สามารถ บำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ได้ด้วยการบำเพ็ญบุญสั่งสมบารมี ประกอบการกุศลและประกอบ เมตตาจิต คือช่วยเหลือสรรพสัตว์ผู้ทุกข์ยากให้รอดพ้นจากความทุกข์นานาประการ “การบำเพ็ญ บารมีในพุทธศาสนา มหายานนั้น มีลักษณะเป็นไปในทางให้ความหมายและเสนอแนวทางการบำเพ็ญ การยกตัวอย่างต่างๆ ไม่ค่อยปรากฏมีคัมภีร์ที่มีเรื่องราวต่างๆ แบบชาดกของเถรวาทบาลี เห็นมีอยู่คัมภีร์เดียวคือชาดกมาลา เป็นเรื่องราวพระโพธิสัตว์ประมาณ ๒๕ ชาติ เรื่องราวที่ปรากฏเป็น เรื่องราวที่สมเหตุสมผลแก่ความคิดเรื่องบารมีของคัมภีร์มหายาน”^{๑๗๔}

การบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระมโหสถ ได้แก่ การที่พระมโหสถพัฒนาสุตมยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากการศึกษาเล่าเรียน และจินตามยปัญญา คือปัญญาที่เกิดจากการคิดพิจารณา ด้วยการศึกษาล่าเรียนวิชาความรู้ขึ้นพื้นฐานจากปิตามารดา และวิชาความรู้อื่นๆ จากกัลยาณมิตร ตำรับตำรา และสิ่งแวดล้อม และการคิดพิจารณา แล้วนำสุตมยปัญญา และจินตามยปัญญาที่ได้รับ การพัฒนาแล้วกลายเป็นความเป็นผู้ฉลาดในอุบาย ไปช่วยเหลือผู้คนมากมายตั้งแต่สามัญชนคนธรรมดาไปจนถึงพระราชามหากษัตริย์ โดยมีความกรุณาเป็นพื้นฐาน มุ่งประโยชน์แก่สรรพสัตว์เป็นหลัก ปัญญาของพระมโหสถตรงตามลักษณะของบารมีธรรมที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์จริยาปิฎกว่า

^{๑๗๓} พระครูปริยัติคณานุรักษ์ (พงษ์สันต์ ศรีสมงาม), “การศึกษาเปรียบเทียบบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาทและมหายาน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๔๒.

^{๑๗๔} ประพนธ์ อัครวิรุฬหาร, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาทและคัมภีร์มหายาน”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓), หน้า ๒๕๘.

(บารมี) มีการอนุเคราะห์ผู้อื่นเป็นลักษณะ มีการทำอุปัชฌาย์แก่ผู้อื่นเป็นหน้าที่ (รส) หรือมีความไม่หวั่นไหวเป็นหน้าที่ มีการแสวงหาสิ่งที่เป็นประโยชน์เป็นผลที่ปรากฏ (ปัจจุปัญฐาน) หรือมีความเป็นพระพุทธเจ้าเป็นผล มีมหากรุณาเป็นพื้นฐาน (ปทัฏฐาน) หรือมีความเป็นผู้ฉลาดในอุบายแห่งกรุณาเป็นพื้นฐาน ดังนั้น ปัญญาของพระมโหสถจึงเป็นปัญญาบารมี การบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระมโหสถเป็นการทำกุศลกรรม และเป็นปัญญาภิสังขาร กุศลกรรมนี้ให้ผลเป็นอุปปราปรเวทนิยกรรม คือกรรมที่ให้ผลในชาติต่อไป และทำหน้าที่เป็นชนกกรรมชักนำให้พระโพธิสัตว์มาปฏิสนธิในครรภ์ของพระพุทธรามารดา กล่าวในแง่ปัจจุปัญฐาน ปัญญาภิสังขารที่พระมโหสถบำเพ็ญให้เกิดมีด้วยกามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ เป็นปัจจัยข้ามภพชาติให้เกิดวิญญาน คือกามาวจรกุศลมหาวิบากจิตดวงที่ ๑ ซึ่งมาถือปฏิสนธิในครรภ์ของพระพุทธรามารดา กามาวจรกุศลมหาวิบากจิตดวงที่ ๑ นี้เกิดมีพร้อมกับเจตสิกธรรม (ธรรมที่ประกอบกับจิต) คือปัญญา ที่เรียกว่า สชาติปัญญา (ปัญญาที่ติดตัวมาแต่กำเนิด) สชาติปัญญานี้เองเป็นปัญญาบารมีที่สืบเนื่องมาจากปัญญาบารมีที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญไว้ในชาติที่เกิดเป็นพระมโหสถและชาติอื่น ๆ และได้รับการพัฒนาอย่างต่อเนื่องมาจนถึงระดับสูงสุดในพระชาติสุดท้าย พระโพธิสัตว์มีปัญญาบารมีคือ สชาติปัญญา พร้อมทั้งบารมีอีก ๙ ประการมีทานบารมีเป็นต้นเต็มเปี่ยม ทรงเปื้อนหน้าในทุกข์เสด็จออกผนวช ทรงบรรลุนามสมาบัติ ๘ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ และจุตูปปาตญาณ ด้วยอุปนิสัยปัจจัยคือภาวนามยปัญญาที่ทรงบำเพ็ญมาในอดีตชาติ แล้วทรงเจริญวิปัสสนาด้วยการใช้สชาติปัญญาที่สัมปยุตด้วยกามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ พิจารณาปัจจุปัญฐานบาท ทรงบรรลุนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณพร้อมด้วยพระคุณทั้งปวง สำเร็จเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า^{๑๗๕}

พระพุทธรามารดา “สอนให้ทุกคนบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ เพื่อที่จะได้ช่วยปลดปล่อยทุกข์ของสัตว์โลกได้กว้างขวาง พระโพธิสัตว์หมายถึงผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งในฝ่ายเถรวาทก็รับรอง แต่ฝ่ายมหายานหยิบยกเอาเรื่องพระโพธิสัตว์ ขึ้นมาเน้นเป็นพิเศษ ฝ่ายเถรวาทประกาศเรื่องหลักอริยสัจ ๔ เป็นสำคัญ แต่ฝ่ายมหายานประกาศทศบารมีเป็นสำคัญ ทั้งนี้ได้หมายความว่า ฝ่ายเถรวาทจะไม่มีเรื่องทศบารมี หรือฝ่ายมหายานจะไม่มีหลักอริยสัจก็หาไม่ เป็นเพียงแต่ว่าต่างฝ่ายต่างหยิบเอาหลักธรรมทั้งสองมายกขึ้นเป็นจุดเด่นสำคัญเหนือหลักธรรมข้ออื่นๆ ที่มีอยู่เท่านั้น อนึ่ง หลักทศบารมีฝ่ายมหายานได้ย่อลงมาเหลือบารมี ๖ คือ ทาน ศีล ขันติ วิริยะ ฌานปัญญา ทาน กับ ศีล เป็นคู่ปรับทำลายกิเลส คือโลภะ ขันติกับวิริยะ เป็นคู่ปรับทำลายกิเลสคือโทสะ ฌานกับปัญญาเป็นคู่ปรับทำลายกิเลสคือโมหะ พระโพธิสัตว์จะต้องบำเพ็ญบารมี ๖ ให้สมบูรณ์”^{๑๗๖}

พระสันติ สิทธิสมบุรณ์ (ถ่ออาจ) ได้ศึกษาเปรียบเทียบการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทกับมหายาน พบว่า จุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา

^{๑๗๕} พระมหาเลอเดช วรวิโส (วงศ์ศรีชา) “การศึกษาวิเคราะห์ปัญญาบารมีของมโหสถ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖). หน้า ก-ข.

^{๑๗๖} พระครูปริยัติคณานุรักษ์ (พงษ์สันต์ ศรีสมงาม), “การศึกษาเปรียบเทียบบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาทและมหายาน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๒ หน้า ๔๙.

มหายาน คือ ปรัชญากับกรุณา โดยในโพธิสัตว์จรรยาคัมภีร์มหายาน มีแนวความคิดที่สำคัญอยู่ ๔ ประการ คือ ๑) การมีศรัทธา ๒) การตั้งจิตไปสู่นุตรสัมมยักสัมโพธิ ๓) การตั้งปณิธานหรือการประกาศความตั้งใจที่จะช่วยเหลือผู้อื่น ๔) การบำเพ็ญธรรมเพื่อให้ตนเองมีอำนาจที่จะปฏิบัติได้ตามความตั้งใจที่ประกาศออกไป เมื่อเรียงลำดับของขั้นตอนในคัมภีร์มหายานทั้งหมดแล้ว ขั้นตอนของการเป็นพระ โพธิสัตว์จะประกอบ ด้วย (๑) การเตรียมตัวก่อนโพธิจิตโตตปาธ อันได้แก่ โคตร อธิมุกติ อนุตรบุชา ทั้งนี้ ศรัทธามีส่วนสำคัญเป็นเบื้องต้นเช่นเดียวกับคัมภีร์รุ่นก่อนหน้า (๒) ช่วงโพธิจิตโตตปาธ ได้แก่ โพธิจิตโตตปาธ การตั้งปณิธาน และการได้รับ พยากรณ์ (๓) การบำเพ็ญธรรมะ ได้แก่ โพธิปักขิยธรรม ปารมิตา ๑๐ ประการ คือ ทาน ศีล ภาวนา วิริยะ ธ्यान ปรัชญา อูบายเภสัชลย ประณิธาน พล และชญาณ (๔) ผลจากการบำเพ็ญธรรมะ เป็นการแสดงถึงภูมิทั้ง ๑๐ ที่พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญ เป็นขั้นๆ และการบำเพ็ญภูมินั้นเรียกว่า “คัมภีร์โพธิจริยวัตร”^{๑๗๗}

เศรษฐพงษ์ จงสงวน ได้ สัมมนาเรื่อง “พระโพธิสัตว์ในโลกปัจจุบัน” กล่าวว่า โพธิสัตว์คือฝ่ายคฤหัสถ์ในพระสูตรมหายานตรีวิธานศีลของพระโพธิสัตว์มหายาน หมายถึง ศีล ๓ ประการของพระโพธิสัตว์ฝ่ายมหายาน ซึ่งพระโพธิสัตว์ฝ่ายมหายานต้องสมาทานตรีวิธานศีล ๓ ข้อเหล่านี้ คือ ๑) สังวรสังคหศีล ศีลคือการสำรวมระวัง ได้แก่ การงดเว้นการประกอบกุศลกรรมมีผิดทบบัญญัติแห่งวินัย ๒) กุศลธรรมสังคหศีล ศีลคือการประพฤติเพื่อสงเคราะห์แก่กุศลธรรม ได้แก่ การประกอบกุศลธรรมไม่ขาด

๓) สัตวารณกริยาสังคหศีล ศีลคือการประพฤติเพื่อประโยชน์แก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย ได้แก่ การบำเพ็ญประโยชน์แก่สรรพสัตว์^{๑๗๘}

พระมหาจิรศักดิ์ จิระมโฆ (แสงเงิน) “ได้ศึกษาโพธิสัตว์ศีลในพระพุทธศาสนา” พบว่าสิกขาบทพระโพธิสัตว์ของพระพุทธศาสนา หมายถึง การปฏิบัติในหลักโพธิสัตว์มรรค โดยกำหนดมาตรฐานจากสมัยเจ้าชายสิทธัตถะทรงผนวชเรียกพระองค์เองว่า “พระศากยโพธิสัตว์” ขึ้นต้นในสมัยนั้น พระองค์ทรงถือปฏิบัติในสิกขาบทมั่งสวิริติ เรียกว่า “ตบะศีลวัตร” ซึ่งทางมหายานสงเคราะห์เรียกชื่อเป็น “สิกขาบทโพธิสัตว์” จุดสำคัญสำหรับการเป็นโพธิสัตว์ฝ่ายมหายานอยู่ที่การห้ามกินเนื้อสัตว์ทุกชนิด เหตุผลที่บัญญัติข้อนี้คือในฐานะของผู้ปรารถนาความหลุดพ้นในสัตว์ทั้งหลายเสมอด้วยตน โพธิสัตว์ย่อมไม่ประสงค์จะเห็นชีวิตอื่นถูกทำลายเพื่อบริโภคหรือการใดทั้งสิ้น เพราะเป็นการปิดกั้นโอกาสชีวิตเหล่านั้น ทำให้ดวงจิตของสัตว์ไม่ได้พัฒนาต่อเนื่อง ไม่เพียงเท่านั้น トラบเท่าที่เราเลี้ยงเวียนว่ายตายเกิด แต่ละดวงจิตย่อมสวดยวิบากในภพภูมิกำเนิดต่างๆ เปลี่ยนไปเรื่อยๆ ไม่แน่นอน สัตว์ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับโพธิสัตว์ไม่ว่าทางตรงหรือทางอ้อมย่อมเคยเกิดเป็นพ่อ แม่ ญาติมิตรกันมาในอดีตชาติใดชาติหนึ่ง การกินเนื้อสัตว์เหล่านั้นก็คือการกินเนื้อญาติมิตรในอดีตของตน เพราะฉะนั้นในลังกาวตารสูตรจึงมีข้อแสดงให้เห็นว่า ผู้เทิดทูนย่อมไม่กินเนื้อสัตว์ นอกจากจะห้ามกิน

^{๑๗๗} พระสันติ สิทธิสมบุรณ์ (ถ่ออาจ), “การศึกษาเปรียบเทียบการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทกับมหายาน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๙-๑๑๐.

^{๑๗๘} เศรษฐพงษ์ จงสงวน, โพธิสัตว์ศีลฝ่ายคฤหัสถ์ในพระสูตรมหายาน, เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง “พระโพธิสัตว์ในโลกปัจจุบัน”, (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย/มูลนิธิพันดารา, ๒๕๔๘), หน้า ๙.

เนื้อสัตว์แล้วยังห้ามกินของสดคาวและหัวหอมหัวกระเทียมเพราะสิ่งเหล่านี้ช่วยส่งเสริมให้เกิดกำหนดราคะทางกัณจิติมิให้บรรลุสมาธิ^{๑๗๙}

สุวรรณ นิวาจาปา ได้ศึกษาเรื่อง “ศึกษาพัฒนาการแนวคิดเรื่องอุดมคติของพระโพธิสัตว์” ผลจากการศึกษาพบว่า “แนวคิดเรื่องอุดมคติและหลักการบำเพ็ญบารมีทั้งในฝ่ายเถรวาทและมหายานนั้นพบว่ามีหลักฐานอธิบายความแตกต่างและความเหมือนที่เชื่อมโยงสืบเนื่องกันคือภาพของพระโพธิสัตว์เป็นผู้มุ่งต่อความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าหรือพระโพธิญาณเช่นเดียวแต่ต่างกันตรงแนวคิดหลักที่ว่าพระโพธิสัตว์ฝ่ายเถรวาทนั้นไปให้ถึงที่หมายแล้วกลับมาช่วย ขณะที่ฝ่ายมหายานนั้นเชื่อว่าช่วยให้หมดแล้วค่อยไปสู่ที่หมายในภายหลัง ทั้งประเภทและจำนวนพระโพธิสัตว์คุณสมบัติของพระโพธิสัตว์ อุดมการณ์หรือปณิธาน มีเหตุอยู่ ๒ ประการ คือ ๑) เหตุจากภายนอก (Outer Motivation) แรงจูงใจ ๒) เหตุจากภายใน (Inner Inspiration) แรงผลักดัน การได้รับพุทธพยากรณ์ การบำเพ็ญบารมีธรรมและภูมิของพระโพธิสัตว์ เป้าหมายสูงสุด และผลจากการบำเพ็ญเพื่อบรรลุพระโพธิญาณทั้งในฝ่ายเถรวาทและมหายาน แม้จะมีรายละเอียดปลีกย่อยที่แตกต่างกันก็ตาม แต่โดยสาระของหลักแนวคิด พัฒนาการ ความเชื่อ และข้อปฏิบัติเพื่อเข้าไปสู่เป้าหมายเดียวกันคือพระนิพพานนั้นไม่ได้แตกต่างกันเลยต่างกันเพียงวิธีการอธิบายความหมายและการใช้หลักจิตวิทยา จูงใจหรือดึงมหาชนให้สนใจพุทธศาสนาได้มากน้อยแตกต่างกันตามยุคสมัยเท่านั้น”^{๑๘๐}

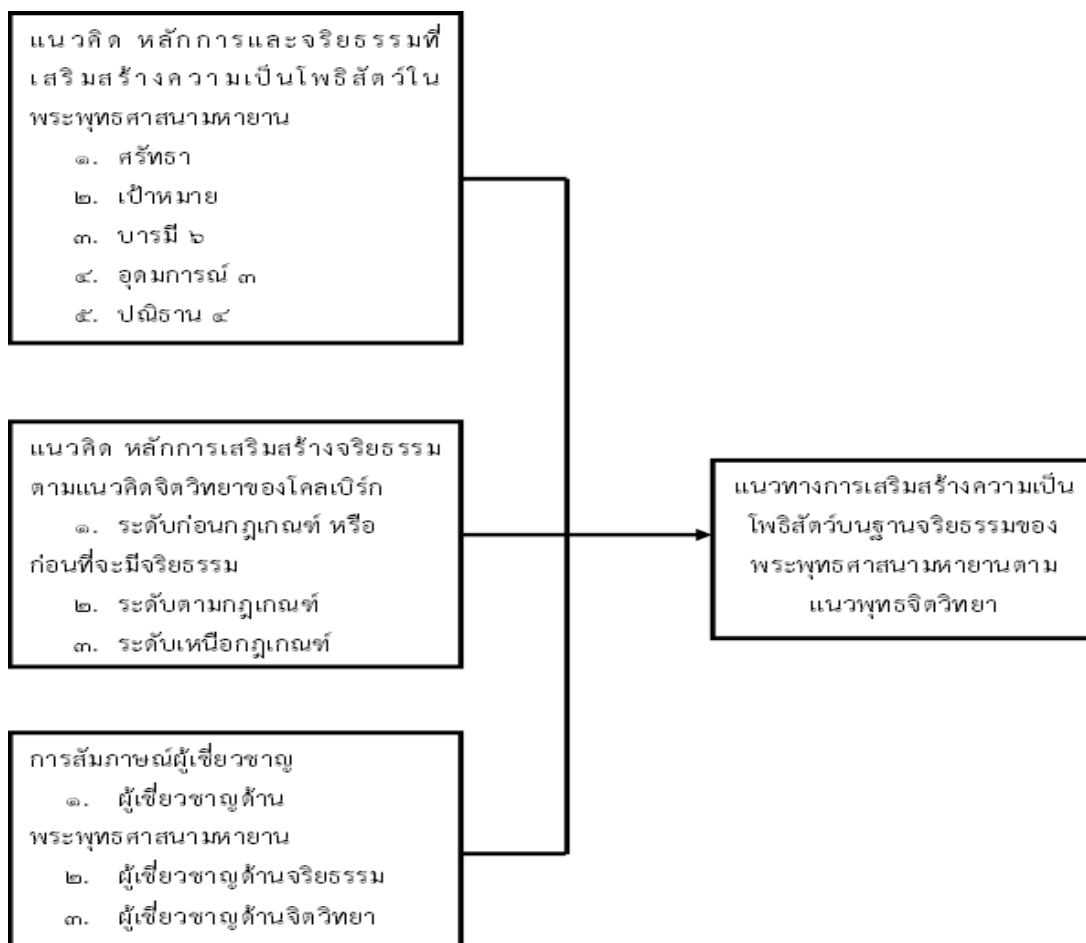
จากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องแสดงให้เห็นถึงความหมายและความสำคัญของหลักการเสริมสร้างบารมีของพระโพธิสัตว์ ในพระพุทธรูปศาสนาพุทธที่ส่งผลให้ผู้ประพฤติปฏิบัติสามารถพัฒนาบรรลุผลตามที่ปรารถนาได้ ซึ่งหลักธรรมคำสอนในพระพุทธรูปศาสนาพุทธนี้ได้เน้นย้ำให้ทราบว่าสรรพสัตว์ล้วนมีโพธิจิตหรือพุทธภาวะอยู่ในตัว หมายความว่า สรรพสัตว์ล้วนมีธาตุบริสุทธิ์อันเป็นจุดเริ่มต้น และมนุษย์ทุกคนมีความสามารถเท่าเทียมกันที่จะเข้าถึงพุทธภูมิได้ เพราะมีความเชื่อเป็นพื้นฐานอันนี้ และมีความชวนชวยในการบำเพ็ญบารมี ที่จะเข้าถึงซึ่งเป้าหมายสูงสุด คือ พุทธภูมิ (พุทธจิต โพธิจิต พุทธภาวะ) หรือได้เป็นพระพุทธรูปในอนาคต และเข้าพระนิพพาน

๒.๖ กรอบแนวคิดในการวิจัย

กรอบแนวคิดในเรื่อง แนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธรูปศาสนาพุทธตามแนวพุทธจิตวิทยา ผู้วิจัยนำทฤษฎีเกี่ยวกับแนวคิด หลักการและจริยธรรมที่เสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์ในพระพุทธรูปศาสนาพุทธมากรอบแนวคิดในการวิจัย ดังนี้

^{๑๗๙} พระมหาจิรศักดิ์ จิระโม (แสงเงิน), “ศึกษาโพธิสัตว์ศิลป์ในพระพุทธรูปศาสนาพุทธ”, สารนิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๕, หน้า ๕๓-๕๕.

^{๑๘๐} สุวรรณ นิวาจาปา, “ศึกษาพัฒนาการแนวคิดเรื่องอุดมคติของพระโพธิสัตว์”, สารนิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๔.

บทที่ ๓

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ ๑. เพื่อศึกษาแนวคิด ทฤษฎี หลักการ การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา ๒. เพื่อวิเคราะห์และสังเคราะห์ความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา ๓. เพื่อนำเสนอแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยาผู้วิจัยได้ออกแบบการวิจัยเพื่อให้มีความสอดคล้องกับวัตถุประสงค์การวิจัยได้ดังนี้

๓.๑ รูปแบบการวิจัย (Research Design)

การวิจัยครั้งนี้ออกแบบการวิจัยโดยใช้วิธีการศึกษาเชิงคุณภาพประกอบด้วย การศึกษาเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) จากนักวิชาการผู้ซึ่งมีความเชี่ยวชาญด้านสาขาวิชาต่างๆ โดยมีวิธีดำเนินการ ดังนี้

๑. ศึกษาข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาไทย คัมภีร์

๒. ศึกษาข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ได้แก่ วรรณคดี ฎีกาอนุฎีกา ปกรณ์วิเสส คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา ตำราและเอกสารสิ่งตีพิมพ์ หนังสือ วารสาร บทความ สื่อทางอิเล็กทรอนิกส์ รวมถึงงานวิจัยผลงานที่เกี่ยวข้องของท่านผู้รู้ทั้งหลายที่ได้กล่าวถึงการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ

๓. วิธีดำเนินการ คือ รวบรวมข้อมูลจากนั้นแล้ว นำมาวิเคราะห์และสังเคราะห์ โดยจำแนกข้อมูลแยกออกเป็นประเด็นตามความมุ่งหมายของการวิจัยตรวจสอบความถูกต้องสมบูรณ์แล้วสรุปผลการวิจัยเป็นประเด็น โดยใช้แนวคิดทฤษฎีงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเป็นแนวทาง แล้วนำเสนอผลการศึกษาวิจัยในเชิงพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis)

๔. การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-Depth Interview) ผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้านข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-Depth Interview) จากนักวิชาการผู้ซึ่งมีความเชี่ยวชาญในสาขาวิชาต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย ขอบเขตข้อมูลด้านพุทธศาสนานิกายมหายาน รวบรวมข้อมูลจากนั้นแล้วนำมาวิเคราะห์และสังเคราะห์ รวมทั้งสิ้นจำนวน ๑๓ รูป/คน

๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ โดยที่ผู้วิจัยได้ออกแบบการกำหนดกลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญ การออกแบบเครื่องมือวิจัยและการวิเคราะห์ข้อมูล

๓.๒ การกำหนดผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informants)

การศึกษาในภาคสนาม เพื่อให้ได้ข้อมูลที่เที่ยงตรง และมีความถูกต้องเหมาะสมตามระเบียบวิธีวิจัย ผู้วิจัยได้ทำการเลือกผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informants)^๑ แบบเจาะจงโดยกำหนดคุณสมบัติ คือ เป็นผู้เชี่ยวชาญด้านพระพุทธศาสนาหายาน ผู้เชี่ยวชาญทางด้านจริยธรรม และผู้เชี่ยวชาญทางด้านจิตวิทยา จำนวน ๑๓ รูป/คน

๓.๓ เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย (Measurement Design)

ลักษณะของเครื่องมือ

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ประกอบด้วย เอกสารชั้นปฐมภูมิ เอกสารชั้นทุติยภูมิ การสัมภาษณ์เชิงลึก และประเด็นในการสนทนากลุ่ม มีรายละเอียดของเครื่องมือดังนี้

เอกสารชั้นปฐมภูมิ ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาไทย คัมภีร์

เอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ วรรณคดี ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์วิเสส คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาหายาน ตำราและเอกสารสิ่งตีพิมพ์ หนังสือ วารสาร บทความ สื่อทางอิเล็กทรอนิกส์ รวมถึงงานวิจัยผลงานที่เกี่ยวข้องของท่านผู้รู้ทั้งหลายที่ได้กล่าวถึงการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ การสัมภาษณ์เชิงลึก แบ่งออกเป็น ๓ กลุ่ม ประกอบด้วย

๑. แนวคำถามสำหรับผู้เชี่ยวชาญทางด้านจริยธรรม

๒. แนวคำถามสำหรับผู้เชี่ยวชาญทางด้านจิตวิทยา

๓. แนวคำถามสำหรับผู้เชี่ยวชาญทางด้านพระพุทธศาสนาหายาน

สำหรับประเด็นในการสนทนากลุ่มประกอบด้วย แนวทางในการสนทนากลุ่มที่มีวัตถุประสงค์เพื่อระดมความคิด ตรวจสอบการนำเสนอองค์ความรู้ และเพื่อนำเสนอเกี่ยวกับแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา

การสร้างและตรวจสอบเครื่องมือ

การสร้างและตรวจสอบเครื่องมือ ผู้วิจัยดำเนินการสร้างเครื่องมือที่ใช้การวิจัยตามขั้นตอนดังต่อไปนี้

๑. กำหนดกรอบจากนิยามศัพท์ปฏิบัติการเพื่อสร้างข้อคำถามเป็นเครื่องมือที่ใช้ในการรวบรวมข้อมูลในการสัมภาษณ์เชิงลึกโดยยึดกรอบของการสร้างแนวทางการสัมภาษณ์ตามคำถามวิจัยที่ต้องการค้นหาคำตอบ

๒. นำแนวคำถามที่สร้างขึ้นไปปรึกษาอาจารย์ที่ปรึกษาเพื่อตรวจสอบความครอบคลุมของข้อคำถาม ความเหมาะสมของปริมาณคำถาม ความชัดเจนของภาษา แล้วจึงนำไปปรับปรุงแก้ไข

^๑ ชาย โพธิ์สิตา, ศาสตราจารย์และศิลปินแห่งชาติ, (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๐), หน้า ๑๒๘.

๓.๔ การเก็บรวบรวมข้อมูล (Data Collection)

๓.๔.๑ ผู้วิจัยเก็บข้อมูลในการศึกษาจากการสัมภาษณ์เชิงลึก แบ่งออกเป็น ๓ กลุ่ม ประกอบด้วย

๑. แนวคำถามสำหรับผู้เชี่ยวชาญทางด้านจริยธรรม
๒. แนวคำถามสำหรับผู้เชี่ยวชาญทางด้านจิตวิทยา
๓. แนวคำถามสำหรับผู้เชี่ยวชาญทางด้านพระพุทธศาสนา

แนวทางการสัมภาษณ์ ซึ่งผู้วิจัยเป็นผู้พัฒนาขึ้นเอง โดยแบ่งแนวคำถามเพื่อศึกษาแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยาแบ่งลักษณะคำถาม เป็น ๒ ลักษณะ คือ ๑. แนวคำถามเชิงจริยธรรม และ ๒. แนวคำถามเชิงพระพุทธศาสนา ผู้วิจัยได้ทำการเลือกผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informants) แบบเจาะจง โดยกำหนดคุณสมบัติ ๑๓ ท่าน โดยมีรายนามผู้ให้ข้อมูลเชิงลึก ดังต่อไปนี้

ผู้เชี่ยวชาญทางด้านพระพุทธศาสนา

๑. พระคณานิยมธรรมวุฒาจารย์
๒. อสงฺรภาณมธุรส
๓. อสงฺรภาณอนันตพจน์ ดร.
๔. องอนนัตสรนาท
๕. องปลัดธรรมปัญญาวิตร
๖. องสมุห์วิเชียร เกียนอี่
๗. ดร.แม่ชีกุศลกรณ แก้ววิสัย

ผู้เชี่ยวชาญทางด้านจริยธรรม

๑. ศ.พิเศษ ร.ท.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ
๒. น.อ.ดร.นภัทร แก้วนาค
๓. ดร.อดุลย์ คนแรง

ผู้เชี่ยวชาญทางด้านจิตวิทยา

๑. รศ.ดร.สมโภชน์ เอี่ยมสุภาษิต
๒. รศ.ดร.เมธาวี อุดมธรรมานุภาพ
๓. ผศ.ดร.ประยูร สุขะใจ

๓.๔.๒ การจัดสนทนากลุ่ม

ผู้วิจัยได้กำหนดการสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion) ดุษฎีนิพนธ์เรื่อง “แนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา” ขึ้นใน วันพุธที่ ๒๙ เมษายน พ.ศ. ๒๕๖๒ เวลา ๑๗.๐๐ – ๒๐.๐๐ น. ณ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยวิธีดำเนินการสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion) มีลักษณะเป็นการพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งกันและกันอย่างกว้างขวางของผู้เข้าร่วมสนทนาด้วยกันเองและผู้วิจัย มีการถกประเด็นของการสนทนา ความเป็นอิสระในการแสดงความคิดเห็นของผู้ทรงคุณวุฒิเกี่ยวกับแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา เพื่อพัฒนารูปแบบ (Model) ให้มีความสมบูรณ์

มากยิ่งขึ้น เพื่อให้เกิดการตรวจสอบความเที่ยงตรงของรูปแบบ โดยมีผู้ทรงคุณวุฒิเข้าร่วมในการสนทนากลุ่มดังต่อไปนี้

๑. รศ.ดร.โกนิฐ์ ศรีทอง
 ๒. รศ.ดร.สมชัย ศรีนอก
 ๓. ผศ.ดร.สิริวัฒน์ ศรีเครือตง
 ๔. ผศ.ดร.สมโภช ศรีวิจิตรวรกุล
 ๕. ผศ.ดร.ประยูร สุขะใจ
 ๖. ผศ.ดร.ภัทรพล ใจเย็น
 ๗. ผศ.ดร.เมธาพันธ์ โพธิ์ธีรโรจน์
 ๘. ผศ.ดร.มัน เสือสูงเนิน
 ๙. ผศ.ดร.พิเชฐ ทั้งโต
 ๑๐. ดร.อดุลย์ คนแรง
 ๑๑. ดร.สุวัฒน์ รักขันโท
 ๑๒. ดร.สรายุทธิ์ อุดม
 ๑๓. ดร.พุทธชาติ แผนสมบูรณ์
- รวมผู้เข้าร่วมในการจัดสนทนากลุ่ม ทั้งสิ้นจำนวน ๑๓ ท่าน

๓.๕ การวิเคราะห์ข้อมูล (Analysis Design)

การวิจัยครั้งนี้ใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) หลังจากที่ผู้วิจัยได้ศึกษาเอกสารชั้นปฐมภูมิ เอกสารชั้นทุติยภูมิ และการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) จึงได้นำข้อมูลทั้งหมดนั้นมาสู่กระบวนการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพด้วยการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) และการสร้างข้อสรุปแบบอุปนัย (Analytic Induction) ในการสร้างแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา

บทที่ ๔

ผลการวิเคราะห์ข้อมูล

การศึกษาวิจัยเรื่อง แนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธรูปตามแนวทางพุทธจิตวิทยา มีวัตถุประสงค์ ๑. เพื่อศึกษาแนวคิด ทฤษฎี หลักการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธรูปตามแนวทางพุทธจิตวิทยา ๒. เพื่อวิเคราะห์และสังเคราะห์ความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธรูปตามแนวทางพุทธจิตวิทยา ๓. เพื่อนำเสนอแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธรูปตามแนวทางพุทธจิตวิทยา โดยแบ่งผลการวิเคราะห์ข้อมูลเป็น ๓ ตอน โดยรายละเอียดผลการวิเคราะห์ข้อมูลแสดงได้ คือ

๔.๑ ผลการศึกษาแนวคิด ทฤษฎี หลักการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธรูปตามแนวทางพุทธจิตวิทยา

ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาจากพระไตรปิฎก คัมภีร์ เอกสาร งานวิจัยที่เกี่ยวข้องและแนวความคิดเกี่ยวกับจริยธรรมทางด้านจิตวิทยาของโคลเบอร์ก เพื่อให้ทราบถึงความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมว่ามี แนวคิด ทฤษฎีและหลักการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธรูปตามแนวทางพุทธจิตวิทยา จากการศึกษาข้อมูลเชิงลึกพบว่ามีลักษณะสำคัญ ๒ ประการ คือ

๑. แนวพุทธ ได้หลักธรรม ๔ ประการ คือ

๑.๑ ศรัทธาต่อความเป็นโพธิสัตว์ หมายถึง การที่พุทธศาสนิกชนผู้มีความเลื่อมใสในศาสนา แสดงเจตจำนงและความมุ่งมั่นที่จะไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์

๑.๒ บารมี ๖ ประกอบด้วย ๑) ทานบารมี หรือ ทานบารมี ๒) ศีลบารมี หรือ ศีลบารมี ๓) ภาวนาบารมี หรือ ขันติบารมี ๔) วิริยบารมี หรือ วิริยบารมี ๕) ญาณบารมี หรือ ญาณบารมี ๖) ปัญญาบารมี หรือ ปัญญาบารมี

๑.๓ ปณิธาน ๔ ประกอบด้วย ๑) ละกิเลสให้หมด ๒) ศึกษาสั่งจรรยาให้จบ ๓) ช่วยโปรดสัตว์ทั้งหลาย ๔) เราจะบรรลุพุทธภูมิอันประเสริฐสุด

๑.๔ อุดมการณ์ ๓ ประกอบด้วย ๑) มหาปัญญา คือเป็นผู้มีความรู้หรือศึกษาหาวิชาใส่ตัว ได้เป็นประโยชน์ส่วนตนเอง ส่วนผู้อื่นช่วยเหลือผู้อื่นต่อไปให้รู้ว่าจะอะไรอะไร ๒) มหากรุณา คือความปรารถนาช่วยเหลือต่อสรรพสัตว์ (หมายรวมมนุษย์) ไม่เลือกที่รักมักที่ชัง สงสารผู้ยากลำบากทั้งหลาย เผื่อตามช่วยแนะนำเพื่อความสุขของเขา ๓) มหาอุบาย คือ จะต้องมียุทธวิธีการอันชาญฉลาดในการแนะนำสั่งสอนผู้อื่นให้เข้าถึงสัจธรรม

๒. ทฤษฎีการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมของโคลเบอร์ก หมายถึงการประเมินการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมของพุทธศาสนิกชน แบ่งเป็น ๓ ระดับ ๖ ขั้น ดังนี้

ระดับที่ ๑ ระดับก่อนกฎเกณฑ์ หรือก่อนที่จะมีจริยธรรม (Pre-conventional or Pre-moral level) มี ๒ ขั้นตอน ดังนี้ คือ

ขั้นที่ ๑ ขั้นหลบหลีกการลงโทษ ๐ – ๗ ปี

ขั้นที่ ๒ ขั้นหลักการแสวงหารางวัล ๗ – ๑๐ ปี

ระดับที่ ๒ ระดับตามกฎเกณฑ์ มี ๒ ขั้นตอน ดังนี้ คือ

ขั้นที่ ๓ ขั้นหลักการทำตามที่คนอื่นเห็นว่าดี ๑๐ – ๑๓ ปี

ขั้นที่ ๔ หลักการทำตามหน้าที่ ๑๓ – ๑๖ ปี

ระดับที่ ๓ ระดับเหนือกฎเกณฑ์ มี ๒ ขั้นตอน ดังนี้ คือ

ขั้นที่ ๕ หลักการทำตามคำมั่นสัญญา มากกว่า ๑๖ ปีขึ้นไป

ขั้นที่ ๖ หลักการทำตามอุดมคติสากล ขั้นของการกระทำเพื่อชีวิต เป็นขั้นยึดอุดมคติ ผู้ที่มีจริยธรรมในขั้นนี้ถือว่าเป็นผู้ใหญ่โดยสมบูรณ์เป็นจริยธรรมขั้นสูงสุด

๔.๒. ผลการวิเคราะห์และสังเคราะห์ความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของ พระพุทธศาสนามหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา

จากการสัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญด้านต่างๆ ในเชิงลึกประกอบด้วยผู้เชี่ยวชาญด้านต่างๆ ประกอบด้วย ๑) พระเถระและผู้เชี่ยวชาญพระพุทธศาสนามหายาน ๗ รูป/คน ๒) ผู้เชี่ยวชาญด้านจริยธรรม ๒ คน ๓) ผู้เชี่ยวชาญด้านจิตวิทยา ๓ คน ผลการศึกษา แสดงดังนี้

๔.๒.๑ ความหมายของจริยธรรม ในแนวคิดผู้เชี่ยวชาญด้านพระพุทธศาสนามหายาน ผู้เชี่ยวชาญด้านจริยธรรม และผู้เชี่ยวชาญด้านจิตวิทยา

๑) จริยธรรมตามแนวพระพุทธศาสนามหายาน

ตารางที่ ๔.๑ วิเคราะห์บทสัมภาษณ์ของพระเถระและผู้เชี่ยวชาญพระพุทธศาสนามหายาน

ข้อความ	บทสัมภาษณ์ของพระเถระและผู้เชี่ยวชาญพระพุทธศาสนามหายาน
ความหมายของโพธิสัตว์	พระโพธิสัตว์ตามทัศนะพระพุทธศาสนามหายาน คือ “พระโพธิสัตว์ตามทัศนะพระพุทธศาสนามหายานคือพระพุทธเจ้า ^{๑)} ผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า” ^{๒,๓)} “พระโพธิสัตว์ ตามทัศนะพระพุทธศาสนามหายาน คือสัตว์ที่เกี่ยวข้องอยู่กับการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า อันนี้ก็คือความหมาย ๑ ความหมายที่สองก็คือ สัตว์ที่มีธาตุแห่งความเป็นพุทธะอยู่ในจิต แล้วมุ่งจิตปรารถนาเพื่อการหลุดพ้น ด้วยความเป็นพระพุทธเจ้า” ^{๔)} “คือพระผู้ที่ศรัทธาต่อหลักธรรมคำสอนขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าและปฏิบัติตามอุดมคติพระโพธิสัตว์ มีความสำคัญมากในมหายาน ทุกคนเจริญรอยตามพระพุทธเจ้าทุกพระองค์เคยปฏิบัติกันมา” ^{๕)} “พระโพธิสัตว์ตามทัศนะพระพุทธศาสนามหายาน คือบุคคลที่ปรารถนาพุทธภูมิและบำเพ็ญพระ

^{๑)} บทสัมภาษณ์ องค์กรภณมจรุส, ๑๙ มีนาคม ๒๕๖๒.

^{๒)} บทสัมภาษณ์ องค์กรธรรมปัญญาวิจิตร, ๑๗ มีนาคม ๒๕๖๒.

^{๓)} บทสัมภาษณ์ ดร.แม่ชีกุลกรณ, แก้ววิสัย, ๙ เมษายน ๒๕๖๒.

^{๔)} บทสัมภาษณ์ องค์กรภณอนัมพจน์ ดร., ๑๗ มีนาคม ๒๕๖๒.

^{๕)} บทสัมภาษณ์ องค์กรหวิเชียร เกียนอี่, ๒๐ มีนาคม ๒๕๖๒.

ข้อความ	บทสัมภาษณ์ของพระเถระและผู้เชี่ยวชาญพระพุทธศาสนาหายาน
	โพธิสัตว์ ถือว่าบุคคลนั้นชื่อว่าเป็นพระโพธิสัตว์เหมือนกัน ผู้ที่ปรารถนาพุทธภูมิก็ต้องบำเพ็ญพระโพธิสัตว์ ^๖
สร้างศรัทธาแก่พุทธศาสนิกชน	“ขั้นตอน ๑. ประพฤติในอุบายที่เป็นกุศล (กุศลโลบาย) ต้องเสริมสร้างให้เกิดขึ้น ๒. ศรัทธาจะต้องปลูกศรัทธาให้มั่นคง ทำอย่างไรก็ได้ให้ผู้บำเพ็ญนั้น มีความศรัทธาอยู่ในศาสนาของพระพุทธองค์ ก็จะเป็นคุณธรรมที่จะทำให้ ที่เราตั้งไว้ให้เป็นพระโพธิสัตว์ นั้นสำเร็จขึ้นได้” ^๗
กลวิธีการสอนไปสู่เป้าหมาย	“การเสริมสร้าง ความเป็นพระโพธิสัตว์ ทางมหายานนั้น การที่จะทำให้จิตตั้งมั่นในการบำเพ็ญพระโพธิสัตว์ นั้น ข้อแรกจะต้องมี กุศลโลบาย จะต้องส่งเสริมให้ผู้คนที่เข้ามาศึกษาธรรมด้วยอุบายที่เป็นกุศล สร้างกิจกรรมเก่ง การสร้างกิจกรรมนั้นสามารถให้คนเข้ากิจกรรม ในกิจกรรมนั้น เป็นไปเพื่อความหลุดพ้นในท้ายที่สุด ตรงนี้ก็คือทัศนคติมหายาน การเสริมสร้างให้เป็นพระโพธิสัตว์” ^๘ “การเสริมสร้างความเป็นพระโพธิสัตว์ตามทัศนะพระพุทธศาสนาหายานสามารถทำได้ด้วยการรักษาศีลให้บริสุทธิ์ผุดผ่องคือสามารถทำให้เป็นพระโพธิสัตว์ มีขั้นตอนในการทำก็คือ ทำกุศลผลบุญให้บังเกิดมี เมื่อกุศลผลบุญบังเกิดมีพร้อมจะได้มรรคผลนิพพาน” ^๙
บารมี ๖	“จะไม่กินเนื้อสัตว์ สละแล้ว จะกินเจ กินแต่พืชผักหัวมันเผือกถั่วฝักยาว” ^{๑๐} “พระโพธิสัตว์มีความจำเป็นที่จะต้องช่วยเหลือตัวเองพัฒนาตัวเองให้สามารถเป็นที่พึ่งของตัวเองได้เสียก่อน จึงจะสามารถแนะนำหรือช่วยเหลือผู้อื่นได้ อุปมาเหมือนบุคคลจะช่วยเหลือผู้อื่นขึ้นจากตมได้นั้น จะต้องช่วยเหลือตัวเองให้พ้นจากตมนั้นเสียก่อน ฉะนั้น พระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีธรรมทั้งหลายด้วยความปรารถนาพระโพธิญาณเป็นเหตุปรารถนาทำให้พระโพธิสัตว์มีความมุ่งมั่นจริงจังต่อวัตรปฏิบัติในบารมี ในขณะที่เดียวกันบารมีธรรมทั้งหลายก็เป็นเหตุแห่งความสัมฤทธิ์ คือ การบรรลุพระโพธิญาณ” ^{๑๑} “บุคคลนั้นต้องมีศีลธรรมเบื้องต้นประกอบไปด้วยหิริโอตตัปปะมีความกตัญญูกตเวทิตะเห็นการฆ่าสัตว์เบียดเบียนสัตว์ ผู้ถือศีลกินเจ บำเพ็ญบารมี ๖ ปฏิบัติตามหลักอุดมคติ ๓ อย่าง” ^{๑๒}
บารมี ๖	“โดยประพฤติตามหลักคำสอนที่เรียกว่า โพธิสัตว์มรรค ๑) บารมี ๖ ๒) อัปปมัญญา ๔ ๓) มหาปณิธาน ๔ ๔) คุณสมบัติ(อุดมการณ์) ๓ ประการ” ^{๑๓,๑๔} “พระ

^๖ บทสัมภาษณ์ องค์กรนิตยสารนาท, ๑๙ มีนาคม ๒๕๖๒.

^๗ บทสัมภาษณ์ องค์กรภาณอนันตพจน์ ดร., ๑๗ มีนาคม ๒๕๖๒.

^๘ บทสัมภาษณ์ องค์กรภาณอนันตพจน์ ดร., ๑๗ มีนาคม ๒๕๖๒ .

^๙ บทสัมภาษณ์ องค์กรภาณมธูรส, ๑๙ มีนาคม ๒๕๖๒.

^{๑๐} บทสัมภาษณ์ พระคณานิยมธรรมวชิราจารย์, ๑๗ มีนาคม ๒๕๖๒.

^{๑๑} บทสัมภาษณ์ องค์กรธรรมปัญญาวิวัตร, ๑๗ มีนาคม ๒๕๖๒.

^{๑๒} บทสัมภาษณ์ องค์กรนิตยสารนาท, ๑๙ มีนาคม ๒๕๖๒.

^{๑๓} บทสัมภาษณ์ องค์กรธรรมปัญญาวิวัตร, ๑๗ มีนาคม ๒๕๖๒.

ข้อความ	บทสัมภาษณ์ของพระเถระและผู้เชี่ยวชาญพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน
	โพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีธรรมทั้งหลายด้วยความปรารถนาพระโพธิญาณเป็นเหตุปรารถนาทำให้พระโพธิสัตว์มีความมุ่งมั่นจริงใจต่อวัตรปฏิบัติในบารมี ในขณะที่เดียวกันบารมีธรรมทั้งหลายก็เป็นเหตุแห่งความสัมฤทธิ์ คือ การบรรลุพระโพธิญาณ จึงกล่าวได้ว่า การบำเพ็ญบารมีธรรมกับความใคร่ปรารถนา ซึ่งพระโพธิญาณเป็นเหตุปัจจัยหนุนเนื่องแก่กันและกันให้เกิดขึ้น” ^{๑๕}
อุดมการณ์ ๓	“โพธิสัตว์หมั่นศึกษาและปฏิบัติตามหลักปรัชญา ๓ อย่างนี้สม่ำเสมอ มีขั้นตอน ๑. มหาปรัชญาหรือปัญญาอันยิ่งใหญ่ หมายความว่า จะต้องเป็นผู้มีปัญญาเห็นแจ้งในสังขารธรรม ไม่ตกเป็นทาสของกิเลส ๒. มหากุณา หมายความว่า จะต้องเป็นผู้มีจิตกรุณาต่อสัตว์ทั้งหลายอย่างปราศจากขอบเขต พร้อมทั้งจะสละตนเองเพื่อช่วยสัตว์ให้พ้นทุกข์ ๓. มหาอุบาย หมายความว่า พระโพธิสัตว์จะต้องมีวิธีการชาญฉลาดในการแนะนำอบรมสั่งสอนผู้อื่นให้เข้าถึงสังขารธรรม คุณสมบัติทั้งสามข้อนี้ เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ข้อแรกเป็นการบำเพ็ญประโยชน์ตนให้ถึงพร้อม ส่วนข้อหลัง ๒ ข้อเป็นการบำเพ็ญประโยชน์เพื่อผู้อื่น” ^{๑๖}

สรุปจริยธรรมตามแนวคิดผู้เชี่ยวชาญด้านพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน

จริยธรรมตามแนวพุทธมหายานคือ จริยธรรมของพระโพธิสัตว์ซึ่งเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน เป็นความประพฤติดี ความประพฤติชอบในศีลและธรรมเบื้องต้น (บารมี ๖) และการบำเพ็ญประโยชน์ของตนให้ถึงพร้อม จากนั้นจึงบำเพ็ญประโยชน์เพื่อผู้อื่น (ปณิธาน ๔) โดยใช้ธรรมะหรือหลักธรรมเป็นแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์ จริยธรรมของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน มีอยู่ ๓ ข้อใหญ่ ประกอบด้วย ๑. มหาปรัชญาหรือปัญญาอันยิ่งใหญ่ หมายความว่า จะต้องเป็นผู้มีปัญญาเห็นแจ้งในสังขารธรรม ไม่ตกเป็นทาสของกิเลส ๒. มหากุณา หมายความว่า จะต้องเป็นผู้มีจิตกรุณาต่อสัตว์ทั้งหลายอย่างปราศจากขอบเขต พร้อมทั้งจะสละตนเองเพื่อช่วยสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ ๓. มหาอุบาย หมายความว่า พระโพธิสัตว์จะต้องมีวิธีการชาญฉลาดในการแนะนำอบรมสั่งสอนผู้อื่นให้เข้าถึงสังขารธรรม คุณสมบัติทั้งสามข้อนี้ เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ข้อแรกเป็นการบำเพ็ญประโยชน์ตนให้ถึงพร้อม ส่วนข้อหลัง ๒ ข้อเป็นการบำเพ็ญประโยชน์เพื่อผู้อื่น (อุดมการณ์ ๓)

๒) จริยธรรมตามแนวคิดผู้เชี่ยวชาญด้านจริยธรรม

ตารางที่ ๔.๒ บทสัมภาษณ์ของผู้เชี่ยวชาญด้านจริยธรรม

ข้อความ	บทสัมภาษณ์ของผู้เชี่ยวชาญด้านจริยธรรม
ความหมายจริยธรรมตามแนวพุทธ	“จริยธรรม ในแง่ของปรัชญาก็คือ หลักการทำดี ก็กว้างโพล้ ลงไปก็ยังไม่ชัด แต่ถ้าหมายถึงพุทธศาสนา ซึ่ง คำว่าจริยธรรม ในพุทธศาสนาไม่มี มีแต่คำว่า ธรรมะ จริยา ถ้าเอาคำนี้มาจับแล้ว ตัวจริยธรรมตัวนี้ก็หมายถึง หลักกุศลกรรมบถ ๑๐

^{๑๕} บทสัมภาษณ์ ดร.แม่ชีกุลภรณ์, แก้ววิสัย, ๙ เมษายน ๒๕๖๒.

^{๑๕} บทสัมภาษณ์ ดร.แม่ชีกุลภรณ์, แก้ววิสัย, ๙ เมษายน ๒๕๖๒.

^{๑๖} บทสัมภาษณ์ อังสมุหวิเชียร เกียนอี่, ๒๐ มีนาคม ๒๕๖๒.

ข้อความ	บทสัมภาษณ์ของผู้เชี่ยวชาญด้านจริยธรรม
	กายสุจริต ๓ วจีสุจริต ๓ มโนจริต ๓ ซึ่ง มโนสุจริต ๓ ขยายความมาจากศีล ๕ นี่ก็คือจริยธรรมในพุทธศาสนา”^{๑๗} “มีความจำเป็นในการดำรงต่อชีวิต เพราะคือหลักธรรม ทำให้ชีวิตอยู่ในทางแห่งความดี การทำความดีนี้ ทำให้ก้าวหน้าไปสู่ความเป็นคนคนดี เป็น กัลยาณชน แล้วไปสู่ วิถี ความเป็นโพธิสัตว์ ไปสู่การบรรลุธรรม”^{๑๘} “จริยธรรม คือสิ่งที่เป็กรอบที่บ่งบอกถึงความประพฤติที่ติงามของความเป็นมนุษย์ คือสิ่งที่มนุษย์ควรจะได้เรียนรู้ เป็นสิ่งที่มนุษย์ควรจะมีการส่งเสริม และมีการพัฒนา แล้วมนุษย์ควรจะได้มีการปฏิบัติเพื่อให้เป็นกรอบในความดีงาม เป็นกรอบในการดำรงชีวิตที่ถูกต้อง”^{๑๙} “จริยธรรมมีความสำคัญต่อการดำรงชีวิต ยังมีจริยธรรมมาก สังคมนั้นก็จะยิ่งมีความสุข มีความปลอดภัย และสามารถอยู่ร่วมกันได้ พึ่งพาอาศัย เกื้อกูลกันได้ เป็นสังคมแห่งความสมบูรณ์ เป็นสังคมแห่งความเอื้อเฟื้อ และเป็นสังคมแห่งความปลอดภัย”^{๒๐} “ควรประพฤติเป็นธรรมขั้นพื้นฐานกันไว้แล้วเกิดประโยชน์กับตัวเองและเกิดประโยชน์กับคนอื่นจริยธรรมที่ควรประพฤติเช่นการให้ทานการช่วยเหลือคนอื่นหรือการรักษาศีลตลอดและเป็นการจริยธรรมมีความเมตตากรุณากับคนอื่นเป็นจริยธรรม”^{๒๑}
หลักจริยธรรม เชิงพุทธและ จริยธรรมสากล	“หมายความว่า หลักจริยธรรมสากล ก็คือในทางปรัชญาตะวันตก ก็หมายถึงหลักของการทำความดี เพราะฉะนั้นหลักจริยธรรมในพุทธศาสนาเชิงพุทธก็ควบคุมหลักของจริยธรรมตะวันตกและอาจจะลึกไปกว่าจริยธรรมตะวันตก ไม่ค่อยได้พูดถึงเรื่องจิต จิตใจ แต่จริยธรรมในพุทธศาสนานี้ ได้พูดถึงจิต ใจวามโนสุจริต ๓ เป็นเรื่องของจิตใจโดยเฉพาะ”^{๒๒} “โดยความเป็นจริยะ หรือสิ่งที่ดี คุณงามความดีของมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นพุทธ หรือจริยธรรมสากล ถ้าเข้าถึงความดีงามจะเป็นเนื้อเดียวกัน การศึกษาค้นคว้าวิจัยที่มีจุดที่แตกต่างกันมา แต่โดยเนื้อแท้ของจริยธรรมเชิงพุทธ ก็คือ จริยธรรมสากล เป็นสิ่งเดียวกัน ไม่มีความแตกต่างกัน เพราะเนื้อแท้ของสาระ (content) เป็นเนื้อเดียวกันเลย”^{๒๓} “จริยธรรม สังคหวัตถุ ๔ ปิยวาจา อตถจริยาในความประพฤติประโยชน์กับคนอื่นแล้วก็สมานัตตตาคความประพฤติตนในทางจริยธรรมทางจริยธรรมและจริยธรรมสากลที่หลักการช่วยเหลือสากลก็จะคล้ายคลึงกันและจริยธรรมจริยธรรมจริยธรรมเป็นธรรมะ ขั้นพื้นฐานที่จะช่วยเหลืออะไรประพฤติปฏิบัติอย่างไรอยู่ใกล้กันที่ต่างกันคือธรรมะที่เป็นเหตุการณ์ หน้าตาคล้ายกันคือจริยธรรมแปลว่าธรรมที่ควรประพฤติในการส่งเสริมให้เกิดจริยธรรม”

^{๑๗} บทสัมภาษณ์ ศ.พิเศษ ร.ท.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ, ๓๐ มีนาคม ๒๕๖๒.

^{๑๘} บทสัมภาษณ์ ศ.พิเศษ ร.ท.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ, ๓๐ มีนาคม ๒๕๖๒.

^{๑๙} บทสัมภาษณ์ น.อ.ดร.นภัทร แก้วนาค, ๒๐ เมษายน ๒๕๖๒.

^{๒๐} บทสัมภาษณ์ น.อ.ดร.นภัทร แก้วนาค, ๒๐ เมษายน ๒๕๖๒.

^{๒๑} บทสัมภาษณ์ ดร.อดุลย์ คนแรง, ๒๙ เมษายน ๒๕๖๒.

^{๒๒} บทสัมภาษณ์ ศ.พิเศษ ร.ท.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ, ๓๐ มีนาคม ๒๕๖๒.

^{๒๓} บทสัมภาษณ์ น.อ.ดร.นภัทร แก้วนาค, ๒๐ เมษายน ๒๕๖๒.

ข้อความ	บทสัมภาษณ์ของผู้เชี่ยวชาญด้านจริยธรรม
แนวทางการสร้างจริยธรรม	“ก็ทำได้ ในเรื่องของส่วนตัวก็คือ ผู้ที่จะเกิดจริยธรรม ที่เรียกว่าคุณธรรมบด ๑๐ จะต้องมีส่วนนี้ คือ หิริ มีความละอายใจ ที่จะทำความชั่ว กับโอตปปะ เกรงผลของความชั่ว อยู่ในจิตใจของตนเอง คือละอายไม่ทำชั่ว ขั้นตอนก็คือ (๑) ตัวเองต้องเริ่มสร้างสติ ให้กับตัวเอง สติสัมปชัญญะ ที่รู้ว่าตัวเองเป็นใคร เป็นมนุษย์ และมีหน้าที่ที่จะต้องทำอะไร (๒) จะต้องเพิ่มพูนจริยธรรม วิจัยตัวเองด้วยการศึกษาหลักของความดี (๓) ต้องอาศัยกัลยาณมิตร (คนดี) ซึ่งก็หมายถึงคุณครูบาอาจารย์ เพื่อนฝูงที่ดี ให้คำแนะนำตักเตือน (๔) ต้องอยู่ในสิ่งแวดล้อมที่เหมาะสม พูดง่าย ๆ ว่าการสร้างจริยธรรมเชิงพุทธต้องดำเนินตามหลักมงคล ๓๘ ประการ”^{๒๔} “ขั้นตอนในการเสริมสร้างจริยธรรม ประการแรกคือทุกคนที่เกิดมา และมีความสามารถในการเรียนรู้ได้ พัฒนาได้ มีการรับรู้อย่างถูกต้อง เรื่องที่สองคือ การเรียนรู้ที่เหมาะสม เรียนรู้ในวิถีชีวิต เรียนรู้คุณธรรม จริยธรรม ความดีงามของสังคม และเรื่องของกรอบความเอื้อเพื่อแผ้วถางเกื้อกูลกันของความเป็นโลกมนุษย์ ประเด็นที่สาม คือ การประพฤติปฏิบัติ เมื่อได้รับรู้แล้ว เรียนรู้แล้วก็นำไปประพฤติปฏิบัติ ก็จะทำให้สังคมนั้นมีความอบอุ่น มีความปลอดภัย ประเด็นสุดท้าย คือ การใคร่ครวญหรือการไตร่ตรอง เพื่อสามารถนำไปพัฒนาปรับปรุงให้คุณธรรมจริยธรรมนั้นให้เหมาะสมกับสังคม เป็นสังคมแห่งสมสมัย ด้งาม ส่งเสริมสิ่งดีงาม สิ่งใหม่ๆ ให้พัฒนาขึ้น ดีขึ้น ให้เหมาะสมกับโลก โลกาภิวัตน์ ตามความเปลี่ยนแปลงไปของโลก และสังคม จนกระทั่งมีความเข้มแข็งขึ้นได้ ทำให้บุคคลนั้น สังคมนั้น เป็นสังคมแห่งความดี จริยธรรม เป็นสังคมอริยะ เป็นชุมชนที่มีการพัฒนา และเป็นบุคคลที่มีความเจริญ หล่อหลอม กล่อมเกล่า สงเคราะห์ซึ่งกันและกัน”^{๒๕} “มีขั้นตอนอย่างไรก็ขั้นตอนก็เกิดจากกัลยาณมิตร กัลยาณมิตรให้ฟังหรือทำให้ดูในจริยธรรมนั้นๆ แล้วเป็นแบบอย่าง เป็นแบบอย่างหนึ่งพูดให้ฟังลองทำให้ดูนะครับเป็นแบบอย่างนี้ก็จะเกิดอย่างเช่นการช่วยเหลือคนอื่นเป็นจริยธรรมอย่างนี้ก็ช่วยเหลือคนอื่นได้บำเพ็ญตนให้เป็นประโยชน์อัตถจริยานันแหละอรรถประโยชน์จริยาแปลว่า ทำให้ดูบอกให้ฟังแล้วก็ทำให้ดูมีขั้นตอนอย่างนี้ก็จะสร้างเสริมจริยธรรมกันได้ก็ประมาณนี้”^{๒๖}

สรุปจริยธรรมตามแนวคิดผู้เชี่ยวชาญด้านจริยธรรม

“จริยธรรมคือกรอบที่บ่งบอกถึงความประพฤติที่ดีงามของความเป็นมนุษย์ มีความสำคัญต่อการดำรงชีวิต ยังมีจริยธรรมมาก สังคมนั้นก็จะยิ่งมีความสุขและมีความปลอดภัย สามารถพึ่งพาอาศัย เกื้อกูลอยู่ร่วมกันได้ ความเป็นจริยะหรือคุณงามความดีของมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นพุทธหรือจริยธรรมสากล ถ้าเข้าถึงความดีงามจะเป็นเนื้อเดียวกัน ผู้ที่มีจริยธรรมจะต้องมีสำนึก มีความละอาย

^{๒๔} บทสัมภาษณ์ ศ.พิเศษ ร.ท.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ, ๓๐ มีนาคม ๒๕๖๒.

^{๒๕} บทสัมภาษณ์ น.อ.ดร.นภัทร แก้วนาค, ๒๐ เมษายน ๒๕๖๒.

^{๒๖} บทสัมภาษณ์ ดร.อดุลย์ คนแรง, ๒๙ เมษายน ๒๕๖๒.

ใจไม่ทำชั่ว จะต้องเพิ่มพูนจริยธรรม พิจารณาตนเองด้วยการศึกษาหลักของความดี โดยมีกัลยาณมิตร เช่น คุณครูบาอาจารย์ เพื่อนฝูงที่ดี ให้คำแนะนำตักเตือน อยู่ในสิ่งแวดล้อมที่เหมาะสม

๓) จริยธรรมตามแนวผู้เชี่ยวชาญด้านจิตวิทยา

ตารางที่ ๔.๓ บทสัมภาษณ์ของผู้เชี่ยวชาญด้านจิตวิทยา

ข้อความ	บทสัมภาษณ์ของผู้เชี่ยวชาญด้านจิตวิทยา
ความหมาย	“มิติของเชิงจริยธรรม หรือว่าการมองพระพุทธรูปศาสนาและจริยธรรมทางจิตวิทยาเขาก็จะมองในแง่ของพฤติกรรมเพื่อคนอื่น แต่การที่จะดูแลคนอื่นในการที่ให้เหมือนในมิติของพุทธศาสนamahayanเหมือนกัน ก็คือพยายามที่จะนำพาคนหมู่มาก ให้เข้าไปสู่ฝั่งของเป้าหมายของวิถีชีวิตหรือความต้องการอะไรบางสิ่งบางอย่างได้เช่นกัน และมิติของกิริยาจริง ๆ ทุกศาสตร์ของของความเป็นฐานองค์ความรู้หลัก มันก็จะมองความเป็นธรรมชาติของมนุษย์ที่หลากหลายทางความเป็นธรรมชาติ”^{๒๗} “การพัฒนาทางสติปัญญาที่ต้องการความถูกผิด ความชั่วดี อะไรเหมาะสมไม่เหมาะสม นั่นคือเรื่องเกี่ยวกับจริยธรรม”^{๒๘} “จริยธรรมคือ หลักปฏิบัติ จริยธรรมก็คือการปฏิบัติตนที่เป็นธรรมชาติ เพราะฉะนั้น หลักของจริยธรรม ก็คือ หลักของการปฏิบัติตนให้สอดคล้องกับธรรมชาติ”^{๒๙} “จริยธรรมมันเท่ากับลมหายใจของคนนั้นที่มีอยู่ ไม่ใช่บทบัญญัติใดๆ เลย ถ้าเป็นแนวคิดจริยธรรมเป็นด้านกายภาพ ในสิ่งที่สมบูรณ์หรือไม่สมบูรณ์โดยเราดูตามรูปนามที่ได้มาเป็นจริงหรือไม่ อาการครบ ๓๒ หรือไม่ โดยนักจิตวิทยาจะมองว่า แม้แต่พันธุกรรมและสิ่งแวดล้อม โดยจิตวิทยาคือวิทยาศาสตร์คือสิ่งที่จับต้องได้ คือข้อมูลเชิงประจักษ์ที่สัมผัสกับสิ่งที่ได้ ดังนั้น นักจิตวิทยาจึงมองคนที่คุณค่าของความเป็นคนที่ยิ่งใหญ่ มองโลกในแง่บวก มองคนเกิดมาเพราะกรรม เพราะการกระทำต่างๆ ของตนเอง จิตวิทยาจะมองในแง่ของการสำรวจ พฤติกรรมที่งดงามก็เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์แบบ จริยธรรมเป็นตัวหล่อเลี้ยงที่ทำให้จิตใจของคนดี”^{๓๐} “ถ้าบอกว่าการทำสงครามเป็นไปเพื่อการปกป้องประเทศ ค่านิยมของการปกป้องประเทศอาจมีคุณค่ามากกว่าการฆ่าคน ดังนั้นมันจึงเป็นการมองไปที่ว่า การตัดสินใจว่ามีคุณธรรมจริยธรรมจะไม่ตัดสินใจที่การกระทำเพียงอย่างเดียว และคำพูดเพียงอย่างเดียว มันจะตัดสินใจด้วยการกระทำกับสภาพการณ์ มันต้องมีสองมิติในการตัดสินใจ ซึ่งเป็นเรื่องยาก ดังนั้นจริยธรรมจึงมีความสำคัญมากๆ ขึ้นอยู่กับสิ่งแวดล้อม”^{๓๑} “มีความสำคัญสำหรับตัวบุคคลนั่นเอง เพราะจริยธรรมคือหลักปฏิบัติเพื่อให้ตนเองมีความทุกข์น้อยลงจนถึงความทุกข์หมดไป คือการพัฒนาความเป็นมนุษย์ของบุคคลแต่ละคน ในฐานะที่เราเกิดมาเป็นคน หลักสำคัญที่สุดของชีวิต คือการพัฒนาตนเอง ตามพุทธศาสนา หลักพุทธ

^{๒๗} บทสัมภาษณ์ ผศ.ดร.ประยูร สุขะใจ, ๑๗ มีนาคม ๒๕๖๒.

^{๒๘} บทสัมภาษณ์ รศ.ดร.สมโภชน์ เอี่ยมสุภาษิต, ๒๐ เมษายน ๒๕๖๒.

^{๒๙} บทสัมภาษณ์ รศ.ดร.เมธาวี อุดมธรรมานุภาพ, ๒๐ เมษายน ๒๕๖๒.

^{๓๐} บทสัมภาษณ์ ผศ.ดร.ประยูร สุขะใจ, ๑๗ มีนาคม ๒๕๖๒.

^{๓๑} บทสัมภาษณ์ รศ.ดร.สมโภชน์ เอี่ยมสุภาษิต, ๒๐ เมษายน ๒๕๖๒.

ข้อความ	บทสัมภาษณ์ของผู้เชี่ยวชาญด้านจิตวิทยา
	ศาสนา คือ ความโลภ โกรธ หลง จนมีค่าเป็นศูนย์ และมีความสำคัญต่อสังคมอย่างไร คือ มนุษย์เป็นสัตว์สังคม การพัฒนาตนเองจะทำให้อยู่ร่วมกันได้อย่างเป็นปกติในสังคม ที่ทำให้สังคมพัฒนาไปได้อย่างราบรื่น จำเป็นต้องมีจริยธรรม ทั้งในระดับบุคคล และในระดับชุมชน” ^{๓๒}
แนวคิด ทฤษฎี หลักการ ทาง จิตวิทยา เกี่ยวกับ จริยธรรม	“การที่จะดูว่าคนที่มีสุขภาพจิตดีหรือไม่ดีจะต้องผ่านกระบวนการสำรวจ จะต้องมีความรู้เครื่องมือในการวินิจฉัย เพราะฉะนั้นนักจิตวิทยาถึงมีเสนอในการนำตัววิทยาศาสตร์มากำกับ ในส่วนทฤษฎีของจิตวิทยาจะมองเรื่องของความรู้สึกและตัวกระบวนการภาวะภายในอารมณ์ต่างๆ ในแนวคิดแบบนี้ จะมองแนวความคิดแบบนี้ตามกระบวนการตามข้อปฏิบัติ” ^{๓๓} “แนวจริยธรรม Kohlberg ขั้นสุดท้ายก็จะไปตรงกับขั้นของ Actualization ของ Maslow ถ้าในพุทธศาสนาก็คือ การอยู่เพื่อเป็นประโยชน์ต่อตนเอง คือ เข้าใจตนเอง เข้าใจโลก เข้าใจชีวิต และใช้ชีวิตให้เป็นประโยชน์ต่อโลกนี้ให้มากที่สุด” ^{๓๔}
แนวทางการ สร้าง จริยธรรม	“การเรียนรู้จิตคลินิกมาต้องวินิจฉัยความสมบูรณ์ของคน คนหนึ่งต้องวินิจฉัยทางกายภาพก่อน และมาวินิจฉัย ในเรื่องทางจิตวิทยา การรับรู้ การรู้คิด การเห็น การฟัง ทางจิตวิทยามีความผิดปกติหรือป่าว และอีกอย่างหนึ่งต้องดูทางด้านสังคมและสิ่งแวดล้อม โดยต้องดูว่าคนๆ หนึ่งจะมีความเสี่ยงทางจิต ทางประสาท ซึ่งจะมีผลมาจากทางพันธุกรรม อันดับแรก และสภาพแวดล้อม โดยบางคนทางพันธุกรรมอาจไม่มีผล แต่อยู่ในสภาพแวดล้อมไม่ดี ก็มีความเสี่ยงต่อการพัฒนาคุณธรรม จริยธรรมเหมือนกัน การยกเอาทฤษฎีของนักจิตวิทยามาเป็นการวิเคราะห์ประเด็นปัญหานี้ โดยยกตัวอย่างของทฤษฎีโคลเบิร์ก” ^{๓๕} “จิตวิทยาก็คือ เราพัฒนาชีวิตจากเราเป็นคนที่มีอารมณ์ความโลภ ความโกรธ ความหลง จนกระทั่งเราอยากจะทำชีวิตให้ดีกว่าเดิม อยากจะพัฒนาชีวิตให้มันสงบ มันเย็น ความเย็นจากการที่ไม่ถูกความโลภมาเผาผลาญ ความโกรธมาทำให้เราลุกเป็นไฟ ความหลงมาทำให้อยู่ในความมืด เพราะฉะนั้นในทางจิตวิทยา ก็มองว่าเราสามารถพัฒนาได้ตามลำดับขั้นจากกระบวนการเรียนรู้ ขั้นตอนการเสริมสร้างจริยธรรมสำหรับตนเอง ต้องเริ่มจากการมีฉันทะ มีความรู้สึกลึกซึ้ง พัฒนาตนเอง ซึ่งเป็นผลจากระดับชีวิตที่ดี หรือการเรียนรู้ก็ได้” ^{๓๖} “ขั้นตอนทำได้ยังไง ขั้นตอนทำได้ง่ายๆ เริ่มจากการทำสิ่งที่ป็นรูปธรรมง่ายๆ การทำหน้าที่ของตัวเองให้ดีที่สุดในบทบาทหน้าที่ เป็นลูกที่ดีของพ่อแม่ การเป็นพ่อแม่ที่ดีของลูก เหมือนเราขับรถที่ดีตามกฎจราจร และเริ่มลงรายละเอียดมากขึ้น ซึ่งเป็นนามธรรม

^{๓๒} บทสัมภาษณ์ รศ.ดร.เมธาวี อุดมธรรมานุภาพ, ๒๐ เมษายน ๒๕๖๒.

^{๓๓} บทสัมภาษณ์ ผศ.ดร.ประยูร สุขะใจ, ๑๗ มีนาคม ๒๕๖๒.

^{๓๔} บทสัมภาษณ์ รศ.ดร.เมธาวี อุดมธรรมานุภาพ, ๒๐ เมษายน ๒๕๖๒.

^{๓๕} บทสัมภาษณ์ ผศ.ดร.ประยูร สุขะใจ, ๑๗ มีนาคม ๒๕๖๒.

^{๓๖} บทสัมภาษณ์ รศ.ดร.เมธาวี อุดมธรรมานุภาพ, ๒๐ เมษายน ๒๕๖๒.

ข้อความ	บทสัมภาษณ์ของผู้เชี่ยวชาญด้านจิตวิทยา
	มากขึ้น เช่น การมีอิทธิพลต่อการปฏิบัติด้วยศีล ๕ ศีล ๘ และเสริมสร้างกัลยาณมิตรสู่สังคมและรวมไปถึงจิตสาธารณะ แล้วเป็นจิตอาสา” ^{๓๗}

สรุปจริยธรรมตามแนวคิดผู้เชี่ยวชาญด้านจิตวิทยา

นักจิตวิทยามองว่าพันธุกรรมและสิ่งแวดล้อมเป็นวิทยาศาสตร์คือสิ่งที่จับต้องได้ นักจิตวิทยาจึงมองคนที่คุณค่าของความเป็นคนที่ยิ่งใหญ่และมองโลกในแง่บวก การสำรวจพฤติกรรม การตัดสินใจมีความรู้คุณธรรมจริยธรรมจะไม่ตัดสินใจจากการกระทำหรือคำพูดเพียงอย่างเดียว แต่ตัดสินใจด้วยการกระทำกับสภาพการณ์ คือต้องมีสองมิติในการตัดสินใจ จริยธรรมจึงมีความสำคัญมาก ๆ ขึ้นอยู่กับสิ่งแวดล้อม จริยธรรมคือการพัฒนาความเป็นมนุษย์ของบุคคลแต่ละคน ในฐานะที่เกิดมาเป็นมนุษย์ หลักสำคัญที่สุดคือการพัฒนาตนเองตามพระพุทธศาสนา หลักพุทธศาสนามีความสำคัญต่อสังคมเพราะมนุษย์เป็นสัตว์สังคม การพัฒนาตนเองจึงทำให้อยู่ร่วมกันได้อย่างเป็นปกติในสังคม ทำให้สังคมพัฒนาไปได้อย่างราบรื่น และจำเป็นต้องมีจริยธรรมทั้งในระดับบุคคลและในระดับชุมชน

๔.๒.๒ การวิเคราะห์และสังเคราะห์ความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา

ความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยาสามารถสรุปได้ดังนี้

หลักธรรมที่นำพุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ เป้าหมายความเป็นโพธิสัตว์

“ตามความเชื่อของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน พระโพธิสัตว์มีอยู่ ๒ ประเภท ประเภทหนึ่งเกิดจากฌานของพระอาทิพุทธ คือ พระอริยโพธิสัตว์ อีกประเภทหนึ่งเป็นอวตารของพระอาทิพุทธ พระโพธิสัตว์ประเภทที่สอง มีมากมายสุดคณานับ สรรพสัตว์ใหญ่น้อยสูงต่ำแตกต่างกันเพียงใดต่างก็สามารถตั้งจิตปรารถนา และมุ่งบำเพ็ญบารมีเพื่อให้ตนบรรลุเป็นพระโพธิสัตว์และเป็นพระพุทธเจ้าต่อไปได้ทั้งนั้น เมื่อได้เป็นพระโพธิสัตว์แล้วก็ถือว่าเป็นอวตารของพระอาทิพุทธ การได้บรรลุเป็นพระโพธิสัตว์เป็นความปรารถนาสูงสุดของผู้ที่นับถือพุทธ ศาสนาฝ่ายมหายาน การบำเพ็ญบารมีของบุคคลเพื่อให้ได้บรรลุเป็นพระโพธิสัตว์จะได้รับความช่วยเหลือจากพระอริยโพธิสัตว์ในสารัตถสังคหะ ยังได้แบ่งพระโพธิสัตว์ตามระยะเวลาการสร้างบารมี ๓ จำพวก ตามลำดับความสำคัญของหลักธรรมโดยที่นี้ได้ให้ความสำคัญกับปัญญามากกว่า พระโพธิสัตว์ ที่บำเพ็ญทางปัญญาก็จะใช้เวลาน้อยกว่า คือพระปัญญาธิกโพธิสัตว์ บำเพ็ญบารมีรวมทั้งสิ้น ๑๖ อสงไขยแสนกัป พระสัทธาธิกโพธิสัตว์ บำเพ็ญพระบารมีรวมทั้งสิ้น ๔๐ อสงไขยแสนกัป และพระวิริยาธิกโพธิสัตว์ บำเพ็ญพระบารมีรวมทั้งสิ้น ๘๐ อสงไขยแสนกัป”^{๓๘, ๓๙}

บารมี ๖

“พระโพธิสัตว์ตามทัศนะพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน คือ ทุกสรรพสัตว์รวมถึงมนุษย์ทุกคนล้วนมีธาตุบริสุทธิ์อันเป็นจุดเริ่มต้นของการเดินทางสู่สภาวะแห่งพุทธภาวะ (โพธิสัตว์) และพร้อมที่จะ

^{๓๗} บทสัมภาษณ์ รศ.ดร.เมธาวี อุดมธรรมานุภาพ, ๒๐ เมษายน ๒๕๖๒.

^{๓๘} บทสัมภาษณ์ ดร.แม่อึ้งกุลภรณ์, แก้ววิสัย, ๙ เมษายน ๒๕๖๒.

^{๓๙} บทสัมภาษณ์ องปัลลิตธรรมปัญญาธิวัตร, ๑๗ มีนาคม ๒๕๖๒.

บำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ได้ด้วยการบำเพ็ญบุญสั่งสมบารมี ประกอบการกุศลและประกอบเมตตาจิต คือช่วยเหลือสรรพสัตว์ผู้ทุกข์ยากให้รอดพ้นจากความทุกข์นานาประการ พระโพธิสัตว์มีจำนวนมากกว่าเม็ดทรายในท้องทะเล และเป็นผู้ที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต พระโพธิสัตว์มีหน้าที่สำคัญในการช่วยเหลือดูแลชาวโลกและกลายเป็นเหล่าเทพเจ้าผู้สถิตในสรวงสวรรค์ โดยพระโพธิสัตว์นั้นจะไม่เห็นแก่ตัวในการบรรลุปุทธภูมิแต่เพียงผู้เดียว แต่จะยังคงช่วยเหลือ รื้อขนปวงชนทั้งหลายทั้งปวงออกไปจากห้วงทุกข์ระทมแห่งการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ และรองนกว่าจะให้สรรพสัตว์ทั้งหลายบรรลุปุทธธรรมทั้งหมดเสียก่อน ตนจึงจะบรรลู่ในภายหลัง การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ เบื้องต้นจะต้องบำเพ็ญบารมี ๖ ประการ คือ ๑. ทานบารมีตา หมายถึง การให้ การบริจาคหรือเสียสละสิ่งของ แม้กระทั่งชีวิตในคราวจำเป็น ๒. ศีลบารมีตา หมายถึง การปฏิบัติและดำเนินชีวิตตามบทบัญญัติของศีลทั่วไป และรวมทั้งโพธิสัตว์ศีลด้วย ๓. กษานติบารมีตา หมายถึง ความสามารถอดทนต่อการใช้อารมณ์ร้ายของผู้อื่น ๔. วิริยะบารมีตา หมายถึง ความเพียรพยายาม ๕. ธยานบารมีตา หมายถึง การบำเพ็ญสมาธิภาวนาจนได้ฌานระดับสูง ๖. ปรัชญาบารมีตา หมายถึง ปัญญาในการหยั่งรู้ถึงความเป็นสุญญตาของสิ่งทั้งหลาย^{๔๐}

“ปารมิตาจริยา คือ การประพฤติเพื่อสั่งสมบารมีให้บริสุทธิ์บริบูรณ์เพื่อจะได้ เข้าถึงพุทธภูมิ ทานบารมี หมายถึง การสละออกการให้โดยมีเจตนาช่วยเหลือผู้อื่น ศีลบารมี หมายถึง การรักษาศีลให้เป็นปกติ หากเป็นฆราวาสหมายถึงการถือศีล ๕ หากเป็นนิกบวชคือการถือศีล ๘ ขึ้นไป เนกขัมมะบารมี หมายถึง การออกบวชหากฆราวาสถือศีล ๘ ก็นับเป็นเนกขัมมะบารมีได้เช่นกัน เพราะเป็นการกระทำเพื่อเว้นจากกามสุข ปัญญาบารมี หมายถึง การกระทำเพื่อเพิ่มพูนปัญญา แบ่งออกเป็น ปัญญาทางโลกและทางธรรม เนื่องจากพระโพธิสัตว์จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ในอนาคตจึงต้องมีปัญญาความรู้มากเพื่อจะได้สั่งสอนสัตว์ให้พ้นจากทุกข์การเรียนของพระโพธิสัตว์จึงต้องเรียนมากกว่าผู้อื่น วิริยะบารมี หมายถึง การกระทำที่ใช้ความเพียรเป็นที่ตั้ง การมีวิริยะอาจไม่ได้หมายถึงการเพียรจนกระทั่งตัวตายในครั้งเดียวแต่หมายถึงมีความ พยายามทำอยู่เรื่อยๆ ทำไปทีละน้อยตามกำลัง จนกว่าจะสำเร็จสัมมปปธานหรือความเพียรที่ถูกต้อง มี ๔ อย่างคือ ๑. สังวรปธานเพียร ระวังไม่ให้บาปเกิดขึ้น ๒. ปหานปธานเพียร ละบาปที่เกิดขึ้นแล้ว ๓. ภาวนาปธานเพียร ทำบุญให้เกิดขึ้น ๔. อนุรักษนาปธานเพียร รักษาการทำบุญ”^{๔๑}

“จุดมุ่งหมายแห่งการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์แล้วจะเห็นได้ว่าย่อมเป็นไปเพื่อ (๑) การตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณของพระโพธิสัตว์เองก่อน (๒) การรื้อขนปวงชนทั้งหลายทั้งปวงออกไปจากห้วงทุกข์ระทมแห่งการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ ดังนั้นการเสริมสร้างความเป็นพระโพธิสัตว์นั้น ถือว่าบำเพ็ญได้ด้วยการดำเนินตามทางแห่งโพธิสัตว์จริยา เพื่อเป็นอริยมรรคไปสู่การบรรลุปุทธภูมิ หมายถึงทางดำเนินของพระโพธิสัตว์ผู้ต้องการมุ่งต่อพุทธภูมิ โดยประพฤติตามหลักคำสอนที่เรียกว่า โพธิสัตว์มรรค มีดังนี้คือ ๑. บารมี ๖ หมายถึงคุณธรรมเป็นเหตุให้ถึงฝั่ง คือความสำเร็จต่างๆ ที่บุคคลได้ตั้งจุดมุ่งหมายเอาไว้ คือ ทานบารมี ศีลบารมี ขันติบารมี วิริยะบารมี ฌานบารมี ปัญญาบารมี” ^{๔๒}

^{๔๐} บทสัมภาษณ์ ดร.แม่ชีกมลภรณ์, แก้ววิสัย, ๙ เมษายน ๒๕๖๒.

^{๔๑} บทสัมภาษณ์ องปัลลิตธรรมปัญญาธิวัตร, ๑๗ มีนาคม ๒๕๖๒.

^{๔๒} บทสัมภาษณ์ องปัลลิตธรรมปัญญาธิวัตร, ๑๗ มีนาคม ๒๕๖๒.

อุดมการณ์ ๓

“อุดมการณ์ในการเป็นพระโพธิสัตว์ “อุดมคติของฝ่ายมหายาน สอนให้ทุกคนบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์เพื่อที่จะได้ช่วยปลดปล่อยทุกข์ของสัตว์โลก ได้กว้างขวาง พระโพธิสัตว์ หมายถึงผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า”^{๔๓}

“อุดมการณ์หลักของพระโพธิสัตว์ คือ การห้ามกินเนื้อสัตว์ทุกชนิด และการหันมากินเจ โดยมีเหตุผลคือในฐานะของผู้ปรารถนาความหลุดพ้นในสัตว์ทั้งหลายเสมอด้วยตน โพธิสัตว์ย่อมไม่ประสงค์จะเห็นชีวิตอื่นถูกทำลายเพื่อบริโภคหรือการใดทั้งสิ้น เพราะเป็นการปิดกั้นโอกาสชีวิตเหล่านั้น ทำให้ดวงจิตของสัตว์ไม่ได้พัฒนาต่อเนื่อง ตราบเท่าที่เรายังเวียนว่ายตายเกิด แต่ละดวงจิตย่อมแสวงวิบากในภพภูมิกำเนิดต่าง ๆ เปลี่ยนไปเรื่อย ๆ ไม่แน่นอน สัตว์ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับโพธิสัตว์ไม่ว่าทางตรงหรือทางอ้อมย่อมเคยเกิดเป็นพ่อ แม่ ญาติ มิตรกันมาในอดีตชาติใดชาติหนึ่ง การกินเนื้อสัตว์เหล่านั้นก็คือการกินเนื้อญาติมิตรในอดีตของตน เพราะฉะนั้นในลังกาวตารสูตรจึงมีข้อแสดงให้เห็นว่า ผู้ที่กินเนื้อสัตว์ย่อมไม่กินเนื้อสัตว์ นอกจากจะห้ามกินเนื้อสัตว์แล้วยังห้ามกินของสดคาวและหัวหอมหัวกระเทียมเพราะสิ่งเหล่านี้ช่วยส่งเสริมให้เกิดกำหนดราคะทางกัมมจิตมิให้บรรลุสมานธิ”^{๔๔}

“จริยธรรมของพระพุทธศาสนา มหายาน มีแนวคิดหลักอยู่ที่เรื่องความกรุณาต่อสรรพชีวิต ปราชญ์ฝ่ายมหายานอธิบายว่า พระพุทธศาสนา มหายานก็เปรียบเสมือนนกตัวหนึ่ง ปีกทั้งสองข้างของนกคือ ปัญญาและกรุณา การขาดปีกข้างใดข้างหนึ่งไปย่อมทำให้นกไม่สามารถบินต่อไปได้ฉันใด การศึกษาพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานถ้าปราศจากความเข้าใจในหลักการเรื่องความกรุณาต่อสรรพสัตว์ ก็ย่อมที่จะทำให้ไม่สามารถเข้าใจพระพุทธศาสนา มหายานในภาพรวมได้อย่างถูกต้องฉันนั้น ปัญญาและกรุณาในทัศนะของฝ่ายมหายานมีสถานะที่เกื้อกูลซึ่งกันและกันอยู่เพราะการคิดที่จะช่วยเหลือสรรพชีวิต เกิดจากการหยั่งเห็นด้วยปัญญาในความทุกข์ของสรรพสัตว์ รวมกระทั่งถึงการหยั่งเห็นในความสามารถที่จะรอดพ้นจากความทุกข์ได้ของสรรพสัตว์”^{๔๕}

“ปฏิบัติตามหลักจริยธรรมของพระพุทธศาสนา มหายาน เนื้อหาสาระของพุทธปรัชญามหายาน โดยแยกออกเป็นสองประเด็นอย่างค่อนข้างชัดเจน กล่าวคือ ในส่วนทฤษฎีและส่วนปฏิบัติ ในส่วนทฤษฎีนักวิชาการมีความเห็นว่าตัวแทนที่ชัดเจนของส่วนนี้คือหลักการเรื่อง ปัญญา (Wisdom) กล่าวได้ว่าเป็นการรู้แจ้งเห็นจริงในหลักการแห่งการอิงอาศัยของสรรพสิ่ง หรือสัจธรรม เพื่อมุ่งสู่พระนิพพานอันเป็นอุดมคติสูงสุดของศาสนา ในส่วนของภาคปฏิบัติ ตัวแทนของหลักการเรื่องการปฏิบัติที่ปรากฏอยู่ในพุทธปรัชญามหายานนั้นคือ แนวคิดเรื่องจริยศาสตร์ของฝ่ายมหายานที่มีพื้นฐานอยู่บนแนวคิดเรื่อง ความกรุณา (Compassion) หลักธรรมทั้งสองนี้มีลักษณะของการเกื้อกูลให้แกกันและกัน สามารถสอดประสานกลมกลืนและสนับสนุนซึ่งกันและกันไป โดยจุดศูนย์กลางเรื่องทฤษฎีนั้นแสดงออกมาในหลักการเรื่องปัญญา ในขณะที่ทำที่เชิงปฏิบัตินั้นแสดงออกมาทางความคิดเรื่องกรุณา (Compassion) มีการพูดกันเสมอว่า ปัญญาและกรุณานั้นเป็นสองเสาหลักค้ำยันในระบบพุทธ

^{๔๓} บทสัมภาษณ์ ดร.แม่ชีกมลภรณ์, แก้ววิสัย, ๙ เมษายน ๒๕๖๒.

^{๔๔} บทสัมภาษณ์ ดร.แม่ชีกมลภรณ์, แก้ววิสัย, ๙ เมษายน ๒๕๖๒.

^{๔๕} บทสัมภาษณ์ ดร.แม่ชีกมลภรณ์, แก้ววิสัย, ๙ เมษายน ๒๕๖๒.

ปรัชญาเปรียบเสมือนปีกทั้งสองของนก หรือล้อทั้งสองของรถ และการขาดหายสิ่งใดสิ่งหนึ่งในสองสิ่งนี้ไปจะก่อให้เกิดการเสื่อมลงของจิตวิญญาณแห่งพระพุทธศาสนา”^{๔๖}

“คุณสมบัติ ๓ ประการคือ ๑. หลักมหาปัญญา เป็นผู้รู้แจ้งในสัจธรรมทั้ง ๒ คือ บุคคล สัจธรรมและธรรมสัจธรรม พิเคราะห์เห็นความว่างในบุคคลและธรรม ไม่ตกอยู่ในอำนาจกิเลส ๒. หลักมหากรุณา คือ มีจิตใจกรุณาต่อสัตว์ไม่มีขอบเขต ๓. หลักมหาอุบาย คือต้องมีอุบายอันชาญฉลาด ในการแนะนำอบรมสั่งสอนผู้อื่นให้พ้นจากทุกข์ให้เข้าถึงธรรม พระโพธิสัตว์ตั้งปณิธานที่จะไม่เข้าถึงพระนิพพานในเวลาอันสั้นเหมือนคติของเถรวาท ประสงค์ที่จะเวียนว่ายตายเกิดต่อไปอีก เพื่อส่งมวลมนุษยให้เข้าถึงนิพพานก่อนตนเอง ดวงจิตของพระโพธิสัตว์ถึงแม้จะอยู่ในสังสารวัฏก็หาได้หลงผิดในอกุศลว่าเป็นกุศลไม่ และไม่หลงใหลยึดติดในสังสารวัฏ ประสงค์ที่จะช่วยเหลือสรรพสัตว์ด้วยการยอมรับทุกข์เหล่านั้นไว้เอง ท่านพระนาคาชุนเขียนไว้เป็นโคลงว่า “พระโพธิสัตว์คือ ผู้มีความเปื้อนหนายอย่างแรงกล้าต่อสังสารวัฏ แต่ก็เป็นผู้หันพักตร์เข้าหาสังสารวัฏ” “พระโพธิสัตว์ ศรัทธาปลาตะ เลื่อมใสยินดียิ่งต่อพระนิพพาน แต่ก็เป็นผู้หันปฤษฎางค์ให้แก่พระนิรวาณ” “พระโพธิสัตว์สมควรต่อการกลัวต่อสรรพกิเลส แต่ก็ไม่ควรสละกิเลสเสียให้สิ้น ในคัมภีร์โยคอาจารภูมิศาสตร์ได้กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ในแนวทางเดียวกัน ดังนี้ “พระโพธิสัตว์แม้จะเป็นผู้รู้ชัดในธรรมทั้งหลายทั้งปวง แต่ก็จะไม่ด่วนดับขันธปรินิพพาน จะต้องอยู่โปรดสัตว์ในสังสารวัฏต่อไป แม้ว่าจะมีกิเลสเหลืออยู่ในจิต แต่ก็ต้องถือเอาความกรุณาเป็นเบื้องหน้าเที่ยวไปเสมอ”^{๔๗,๔๘}

ปณิธาน ๔

“พระโพธิสัตว์ได้จะต้องทำมหาจตุรปณิธานหรือมโฏมการณอันเป็นเป้าหมายเฉพาะในการบำเพ็ญบารมีธรรม ๔ ประการ คือ ๑). เราจักโปรดสรรพสัตว์ทั้งหลายให้หมดสิ้น เราจะต้องปลดปล่อยให้พ้นทุกข์ ข้อนี้เปรียบเทียบกับอริยสัจ ๔ ในข้อทุกข์ซึ่งมีหน้าที่ต้องกำหนดรู้ คือเมื่อเรารู้ว่าเราทุกข์ เราก็ยอมแจ้งให้คนอื่น ๆ ว่า เขาก็มีทุกข์เช่นเดียวกัน แต่พระโพธิสัตว์จะต้องปรารถนาความพ้นทุกข์แห่งสรรพสัตว์อีกด้วย ๒). เราจักทำลายกิเลสทั้งหลายให้หมดสิ้น เราจักต้องละทิ้งทำลายให้หมด และปรารถนาที่จะให้สรรพสัตว์ทำลายกิเลสเหล่านั้นด้วย ข้อนี้เทียบกับข้อสมุทัยคือต้นเหตุ ซึ่งเราจะต้องละ จะเจริญไม่ได้ ข้างฝ่ายมหายานถือว่า นอกจากตัวเราจะทำลายกิเลสของเราเองแล้ว ยังต้องช่วยแนะนำให้สรรพสัตว์ทำลายกิเลสของเขาด้วย ๓). เราจักต้องศึกษาธรรมทั้งหลายให้เจนจบ เราจักต้องเรียนรู้และทำการศึกษาปฏิบัติเทียบกับมรรคซึ่งต้องเจริญให้มีขึ้น เราจึงจะกำหนดรู้ทุกข์และสมุทัยได้ และจะต้องยังสรรพสัตว์ให้ศึกษาในพระธรรมด้วย ๔). เราจักต้องบรรลุปุทธภูมิให้จงได้ เทียบด้วยทำนุโรจสัจให้แจ้ง และจะต้องยังสรรพสัตว์ให้บรรลุดด้วย เพราะฉะนั้น ตามปณิธานทั้ง ๔ นี้เมื่อเทียบกับหลักอริยสัจแล้วจะเห็นว่า ฝ่ายมหายานต้องการจะปลดปล่อยสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์”^{๔๙}

“จริยธรรมของพระโพธิสัตว์นั้น ถือว่าเป็นหลักปณิธานซึ่งผู้ที่ปรารถนาจะบรรลู่เป็นพระโพธิสัตว์จะต้องตั้งให้แน่วแน่ตามความเชื่อของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน โพธิสัตว์จริยา

^{๔๖} บทสัมภาษณ์ ดร.แม่ชีกุลภรณ์, แก้ววิสัย, ๙ เมษายน ๒๕๖๒.

^{๔๗} บทสัมภาษณ์ องปลัดธรรมปัญญาธิวัตร, ๑๗ มีนาคม ๒๕๖๒.

^{๔๘} บทสัมภาษณ์ ดร.แม่ชีกุลภรณ์, แก้ววิสัย, ๙ เมษายน ๒๕๖๒.

^{๔๙} บทสัมภาษณ์ ดร.แม่ชีกุลภรณ์, แก้ววิสัย, ๙ เมษายน ๒๕๖๒.

มี ๔ ประการ ดังนี้ ๑. จะดำรงตนมั่นในพรหมวิหาร เพื่อขจัดกิเลสอาสวะของตนให้หมดสิ้น จะได้ช่วยให้สรรพสัตว์ข้ามพ้นห้วงทุกข์ จนกว่าโลกและจักรวาลจะสูญสิ้นไป ๒. จะขจัดกิเลสของตนให้หมดสิ้นไปเพื่อให้ตนได้เข้าถึงพุทธภูมิ ๓. จะสั่งสอนสรรพสัตว์ตามสัจธรรมที่ตนรู้ ๔. จะช่วยให้สรรพสัตว์ได้เข้าถึงพุทธภาวะ คือ หลุดพ้นจากทุกข์ในวัฏสงสาร ผู้ที่ประสงค์จะเป็นพระโพธิสัตว์ อาจปฎิญาณตน โพธิสัตว์จริยากับตนเอง กับอาจารย์ หรือด้วยการน้อมจิตรำลึกถึงพระพุทเจ้าก็ได้”^{๕๐}

“การได้รับพุทธพยากรณ์ บุคคลผู้จะเป็นพุทธเจ้าจะต้องสร้างสมบารมี ตามหมวดธรรมที่เรียกว่า พุทธการกธรรมหรือบารมีจนครบถ้วนเต็มบริบูรณ์ทั้ง ๓๐ ประการ บุคคลผู้จะเป็นพระพุทเจ้า จะต้องดำเนินวิถีชีวิตตามหลักคำสอนที่เรียกว่า โพธิสัตว์มรรค อันประกอบด้วยบารมี ๖ อัปมัญญา ๔ มหาปณิธาน ๔ และคุณสมบัติ ๓ ซึ่งการฝึกฝนอบรมให้คุณธรรมเหล่านี้มีความเต็มเปี่ยมขึ้น จะต้องใช้ความเพียรและความอดทนอย่างยิ่งยวด เป็นระยะเวลาอันยาวนาน เมื่อบารมีอันเกิดจากการปฏิบัติตามหลักธรรมเหล่านี้เต็มเปี่ยมบริบูรณ์แล้ว บุคคลนั้นย่อมเข้าสู่พุทธภาวะเป็นพระพุทเจ้า”^{๕๑}

สรุปหลักธรรมสำหรับพุทธศาสนิกชนที่นำไปสู่การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์

จากการสัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญด้านพุทธมหายาน ด้านจริยธรรมและด้านจิตวิทยา ทั้งหมด ๑๓ รูป/คน สรุปได้ว่า หลักธรรมที่นำพุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ได้นั้น ประกอบด้วย ๑) ศรัทธาความเป็นโพธิสัตว์ ๒) เป้าหมายความเป็นโพธิสัตว์ ๓) บารมี ๖ ๔) อุดมการณ์ ๓ และ ๕) ปณิธาน ๔

หลักธรรมสำหรับผู้ทำหน้าที่ช่วยเหลือพุทธศาสนิกชน เพื่อเป็นแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์แก่พุทธศาสนิกชน

หลักธรรมสำหรับผู้ทำหน้าที่ช่วยเหลือพุทธศาสนิกชน เพื่อเป็นแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์แก่พุทธศาสนิกชน ประกอบด้วย

๑. คุณสมบัติของผู้ทำหน้าที่ช่วยเหลือพุทธศาสนิกชนให้บรรลุความเป็นโพธิสัตว์

คุณสมบัติของผู้ทำหน้าที่ช่วยเหลือพุทธศาสนิกชนให้บรรลุความเป็นโพธิสัตว์ ประกอบด้วยหลักธรรม คือ ๑) ศรัทธาและเป้าหมายในความเป็นโพธิสัตว์ ๒) มหาปณิธาน ๓) มหากรุณา

ศรัทธาและเป้าหมายในความเป็นโพธิสัตว์

“สรรพสัตว์ใหญ่น้อยสูงต่ำแตกต่างกันเพียงใด ต่างก็สามารถตั้งจิตปรารถนา และมุ่งบำเพ็ญบารมีเพื่อให้ตนบรรลุเป็นพระโพธิสัตว์และเป็นพระพุทเจ้าต่อไปได้ทั้งนั้น เมื่อได้เป็นพระโพธิสัตว์แล้วก็ถือว่าเป็นอวตารของพระอาทิพุทธ การได้บรรลุเป็นพระโพธิสัตว์เป็นความปรารถนาสูงสุดของผู้ที่นับถือพุทธ ศาสนาฝ่ายมหายาน การบำเพ็ญบารมีของบุคคลเพื่อให้ได้บรรลุเป็นพระโพธิสัตว์จะได้รับความช่วยเหลือจากพระธยานิโพธิสัตว์ ในสารัตถสังคหะ”^{๕๒}

“ตามความเชื่อของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน พระโพธิสัตว์มีอยู่ ๒ ประเภท ประเภทหนึ่งเกิดจากฌานของพระอาทิพุทธ คือ พระธยานิโพธิสัตว์ อีกประเภทหนึ่งเป็นอวตารของพระอาทิ

^{๕๐} บทสัมภาษณ์ อดิสรธรรมปัญญาวิตร, ๑๗ มีนาคม ๒๕๖๒.

^{๕๑} บทสัมภาษณ์ ดร.แม่ชีกุลภรณ์, แก้ววิสัย, ๙ เมษายน ๒๕๖๒.

^{๕๒} บทสัมภาษณ์ ดร.แม่ชีกุลภรณ์, แก้ววิสัย, ๙ เมษายน ๒๕๖๒.

พุทธ พระโพธิสัตว์ประเภทที่สอง มีมากมายสุดคณานับ สรรพสัตว์ใหญ่น้อยสูงต่ำแตกต่างกันเพียงใด ต่างก็สามารถตั้งจิตปรารถนา และมุ่งบำเพ็ญบารมีเพื่อให้ตนบรรลุเป็นพระโพธิสัตว์และเป็นพระพุทธเจ้าต่อไปได้ทั้งนั้น เมื่อได้เป็นพระโพธิสัตว์แล้วก็ถือว่าเป็นอวตารของพระอาทิพุทธ การได้บรรลุเป็นพระโพธิสัตว์เป็นความปรารถนาสูงสุดของผู้ที่นับถือพุทธ ศาสนาฝ่ายมหายาน การบำเพ็ญบารมีของบุคคลเพื่อให้ได้บรรลุเป็นพระโพธิสัตว์จะได้รับความช่วยเหลือจากพระยานิโพธิสัตว์”^{๕๓}

“พระโพธิสัตว์ตามทัศนะพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน คือบุคคลที่ปรารถนาพุทธภูมิและบำเพ็ญพระโพธิสัตว์ ถือว่าบุคคลนั้นชื่อว่าเป็นพระโพธิสัตว์เหมือนกัน ผู้ที่ปรารถนาพุทธภูมิก็ต้องบำเพ็ญพระโพธิสัตว์”^{๕๔}

มหาปัญญา

ปัญญา (Wisdom) กล่าวได้ว่าเป็นการรู้แจ้งเห็นจริงในหลักการแห่งการอิงอาศัยของสรรพสิ่ง หรือสัจยญาณ เพื่อมุ่งสู่พระนิพพานอันเป็นอุดมคติสูงสุดของศาสนา ในส่วนของภาคปฏิบัติ^{๕๕}

หลักมหาปัญญา เป็นผู้รู้แจ้งในสัจยญาณทั้ง ๒ คือ บุคคลสัจยญาณและธรรมสัจยญาณ พิจารณาเห็นความว่างในบุคคลและธรรม ไม่ตกอยู่ในอำนาจกิเลส^{๕๖}

มหากรุณา

หลักมหากรุณา คือ มีจิตใจกรุณาต่อสัตว์ไม่มีขอบเขต^{๕๗} จะต้องเป็นผู้มีจิตกรุณาต่อสัตว์ทั้งหลายอย่างปราศจากขอบเขต พร้อมทั้งจะสละตนเองเพื่อช่วยสัตว์ให้พ้นทุกข์ ^{๕๘}ควรยึดเพื่อเป็นแนวทางในการบำเพ็ญบารมี ก็คือบารมี ๖ ประกอบด้วย (๑) ทานบารมี เป็นพื้นฐาน (๒) ศีลบารมี (๓) ภาวนาบารมี คือขั้นดีความอดทน อดทนต่ออำนาจของ กิเลสทั้งปวงอดทนต่อการประพฤติปฏิบัติ ที่จะฝ่าฟันกิเลสขึ้นไปได้ (๔) วิริยะบารมี (๕) สมาธิบารมี (๖) ปัญญาบารมี”^{๕๙}

จริยธรรมของพระโพธิสัตว์นั้น ถือว่าเป็นหลักปณิธานซึ่งผู้ที่ปรารถนาจะบรรลุเป็นพระโพธิสัตว์จะต้องตั้งให้แน่วแน่ตามความเชื่อของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน โพธิสัตว์จริยา มี ๔ ประการ ๑. จะดำรงตนมั่นในพรหมวิหาร เพื่อขจัดกิเลสอาสวะของตนให้หมดสิ้น จะได้ช่วยให้สรรพสัตว์ข้ามพ้นห้วงทุกข์ จนกว่าโลกและจักรวาลจะสูญสิ้นไป ๒. จะขจัดกิเลสของตนให้หมดสิ้นไป เพื่อให้ตนได้เข้าถึงพุทธภูมิ ๓. จะสั่งสอนสรรพสัตว์ตามสัจธรรมที่ตนรู้ ๔. จะช่วยให้สรรพสัตว์ได้เข้าถึงพุทธภาวะ”^{๖๐}

“พระโพธิสัตว์มีความจำเป็นที่จะต้องช่วยเหลือตัวเองพัฒนาตัวเองให้สามารถเป็นที่พึ่งของตัวเองได้เสียก่อน จึงจะสามารถแนะนำหรือช่วยเหลือผู้อื่นได้ อุปมาเหมือนบุคคลจะช่วยเหลือผู้อื่นขึ้นจากตมได้นั้น จะต้องช่วยเหลือตัวเองให้พ้นจากตมนั้นเสียก่อน ฉะนั้น พระโพธิสัตว์บำเพ็ญ

^{๕๓} บทสัมภาษณ์ องค์กรธรรมปัญญาธิวัตร, ๑๗ มีนาคม ๒๕๖๒.

^{๕๔} บทถ้อยแถลงธรรม, ๑๙ มีนาคม ๒๕๖๒.

^{๕๕} บทสัมภาษณ์ ดร.แม่ชีกมลรัตน์, แก้ววิสัย, ๙ เมษายน ๒๕๖๒.

^{๕๖} บทสัมภาษณ์ องค์กรธรรมปัญญาธิวัตร, ๑๗ มีนาคม ๒๕๖๒.

^{๕๗} บทสัมภาษณ์ องค์กรธรรมปัญญาธิวัตร, ๑๗ มีนาคม ๒๕๖๒.

^{๕๘} บทสัมภาษณ์ องค์กรธรรมปัญญาธิวัตร, ๑๗ มีนาคม ๒๕๖๒.

^{๕๙} บทสัมภาษณ์ องค์กรธรรมปัญญาธิวัตร, ๑๗ มีนาคม ๒๕๖๒.

^{๖๐} บทสัมภาษณ์ ดร.แม่ชีกมลรัตน์, แก้ววิสัย, ๙ เมษายน ๒๕๖๒.

บารมีธรรมทั้งหลายด้วยมีความปรารถนาพระโพธิญาณเป็นเหตุปรารถนาทำให้พระโพธิสัตว์มีความมุ่งมั่นจริงใจต่อวัตรปฏิบัติในบารมี ในขณะที่เดียวกันบารมีธรรมทั้งหลายก็เป็นเหตุแห่งความสัมฤทธิ์ คือการบรรลุพระโพธิญาณ”^{๖๑}

“มีขั้นตอนอย่างไรก็ขั้นตอนก็เกิดจากกัลยาณมิตร กัลยาณมิตรให้ฟังหรือทำให้ดูในจริยธรรมนั้นๆแล้วเป็นแบบอย่าง เป็นแบบอย่างหนึ่ง พูดให้ฟัง ลองทำให้ดู เป็นแบบอย่างนี้ก็จะเกิดอย่างนี้ เช่น การช่วยเหลือคนอื่นเป็นจริยธรรมอย่างนี้ก็ช่วยเหลือคนอื่นได้บำเพ็ญตนให้เป็นประโยชน์ อุตถจริยานั้นแหละอรรถประโยชน์ จริยา แปลว่า ทำให้ดูบอกให้ฟังแล้วก็ทำให้ดูมีขั้นตอนอย่างนี้ก็จะสร้างเสริมจริยธรรมกันได้ก็ประมาณนี้”^{๖๒}

แนวคิดเรื่องความกรุณาถูกอธิบายว่าเป็นแนวคิดที่มีความสอดคล้องกับแนวคิดเรื่องปัญญา ฝ่ายมหายานเสนอให้เราเห็นว่าการพัฒนาในส่วนของปัญญาเพียงอย่างเดียว มิสามารถทำให้ผู้ปฏิบัติสามารถนำพาตนเองเข้าสู่ภาวะแห่งการบรรลุธรรมโดยสมบูรณ์ได้ กรุณาจึงเป็นแนวคิดที่ช่วยสนับสนุนการพัฒนาของปัญญา การช่วยสนับสนุนเป็นการช่วยนำพากรุณาให้เดินไปในทางที่ถูกที่ควร ในทางกลับกัน กรุณาก็ช่วยในการเจริญปัญญาให้เป็นไปเพื่อการปลดปล่อยไม่ตกเข้าไปอยู่ในข่ายของการมีทิฐิยึดมั่นถือมั่น ในส่วนของอุบายก็เป็นตัวช่วยเสริมที่เข้ามาจัดการกับการใช้ปัญญาและกรุณาให้เหมาะสมกับผู้รับและสถานการณ์ การสร้างบทบาทของ “กรุณา” ให้เท่าเทียมกับ “ปัญญา” ถือเป็นเอกลักษณ์ของฝ่ายมหายาน จะต้องเกื้อกูลกันเสมอ ทั้งปัญญาและกรุณาต่างเป็นมโนทัศน์ที่ไม่มี ความเพียงพอในตัวเอง ไม่สามารถนำพาตนเองและผู้อื่นเข้าสู่เส้นทางแห่งธรรมได้อย่างสมบูรณ์ การพัฒนาปัญญาต้องได้รับการหล่อเลี้ยงด้วยจิต กรุณาในทางกลับจิตที่กรุณาย่อมที่จะต้องได้รับการสนับสนุนจากปัญญาเพื่อจะได้เดินทางต่อไปได้อย่างถูกต้อง คำสอนเช่นนั้นนอกจากจะแสดงเป็นการแสดงออกให้เห็นว่า ฝ่ายมหายานมีพื้นฐานความคิดทางศาสนาอยู่ที่การตระหนักในตนเองและตระหนักในผู้อื่นแล้วคำสอนเช่นนี้ยังเป็นการแสดงออกถึงหลักการเรื่องการอิงอาศัยซึ่งกันและกัน ความกรุณาย่อมที่จะต้องปรากฏอยู่ในวิถีทางแห่งการดำรงชีวิตของโพธิสัตว์ อาจจะเป็นไปได้ที่กรุณาที่อยู่ในระดับนี้เป็นความกรุณาที่ยังไม่สามารถถูกเติมเต็มด้วยปัญญาจนกลายเป็น “มหากรุณา” ได้^{๖๓}

๒. กระบวนการสอน ประกอบด้วยหลักธรรม คือ ๑) การสร้างศรัทธาให้ไปสู่เป้าหมาย การเป็นโพธิสัตว์ ๒) อุบายการสอน ๓) การใช้เหตุผลเชิงจริยธรรม

การสร้างศรัทธาให้ไปสู่เป้าหมายความเป็นโพธิสัตว์

“ขั้นตอน ๑.ประพจน์ในอุบายที่เป็นกุศล (กุศลโอบาย) ต้องเสริมสร้างให้เกิดขึ้น ๒.ศรัทธา จะต้องปลูกศรัทธาให้มั่นคง ทำอย่างไรก็ได้ให้ผู้บำเพ็ญนั้น มีความศรัทธาอยู่ในศาสนาของพระพุทธองค์ ก็จะเป็นคุณธรรมที่จะทำให้ ที่เราตั้งไว้ ให้เป็นพระโพธิสัตว์ นั้นสำเร็จขึ้นได้”^{๖๔}

อุบายการสอน

หลักมหาอุบาย คือต้องมีอุบายอันชาญฉลาด ในการแนะนำอบรมสั่งสอนผู้อื่นให้พ้นจากทุกข์ให้เข้าถึงธรรม^{๖๕, ๖๖}

^{๖๑} บทสัมภาษณ์ องค์ปณิธานปัญญาวีร, ๑๗ มีนาคม ๒๕๖๒.

^{๖๒} บทสัมภาษณ์ ดร.อดุลย์ คนแรง, ๒๙ เมษายน ๒๕๖๒.

^{๖๓} บทสัมภาษณ์ ดร.แม่ชีกุลภรณ์, แก้ววิสัย, ๙ เมษายน ๒๕๖๒.

^{๖๔} บทสัมภาษณ์ องค์สรภานอนัมพจน์ ดร., ๑๗ มีนาคม ๒๕๖๒.

“การเสริมสร้างความเป็นพระโพธิสัตว์ทางมหายานนั้น การที่จะทำให้จิตตั้งมั่นในการบำเพ็ญพระโพธิสัตว์นั้น ข้อแรกจะต้องมีกุศโลบายจะต้องส่งเสริมให้ผู้คนที่เข้ามาศึกษาธรรมด้วยอุบายที่เป็นกุศล สร้างกิจกรรมเก่ง การสร้างกิจกรรมนั้นสามารถให้คนเข้ากิจกรรม ในกิจกรรมนั้นเป็นไปเพื่อความหลุดพ้นในท้ายที่สุด ตรงนี้ก็คือทัศนคติมหายาน การเสริมสร้างให้เป็นพระโพธิสัตว์”^{๖๗}

มหาอุบาย หมายความว่าพระโพธิสัตว์จะต้องมีวิธีการชาญฉลาดในการแนะนำอบรมสั่งสอนผู้อื่นให้เข้าถึงสัจธรรม เป็นการบำเพ็ญประโยชน์เพื่อผู้อื่น”^{๖๘}

การใช้เหตุผลเชิงจริยธรรม

“การที่จะดูว่าคนที่มีสุขภาพจิตดีหรือไม่ดีจะต้องผ่านกระบวนการสำรวจ จะต้องมีการเครื่องมือในการวินิจฉัย เพราะฉะนั้นนักจิตวิทยาถึงมีเสนอให้ในการนำตัววิทยาศาสตร์มากำกับ ในส่วนทฤษฎีของจิตวิทยาจะมองเรื่องของความรู้สึกและตัวกระบวนการภาวะภายในอารมณ์ต่างๆ ในแนวความคิดนี้ จะมองแนวความคิดแบบนี้ตามกระบวนการตามข้อปฏิบัติ”^{๖๙}

“แนวจริยธรรม Kohberg ขั้นสุดท้ายก็จะไปตรงกับขั้นของ Actualization ของ Maslow ถ้าในพุทธศาสนาก็คือ การอยู่เพื่อเป็นประโยชน์ต่อตนเอง คือ เข้าใจตนเอง เข้าใจโลก เข้าใจชีวิต และใช้ชีวิตให้เป็นประโยชน์ต่อโลกนี้ให้มากที่สุด”^{๗๐}

“ขั้นตอนทำได้ยังไง ขั้นตอนทำได้ง่าย ๆ เริ่มจากการทำสิ่งที่ป็นรูปธรรมง่ายๆ การทำหน้าที่ของตัวเองให้ดีที่สุดตามบทบาทหน้าที่ เป็นลูกที่ดีของพ่อแม่ การเป็นพ่อแม่ที่ดีของลูก เหมือนเราขับรถที่ดีตามกฎหมาย และเริ่มลงรายละเอียดมากขึ้น ซึ่งเป็นนามธรรมมากขึ้น เช่น การมีหิริ โอตตัปปะ ปฏิบัติด้วยศีล ๕ ศีล ๘ และเสริมสร้างกัลยาณมิตรสู่สังคม รวมไปถึงจิตสาธารณะ แล้วเป็นจิตอาสา”^{๗๑}

สรุปหลักธรรมที่เป็นแนวทางการเสริมสร้างพุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์

จากการสัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญด้านพุทธมหายาน ด้านจริยธรรมและด้านจิตวิทยา ทั้งหมด ๑๓ รูป/คน สรุปได้ว่า ผู้ที่นำพุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ ได้นั้น จะต้องมียุทธลักษณะ ๒ ข้อ คือ ๑) คุณสมบัติของผู้ทำหน้าที่ช่วยเหลือพุทธศาสนิกชนให้บรรลุความเป็นโพธิสัตว์ ประกอบด้วย ศรัทธาและเป้าหมายในความเป็นโพธิสัตว์ มหาปัญญา มาหากรุณา และ ๒) กระบวนการที่จะนำพุทธศาสนิกชนไปสู่การเป็นพระโพธิสัตว์ ประกอบด้วย มหาอุบายซึ่งเป็นกลวิธีในการสอน และการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรม

^{๖๕} บทสัมภาษณ์ องค์ปัดธรรมปัญญาวิวัตร, ๑๗ มีนาคม ๒๕๖๒.

^{๖๖} บทสัมภาษณ์ ดร.แม่ชีกุลภรณ์, แก้ววิสัย, ๙ เมษายน ๒๕๖๒.

^{๖๗} บทสัมภาษณ์ องค์สรภานอนันมพจน์ ดร., ๑๗ มีนาคม ๒๕๖๒ .

^{๖๘} บทสัมภาษณ์ องค์สมุห์วิเชียร เกียนอี, ๒๐ มีนาคม ๒๕๖๒.

^{๖๙} บทสัมภาษณ์ ผศ.ดร.ประยูร สุขะใจ, ๑๗ มีนาคม ๒๕๖๒.

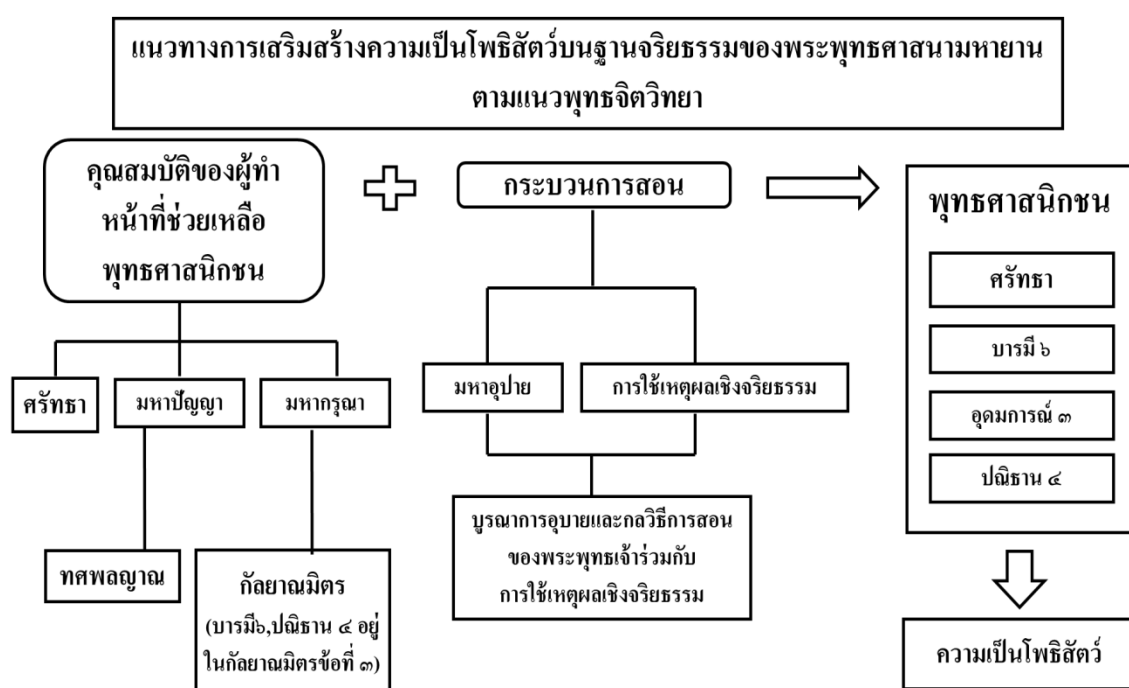
^{๗๐} บทสัมภาษณ์ รศ.ดร.เมธาวี อุทุมมธรรมานภาพ, ๒๐ เมษายน ๒๕๖๒.

^{๗๑} บทสัมภาษณ์ รศ.ดร.เมธาวี อุทุมมธรรมานภาพ, ๒๐ เมษายน ๒๕๖๒.

๔.๓. ผลนำเสนอแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนามหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา

๔.๓.๑ ผลนำเสนอแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนามหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา

จากการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง และการสัมภาษณ์เชิงลึกจากผู้เชี่ยวชาญด้านพุทธมหายาน ด้านจริยธรรมและด้านจิตวิทยา ทั้งหมด ๑๓ รูป/คน นำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์และสังเคราะห์ ทำให้ทำให้ได้แนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนามหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา แสดงดังนี้

ภาพที่ ๔.๑ แสดงแนวทางเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนามหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา

๑. พุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์

๑.๑ หลักธรรมที่นำพุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์

หลักธรรมที่สามารถนำพุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ ประกอบด้วยหลักธรรมที่สำคัญ คือ

๑) ความศรัทธาของพุทธศาสนิกชนที่ต้องการบรรลุความเป็นโพธิสัตว์

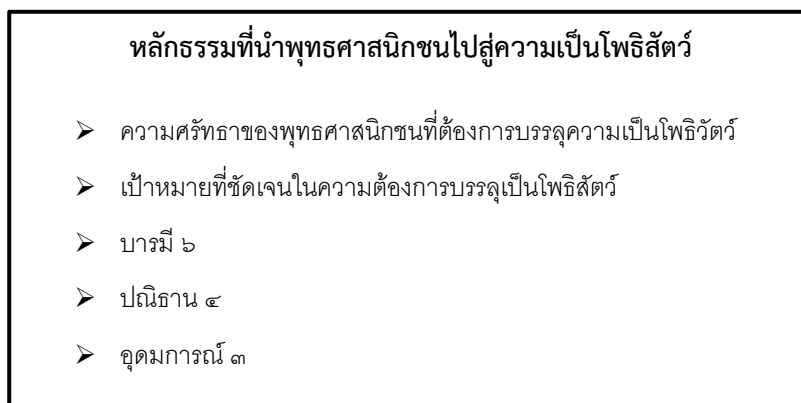
๒) เป้าหมายที่ชัดเจนในความต้องการบรรลุเป็นโพธิสัตว์

๓) ปณิธาน ๔ ประกอบด้วย ๑. กิเลสให้หมด ๒. ศีกษาสัจจธรรมให้จบ ๓. ช่วยโปรดสัตว์ทั้งหลาย ๔. เราจะบรรลุพุทธภูมิอันประเสริฐสุด

๔) บารมี ๖ ประกอบด้วย ประกอบด้วย ๑.ทานปารมิตา หรือ ทานบารมี ๒. ศีลปารมิตา หรือ ศีลบารมี ๓. ภาวนาปารมิตา หรือ ขันติบารมี ๔. วิริยปารมิตา หรือ วิริยบารมี ๕. ญาณปารมิตา หรือ ฌานบารมี ๖. พรชญาปารมิตา หรือ ปัญญาบารมี และ

๕) อุดมการณ์ ๓ ประกอบด้วย ๑.มหาปัญญา มีความรู้ไปช่วยผู้อื่น ๒.มหากรุณา ช่วยเหลือเพื่อความสุข ๓.มหาอุบาย วิธีการสอน

หลักธรรมที่นำพุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ สรุปได้ดัง ภาพที่ ๔.๒

ภาพที่ ๔.๒ แสดงหลักธรรมที่นำพุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์

๑.๒ กระบวนการใช้หลักธรรมเพื่อนำไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์

การนำหลักธรรมไปใช้เพื่อทำให้เกิดความเป็นโพธิสัตว์ได้นั้นเริ่มจาก

๑) ศรัทธา พุทธศาสนิกชนที่เดินทางเข้ามาในวัด เนื่องจากมีศรัทธาในศาสนา ศรัทธาในกัลยาณมิตรหรือทั้งศรัทธาทั้งศาสนาและกัลยาณมิตร ศรัทธาเป็นจุดเริ่มต้น ที่พุทธศาสนิกชนต้องมียึดอย่างต่อเนื่องตลอดการฝึกจนเป็นโพธิสัตว์

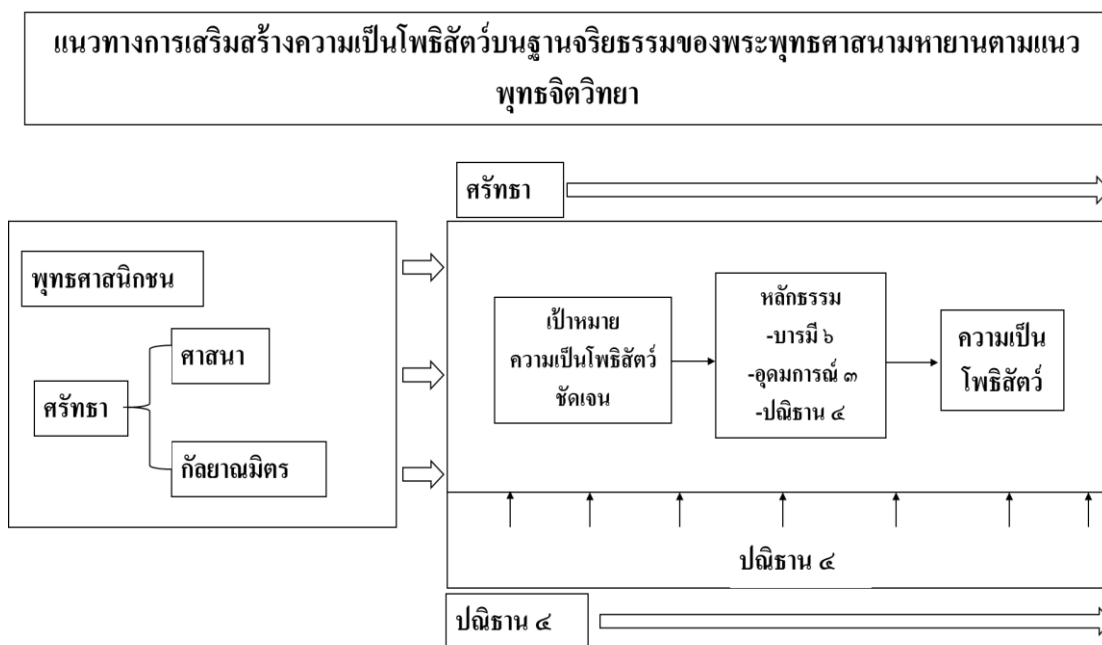
๒) เป้าหมายที่ชัดเจนในเรื่องความต้องการเพื่อให้บรรลุการเป็นโพธิสัตว์

๓) บารมี ๖ หลักธรรมที่ใช้ในการบำเพ็ญตนเป็นโพธิสัตว์ด้วยการบำเพ็ญบุญสั่งสมบารมี ประกอบการกุศลและประกอบเมตตาจิต คือช่วยเหลือสรรพสัตว์ผู้ทุกข์ยากให้รอดพ้นจากความทุกข์นานาประการ

๔) อุดมการณ์ ๓ ประกอบด้วย ๑) มหาปัญญา คือเป็นผู้มีความรู้หรือศึกษาหาวิชาใส่ตัวได้เป็นประโยชน์ส่วนตนเอง ส่วนผู้อื่นช่วยเหลือผู้อื่นต่อไปให้รู้ว่าอะไรดีอะไรชั่ว ๒) มหากรุณา คือความปรารถนาเข้าช่วยเหลือต่อสรรพสัตว์ (หมายรวมมนุษย์) ไม่เลือกที่รักมักที่ชัง สงสารผู้ยากลำบากทั้งหลาย เผื่อตามช่วยแนะเพื่อความสุขของเขา ๓) มหาอุบาย คือ จะต้องมียุทธวิธีอันชาญฉลาดในการแนะนำสั่งสอนผู้อื่นให้เข้าถึงสัจธรรม

๕) ปณิธาน ๔ ประกอบด้วย ๑) ละกิเลสให้หมด ๒) ศึกษาสัจธรรมให้จบ ๓) ช่วยโปรดสัตว์ทั้งหลาย ๔) เราจะบรรลุพุทธภูมิอันประเสริฐสุด ปณิธาน ๔ เป็นหลักธรรมที่พุทธศาสนิกชนต้องมียึดอย่างต่อเนื่องตลอดการฝึกจนเป็นโพธิสัตว์

แนวทางกระบวนการที่นำพุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ สรุปได้ ดังภาพที่ ๔.๓

ภาพที่ ๔.๓ แสดงแนวทางกระบวนการที่นำพุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์

๒. ผู้ทำหน้าที่ช่วยเหลือให้พุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์

ผู้ทำหน้าที่ช่วยเหลือให้พุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ จะต้องมีความรู้ลักษณะ ดังนี้

๒.๑ คุณสมบัติของผู้ทำหน้าที่ช่วยเหลือให้พุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์

๑) มหาปัญญา หรือปัญญาอันยิ่งใหญ่ หมายความว่า จะต้องเป็นผู้มีปัญญาเห็นแจ้งในสังขารธรรม ไม่ตกเป็นทาสของกิเลส นำหลักมหาปัญญาไปช่วยเหลือให้พุทธศาสนิกชนให้บรรลุความเป็นโพธิสัตว์ ด้วยการประยุกต์หลักทศพลญาณ

๒) มหากรุณา ผู้มีมหากรุณาจะต้องเป็นผู้มีจิตกรุณาต่อสัตว์ทั้งหลายอย่างปราศจากขอบเขต พร้อมทั้งจะสละตนเองเพื่อช่วยสัตว์ให้พ้นทุกข์ นำหลักมหาปัญญาไปช่วยเหลือให้พุทธศาสนิกชนให้บรรลุความเป็นโพธิสัตว์ ด้วยหลักกัลยาณมิตร ๗

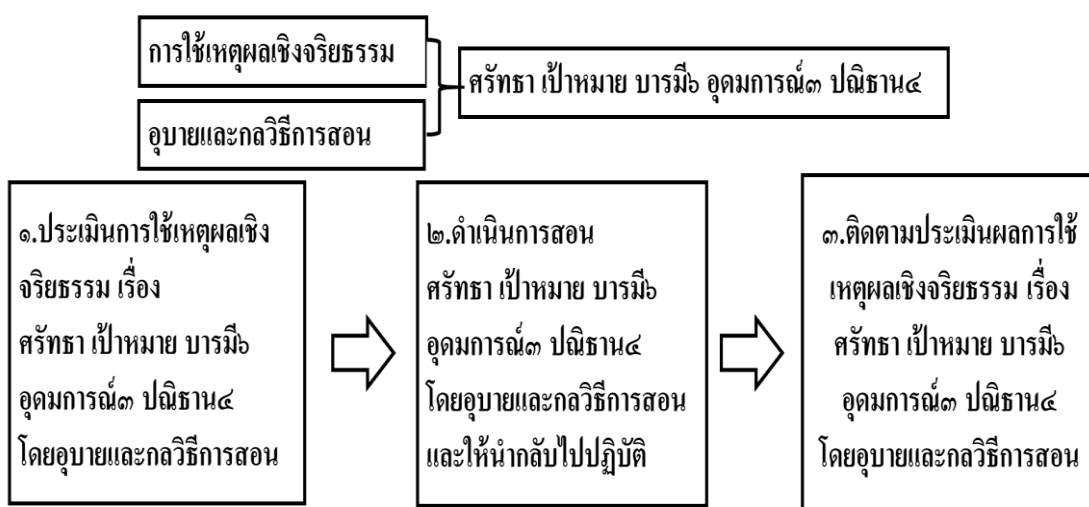
๒.๒ กระบวนการที่ช่วยเหลือให้พุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ ประกอบด้วย

๑) การประเมินการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมของพุทธศาสนิกชนในหลักธรรมเรื่อง ศรัทธา เป้าหมายความเป็นโพธิสัตว์ บารมี ๖ อุดมการณ์ ๓ และปณิธาน ๔ อยู่ในการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมของโคลเบอร์กในระดับใด

๒) การดำเนินการใช้อุบายหรือกลวิธีการสอนตามแนวพระพุทธเจ้า ในหลักธรรมเรื่อง ศรัทธา เป้าหมายความเป็นโพธิสัตว์ บารมี ๖ อุดมการณ์ ๓ และปณิธาน ๔ ให้เหมาะสมกับการระดับใช้จริยธรรมของพุทธศาสนิกชนนั้นๆ และให้นำไปปฏิบัติ

๓) การติดตามด้วยการประเมินผลการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมของพุทธศาสนิกชนในหลักธรรมเรื่อง ศรัทธา เป้าหมายความเป็นโพธิสัตว์ บารมี ๖ อุดมการณ์ ๓ และปณิธาน ๔

การให้ความช่วยเหลือให้พุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ได้นั้น ต้องทำอย่างต่อเนื่องด้วยการการประเมินการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมของพุทธศาสนิกชน การดำเนินการใช้อุบายหรือกลวิธีการสอนตามแนวพระพุทธเจ้า และการติดตามด้วยการประเมินผลการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมของพุทธศาสนิกชนในหลักธรรมเรื่อง ศรัทธา เป้าหมายความเป็นโพธิสัตว์ บารมี ๖ อุดมการณ์ ๓ และปณิธาน ๔ ดังภาพที่ ๔.๔

ภาพที่ ๔.๔ แสดงกระบวนการสอนด้วยการบูรณาการหลักการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมร่วมกับอุบายและกลวิธีการสอนเพื่อนำพุทธศาสนิกชนให้บรรลุความเป็นโพธิสัตว์

วิธีการสอน และ อุบายและกลวิธีการสอน ของผู้ทำวิจัยสามารถอธิบายได้ดังนี้

วิธีการสอน ประกอบด้วย

- ๑) การสนทนา
- ๒) การบรรยาย
- ๓) การตอบปัญหา
- ๔) การวางกฎข้อบังคับ

อุบายและกลวิธีการสอน ประกอบด้วย

- ๑) การยกอุทาหรณ์เล่านิทาน
- ๒) การเปรียบเทียบด้วยข้ออุปมา
- ๓) การใช้อุปกรณ์การสอน
- ๔) การทำเป็นตัวอย่าง
- ๕) การเล่นเกม ภาษา เล่นคำ
- ๖) อุบายเลือกคนและการปฏิบัติรายบุคคลเป็นอุบายสำคัญในการเผยแพร่ศาสนา
- ๗) รู้จังหวะโอกาส
- ๘) ยึดหยุ่นในการใช้วิธีการ

๙) การลงโทษและการให้รางวัล

๑๐) กลวิธีแก้ปัญหาเฉพาะหน้า

กระบวนการฝึกฝนอย่างต่อเนื่อง

การที่พุทธศาสนิกชนมีจิตโพธิสัตว์ได้นั้นต้องมีการฝึกฝนตามกระบวนการสอนด้วยการบูรณาการหลักการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมร่วมกับอุบายและกลวิธีการสอนเพื่อนำพุทธศาสนิกชนให้บรรลุความเป็นโพธิสัตว์นั้น ให้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ดังนี้ คือ

ครั้งที่ ๑ ประเมิน ดำเนินการสอน ให้นำกลับไปปฏิบัติ และติดตามประเมินผลในครั้งต่อไป

ครั้งที่ ๒ การประเมินครั้งที่ ๒ เป็นการติดตามในครั้งที่ ๑ ดำเนินการสอน ให้นำกลับไปปฏิบัติ และติดตามประเมินผลในครั้งต่อไป วนทำเช่นนี้ไปเรื่อยๆ ดังแสดงในภาพที่ ๔.๕

				ประเมิน	ดำเนินการ	ติดตาม
		ประเมิน	ดำเนินการ	ติดตาม		
ประเมิน	ดำเนินการ	ติดตาม				

ภาพที่ ๔.๕ แสดงกระบวนการสอนด้วยการบูรณาการหลักการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมร่วมกับอุบายและกลวิธีการสอนเพื่อนำพุทธศาสนิกชนให้บรรลุความเป็นโพธิสัตว์อย่างต่อเนื่อง

จากการศึกษาดำรง เอกสาร งานวิจัยที่เกี่ยวข้องและจากการสัมภาษณ์เชิงลึก สามารถสร้างนำเสนอแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา ได้ดังนี้

สรุปแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา ประกอบด้วยบุคคล ๒ ประเภท คือ

๑. พุทธศาสนิกชน ผู้มีศรัทธาต่อการบรรลุเป็นโพธิสัตว์ สามารถที่จะบรรลุความเป็นโพธิสัตว์ได้นั้น ต้องมีหลักธรรมต่อไปนี้

๑) ความศรัทธาของพุทธศาสนิกชนที่ต้องการบรรลุความเป็นโพธิสัตว์

๒) เป้าหมายที่ชัดเจนในความต้องการบรรลุเป็นโพธิสัตว์

๓) ปณิธาน ๔ ประกอบด้วย ๑. กิเลสให้หมด ๒. ศึกษาสั่งจรรยาให้จบ ๓. ช่วยโปรดสัตว์ทั้งหลาย ๔. เราจะบรรลุพุทธภูมิอันประเสริฐสุด

๔) บารมี ๖ ประกอบด้วย ประกอบด้วย ๑. ทานบารมี หรือ ทานบารมี ๒. ศีลบารมี หรือ ศีลบารมี ๓. ภาวนาบารมี หรือ ขันติบารมี ๔. วิริยบารมี หรือ วิริยบารมี ๕. ญาณบารมี หรือ ญาณบารมี ๖. ปัญญาบารมี หรือ ปัญญาบารมี และ

๕) อุดมการณ์ ๓ ประกอบด้วย ๑. มหาปัญญา มีความรู้ไปช่วยผู้อื่น ๒. มหากรุณา ช่วยเหลือเพื่อความสุข ๓. มหาอุบาย วิธีการสอน

๒. ผู้ที่ทำหน้าที่ช่วยเหลือให้พุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์

ผู้ที่ทำหน้าที่ช่วยเหลือให้พุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ จะต้องมียุทธลักษณะ ดังนี้

๒.๑ คุณสมบัติของผู้ที่ทำหน้าที่ช่วยเหลือให้พุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์

๑) มหาปัญญา หรือปัญญาอันยิ่งใหญ่ หมายความว่า จะต้องเป็นผู้มีปัญญาเห็นแจ้งในสังขารธรรม ไม่ตกเป็นทาสของกิเลส นำหลักมหาปัญญาไปช่วยเหลือให้พุทธศาสนิกชนให้บรรลุความเป็นโพธิสัตว์ ด้วยการประยุกต์หลักทศพลญาณ

๒) มหากุณา ผู้มีมหากุณาจะต้องเป็นผู้มีจิตกรุณาต่อสัตว์ทั้งหลายอย่างปราศจากขอบเขต พร้อมทั้งจะสละตนเองเพื่อช่วยสัตว์ให้พ้นทุกข์ นำหลักมหาปัญญาไปช่วยเหลือให้พุทธศาสนิกชนให้บรรลุความเป็นโพธิสัตว์ ด้วยหลักกัลยาณมิตร ๗

๒.๒ กระบวนการที่ช่วยเหลือให้พุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ ประกอบด้วย

๑) การประเมินการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมของพุทธศาสนิกชนในหลักธรรมเรื่อง ศรัทธา เป้าหมายความเป็นโพธิสัตว์ บารมี ๖ อุดมการณ์ ๓ และปณิธาน ๔ อยู่ในการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมของโคลเบอร์กในระดับใด

๒) การดำเนินการใช้อุบายหรือกลวิธีการสอนตามแนวพระพุทธเจ้า ในหลักธรรมเรื่อง ศรัทธา เป้าหมายความเป็นโพธิสัตว์ บารมี ๖ อุดมการณ์ ๓ และปณิธาน ๔ ให้เหมาะสมกับการระดับใช้จริยธรรมของพุทธศาสนิกชนนั้นๆ และให้นำไปปฏิบัติ

๓) การติดตามด้วยการประเมินผลการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมของพุทธศาสนิกชนในหลักธรรมเรื่อง ศรัทธา เป้าหมายความเป็นโพธิสัตว์ บารมี ๖ อุดมการณ์ ๓ และปณิธาน ๔

การให้ความช่วยเหลือให้พุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ได้นั้น ต้องทำอย่างต่อเนื่องด้วยการประเมินการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมของพุทธศาสนิกชน การดำเนินการใช้อุบายหรือกลวิธีการสอนตามแนวพระพุทธเจ้า และการติดตามด้วยการประเมินผลการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมของพุทธศาสนิกชนในหลักธรรมเรื่อง ศรัทธา เป้าหมายความเป็นโพธิสัตว์ บารมี ๖ อุดมการณ์ ๓ และปณิธาน ๔ และต้องใช้กระบวนการในการฝึกฝนอย่างต่อเนื่อง

๔.๓.๒ ผลการตรวจสอบจากการเข้าร่วมสนทนากลุ่มโดยผู้เชี่ยวชาญ

การนำแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนา มหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา ไปตรวจสอบโดยการเข้าร่วมสนทนากลุ่มโดยผู้เชี่ยวชาญ ทั้งหมด ๑๓ ท่าน พบดังนี้

๑. พุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์

๑.๑ หลักธรรมที่นำพุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ เหมาะสมหรือไม่ อย่างไร

หลักฐานที่นำพุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์

- ความศรัทธาของพุทธศาสนิกชนที่ต้องการบรรลุความเป็นโพธิสัตว์
- เป้าหมายที่ชัดเจนในความต้องการบรรลุเป็นโพธิสัตว์
- บารมี ๖
- ปณิธาน ๔
- อุดมการณ์ ๓

ตารางที่ ๔.๔ การอภิปรายจากผู้เชี่ยวชาญเรื่องหลักฐานที่นำพุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์
เหมาะสมหรือไม่ อย่างไร

ข้อความ	การอภิปรายจากผู้เชี่ยวชาญเรื่องหลักฐานที่นำไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์
ศรัทธา	จากการเข้าร่วมสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ คณาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิทั้ง ๑๓ ท่านได้ แสดงความคิดเห็นตรงกันว่าศรัทธาเป็นปัจจัยเบื้องต้นในเรื่องของหลักฐาน สำหรับนำพุทธศาสนิกชนไปสู่การบรรลุความเป็นโพธิสัตว์ และได้รับการ สนับสนุนเพิ่มเติมว่า “ศรัทธา เป็นสิ่งที่พุทธศาสนิกชนควรมีเป็นอันดับแรก เพราะเมื่อเกิดศรัทธาแล้วจึงจะเกิดเป้าหมายไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์” ^{๗๒}
เป้าหมายไปสู่ ความเป็น โพธิสัตว์	จากการเข้าร่วมสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ คณาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิทั้ง ๑๓ ท่านได้ แสดงความคิดเห็นตรงกันว่าเป้าหมายไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์นั้นพุทธศาสนิกชน สามารถบรรลุถึงความเป็นโพธิสัตว์ได้ด้วยการมีหลักฐานและกัลยาณมิตร และ “เมื่อเกิดศรัทธาแล้ว เกิดเป้าหมายไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ และความเป็นโพธิสัตว์ นั้นเกิดจากการปฏิบัติหลักฐานต่างๆ” ^{๗๓}
บารมี ๖	จากการเข้าร่วมสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ คณาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิทั้ง ๑๓ ท่านได้ แสดงความคิดเห็นตรงกันว่าบารมี ๖ เป็นหลักฐานสำหรับนำพุทธศาสนิกชนไปสู่ การบรรลุความเป็นโพธิสัตว์ อีกทั้งได้รับการสนับสนุนเพิ่มเติมว่า “หลักฐาน บารมี ๑๐ ประการตามหลักความเชื่อพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทว่าเป็นหลักฐาน สำคัญประการหนึ่ง” ^{๗๔,๗๕} “พระอวโลกิเตศวร หรือ พระแม่กวนอิมมหาโพธิสัตว์ ในเรื่องที่พระองค์ทรงมีกรุณาบารมีต่อสัตว์โลกผู้เป็นทุกข์ และไม่ยอมเข้าสู่การ บรรลุเป็นพระพุทเจ้า จนกว่าสัตว์โลกผู้เป็นทุกข์เหล่านั้นจะพ้นจากทุกข์” ^{๗๖}

^{๗๒} ผศ.ดร.มัน เสือสูงเนิน

^{๗๓} ผศ.ดร.มัน เสือสูงเนิน

^{๗๔} ผศ.ดร.เมธาพันธ์ โพธิ์ธีโรจน์

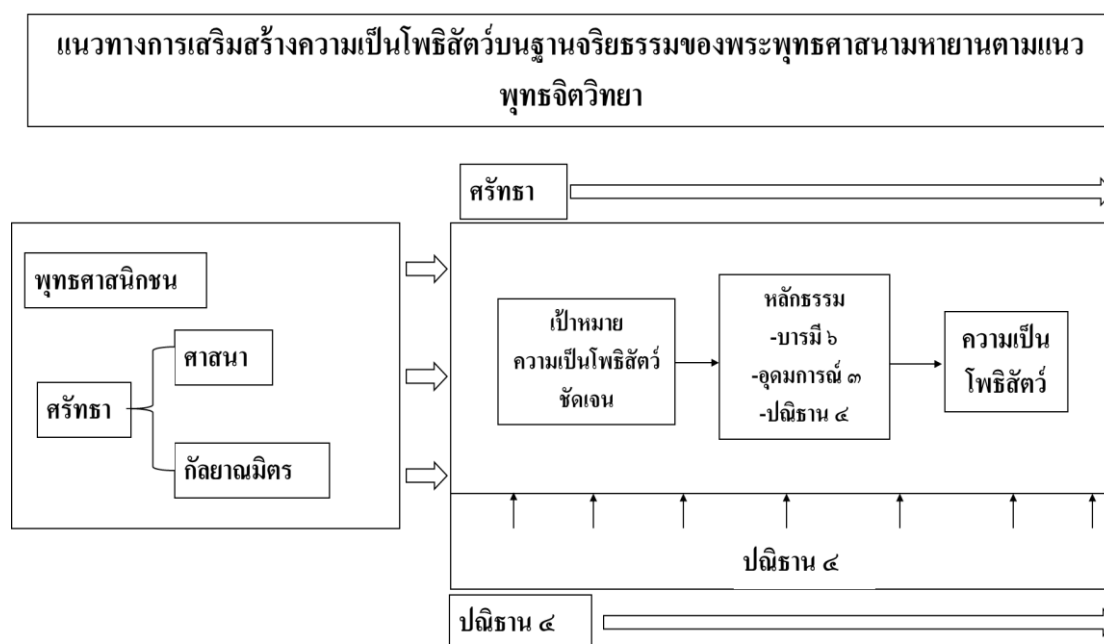
^{๗๕} ผศ.ดร.พิเชฐ ทังโต

^{๗๖} ดร.อดุลย์ คนแรง

ข้อความ	การอภิปรายจากผู้เชี่ยวชาญเรื่องหลักธรรมที่นำไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์
อุดมการณ์ ๓	จากการเข้าร่วมสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ คณาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิทั้ง ๑๓ ท่านได้แสดงความคิดเห็นตรงกันว่าอุดมการณ์ ๓ เป็นหลักธรรมสำหรับนำพุทธศาสนิกชนไปสู่การบรรลุความเป็นโพธิสัตว์
ปณิธาน ๔	จากการเข้าร่วมสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ คณาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิทั้ง ๑๓ ท่านได้แสดงความคิดเห็นตรงกันว่าปณิธาน ๔ เป็นหลักธรรมสำหรับนำพุทธศาสนิกชนไปสู่การบรรลุความเป็นโพธิสัตว์

สรุปหลักธรรมที่นำพุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ คือ ศรัทธา บารมี ๖ ปณิธาน ๔ และอุดมการณ์ ๓ มีความเหมาะสมที่จะนำพุทธศาสนิกชนให้บรรลุสู่ความเป็นโพธิสัตว์

๑.๒ แนวทางกระบวนการของหลักธรรมที่นำพุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์เหมาะสมหรือไม่ อย่างไร

ตารางที่ ๔.๕ การอภิปรายจากผู้เชี่ยวชาญเรื่องแนวทางการกระบวนการของหลักธรรมที่นำพุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ เหมาะสมหรือไม่ อย่างไร

ข้อความ	การอภิปรายจากผู้เชี่ยวชาญ
ศรัทธาในศาสนา และกัลยาณมิตร	จากการเข้าร่วมสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ คณาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิทั้ง ๑๓ ท่านได้แสดงความคิดเห็นตรงกันในเรื่อง การศรัทธาในศาสนาและกัลยาณมิตรนั้นว่า สามารถเป็นแนวทางการกระบวนการของหลักธรรมที่นำไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ของพุทธศาสนิกชนได้ และได้รับการสนับสนุนเพิ่มเติมว่า “การเป็นครูบาอาจารย์นั้น

ข้อความ	การอภิปรายจากผู้เชี่ยวชาญ
	ก็ต้องมีความเป็นกัลยาณมิตรที่ดีทั้ง ๗ ประการด้วยเช่นกัน จึงจะสามารถอบรมสั่งสอนลูกศิษย์ได้” ^{๗๗}
เป้าหมายไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์	จากการเข้าร่วมสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ คณาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิทั้ง ๑๓ ท่านได้แสดงความคิดเห็นตรงกันในเรื่อง เป้าหมายไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ ว่าเป็นแนวทางกระบวนการที่สามารถเชื่อมั่นได้ว่าพุทธศาสนิกชนพึงมีเป้าหมายที่แน่นอน จึงจะสามารถบรรลุไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์
บารมี ๖	จากการเข้าร่วมสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ คณาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิทั้ง ๑๓ ท่านได้แสดงความคิดเห็นตรงกันในเรื่อง บารมี ๖ ว่าเป็นแนวทางกระบวนการของหลักธรรมที่สามารถนำพาพุทธศาสนิกชนให้บรรลุไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ได้ และ “ในพุทธศาสนาเถรวาทนั้นมีบารมี ๓๐ ทศ หรือ บารมี ๑๐ เป็นหลักธรรมสำคัญเช่นกัน” ^{๗๘}
อุตมการณ ๓	จากการเข้าร่วมสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ คณาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิทั้ง ๑๓ ท่านได้แสดงความคิดเห็นตรงกันในเรื่อง อุตมการณ ๓ ว่าเป็นแนวทางกระบวนการของหลักธรรมที่สามารถนำพาพุทธศาสนิกชนให้บรรลุไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ได้
ปณิธาน ๔	จากการเข้าร่วมสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ คณาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิทั้ง ๑๓ ท่านได้แสดงความคิดเห็นตรงกันในเรื่อง ปณิธาน ๔ ว่าเป็นแนวทางกระบวนการของหลักธรรมที่สามารถนำพาพุทธศาสนิกชนให้บรรลุไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ได้ และได้ให้การสนับสนุนในเรื่อง ปณิธาน ๔ โดยมีการกล่าวอ้างถึง “พระอวโลกิเตศวร หรือ พระแม่กวนอิมมหาโพธิสัตว์ ในเรื่องที่พระองค์ทรงมีปณิธานว่าจะไม่ยอมเข้าสู่การบรรลุเป็นพระพุทเจ้า จนกว่าสัตว์โลกผู้เป็นทุกข์เหล่านั้นจะพ้นจากทุกข์” ^{๗๙}

สรุปแนวทางกระบวนการของหลักธรรมที่นำพุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ คือ ศรัทธา บารมี ๖ ปณิธาน ๔ และอุตมการณ ๓ มีความเหมาะสมที่จะนำพุทธศาสนิกชนให้บรรลุสู่ความเป็นโพธิสัตว์

๒. ผู้ที่ทำหน้าที่ช่วยเหลือให้พุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์

ผู้ที่ทำหน้าที่ช่วยเหลือให้พุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ จะต้องมีความรู้ลักษณะ ดังนี้

๒.๑ คุณสมบัติของผู้ทำหน้าที่ช่วยเหลือพุทธศาสนิกชนให้บรรลุความเป็นโพธิสัตว์เหมาะสมหรือไม่ อย่างไร

^{๗๗} รศ.ดร.สมชัย ศรีนอก

^{๗๘} ผศ.ดร.พิเชฐ ทั้งโต

^{๗๙} ดร.อดุลย์ คนแรง

คุณสมบัติของผู้ทำหน้าที่ช่วยเหลือพุทธศาสนิกชนให้บรรลุความเป็นโพธิสัตว์

๑. มหาปัญญา ทศพลญาณ
๒. มหากรุณา แสดงออกตามหลักกัลยาณมิตร ๗

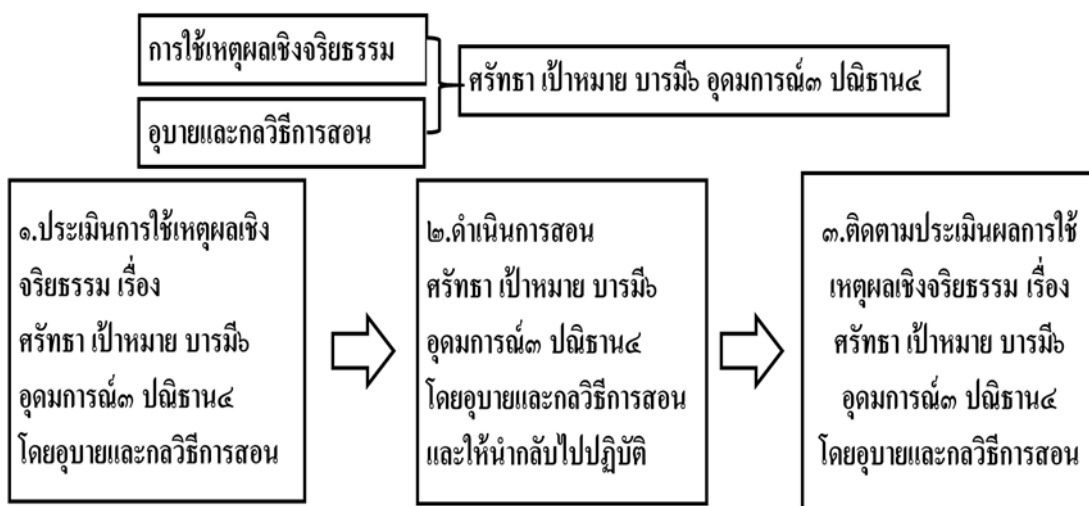
ตารางที่ ๔.๖ การอภิปรายจากผู้เชี่ยวชาญเรื่องคุณสมบัติของผู้ทำหน้าที่ช่วยเหลือพุทธศาสนิกชนให้บรรลุความเป็นโพธิสัตว์ เหมาะสมหรือไม่ อย่างไร

ข้อความ	การอภิปรายจากผู้เชี่ยวชาญ
มหาปัญญา	จากการเข้าร่วมสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ คณาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิทั้ง ๑๓ ท่านได้แสดงความคิดเห็นตรงกันในเรื่อง มหาปัญญา ซึ่งเป็นคุณสมบัติของผู้ทำหน้าที่ช่วยเหลือพุทธศาสนิกชนให้บรรลุความเป็นโพธิสัตว์ว่า ผู้มีปัญญาเห็นแจ้งในสังขารธรรม จะไม่ตกเป็นทาสของกิเลส และนำหลักมหาปัญญาไปช่วยเหลือให้พุทธศาสนิกชนบรรลุความเป็นโพธิสัตว์ด้วยการประยุกต์กับหลักทศพลญาณ
มหากรุณา	จากการเข้าร่วมสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ คณาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิทั้ง ๑๓ ท่านได้แสดงความคิดเห็นตรงกันในเรื่อง มหากรุณา ซึ่งเป็นคุณสมบัติของผู้ทำหน้าที่ช่วยเหลือพุทธศาสนิกชนให้บรรลุความเป็นโพธิสัตว์ว่า ผู้ที่มีมหากรุณาจะต้องเป็นผู้มีจิตกรุณาต่อสัตว์ทั้งหลายอย่างปราศจากขอบเขต พร้อมทั้งจะสละตนเองเพื่อช่วยสัตว์ให้พ้นทุกข์ และนำหลักมหาปัญญาไปช่วยเหลือให้พุทธศาสนิกชนให้บรรลุความเป็นโพธิสัตว์ ด้วยหลักกัลยาณมิตร ๗ และได้รับการสนับสนุนเพิ่มเติมว่า “การเป็นครูบาอาจารย์นั้นก็ต้องมีความเป็นกัลยาณมิตรที่ดีทั้ง ๗ ประการ ด้วยเช่นกัน จึงจะสามารถอบรมสั่งสอนลูกศิษย์ได้ ในการเป็นกัลยาณมิตรที่ดีทั้ง ๗ ประการได้นั้นเกิดจากการมีหลักธรรมในเรื่องบารมี ๖ และปณิธาน ๔ แล้วจึงเกิดเป็นกัลยาณมิตรหรือมหากรุณาในทางพุทธศาสนามหายานและการจะมีมหากรุณาได้นั้น ครูบาอาจารย์จะต้องมีมหาปัญญา(ความรู้) ก่อน จึงจะมีมหากรุณาได้ เมื่อมีทั้งมหาปัญญาและมหากรุณาแล้วต้องมีมหาอุบายหรืออุบายและกลวิธีการสอน จึงจะสามารถอบรมสั่งสอนลูกศิษย์ได้ เช่นเดียวกันกับพุทธศาสนิกชนผู้มีเป้าหมายที่จะบรรลุความเป็นโพธิสัตว์นั้นที่ต้องการกัลยาณมิตรเพื่อช่วยให้สามารถบรรลุความเป็นโพธิสัตว์ได้” ^{๘๐}

สรุป คุณสมบัติของผู้ทำหน้าที่ช่วยเหลือพุทธศาสนิกชนให้บรรลุความเป็นโพธิสัตว์ คือ มหาปัญญาและมหากรุณา มีความเหมาะสมในที่จะนำพุทธศาสนิกชนให้บรรลุสู่ความเป็นโพธิสัตว์

^{๘๐} รศ.ดร.สมชัย ศรีนोक

๒.๒ แนวทางกระบวนการสอนพุทธศาสนิกชน เหมาะสมหรือไม่ อย่างไร

ตารางที่ ๔.๗ การอภิปรายจากผู้เชี่ยวชาญเรื่องแนวทางกระบวนการสอนพุทธศาสนิกชน เหมาะสมหรือไม่ อย่างไร

ข้อความ	การอภิปรายจากผู้เชี่ยวชาญ
มหาอุปาย	จากการเข้าร่วมสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ คณาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิทั้ง ๑๓ ท่านได้แสดงความคิดเห็นตรงกันในเรื่องแนวทางกระบวนการสอนพุทธศาสนิกชนว่า มหาอุปายหรือมหาอุปายนั่น เป็นสิ่งที่สามารถใช้ได้จริงในกระบวนการเรียนการสอน
การใช้เหตุผลเชิงจริยธรรม	จากการเข้าร่วมสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ คณาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิทั้ง ๑๓ ท่านได้แสดงความคิดเห็นตรงกันในเรื่อง การใช้เหตุผลเชิงจริยธรรม ว่าในแนวทางกระบวนการสอนพุทธศาสนิกชนนั้น หลักธรรมเรื่อง ศรัทธา เป้าหมายความเป็นโพธิสัตว์ บารมี ๖ อุดมการณ์ ๓ และปณิธาน ๔ อยู่ในการประเมินเหตุผลเชิงจริยธรรมของโคลเบอร์กในระดับใด
การบูรณาการมหาอุปายและการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรม	จากการเข้าร่วมสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ คณาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิทั้ง ๑๓ ท่านได้แสดงความคิดเห็นในเรื่อง การบูรณาการมหาอุปายและการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรม ว่าในแนวทางกระบวนการสอนพุทธศาสนิกชนนั้น การบูรณาการมหาอุปายและกลวิธีการสอนและการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมตามแบบแผน Model นั้นมีความสมบูรณ์ดีแล้ว

สรุปแนวทางกระบวนการสอนพุทธศาสนิกชนให้บรรลุสู่ความเป็นโพธิสัตว์ คือ มหาอุปายและการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรม เมื่อนำการบูรณาการร่วมกันแล้วจะได้แนวทางกระบวนการสอนพุทธศาสนิกชนให้บรรลุสู่ความเป็นโพธิสัตว์

๒.๓ การนำแนวทางกระบวนการสอนไปใช้กับพุทธศาสนิกชน เหมาะสมหรือไม่ อย่างไร

			ประเมิน	ดำเนินการ	ติดตาม
		ประเมิน	ดำเนินการ	ติดตาม	
ประเมิน	ดำเนินการ	ติดตาม			

ตารางที่ ๔.๘ การอภิปรายจากผู้เชี่ยวชาญเรื่องการนำแนวทางกระบวนการสอนไปใช้กับพุทธศาสนิกชน เหมาะสมหรือไม่ อย่างไร

ข้อความ	การอภิปรายจากผู้เชี่ยวชาญ
การเริ่มกระบวนการใหม่ (ประเมิน ดำเนินการ ติดตาม ครั้งที่ ๑)	จากการเข้าร่วมสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ คณาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิทั้ง ๑๓ ท่านได้แสดงความคิดเห็นตรงกันว่า การนำแนวทางกระบวนการสอนไปใช้กับพุทธศาสนิกชนเพื่อให้บรรลุไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ได้นั้น ควรเริ่มจากการประเมินผลการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมก่อน เพื่อจะได้ทราบว่าพุทธศาสนิกชนผู้นั้น มีพื้นฐานจริยธรรมอยู่ในระดับใด จึงจะสามารถดำเนินการสอนให้เหมาะสมกับวุฒิภาวะหรือระดับจริยธรรมของพุทธศาสนิกชนผู้นั้นได้ และหลังจากดำเนินการสอนแล้วควรมีการประเมินผลการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมอีกครั้ง เพื่อประเมินผล การสอนว่าพุทธศาสนิกชนผู้นั้นมีการพัฒนาเกิดขึ้นหรือไม่
การเริ่มกระบวนการใหม่ (ประเมิน ดำเนินการ ติดตาม ครั้งที่ ๒)	จากการเข้าร่วมสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ คณาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิทั้ง ๑๓ ท่านได้แสดงความคิดเห็นตรงกันว่า การนำแนวทางกระบวนการสอนไปใช้กับพุทธศาสนิกชนเพื่อให้บรรลุไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ได้นั้น ต้องทำอย่างต่อเนื่อง ด้วยการประเมินผลการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมของพุทธศาสนิกชน การดำเนินการใช้อุบายหรือกลวิธีการสอนตามแนวพระพุทธานุญาต และการติดตามด้วยการประเมินผลการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมของพุทธศาสนิกชนในหลักธรรมเรื่อง ศรัทธา เป้าหมายความเป็นโพธิสัตว์ บารมี ๖ อุดมการณ์ ๓ และปณิธาน ๔ และต้องใช้กระบวนการในการฝึกฝนอย่างต่อเนื่อง ตามที่ผู้เสนอวิจัยได้นำเสนอแนวทางไว้

สรุป การนำแนวทางกระบวนการสอนไปใช้กับพุทธศาสนิกชนจะต้องมีการกระทำกระบวนการเดิมซ้ำๆ โดยเริ่มจากขั้นตอนการประเมินพุทธศาสนิกชน การดำเนินการสอน และการติดตามผล จากนั้นจึงกระทำซ้ำแบบนี้ต่อไปเรื่อยๆ

๔.๔ องค์ความรู้ที่ได้รับ

แนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธานุศาสนยามหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา ประกอบด้วยบุคคลและกระบวนการ ๒ ประเภท คือ

๑. พุทธศาสนิกชน ผู้มีศรัทธาต่อการบรรลุความเป็นโพธิสัตว์ สามารถที่จะบรรลุความเป็นโพธิสัตว์ได้นั้น ต้องมีหลักธรรมและกระบวนการใช้หลักธรรมเพื่อนำไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ คือ

๑.๑ หลักธรรมสำหรับพุทธศาสนิกชนมีศรัทธาต่อการบรรลุเป็นโพธิสัตว์ สามารถที่จะบรรลุความเป็นโพธิสัตว์

๑) ความศรัทธาของพุทธศาสนิกชนที่ต้องการบรรลุความเป็นโพธิสัตว์

๒) เป้าหมายที่ชัดเจนในความต้องการบรรลุเป็นโพธิสัตว์

๓) ปณิธาน ๔ ประกอบด้วย ๑. กิเลสให้หมด ๒. ศึกษาสังจธรรมให้จบ ๓. ช่วยโปรดสัตว์ทั้งหลาย ๔. เราจะบรรลุพุทธภูมิอันประเสริฐสุด

๔) บารมี ๖ ประกอบด้วย ประกอบด้วย ๑. ทานบารมี หรือ ทานบารมี ๒. ศีลบารมี หรือ ศีลบารมี ๓. ภาวนาบารมี หรือ ขันติบารมี ๔. วิริยบารมี หรือ วิริยบารมี ๕. ญาณบารมี หรือ ญาณบารมี ๖. ปัญญาบารมี หรือ ปัญญาบารมี และ

๕) อุดมการณ์ ๓ ประกอบด้วย ๑. มหาปัญญา มีความรู้ไปช่วยผู้อื่น ๒. มหากรุณา ช่วยเหลือเพื่อความสุข ๓. มหาอุบาย วิธีการสอน

๑.๒ กระบวนการใช้หลักธรรมเพื่อนำไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์

การนำหลักธรรมไปใช้เพื่อทำให้เกิดความเป็นโพธิสัตว์ ได้นั้น เริ่มจาก

๑) ศรัทธา พุทธศาสนิกชนที่เดินทางเข้ามาในวัด เนื่องจากมีศรัทธาในศาสนา ศรัทธาในกัลยาณมิตรหรือทั้งศรัทธาทั้งศาสนาและกัลยาณมิตร ศรัทธาเป็นจุดเริ่มต้นที่พุทธศาสนิกชนต้องมีย่างต่อเนื่องตลอดการฝึกจนเป็นโพธิสัตว์

๒) เป้าหมายที่ชัดเจนในเรื่องความต้องการเพื่อให้บรรลุการเป็นโพธิสัตว์

๓) บารมี ๖ หลักธรรมที่ใช้ในการบำเพ็ญตนเป็นโพธิสัตว์ด้วยการบำเพ็ญบุญสั่งสมบารมี ประกอบการกุศลและประกอบเมตตาจิต คือช่วยเหลือสรรพสัตว์ผู้ทุกข์ยากให้รอดพ้นจากความทุกข์นานาประการ

๔) อุดมการณ์ ๓ ประกอบด้วย ๑) มหาปัญญา คือเป็นผู้มีความรู้หรือศึกษาหาวิชาใส่ตัว ได้เป็นประโยชน์ส่วนตนเอง ส่วนผู้อื่นช่วยเหลือผู้อื่นต่อไปให้รู้ว่าจะอะไรดีอะไรชั่ว ๒) มหากรุณา คือความปรารถนาเข้าไปช่วยเหลือต่อสรรพสัตว์ (หมายรวมมนุษย์) ไม่เลือกที่รักมักที่ชัง สงสารผู้ยากลำบากทั้งหลาย ฝ่าตามช่วยแนะนำเพื่อความสุขของเขา ๓) มหาอุบาย คือ จะต้องมียุทธวิธีอันชาญฉลาดในการแนะนำสั่งสอนผู้อื่นให้เข้าถึงสังจธรรม

๕) ปณิธาน ๔ ประกอบด้วย ๑) ละกิเลสให้หมด ๒) ศึกษาสังจธรรมให้จบ ๓) ช่วยโปรดสัตว์ทั้งหลาย ๔) เราจะบรรลุพุทธภูมิอันประเสริฐสุด และพุทธศาสนิกชนต้องมีปณิธานอย่างต่อเนื่องตลอดการฝึกจนเป็นโพธิสัตว์

๒. ผู้ที่ทำหน้าที่ช่วยเหลือให้พุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์

ผู้ที่ทำหน้าที่ช่วยเหลือให้พุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ จะต้องมียุทธวิธีและกระบวนการที่ช่วยเหลือให้พุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ คือ

๒.๑ คุณสมบัติของผู้ที่ทำหน้าที่ช่วยเหลือให้พุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์

๑) มหาปัญญา หรือปัญญาอันยิ่งใหญ่ หมายความว่า จะต้องเป็นผู้มีปัญญาเห็นแจ้งในสังขารธรรม ไม่ตกเป็นทาสของกิเลส นำหลักมหาปัญญาไปช่วยเหลือให้พุทธศาสนิกชนให้บรรลุความเป็นโพธิสัตว์ ด้วยการประยุกต์หลักทศพลญาณ

๒) มหากุณา ผู้มีมหากรุณาจะต้องเป็นผู้มีจิตกรุณาต่อสัตว์ทั้งหลายอย่างปราศจากขอบเขต พร้อมทั้งจะสละตนเองเพื่อช่วยสัตว์ให้พ้นทุกข์ นำหลักมหาปัญญาไปช่วยเหลือให้พุทธศาสนิกชนให้บรรลุความเป็นโพธิสัตว์ ด้วยหลักกัลยาณมิตร ๗

๒.๒ กระบวนการที่ช่วยเหลือให้พุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ ประกอบด้วย

๑) การประเมินการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมของพุทธศาสนิกชนในหลักธรรมเรื่อง ศรัทธา เป้าหมายความเป็นโพธิสัตว์ บารมี ๖ อุดมการณ์ ๓ และปณิธาน ๔ อยู่ในการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมของโคลเบอร์กในระดับใด

๒) การดำเนินการใช้อุบายหรือกลวิธีการสอนตามแนวพระพุทธเจ้า ในหลักธรรมเรื่อง ศรัทธา เป้าหมายความเป็นโพธิสัตว์ บารมี ๖ อุดมการณ์ ๓ และปณิธาน ๔ ให้เหมาะสมกับการระดับใช้จริยธรรมของพุทธศาสนิกชนนั้นๆ และให้นำไปปฏิบัติ

๓) การติดตามด้วยการประเมินผลการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมของพุทธศาสนิกชนในหลักธรรมเรื่อง ศรัทธา เป้าหมายความเป็นโพธิสัตว์ บารมี ๖ อุดมการณ์ ๓ และปณิธาน ๔

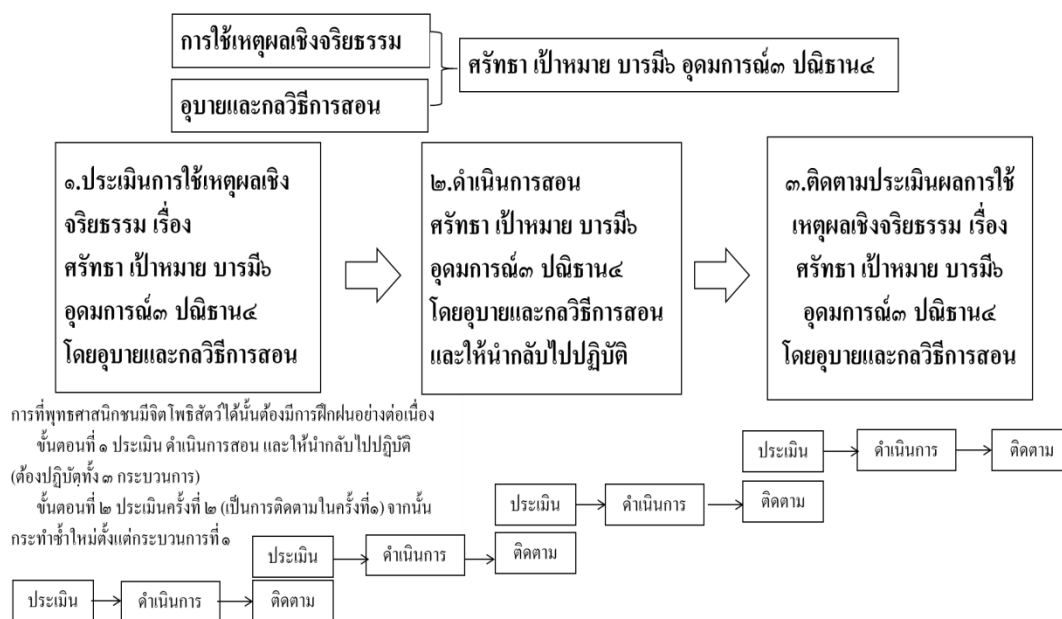
การให้ความช่วยเหลือให้พุทธศาสนิกชนไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ได้นั้น ต้องทำอย่างต่อเนื่องด้วยการประเมินการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมของพุทธศาสนิกชน การดำเนินการใช้อุบายหรือกลวิธีการสอนตามแนวพระพุทธเจ้า และการติดตามด้วยการประเมินผลการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมของพุทธศาสนิกชนในหลักธรรมเรื่อง ศรัทธา เป้าหมายความเป็นโพธิสัตว์ บารมี ๖ อุดมการณ์ ๓ และปณิธาน ๔ และต้องใช้กระบวนการในการฝึกฝนอย่างต่อเนื่อง

กระบวนการฝึกฝนอย่างต่อเนื่อง

การที่พุทธศาสนิกชนมีจิตโพธิสัตว์ได้นั้นต้องมีการฝึกฝนตามกระบวนการสอนด้วยการบูรณาการหลักการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมร่วมกับอุบายและกลวิธีการสอนเพื่อนำพุทธศาสนิกชนให้บรรลุความเป็นโพธิสัตว์นั้น ให้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ดังนี้ คือ

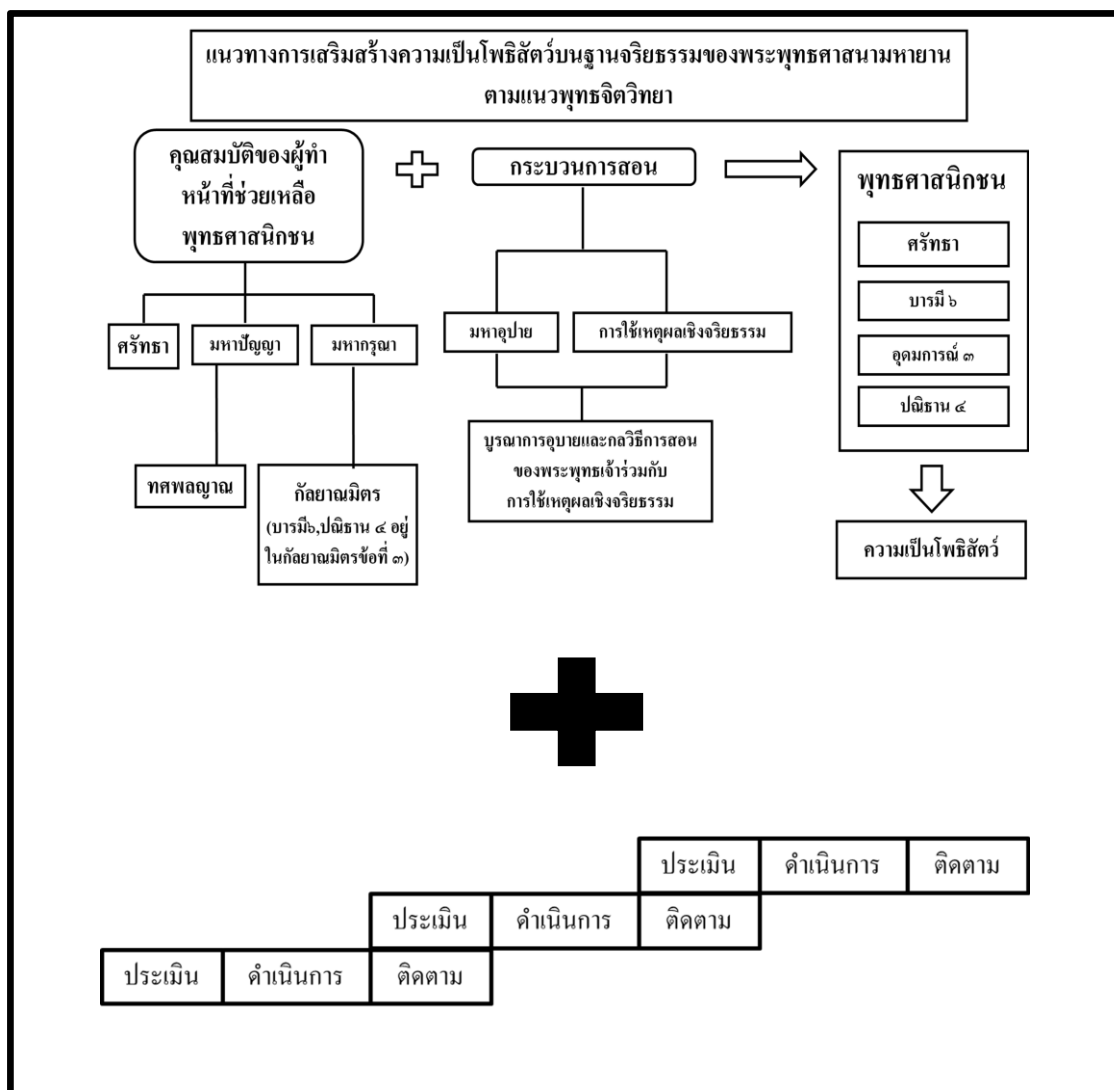
ครั้งที่ ๑ ประเมิน ดำเนินการสอน ให้นำกลับไปปฏิบัติ และติดตามประเมินผลในครั้งต่อไป

ครั้งที่ ๒ การประเมินครั้งที่ ๒ เป็นการติดตามในครั้งที่ ๑ ดำเนินการสอน ให้นำกลับไปปฏิบัติ และติดตามประเมินผลในครั้งต่อไป วนทำเช่นนี้ไปเรื่อยๆ ดังแสดงในภาพที่ ๔.๖

ภาพที่ ๔.๖ แสดงกระบวนการสอนด้วยการบูรณาการหลักการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมร่วมกับอูบาย และกลวิธีการสอนเพื่อนำพุทธศาสนิกชนให้บรรลุความเป็นโพธิสัตว์อย่างต่อเนื่อง

สรุปแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนา มหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา การที่พุทธศาสนิกชนจะมีความเป็นโพธิสัตว์ได้นั้นต้องแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนา มหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา ดัง Model ที่ผู้วิจัยค้นพบ และต้องมีการฝึกฝนตามกระบวนการสอนด้วยการบูรณาการหลักการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมร่วมกับอูบายและกลวิธีการสอนเพื่อนำพุทธศาสนิกชนให้บรรลุความเป็นโพธิสัตว์ และต้องกระทำกระบวนการสอนให้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ดังแสดงในภาพ ๔.๗ ดังนี้

ภาพที่ ๔.๗ แนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาหยาน
ตามแนวพุทธจิตวิทยา

บทที่ ๕

สรุป อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ

การวิจัยเรื่องแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธรูปตามแนวพุทธจิตวิทยา มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการคือ ๑. เพื่อศึกษาแนวคิด ทฤษฎี หลักการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธรูปตามแนวพุทธจิตวิทยา ๒. เพื่อวิเคราะห์และสังเคราะห์ความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธรูปตามแนวพุทธจิตวิทยา ๓. เพื่อนำเสนอแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธรูปตามแนวพุทธจิตวิทยาซึ่งสามารถสรุปผลการวิจัยได้ดังนี้

การวิจัยครั้งนี้ใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ใช้การศึกษาค้นคว้าข้อมูลจากพระไตรปิฎกภาษาไทย คัมภีร์ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์วิเสส คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา มหายาน ตำราและเอกสารสิ่งตีพิมพ์ หนังสือ วารสาร บทความ สื่อทางอิเล็กทรอนิกส์ รวมถึงงานวิจัย ผลงานที่เกี่ยวข้องของท่านผู้รู้ทั้งหลายที่ได้กล่าวถึงการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ทั้งภาษาไทย และภาษาอังกฤษ และการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) ซึ่งผู้วิจัยได้ทำการเลือกผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informants) โดยใช้การเลือกแบบเจาะจง และได้กำหนดคุณสมบัติคือ เป็นผู้เชี่ยวชาญทางด้านพระพุทธศาสนา มหายาน ด้านจริยธรรม และด้านจิตวิทยา

การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพด้วยการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) เกี่ยวกับแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธรูปตามแนวพุทธจิตวิทยา จากนั้นดำเนินการสนทนากลุ่ม (Focus group discussion) โดยมีวัตถุประสงค์ คือ ๑. เพื่อศึกษาแนวคิด ทฤษฎี หลักการ เสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธรูปตามแนวพุทธจิตวิทยา ๒. เพื่อวิเคราะห์และสังเคราะห์ความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธรูปตามแนวพุทธจิตวิทยา ๓. เพื่อนำเสนอแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธรูปตามแนวพุทธจิตวิทยา ผลการวิจัยสรุปได้ดังต่อไปนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

การสรุปผลการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้สรุปแนวคิด ทฤษฎี หลักการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธรูปตามแนวพุทธจิตวิทยาได้ว่า

๑. ผลสรุปจากแนวทาง ทฤษฎี หลักการ เสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยานั้น กล่าวได้ว่า การใช้แนวทางศาสนาพุทธคือ ศรัทธา บารมี ๖ ปณิธาน ๔ และ อุดมการณ์ ๓ เป็นหลักธรรมที่สามารถนำพาพุทธศาสนิกชนไปสู่แนวทางความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธได้ โดยเริ่มจากการมีศรัทธาเป็นสิ่งแรก

การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธ			
ศรัทธา	บารมี ๖	ปณิธาน ๔	อุดมการณ์ ๓
	๑. ทานปารมิตา หรือ ทานบารมี	๑. ละกิเลสให้หมด	๑. มหาปัญญา มีความรู้ไปช่วยผู้อื่น
	๒. ศีลปารมิตา หรือ ศีลบารมี	๒. ศึกษาสั่งจรรยาให้จบ	๒. มหากรุณา ช่วยเหลือ เพื่อความสุข
	๓. ภาวนาปารมิตา หรือ ขันติบารมี	๓. ช่วยโปรดสัตว์ทั้งหลาย	๓. มหาอุบาย วิธีการสอน
	๔. วิริยปารมิตา หรือ วิริยบารมี	๔. เราจะบรรลุพุทธภูมิ อันประเสริฐสุด	
	๕. ธ्यानปารมิตา หรือ ฌานบารมี		
	๖. พรชญาปารมิตา หรือ ปัญญาบารมี		

แนวทาง ทฤษฎี หลักการ เสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา เรื่อง ศรัทธา

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงศึกษาทศบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาท คัมภีร์อังคุตตรนิกายอรรถกถา ก็ได้กล่าวไว้ในลักษณะเช่นเดียวกันนี้ว่า พระโพธิสัตว์ หมายถึงบุคคลผู้ที่มีอุดมการณ์มุ่งตรงต่อการตรัสรู้เป็นพุทธะเท่านั้น^๑

แนวทาง ทฤษฎี หลักการ เสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา เรื่อง บารมี

จิตตกานต์ มณีนารถ ได้ศึกษาเนกขัมมบารมีในเทมียชาดก เรื่องการบำเพ็ญเนกขัมมบารมีของพระเทมีย์ พบว่า “พระโพธิสัตว์” คือบุคคลที่มีจิตใจเกี่ยวข้องกับโพธิญาณ หรือผู้ที่เห็นทุกข์ในการเวียนว่ายตายเกิด ต้องการยังตนและสัตว์โลกให้เป็นอิสระหลุดพ้นจากวัฏฏะ จึงเพียรพยายามสั่งสม

^๑ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, “ทศบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔), หน้า ๑๕๗.

บารมีเพื่อการบรรลุเป็นพระพุทธรเจ้า ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า ความหมายของคำว่า “โพธิสัตว์” เป็น ๒ นัย คือ ๑) บุคคลหรือสัตว์โลกผู้เกี่ยวข้องในการสั่งสมบารมีข้ามภพ ข้ามชาติเพื่อโพธิญาณ และ ๒) ผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า บารมีเป็นคุณความดีที่ทำให้พระองค์เป็นผู้ที่เหนือกว่าผู้อื่น เป็นผู้ประกอบด้วยความดี มีขันติบารมี สัจจบารมี อธิษฐานบารมี เป็นต้น เป็นผู้เห็นทุกข์ภัยต่างๆ จึงได้บำเพ็ญบารมีเพื่อช่วยให้ตนเองหลุดพ้นจากความทุกข์และช่วยเหลือให้ผู้อื่นให้พ้นทุกข์ด้วย^๒

พระมหาจุฬาลงกูร ชูเลื้อน ได้ศึกษาความกล้าหาญทางจริยธรรมในการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ ในทศชาติชาดก พบว่าพระโพธิสัตว์ทั้งมีความกล้าหาญมุ่งมั่นในการบำเพ็ญบารมีของตนเป็นอย่างดี แม้ต้องเผชิญกับ ความยากลำบากเพราะมีความต้องการที่จะได้เป็นพระพุทธรเจ้าเป็นแรงจูงใจ แม้ว่าการกระทำของพระโพธิสัตว์บางโอกาสจะเป็นสถานการณ์ที่ขัดแย้งทางศีลธรรม แต่พระโพธิสัตว์ก็สามารถดำรงตนอยู่ในการบำเพ็ญบารมีอย่างมั่นคง และคุณธรรมสำคัญที่พระโพธิสัตว์มีความกล้าหาญในการบำเพ็ญบารมีได้อย่างต่อเนื่อง^๓

พระครูปริยัติคณานุรักษ์ (พงษ์สันต์ ศรีสมงาม) ได้ศึกษาเปรียบเทียบบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาทและมหายานบารมี พบว่าในพระพุทธศาสนาเถรวาทมีจุดมุ่งหมายหลักอันเบี่ยงไปจากความปรารถนาพระโพธิสัตว์ ทั้งนี้อาจกล่าวได้ว่า ความปรารถนาพระโพธิสัตว์ก็คือความปรารถนาความสุขให้เกิดแก่สรรพสัตว์เพราะการหวังที่จะได้บรรลุพระสัพพัญญุตญาณ คือ ความต้องการที่จะช่วยเหลือสัตว์ทั้งปวงให้พ้นจากทุกข์อันเป็นทุกข์ประจำคือ ชาติ ชรา มรณะ อย่างถูกวิธี แต่ทั้งนี้พระโพธิสัตว์มีความจำเป็นที่จะต้องช่วยเหลือตัวเองพัฒนาตัวเองให้สามารถเป็นที่พึ่งของตัวเองได้เสียก่อน จึงจะสามารถแนะนำหรือช่วยเหลือผู้อื่นได้ อุปมาเหมือนบุคคลจะช่วยเหลือผู้อื่นขึ้นจากตมได้นั้น จะต้องช่วยเหลือตัวเองให้พ้นจากตมนั้นเสียก่อน ฉะนั้นพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีธรรมทั้งหลายด้วยความปรารถนาพระโพธิญาณเป็นเหตุปรารถนาทำให้พระโพธิสัตว์มีความมุ่งมั่นจริงใจต่อวัตรปฏิบัติในบารมี ในขณะที่เดียวกันบารมีธรรมทั้งหลายก็เป็นเหตุแห่งความสัมฤทธิ์ คือ การบรรลุพระโพธิญาณ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท ศาสนิกชนทุกคนควรตั้งโพธิจิตเพื่อเป็นพระโพธิสัตว์ อุดมคติพระโพธิสัตว์ในฐานะระบบจริยธรรมที่เป็นแบบอย่างการดำเนินชีวิต ซึ่งปัจเจกชนสามารถดับทุกข์ได้ด้วยความเพียรของตนเอง ถูกแทนที่ด้วยระบบจริยธรรมที่ต้องพึ่งพิงสิ่งภายนอกช่วยเหลือให้พ้นทุกข์แทนนอกจากนั้น มหายานยังเห็นต่อไปอีกว่า พระโพธิสัตว์ที่บำเพ็ญบารมีแก่กล้าสมควรที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธรเจ้าได้แล้ว อาจจะไม่ยอมตรัสรู้และยินดีเป็นพระโพธิสัตว์เพื่อช่วยสรรพสัตว์จากกองทุกข์ในวัฏฏะสงสารต่อไป สรรพสัตว์ทั้งปวงแม้จะมีพุทธภาวะในตน แต่ก็ใช้ทั้งหมดที่จะสามารถช่วยตนเองได้ จึงต้องอาศัยการช่วยเหลือจากพระโพธิสัตว์จึงจะสามารถดำรงตนอยู่ได้และก้าวหน้าในธรรมขั้นสูงต่อไป ด้วยจิตที่เป็นมहाกุศล ท่านจึงประกอบความเพียร ตั้งใจบำเพ็ญบารมีเพื่อพระโพธิญาณ เพื่อนำพระธรรมคำสอนมาโปรดเวไนยสัตว์ทั้งหลายที่จมอยู่ในความทุกข์ “บารมี” คือ คุณธรรมหรือคุณสมบัติอันเป็นเหตุให้ถึงฝั่งคือ ความสำเร็จต่างๆ ตามที่บุคคลผู้นั้นมุ่งหมาย บุคคล

^๒ จิตตกานต์ มณีนารถ, “การศึกษาเนกขัมมบารมีในเทมียชาดก”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), บทคัดย่อ.

^๓ พระมหาจุฬาลงกูร ชูเลื้อน, “ความกล้าหาญทางจริยธรรมในการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ ในทศชาติชาดก”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๖), หน้า ๓.

ต้องการบรรลุผลอันใด ต้องบำเพ็ญบารมีอันเป็นเหตุให้บรรลุผลอันนั้น บารมีซึ่งจะกล่าวในที่นี้ฝ่ายมหายาน คือ บำเพ็ญบารมีต่างๆ เพื่อมุ่งสู่ความหลุดพ้นจากปวงกิเลสและปวงทุกข์”^๔

พัฒน์ เพ็งผลา ได้วิเคราะห์การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในนิบาตชาดกกล่าวถึง คัมภีร์ที่มคินิยายและมัชฌิมนิยาย ได้ให้ความหมายว่า “โพธิสัตว์” หมายถึง บุคคลที่กำลังจะบรรลุโพธิเท่า่นั้น ในชาดกหมายถึง สัตว์หรือบุคคลที่ฉลาด มีคุณธรรมมีสติปัญญาสามารถช่วยเหลือผู้อื่นได้ พระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานมีความเชื่อในเรื่องพระโพธิสัตว์ว่าพระโพธิสัตว์จะเป็นผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต พระโพธิสัตว์มีจำนวนนับไม่ถ้วน มีจำนวนมากจนท่านเปรียบเทียบว่ามีจำนวนมากกว่าเม็ดทรายในท้องทะเลและเป็นผู้พ้นจากความทุกข์ยาก ตราบใดที่สรรพสัตว์ยังไม่หลุดพ้น พระโพธิสัตว์ก็จะไม่เห็นแก่ตัวในการบรรลุพุทธภูมิแต่เพียงผู้เดียว จะยังคงช่วยเหลือและรอจนกว่าจะให้สรรพสัตว์ทั้งหลายบรรลุพุทธธรรมทั้งหมดเสียก่อน ตนจึงจะบรรลุในภายหลัง มหายานมีความเชื่อในการตรัสรู้ว่ามีมนุษย์ทุกคนมีความสามารถในการตรัสรู้ เพราะมนุษย์มีโพธิอยู่ในตัวของมนุษย์ก่อนแล้ว จึงควรถือเอาการบรรลุพุทธภูมิเป็นอุดมการณ์ การบรรลุพุทธภูมิจึงไม่จำกัดเพศ ไม่จำกัดวัย ไม่จำเป็นต้องถือบวช ดังนั้นไม่ว่าใครหากมีความตั้งใจจะบรรลุให้ถึงพุทธภูมิก็จะบรรลุได้ตามความประสงค์และสรรพสัตว์ทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นมนุษย์หรือสัตว์อื่นๆ สามารถบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ได้ด้วยการบำเพ็ญบุญสั่งสมบารมี ประกอบการกุศลและประกอบเมตตาจิต คือช่วยเหลือสรรพสัตว์ผู้ทุกข์ยากให้รอดพ้นจากความทุกข์นานาประการ “การบำเพ็ญ บารมีในพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานนั้นมีลักษณะเป็นไปในทางให้ความหมายและเสนอแนวทางการบำเพ็ญ การยกตัวอย่างต่างๆ ไม่ค่อยปรากฏมีคัมภีร์ที่มีเรื่องราวต่างๆ แบบชาดกของเถรวาทบาลี เห็นมีอยู่คัมภีร์เดียวคือ ชาดกมาลา เป็นเรื่องราวพระโพธิสัตว์ประมาณ ๒๕ ชาดก เรื่องราวที่ปรากฏเป็นเรื่องราวที่สมเหตุสมผลแก่ความคิดเรื่องบารมีของคัมภีร์มหายาน”^๕

พระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน “สอนให้ทุกคนบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์เพื่อที่จะได้ช่วยปลดปล่อยทุกข์ของสัตว์โลกได้กว้างขวาง พระโพธิสัตว์หมายถึงผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งในฝ่ายเถรวาทก็รับรอง แต่ฝ่ายมหายานหยิบยกเอาเรื่องพระโพธิสัตว์ขึ้นมาเน้นเป็นพิเศษ ฝ่ายเถรวาทประกาศเรื่องหลักอริยสัจ ๔ เป็นสำคัญ แต่ฝ่ายมหายานประกาศทศบารมีเป็นสำคัญ ทั้งนี้ได้หมายความว่า ฝ่ายเถรวาทจะไม่มีเรื่องทศบารมี หรือฝ่ายมหายานจะไม่มีหลักอริยสัจก็หาไม่ เป็นเพียงแต่ว่าต่างฝ่ายต่างหยิบเอาหลักธรรมทั้งสองมายกขึ้นเป็นจุดเด่นสำคัญเหนือหลักธรรมข้ออื่นๆ ที่มีอยู่เท่านั้น อนึ่ง หลักทศบารมีฝ่ายมหายานได้ย่อลงมาเหลือบารมี ๖ คือ ทาน ศีล ขันติ วิริยะ ฌาน และปัญญา โดยทานกับศีลเป็นคู่ปรับทำลายกิเลสคือโลภะ ขันติกับวิริยะเป็นคู่ปรับ

^๔ พระครูปริยัติคณานุรักษ์ (พงษ์สันต์ ศรีสมงาม), “การศึกษาเปรียบเทียบบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาทและมหายาน”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๔๒.

^๕ ประพจน์ อัครวิรุฬหการ, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาทและคัมภีร์มหายาน”, *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓), หน้า ๒๕๘.

ทำลายกิเลสคือโทสะ ฆานกับปัญญาเป็นคู่ปรับทำลายกิเลสคือโมหะ พระโพธิสัตว์จะต้องบำเพ็ญบารมี ๖ ให้สมบูรณ์”^๖

พระสันติ สิทธิสมบุรณ์ (ถ่ออาจ) ได้ศึกษาเปรียบเทียบการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทกับมหายานว่า จุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนามหายาน คือ ปรชัญญากับกรุณา โดยในโพธิสัตว์จรยาคัมภีร์มหายานมีแนวความคิดที่สำคัญอยู่ ๔ ประการ คือ ๑) การมีศรัทธา ๒) การตั้งจิตไปสู่อนุตตรสัมยักสัมโพธิ ๓) การตั้งปณิธานหรือการประกาศความตั้งใจที่จะช่วยเหลือผู้อื่น ๔) การบำเพ็ญธรรมเพื่อให้ตนเองมีอำนาจที่จะปฏิบัติได้ตามความตั้งใจที่ประกาศออกไป เมื่อเรียงลำดับของขั้นตอนในคัมภีร์มหายานทั้งหมดแล้วขั้นตอนของการเป็นพระ โพธิสัตว์จะประกอบ ด้วย (๑) การเตรียมตัวก่อนโพธิจิตโตตปาธ อันได้แก่ โคตร อธิมฤตติ อนุตรบุชา ทั้งนี้ศรัทธามีส่วนสำคัญเป็นเบื้องต้นเช่นเดียวกับคัมภีร์รุ่นก่อนหน้า (๒) ช่วงโพธิจิตโตตปาธ ได้แก่ โพธิจิตโตตปาธ การตั้งปณิธานและการได้รับพยากรณ์ (๓) การบำเพ็ญธรรมะ ได้แก่ โพธิปักขิยธรรม ปารมิตา ๑๐ ประการ คือ ทาน ศีล ภาวนา วิริยะ ธ्यान ปรชัญญา อุบายเภสัชย ประณิธาน พล และชญาณ (๔) ผลจากการบำเพ็ญธรรมะ เป็นการแสดงถึงภูมิทั้ง ๑๐ ที่พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญ เป็นขั้นๆ และการบำเพ็ญภูมินั้นเรียกว่า “คัมภีร์โพธิจริยาวัตร”^๗

เศรษฐพงษ์ จงสงวน ได้สัมภาษณ์เรื่อง “พระโพธิสัตว์ในโลกปัจจุบัน” กล่าวว่า โพธิสัตว์ศีลฝ่ายคฤหัสถ์ในพระสูตรมหายาน ตรัสวิธานศีลของพระโพธิสัตว์มหายาน หมายถึง ศีล ๓ ประการ ของพระโพธิสัตว์ฝ่ายมหายาน ซึ่งพระโพธิสัตว์ฝ่ายมหายานต้องสมาทานตรัสวิธานศีล ๓ ข้อเหล่านี้ คือ ๑) สังวรสังคหศีล คือการสำรวมระวัง ได้แก่ การงดเว้นการประกอบอกุศลกรรมมีผิดบัญญัติแห่งวินัย ๒) กุศลธรรมสังคหศีล คือการประพฤติเพื่อสงเคราะห์แก่กุศลธรรม ได้แก่ การประกอบกุศลธรรมไม่ขาด ๓) สัตวารณกริยาสังคหศีลคือการประพฤติเพื่อประโยชน์แก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย ได้แก่ การบำเพ็ญประโยชน์แก่สรรพสัตว์^๘

พระมหาจิรศักดิ์ จิระมโน (แสงเงิน) “ได้ศึกษาโพธิสัตว์ศีลในพระพุทธศาสนามหายาน” พบว่าสิกขาบทพระโพธิสัตว์ของพระพุทธศาสนามหายาน ถือปฏิบัติในหลักโพธิสัตว์มรรคโดยกำหนดมาตรฐานจากสมัยเจ้าชายสิทธัตถะทรงผนวชเรียกพระองค์เองว่า “พระศากยโพธิสัตว์” ขึ้นต้นในสมัยนั้นพระองค์ทรงถือปฏิบัติในสิกขาบทมั่งสวิริติ เรียกว่า “ตบะศีลวัตร” ซึ่งทางมหายานสงเคราะห์เรียกชื่อเป็น “สิกขาบทโพธิสัตว์” จุดสำคัญสำหรับการเป็นโพธิสัตว์ฝ่ายมหายานอยู่ที่การห้ามกินเนื้อสัตว์ทุกชนิด เหตุผลที่บัญญัติข้อนี้คือในฐานะของผู้ปรารถนาความหลุดพ้นในสัตว์ทั้งหลาย

^๖ พระครูปริยัติคณานุรักษ์ (พงษ์สันต์ ศรีสมงาม), “การศึกษาเปรียบเทียบบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาทและมหายาน”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๔๙.

^๗ พระสันติ สิทธิสมบุรณ์ (ถ่ออาจ), “การศึกษาเปรียบเทียบการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทกับมหายาน”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๙-๑๑๐.

^๘ เศรษฐพงษ์ จงสงวน, *โพธิสัตว์ศีลฝ่ายคฤหัสถ์ในพระสูตรมหายาน, เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง “พระโพธิสัตว์ในโลกปัจจุบัน”*, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย/มูลนิธิพันดารา, ๒๕๔๘), หน้า ๙.

เสมอด้วยตน โภธิสัตว์ย่อมไม่ประสงค์จะเห็นชีวิตอื่นถูกทำลายเพื่อบริโภคหรือการใดทั้งสิ้น เพราะเป็น การปิดกั้นโอกาสชีวิตเหล่านั้น ทำให้ดวงจิตของสัตว์ไม่ได้พัฒนาต่อเนื่อง ไม่เพียงเท่านั้น トラบเท่าที่ เรายังเวียนว่ายตายเกิด แต่ละดวงจิตย่อมเสวยวิบากในภพภูมิกำเนิดต่างๆ เปลี่ยนไปเรื่อยๆ ไม่แน่นอน สัตว์ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับโภธิสัตว์ไม่ว่าทางตรงหรือทางอ้อมย่อมเคยเกิดเป็นพ่อ แม่ ญาติ มิตรกันมาในอดีตชาติใดชาติหนึ่ง การกินเนื้อสัตว์เหล่านั้นก็คือการกินเนื้อญาติมิตรในอดีตของตน เพราะฉะนั้นในลังกาวตารสูตรจึงมีข้อแสดงให้เห็นว่าผู้เทิดทูนย่อมไม่กินเนื้อสัตว์ นอกจากจะห้ามกิน เนื้อสัตว์แล้วยังห้ามกินของสดคาวและหัวหอมหัวกระเทียมเพราะสิ่งเหล่านี้ช่วยส่งเสริมให้เกิดกำหนด ราคากันจิติมิให้บรรลุสมาธิ^๙

แนวทาง ทฤษฎี หลักการ เสริมสร้างความเป็นโภธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของ พระพุทธศาสนาหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา เรื่อง ปณิธาน ๔

พระมหาประกิต ประทุมรัตน์ ได้ศึกษาวิเคราะห์หลักฐานการตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธ เจ้าของพระสมณโคตมพุทธเจ้า พบว่าพระสมณโคตมพุทธเจ้าทรงเริ่มต้นแสวงหาการตรัสรู้ตั้งแต่ในอดีต กาลย้อนหลังจากกัปนี้ไป ๔ อสงไขยกับอีกแสนกัป ในกาลนั้นพระองค์เกิดเป็นสุเมธพราหมณ์ ได้พบ พระทีปังกรพุทธเจ้าและตั้งความปรารถนาที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยหวังที่จะพา ผู้อื่นให้พ้นทุกข์ด้วย จากนั้นพระองค์ได้พิจารณาธรรมที่จะทำให้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีทานเป็นต้นและมีอุเบกขาเป็นที่สุด แล้วปฏิบัติตามนั้นสืบเนื่องมาโดยไม่ทรงท้อถอย แม้ต้องประสบ กับความลำบากถึงขั้นยอมสละชีวิต^{๑๐}

พระครูปริยัติคณานุรักษ์ (พงษ์สันต์ ศรีสมงาม) ได้ศึกษาเปรียบเทียบบารมีใน พระพุทธศาสนาเถรวาทและมหายานบารมีพบว่า ในพระพุทธศาสนาหายานมีจุดมุ่งหมายหลักอัน เบี่ยงไปจากความปรารถนาพระโภธิสัตว์ ทั้งนี้อาจกล่าวได้ว่าความปรารถนาพระโภธิสัตว์ก็คือความ ปรารถนาความสุขให้เกิดแก่สรรพสัตว์เพราะการหวังที่จะได้บรรลุพระสัพพัญญุตญาณ คือความ ต้องการที่ช่วยเหลือสัตว์ทั้งปวงให้พ้นจากทุกข์อันเป็นทุกข์ประจำคือ ชาติ ชรา มรณะ อย่างถูกวิธี แต่ทั้งนี้พระโภธิสัตว์มีความจำเป็นที่จะต้องช่วยเหลือตัวเองพัฒนาตัวเองให้สามารถเป็นที่พึ่งของ ตัวเองได้เสียก่อน จึงจะสามารถแนะนำหรือช่วยเหลือผู้อื่นได้ อุปมาเหมือนบุคคลจะช่วยเหลือผู้อื่นขึ้น จากตมได้นั้น จะต้องช่วยเหลือตัวเองให้พ้นจากตมนั้นเสียก่อน ฉะนั้นพระโภธิสัตว์บำเพ็ญบารมีธรรม ทั้งหลายด้วยความปรารถนาพระโพธิญาณเป็นเหตุปรารถนาทำให้พระโภธิสัตว์มีความมุ่งมั่นจริงใจต่อ วัตรปฏิบัติในบารมี ในขณะที่เดียวกันบารมีธรรมทั้งหลายก็เป็นเหตุแห่งความสัมฤทธิ์ คือ การบรรลุ พระโพธิญาณ ในพระพุทธศาสนาหายาน ศาสนิกชนทุกคนควรตั้งโพธิจิตเพื่อเป็นพระโภธิสัตว์ อุดม คติพระโภธิสัตว์ในฐานะระบบจริยธรรมที่เป็นแบบอย่างการดำเนินชีวิต ซึ่งปัจเจกชนสามารถดับทุกข์ ได้ด้วยความเพียรของตนเองถูกแทนที่ด้วยระบบจริยธรรมที่ต้องพึ่งพิงสิ่งภายนอกช่วยเหลือให้พ้น ทุกข์แทน นอกจากนั้น มหายานยังเห็นต่อไปอีกว่าพระโภธิสัตว์ที่บำเพ็ญบารมีแก่กล้าสมควรที่จะตรัส รู้เป็นพระพุทธเจ้าได้แล้ว อาจจะไม่ยอมตรัสรู้และยินดีเป็นพระโภธิสัตว์เพื่อช่วยสรรพสัตว์จากกอง

^๙ พระมหาจิรศักดิ์ จิระมโ (แสงเงิน), “ศึกษาโภธิสัตว์ศีลในพระพุทธศาสนาหายาน”, สารนิพนธ์ ปริญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิต" มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๕๓-๕๕.

^{๑๐} พระมหาประกิต ประทุมรัตน์, “ศึกษาวิเคราะห์หลักฐานการตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของพระสมณ โคตมพุทธเจ้า”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๕๓), หน้า ๖.

ทุกขในวัฏฏะสงสารต่อไป สรรพสัตว์ทั้งปวงแม้จะมีพุทธภาวะในตน แต่ก็ใช้ทั้งหมดที่จะสามารถช่วยตนเองได้ จึงต้องอาศัยการช่วยเหลือจากพระโพธิสัตว์จึงจะสามารถดำรงตนอยู่ได้และก้าวหน้าในธรรมขั้นสูงต่อไป ด้วยจิตที่เป็นมหากุศล ท่านจึงประกอบความเพียร ตั้งใจบำเพ็ญบารมีเพื่อพระโพธิญาณ เพื่อนำพระธรรมคำสอนมาโปรดเวไนยสัตว์ทั้งหลายที่จมอยู่ในความทุกข์ “บารมี” คือ คุณธรรมหรือคุณสมบัติอันเป็นเหตุให้ถึงฝั่งคือความสำเร็จต่างๆ ตามที่บุคคลผู้นั้นมุ่งหมาย บุคคลต้องการบรรลุผลอันใด ต้องบำเพ็ญบารมีอันเป็นเหตุให้บรรลุผลอันนั้น บารมีซึ่งจะกล่าวในที่นี้ ฝายมหายานคือบำเพ็ญบารมีต่างๆ เพื่อมุ่งสู่ความหลุดพ้นจากปวงกิเลสและปวงทุกข์”^{๑๑}

พัฒน์ เพ็งผลา ได้ วิเคราะห์การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในนิบาตชาดก กล่าวถึง คัมภีร์ที่มคฺคิกายและมคฺคินิกายได้ให้หมายความว่า “โพธิสัตว์” หมายถึง บุคคลที่กำลังจะบรรลุโพธิเท่า นั้น ในชาดกหมายถึงสัตว์หรือบุคคลที่ฉลาด มีคุณธรรมมีสติปัญญาสามารถช่วยเหลือผู้อื่นได้ พระพุทธศาสนา มหายานมีความเชื่อในเรื่องพระโพธิสัตว์ว่าพระโพธิสัตว์จะเป็นผู้ที่ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต พระโพธิสัตว์มีจำนวนนับไม่ถ้วน มีจำนวนมากจนท่านเปรียบเทียบว่ามีจำนวนมากกว่าเม็ดทรายในท้องทะเล และเป็นผู้พ้นจากความทุกข์ยาก ตราบใดที่สรรพสัตว์ยังไม่หลุดพ้น พระโพธิสัตว์ก็จะไม่เห็นแก่ตัวในการบรรลุพุทธภูมิแต่เพียงผู้เดียว จะยังคงช่วยเหลือ และรอนกว่าจะให้สรรพสัตว์ทั้งหลายบรรลุพุทธธรรมทั้งหมดเสียก่อน ตนจึงจะบรรลุในภายหลัง มหายานมีความเชื่อในการตรัสรู้ว่ามีมนุษย์ทุกคนมีความสามารถในการตรัสรู้เพราะมนุษย์มีโพธิอยู่ในตัวของมนุษย์ก่อนแล้ว จึงควรถือเอาการบรรลุพุทธภูมิเป็นอุดมการณ์ การบรรลุพุทธภูมิจึงไม่จำกัดเพศ ไม่จำกัดวัย ไม่จำเป็นต้องถือบวช ดังนั้นไม่ว่าใครหากมีความตั้งใจจะบรรลุให้ถึงพุทธภูมิก็จะบรรลุได้ตามความประสงค์และสรรพสัตว์ทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นมนุษย์หรือสัตว์อื่นๆ สามารถบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ได้ด้วยการบำเพ็ญบุญสั่งสมบารมี ประกอบการกุศลและประกอบ เมตตาจิต คือช่วยเหลือสรรพสัตว์ผู้ทุกข์ยากให้รอดพ้นจากความทุกข์นานาประการ “การบำเพ็ญบารมีในพระพุทธศาสนา มหายานนั้นมีลักษณะเป็นไปในทางให้ความหมายและเสนอแนวทางการบำเพ็ญ การยกตัวอย่างต่างๆ ไม่ค่อยปรากฏมีคัมภีร์ที่มีเรื่องราวต่างๆ แบบชาดกของเถรวาทบาลี เห็นมีอยู่คัมภีร์เดียวคือ ชาดกมालาเป็นเรื่องราวพระโพธิสัตว์ประมาณ ๒๕ ชาดก เรื่องราวที่ปรากฏเป็น เรื่องราวที่สมเหตุสมผลแก่ความคิดเรื่องบารมีของคัมภีร์มหายาน”^{๑๒}

แนวทาง ทฤษฎี หลักการ เสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนา มหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา เรื่อง อุดมการณ์ ๓

การบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระมโหสถ ได้แก่ การที่พระมโหสถพัฒนาสุตมยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากการศึกษาเล่าเรียน และจินตามยปัญญา คือปัญญาที่เกิดจากการคิดพิจารณา ด้วย

^{๑๑} พระครูปริยัติคณานุรักษ์ (พงษ์สันต์ ศรีสมงาม), “การศึกษาเปรียบเทียบบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาทและมหายาน”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๔๒.

^{๑๒} ประพนธ์ อัครวิรุฬหการ, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาทและคัมภีร์มหายาน”, *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๒๕๘.

การศึกษาเล่าเรียนวิชาความรู้ขั้นพื้นฐานจากบิดามารดาและวิชาความรู้อื่นๆ จากกัลยาณมิตร ตำรับตำราและสิ่งแวดล้อม และการคิดพิจารณา แล้วนำสู่ตมยปัญญา และจินตามยปัญญาที่ได้รับการพัฒนาแล้วกลายเป็นความเป็นผู้ฉลาดในอุบาย ไปช่วยเหลือผู้คนมากมายตั้งแต่สามัญชนคนธรรมดา ไปจนถึงพระราชามหากษัตริย์ โดยมีความกรุณาเป็นพื้นฐานมุ่งประโยชน์แก่สรรพสัตว์เป็นหลัก ปัญญาของพระมโหสถตรงตามลักษณะของบารมีธรรมที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์จริยาปิฎกว่า (บารมี) มีการอนุเคราะห์ผู้อื่นเป็นลักษณะ มีการทำอุปกะระแก่ผู้อื่นเป็นหน้าที่ (รต) หรือมีความไม่หวั่นไหว เป็นหน้าที่ มีการแสวงหาสิ่งที่เป็นประโยชน์เป็นผลที่ปรากฏ (ปัจจุปัญฐาน) หรือมีความเป็นพระพุทธเจ้าเป็นผล มีมหากรุณาเป็นพื้นฐาน (ปทัญฐาน) หรือมีความเป็นผู้ฉลาดในอุบายแห่งกรุณา เป็นพื้นฐาน ดังนั้น ปัญญาของพระมโหสถจึงเป็นปัญญาบารมี การบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระมโหสถเป็นการทำกุศลกรรม และเป็นปัญญาภิสังขาร กุศลกรรมนี้ให้ผลเป็นอปราปรเวทนิยกรรม คือกรรมที่ให้ผลในชาติต่อ ๆ ไป และทำหน้าที่เป็นชนกกรรมชักนำให้พระโพธิสัตว์มาปฏิสนธิในครรภ์ของพระพุทธรามารดา กล่าวในแง่ปัจจุปัญฐานที่พระมโหสถบำเพ็ญให้เกิดมีด้วย กามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ เป็นปัจจัยข้ามภพชาติให้เกิดวิญญาน คือกามาวจรกุศลมหาวิบากจิตดวงที่ ๑ ซึ่งมาถือปฏิสนธิในครรภ์ของพระพุทธรามารดา กามาวจรกุศลมหาวิบากจิตดวงที่ ๑ นี้เกิดมีพร้อมกับ เจตสิกธรรม (ธรรมที่ประกอบกับจิต) คือปัญญา ที่เรียกว่า สขชาติปัญญา (ปัญญาที่ติดตัวมาแต่กำเนิด) สขชาติปัญญานี้เองเป็นปัญญาบารมีที่สืบเนื่องมาจากปัญญาบารมีที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญไว้ในชาติที่เกิดเป็นพระมโหสถและชาติอื่น ๆ และได้รับการพัฒนาอย่างต่อเนื่องมาจนถึงระดับสูงสุดในพระชาติสุดท้าย พระโพธิสัตว์มีปัญญาบารมีคือ สขชาติปัญญา พร้อมทั้งบารมีอีก ๙ ประการมีทานบารมีเป็นต้น เต็มเปี่ยม ทรงเปื้อนนายในทุกข์เสด็จออกผนวช ทรงบรรลุนามสมาบัติ ๘ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ และจุตูปปาตญาณ ด้วยอุปนิสัยปัจจัยคือกาวนามยปัญญาที่ทรงบำเพ็ญมาในอดีตชาติ แล้วทรง เจริญวิปัสสนาด้วยการใช้สขชาติปัญญาที่สัมปยุตด้วยกามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ พิจารณาปัจจุปัญฐาน บาท ทรงบรรลุนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณพร้อมด้วยพระคุณทั้งปวงสำเร็จเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า^{๑๓}

สุวรรณ ณ วาจาปา ได้ศึกษาเรื่อง “ศึกษาพัฒนาการแนวคิดเรื่องอุดมคติของพระโพธิสัตว์” ผลจากการศึกษาพบว่า “แนวคิดเรื่องอุดมคติและหลักการบำเพ็ญบารมีทั้งในฝ่ายเถรวาทและมหายานนั้นพบว่ามีหลักฐานอธิบายความแตกต่างและความเหมือนที่เชื่อมโยงสืบเนื่องกันคือ ภาพของพระโพธิสัตว์เป็นผู้มุ่งต่อความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าหรือพระโพธิญาณเช่นเดียวแต่ต่างกันตรงแนวคิดหลักที่ว่าพระโพธิสัตว์ฝ่ายเถรวาทนั้นไปให้ถึงที่หมายแล้วกลับมาช่วย ขณะที่ฝ่ายมหายานนั้นเชื่อว่าช่วยให้หมดแล้วค่อยไปสู่ที่หมายในภายหลัง ทั้งประเภทและจำนวนพระโพธิสัตว์ คุณสมบัติของพระโพธิสัตว์ อุดมการณ์หรือปณิธาน มีเหตุอยู่ ๒ ประการ คือ ๑) เหตุจากภายนอก (Outer Motivation) แรงจูงใจ ๒) เหตุจากภายใน (Inner Inspiration) แรงผลักดัน การได้รับพุทธพยากรณ์ การบำเพ็ญบารมีธรรมและภูมิของพระโพธิสัตว์ เป้าหมายสูงสุด และผลจากการบำเพ็ญเพื่อบรรลุพระโพธิญาณทั้งในฝ่ายเถรวาทและมหายาน แม้จะมีรายละเอียดปลีกย่อยที่แตกต่างกันก็ตาม แต่โดยสาระของหลักแนวคิด พัฒนาการ ความเชื่อและข้อปฏิบัติเพื่อเข้าไปสู่เป้าหมายเดียวกันคือ

^{๑๓} พระมหาเลอเดช วรวิโส (วงศ์ศรีชา) “การศึกษาวิเคราะห์ปัญญาบารมีของมโหสถ”, วิทยานิพนธ์ พุทธศาสนมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖). หน้า ก-ข.

พระนิพพานนั้นไม่ได้แตกต่างกันเลยต่างกันเพียงวิธีการอธิบายความหมายและการใช้หลักจิตวิทยา จูงใจหรือดึงมหาชนให้สนใจพุทธศาสนาได้มากน้อยแตกต่างกันตามยุคสมัยเท่านั้น”^{๑๔}

๒. ผลวิเคราะห์และสังเคราะห์ความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของ พระพุทธศาสนamahayanตามแนวพุทธจิตวิทยา

ผู้วิจัยพบว่าจริยธรรมของพระพุทธศาสนamahayanมีแนวคิดหลักอยู่ที่เรื่องความกรุณาต่อสรรพชีวิต ที่จะต้องมีทั้งปัญญาและกรุณาควบคู่กันไปจึงจะสามารถบรรลุโพธิภาวะได้ การพัฒนาในส่วนของปัญญาเพียงอย่างเดียวมิสามารถทำให้ผู้ปฏิบัติสามารถนำพาตนเองเข้าสู่ภาวะแห่งการบรรลุธรรมโดยสมบูรณ์ได้ กรุณาจึงเป็นแนวคิดที่ช่วยสนับสนุนการพัฒนาของปัญญา เป็นการช่วยนำพา กรุณาให้เดินไปในทางที่ถูกที่ควร ในทางกลับกันก็ช่วยในการเจริญปัญญาให้เป็นไปเพื่อการปลดปล่อย ไม่ตกเข้าไปอยู่ในข่ายของการมีทิฏฐิยึดมั่นถือมั่น โดยใช้อุบายเป็นตัวช่วยเสริมที่เข้ามาจัดการกับการ ใช้ปัญญาและกรุณาให้เหมาะสมกับผู้รับและสถานการณ์ การสร้างบทบาทของ “กรุณา” ให้เท่าเทียม กับ “ปัญญา” ถือเป็นเอกลักษณ์ของฝ่ายมหายานจะต้องเกื้อกูลกันเสมอ ทั้งปัญญาและกรุณาต่างเป็น มโนทัศน์ที่ไม่มีความเพียงพอในตัวเอง ไม่สามารถนำพาตนเองและผู้อื่นเข้าสู่เส้นทางแห่งธรรมได้อย่าง สมบูรณ์

๓. ผลการนำเสนอแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของ พระพุทธศาสนamahayanตามแนวพุทธจิตวิทยา

จากการศึกษาจนค้นพบกระบวนการสอนเพื่อนำเสนอแนวทางการเสริมสร้างความเป็น โพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนamahayanตามแนวพุทธจิตวิทยานั้น สามารถนำเสนอได้ โดยการใช้กลวิธีการสอนและการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรม และต้องมีการประเมินการใช้เหตุผลเชิง จริยธรรมเรื่อง

- ศรัทธา ซึ่งศรัทธานั้นเกิดจากศาสนาและกัลยาณมิตร
- เป้าหมายความเป็นโพธิสัตว์ชัดเจน
- หลักธรรม ซึ่งได้แก่ บารมี๖ อุดมการณ์๓ ปณิธาน๔

โดยอุบายและกลวิธีการสอน จากนั้นจึงจะสามารถดำเนินการสอนได้โดยอุบายและกลวิธี การสอนเพื่อให้พุทธศาสนิกชนเกิดศรัทธา เกิดเป้าหมาย และเข้าใจหลักธรรม หลังจากนั้นจึงให้นำ กลับไปปฏิบัติ และเมื่อปฏิบัติแล้วจึงคอยติดตามประเมินผลการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมโดยอุบายและ กลวิธีการด้วยการสนทนา

๕.๒ อภิปรายผลการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่อง แนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของ พระพุทธศาสนamahayanตามแนวพุทธจิตวิทยา สามารถอภิปรายผลได้ ดังนี้

^{๑๔} สุวรรณ แนวจำปา, “ศึกษาพัฒนาการแนวคิดเรื่องอุดมคติของพระโพธิสัตว์”, สารนิพนธ์ปริญญา พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๔.

จากการศึกษาผ่านกระบวนการหาข้อมูลจากเอกสารต่างๆ และการสัมภาษณ์เชิงลึกจากผู้เชี่ยวชาญด้านต่างๆ นั้น สรุปได้ว่าการใช้แนวทางศาสนาพุทธและแนวจิตวิทยาของโคลเบิร์ตร่วมกันนั้นสามารถเป็นแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนา มหายานตามแนวพุทธจิตวิทยาได้ โดยอภิปรายผลแบ่งออกเป็น ๓ ข้อใหญ่ตามวัตถุประสงค์ ดังนี้

๑. จากแนวทาง ทฤษฎี หลักการ เสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนา มหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา สามารถกล่าวอ้างได้ว่า การใช้แนวทางศาสนาพุทธคือเรื่องของศรัทธา เป้าหมาย และหลักธรรมสามารถเข้าถึงกระบวนการของแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนา มหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา มีความสอดคล้องกับความเชื่อความศรัทธาและบารมี ๖ ดังที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้

ความเชื่อหรือความศรัทธาของพุทธศาสนิกชนในลำดับแรกๆ ที่ไม่อาจปฏิเสธได้ว่ามนุษย์นั้นมีความเชื่อและความศรัทธาว่าสวรรค์และนรกมีจริง การเป็นโพธิสัตว์จึงเป็นความเชื่อในลำดับถัดมานั้น จะสามารถเห็นได้จาก

คำว่า “กัลยาณปุขชน” ซึ่งอธิบายได้ว่ามนุษย์จำพวกนี้เป็นคนมีสันดานดี จิตใจงามมีศีลธรรมประจำตน อุตสาหะบำเพ็ญกุศลอยู่เนื่องนิตย์ ไม่มีความประมาทในวัยและชีวิตของตน ครั้นเขาแตกกายทำลายชนม์แล้วก็ได้ไปอุบัติเกิดเป็นเทวดา ณ สวรรค์เมืองฟ้าหากว่ามีศรัทธาแก่กล้าพยายามและมีการบำเพ็ญสมณกรรมฐานจนได้สำเร็จฉะฉาน ก็ได้ไปเกิดเป็นองค์พระพรหม ณ พรหมโลก แสนจะเป็นสุขนักหนา^{๑๕} พื้นฐานพัฒนาจิตจากปุขชนธรรมดาให้เป็นกัลยาณปุขชน (ปุขชนที่ดี) จนถึงเป็น “พระโพธิสัตว์” จะต้องมนุษย์จำพวกนี้เป็นคนมีสันดานดี จิตใจงามมีศีลธรรมประจำตน อุตสาหะบำเพ็ญกุศลอยู่เนื่องนิตย์

ปัจจัยสำคัญที่ผู้วิจัยไม่สามารถมองข้ามได้อีกปัจจัยคือหลักธรรมคำสอน เมื่อพิจารณาแล้วว่ามนุษย์นั้นศรัทธาว่าสวรรค์มีจริง โพธิสัตว์มีจริง แล้วจึงเกิดการพิจารณาลำดับถัดมาว่าหลักธรรมคือแนวทางในการก้าวข้ามไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาทและคัมภีร์มหายานใจความว่า

พระพุทธศาสนา มหายานมีความเชื่อในเรื่องพระโพธิสัตว์ว่าพระโพธิสัตว์จะเป็นผู้ที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต พระโพธิสัตว์มีจำนวนนับโกฏิ มีจำนวนมากจนท่านเปรียบเทียบว่ามีจำนวนมากว่าเม็ดทรายในท้องทะเล และเป็นผู้พ้นจากความทุกข์ยาก トラบโดที่สรรพสัตว์ยังไม่หลุดพ้น พระโพธิสัตว์ก็จะไม่เห็นแก่ตัวในการบรรลุปุทธภูมิแต่เพียงผู้เดียว จะยังคงช่วยเหลือและรอจนกว่าจะให้สรรพสัตว์ทั้งหลายบรรลุปุทธธรรมทั้งหมดเสียก่อน ตนจึงจะบรรลุนิพพาน มหายานมีความเชื่อในการตรัสรู้ที่มนุษย์ทุกคนมีความสามารถในการตรัสรู้เพราะมนุษย์มีโพธิอยู่ในตัวของมนุษย์ก่อนแล้ว จึงควรถือเอาการบรรลุปุทธภูมิเป็นอุดมการณ์ การบรรลุปุทธภูมิจึงไม่จำกัดเพศ ไม่จำกัดวัย ไม่จำเป็นต้องถือบวช ดังนั้นไม่ว่าใครหากมีความตั้งใจจะบรรลุนิพพานถึงพุทธภูมิ ก็จะสามารถบรรลุได้ตามความประสงค์ และสรรพสัตว์ทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นมนุษย์หรือสัตว์อื่นๆ สามารถบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ได้ด้วยการบำเพ็ญบุญสั่งสมบารมี ประกอบการกุศลและประกอบเมตตาจิต คือช่วยเหลือสรรพสัตว์ผู้ทุกข์ยากให้รอดพ้นจากความทุกข์นานาประการ “การบำเพ็ญบารมีในพุทธศาสนา

^{๑๕} พระธรรมธีรราชมหามุนี (วิลาส ญาณวโร), โลกนาถทีปนี, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๓๗), หน้า ๒๖๔-๒๖๕.

มหายานนั้น มีลักษณะเป็นไปในทางให้ความหมายและเสนอแนวทางการบำเพ็ญ การยกตัวอย่างต่างๆ ไม่ค่อยปรากฏมีคัมภีร์ที่มีเรื่องราวต่างๆ แบบชาดกของเถรวาทบาลี เห็นมีอยู่คัมภีร์เดียวคือชาดกมาลา เป็นเรื่องราวพระโพธิสัตว์ประมาณ ๒๕ ชาติ เรื่องราวที่ปรากฏเป็นเรื่องราวที่สมเหตุสมผลแก่ความคิดเรื่องบารมีของคัมภีร์มหายาน”^{๑๖}

คัมภีร์ที่ขนิณกายและมัชฌิมนิคาย ได้ให้ความหมายว่า “โพธิสัตว์” หมายถึง บุคคลที่กำลังจะบรรลุโพธิ์เท่านั้น ในชาดกหมายถึงสัตว์หรือบุคคลที่ฉลาด มีคุณธรรมมีสติปัญญาสามารถช่วยเหลือผู้อื่นได้^{๑๗}

“พระโพธิสัตว์” คือบุคคลที่มีจิตใจเกี่ยวข้องกับโพธิญาณหรือผู้ที่เห็นทุกขในการเวียนว่ายตายเกิด ต้องการยังตนและสัตว์โลกให้เป็นอิสระหลุดพ้นจากวัฏฏะ จึงเพียรพยายามสั่งสมบารมีเพื่อการบรรลุเป็นพระพุทธรเจ้า สรุปได้ว่าความหมายของคำว่า “โพธิสัตว์” เป็น ๒ นัย คือ ๑) บุคคลหรือสัตว์โลกผู้เกี่ยวข้องในการสั่งสมบารมีข้ามภพ ข้ามชาติเพื่อโพธิญาณ และ ๒) ผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า^{๑๘}

พระโพธิสัตว์เป็นชื่อเรียกของผู้ที่กำลังบำเพ็ญบารมี เพื่อจะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธรเจ้าในอนาคต พระโพธิสัตว์เป็นผู้ที่ยังมีกิเลสอยู่ และท่านยังต้องเวียนเกิดเวียนตายในสังสารวัฏอยู่ บางครั้งท่านก็กระทำอกุศลส่งผลให้ไปบังเกิดในนรกเป็นเวลานานแสนนาน เกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน ผจญความทุกข์นานัปการ เป็นเวลานานแสนนานจนกว่าพระโพธิสัตว์จะได้รับการพยากรณ์จากพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่งก่อนถึงจะอยู่ได้ว่าเป้าหมายที่ตั้งความปรารถนาไว้ใกล้ที่จะถึงหรือยัง หลังจากพระพุทธรเจ้าทรงพยากรณ์ให้แล้วพระโพธิสัตว์ยังมีได้ตรัสรู้ได้ในระยะเวลาอันใกล้เลย พระโพธิสัตว์ยังต้องบำเพ็ญบารมีต่อไปอีกอย่างยาวนานแต่เป็นการบำเพ็ญบารมีอย่างที่มีความหวังได้ว่า พระองค์ต้องได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธรเจ้าอย่างแน่นอน เหตุที่ท่านกระทำไว้มงคลแก่ผลที่จะได้รับในอนาคตข้างหน้าด้วยน้ำพระทัยที่เด็ดเดี่ยว และด้วยจิตที่เป็นมหากุศลท่านจึงประกอบความเพียร ตั้งใจบำเพ็ญบารมีเพื่อพระโพธิญาณ เพื่อนำพระธรรมคำสอนมาโปรดเวไนยสัตว์ทั้งหลายที่จมอยู่ในความทุกข์ “บารมี คือ คุณธรรมหรือคุณสมบัติอันเป็นเหตุให้ถึงฝั่งคือความสำเร็จต่างๆ ตามที่บุคคลผู้นั้นมุ่งหมาย บุคคลต้องการบรรลุผลอันใด ต้องบำเพ็ญบารมีอันเป็นเหตุให้บรรลุผลอันนั้นบารมี ซึ่งจะกล่าวในที่นี้ ฝ่ายมหายานคือบำเพ็ญบารมีต่างๆ เพื่อมุ่งสู่ความหลุดพ้นจากปวงกิเลสและปวงทุกข์”^{๑๙}

^{๑๖} ประพจน์ อัครวิรุฬหาร, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาทและคัมภีร์มหายาน”, **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓), หน้า ๒๕๘.

^{๑๗} พัทธน์ เพ็งผลา, “การวิเคราะห์การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในนิบาตชาดก”, **รายงานการวิจัย**, (ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๐), หน้า ๑๒๕.

^{๑๘} จิตตกานต์ มณีนารถ, “การศึกษาเนกขัมมบารมีในเทมียชาดก”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๕๒ – ๕๔.

^{๑๙} พระครูปริยัติคณานุรักษ์ (พงษ์สันต์ ศรีสมงาม), “การศึกษาเปรียบเทียบบารมีในพระพุทธรศาสนาเถรวาทและมหายาน”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๔๒.

พระคัมภีร์ฝ่ายพระพุทธศาสนาหายานมิได้กล่าวถึงเรื่องระดับการบำเพ็ญบารมีมากนัก และมีได้มีการจัดระดับของการบำเพ็ญที่แน่นอน ลักษณะการแบ่งระดับของปารมิตาในพุทธศาสนาหายานยังอาจพิจารณาได้จากการแบ่งปารมิตาต่างๆ ออกเป็น ๓ ประการ แต่มักเรียงลำดับสูงสุดไว้ลำดับต้น เช่น ทานปารมิตา ธรรมทานเป็นขั้นสูงสุด แสดงจุดมุ่งหมายโพธิหรือหน้าที่ในอันจะนำสรรพสัตว์ให้พ้นจากสังสารวัฏ อภัยทานแสดงจุดมุ่งหมายคือ ความกรุณา และอามิชทาน แสดงความเอื้อเฟื้อแก่ผู้อื่น เพื่อขจัดความยึดถือตัวตน กษานติปารมิตา ธรรมนิยานกษานติ เป็นกษานติขั้นสูงสุด เพราะเกิดได้ด้วยปัญญา รู้เห็นยอมรับสภาพธรรมเป็นเรื่องของปัญญาโดยตรง ลำดับต่อมาอดทนทุกข์ที่เกิดในตนเองและอดทนทุกข์ที่เกิดเมื่อช่วยผู้อื่น แต่พระพุทธศาสนาหายานกล่าวถึงการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์เบื้องต้นจะต้องบำเพ็ญบารมี ๖ ประการ คือ

๑. ทานปารมิตา หมายถึง การให้ การบริจาคหรือเสียสละสิ่งของ แม้กระทั่งชีวิตในคราวจำเป็น

๒. ศีลปารมิตา หมายถึง การปฏิบัติและดำเนินชีวิตตามบทบัญญัติของศีลทั่วไป และรวมทั้งโพธิสัตว์ศีลด้วย

๓. กษานติปารมิตา หมายถึง ความสามารถอดทนต่อการใช้อารมณ์ร้ายของผู้อื่น

๔. วีรยปารมิตา หมายถึง ความเพียรพยายาม

๕. ธ्यानปารมิตา หมายถึง การบำเพ็ญสมาธิภาวนาจนได้มานระดับสูง

๖. ปรีชญาปารมิตา หมายถึง ปัญญาในการหยั่งรู้ถึงความเป็นสุญญตาของสิ่งทั้งหลาย

ในพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น พระโพธิสัตว์หมายถึงผู้บำเพ็ญบารมีเพื่อที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต มีจุดมุ่งหมายแห่งการบำเพ็ญบารมีเพื่อการตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ และการรื้อถอนปวงชนทั้งปวงออกไปจากห้วงทุกข์แห่งการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ^{๒๐}

ยุคแรกๆ ในระยะต้นนั้น คำว่า “บารมี” หมายถึงความเป็นเลิศ ความเต็มเปี่ยมสมบูรณ์ในด้านใดก็ได้ ต่อมาความหมายของศัพท์แคบเข้า คือ จะหมายถึงความเป็นเลิศหรือความบริบูรณ์ในหมวดธรรมหมวดธรรมหมวดใดหมวดหนึ่งในพระพุทธศาสนา ในที่สุดจะหมายถึงความเป็นเลิศหรือเป้าหมายสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา คือ พระนิพพาน^{๒๑}

ในนิบาตชาดกในแต่ละเรื่องในจำนวน ๕๔๗ เรื่องนั้น เป็นการบำเพ็ญบารมีข้อใดในชั้นใดของบารมีทั้ง ๓ ชั้นของพระโพธิสัตว์ ซึ่งจัดเป็นหมวดหมู่ตามบารมี ๑๐ ได้ ดังนี้ ทานบารมี มี ๓๕ ชาดก ศีลบารมี มี ๓๓ ชาดก เนกขัมมบารมี มี ๘๐ ชาดก ปัญญาบารมี มี ๒๕๖ ชาดก วีรยบารมี มี ๗ ชาดก ขันติบารมี มี ๒๕ ชาดก สัจจบารมี มี ๙ ชาดก อธิษฐานบารมี มี ๖ ชาดก เมตตาบารมี

^{๒๐} พระครูปริยัติคณานุรักษ์ (พงษ์สันต์ ศรีสมงาม), “การศึกษาเปรียบเทียบบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาทและหายาน”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ข.

^{๒๑} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, “ทศบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔), หน้า ก.

มี ๖๘ ชาตก และอุเบกขาบารมี มี ๒๖ ชาตก รวมเป็น ๙๔๗ ชาตก^{๒๒} และการบำเพ็ญเนกขัมมบารมีของพระเตมีย์นั้น บารมีเป็นคุณความดีที่ทำให้พระองค์เป็นผู้ที่เหนือกว่าผู้อื่นเป็นผู้ที่ประกอบด้วยคุณธรรม มีขันติบารมี สัจจบารมี อธิษฐานบารมี เป็นต้น เป็นผู้เห็นทุกข์ภัยต่างๆ จึงได้บำเพ็ญบารมีเพื่อช่วยให้ตนเองหลุดพ้นจากความทุกข์และช่วยเหลือให้ผู้อื่นให้พ้นทุกข์ด้วย^{๒๓}

ซึ่งมีความคิดเห็นเป็นไปในแนวทางเดียวกันกับผู้ทำการวิจัยว่า หลักธรรมนี้เป็นแนวทางพื้นฐานของผู้ที่ต้องการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวทางพุทธจิตวิทยาตามที่ผู้วิจัยได้สรุปไว้ตามความข้างต้นแล้ว

อีกทั้งยังมีการรองรับการค้นพบจากสารนิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต ความว่า พระโพธิสัตว์ในฝ่ายมหายานจะต้องบำเพ็ญทศปารมิตา คือ บารมี ๑๐ ได้แก่ ๑. ทานปารมิตา หรือ ทานบารมี ๒. ศีลปารมิตา หรือ ศีลบารมี ๓. ภาวนาปารมิตา หรือ ขันติบารมี ๔. วิริยปารมิตา หรือ วิริยบารมี ๕. ธ्यानปารมิตา หรือ ฌานบารมี ๖. พรชญาปารมิตา หรือ ปัญญาบารมี ๗. อุบายปารมิตา หรือ อุบายบารมี ๘. ปุณนิธานปารมิตา หรือ ประณิธานบารมี ๙. พลปารมิตา หรือ พลบารมี ๑๐. ญาณปารมิตา หรือ ญาณบารมี^{๒๔}

พระสมณโคตมพุทธเจ้าทรงเริ่มต้นแสวงหาการตรัสรู้ตั้งแต่ในอดีตกาลย้อนหลังจากกับนี่ไป ๔ อสงไขยกับอีกแสนกัป ในกาลนั้นพระองค์เกิดเป็นสมณพราหมณ์ ได้พบพระที่ปึงกรพุทธเจ้าและตั้งความปรารถนาที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยหวังที่จะพาผู้อื่นให้พ้นทุกข์ด้วย จากนั้นพระองค์ได้พิจารณาธรรมที่จะทำให้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามีทานเป็นต้นและมีอุเบกขาเป็นที่สุด แล้วปฏิบัติตามนั้นสืบเนื่องมาโดยไม่ทรงทอดทิ้งแม้ต้องประสบกับความลำบากถึงขั้นยอมสละชีวิต^{๒๕}

การบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระมโหสถ ได้แก่ การที่พระมโหสถพัฒนาสุตมยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากการศึกษาเล่าเรียน และจินตามยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากการคิดพิจารณา ด้วยการศึกษาค้นคว้าความรู้ขั้นพื้นฐานจากบิดามารดา และวิชาความรู้อื่นๆ จากกัลยาณมิตร ตำรับตำรา และสิ่งแวดล้อม และการคิดพิจารณาแล้วนำสุตมยปัญญาและจินตามยปัญญาที่ได้รับการพัฒนาแล้วกลายเป็นความเป็นผู้ฉลาดในอุบาย ไปช่วยเหลือผู้คนมากมายตั้งแต่สามัญชนคนธรรมดาไปจนถึงพระราชามหากษัตริย์ โดยมีความกรุณาเป็นพื้นฐานมุ่งประโยชน์แก่สรรพสัตว์เป็นหลักปัญญาของพระมโหสถตรงตามลักษณะของบารมีธรรมที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์จริยาปิฎกว่า (บารมี) มีการอนุเคราะห์ผู้อื่นเป็นลักษณะ มีการทำอุปการะแก่ผู้อื่นเป็นหน้าที่ (รส) หรือมีความไม่หวั่นไหวเป็นหน้าที่ มีการแสวงหาสิ่งที่เป็นประโยชน์เป็นผลที่ปรากฏ (ปัจจุปัญฐาน) หรือมีความเป็นพระพุทธเจ้า

^{๒๒} พัทธน์ เพ็งผลา, “การวิเคราะห์การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในนิบาตชาตก”, รายงานการวิจัย, (ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๐), หน้า ๑.

^{๒๓} จิตตกานต์ มณีนารถ, “การศึกษาเนกขัมมบารมีในเตมีย์ชาตก”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), บทคัดย่อ.

^{๒๔} สุวรรณ แนวจำปา, “ศึกษาพัฒนาการแนวคิดเรื่องอุดมคติของพระโพธิสัตว์”, สารนิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๔, หน้า ๖๑-๖๕,

^{๒๕} พระมหาประกิต ประทุมรัตน์, “ศึกษาวิเคราะห์หลักฐานการตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของพระสมณโคตมพุทธเจ้า”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๓), หน้า ง.

เป็นผล มีมหากรุณาเป็นพื้นฐาน (ปทัฏฐาน) หรือมีความเป็นผู้ฉลาดในอุบายแห่งกรุณาเป็นพื้นฐาน ดังนั้นปัญญาของพระมโหสถจึงเป็นปัญญาบารมี การบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระมโหสถเป็นการทำกุศลกรรมและเป็นปัญญาภิสังขาร กุศลกรรมนี้ให้ผลเป็นอุปရာปรเวทนิยกรรมคือกรรมที่ให้ผลในชาติต่อๆ ไปและทำหน้าที่เป็นชนกรรมชักนำให้พระโพธิสัตว์มาปฏิสนธิในครรภ์ของพระพุทธรามารดา กล่าวในแง่ปฏิจจนุปบาท ปัญญาภิสังขารที่พระมโหสถบำเพ็ญให้เกิดมีด้วยกามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ เป็นปัจจัยข้ามภพชาติให้เกิดวิญญาน คือกามาวจรกุศลมหาวิบากจิตดวงที่ ๑ ซึ่งมาถือปฏิสนธิในครรภ์ของพระพุทธรามารดา กามาวจรกุศลมหาวิบากจิตดวงที่ ๑ นี้เกิดมีพร้อมกับเจตสิกธรรม (ธรรมที่ประกอบกับจิต) คือปัญญา ที่เรียกว่า สชาติปัญญา (ปัญญาที่ติดตัวมาแต่กำเนิด) สชาติปัญญานี้เองเป็นปัญญาบารมีที่สืบเนื่องมาจากปัญญาบารมีที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญไว้ในชาติที่เกิดเป็นพระมโหสถและชาติอื่นๆ และได้รับการพัฒนาอย่างต่อเนื่องมาจนถึงระดับสูงสุดในพระชาติสุดท้าย พระโพธิสัตว์มีปัญญาบารมีคือ สชาติปัญญา พร้อมทั้งบารมีอีก ๔ ประการมีทานบารมีเป็นต้นเต็มเปี่ยม ทรงเปื้อนหน่วยในทุกข์เสด็จออกผนวช ทรงบรรลุมานสมาบัติ ๘ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ และจุตูปาตญาณ ด้วยอุปนิสสยปัจจัยคือภาวณามยปัญญาที่ทรงบำเพ็ญมาในอดีตชาติ แล้วทรงเจริญวิปัสสนาด้วยการใช้สชาติปัญญาที่สัมปยุตด้วยกามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ พิจารณาปฏิจจนุปบาท ทรงบรรลุนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณพร้อมด้วยพระคุณทั้งปวงสำเร็จเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า^{๒๖}

พระโพธิสัตว์ทั้งมีความกล้าหาญมุ่งมั่นในการบำเพ็ญบารมีของตนเป็นอย่างยิ่ง แม้ต้องเผชิญกับความยากลำบากเพราะมีความต้องการที่จะได้เป็นพระพุทธเจ้าเป็นแรงจูงใจแม้ว่าการกระทำของพระโพธิสัตว์บางโอกาสจะเป็นสถานการณ์ที่ขัดแย้งทางศีลธรรม แต่พระโพธิสัตว์ก็สามารถดำรงตนอยู่ในการบำเพ็ญบารมีอย่างมั่นคงและคุณธรรมสำคัญที่พระโพธิสัตว์มีความกล้าหาญในการบำเพ็ญบารมีได้อย่างต่อเนื่อง^{๒๗}

บารมีในพระพุทธศาสนาหมายถึง จิตมุ่งหมายหลักอันเปี่ยงไปจากความปรารถนาพระโพธิสัตว์ ทั้งนี้อาจกล่าวได้ว่า ความปรารถนาพระโพธิสัตว์ก็คือ ความปรารถนาความสุขให้เกิดแก่สรรพสัตว์เพราะการหวังที่จะได้บรรลุพระสัพพัญญุตญาณคือความต้องการที่ช่วยเหลือสัตว์ทั้งปวงให้พ้นจากทุกข์อันเป็นทุกข์ประจำ คือ ชาติ ชรา มรณะ อย่างถูกวิธี แต่ทั้งนี้พระโพธิสัตว์มีความจำเป็นที่จะต้องช่วยเหลือตัวเองพัฒนาตัวเองให้สามารถเป็นที่พึ่งของตัวเองได้เสียก่อน จึงจะสามารถแนะนำหรือช่วยเหลือผู้อื่นได้ อุปมาเหมือนบุคคลจะช่วยเหลือผู้อื่นขึ้นจากตมได้นั้น จะต้องช่วยเหลือตัวเองให้พ้นจากตมนั้นเสียก่อน ฉะนั้นพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีธรรมทั้งหลายด้วยความปรารถนาพระโพธิญาณเป็นเหตุปรารถนาทำให้พระโพธิสัตว์มีความมุ่งมั่นจริงใจต่อวัตรปฏิบัติในบารมี ในขณะที่บารมีธรรมทั้งหลายก็เป็นเหตุแห่งความสัมฤทธิ์ คือ การบรรลุพระโพธิญาณจึงกล่าวได้ว่า การบำเพ็ญบารมีธรรมกับความใคร่ปรารถนาซึ่งพระโพธิญาณเป็นเหตุปัจจัยหนุนเนื่องแก่กันและกันให้เกิดขึ้น อนึ่งเมื่อกล่าวถึงจิตมุ่งหมายแห่งการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์แล้วจะเห็นได้ว่าย่อมเป็นไปเพื่อ

^{๒๖} พระมหาเลอเดช วรวิโส (วงศ์ศรีชา) “การศึกษาวิเคราะห์ปัญญาบารมีของพระมโหสถ”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖). หน้า ก-ข.

^{๒๗} พระมหาจุลลอม ชูเลื่อน, “ความกล้าหาญทางจริยธรรมในการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ ในทศชาติชาดก”, *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๖), หน้า ๓.

๑) การตรัสรู้สูตรสัมมาสัมโพธิญาณของพระโพธิสัตว์เองก่อน

๒) การรื้อขนปวงชนทั้งหลายทั้งปวงออกไปจากห้วงทุกข์ระทมแห่งการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ ในพระพุทธานุศาสนายาน ศาสนิกชนทุกคนควรตั้งโพธิจิตเพื่อเป็นพระโพธิสัตว์ อุดมคติพระโพธิสัตว์ในฐานะระบบจริยธรรมที่เป็นแบบอย่างการดำเนินชีวิต ซึ่งปัจเจกชนสามารถดับทุกข์ได้ด้วยความเพียรของตนเองถูกแทนที่ด้วยระบบจริยธรรมที่ต้องพึ่งพิงสิ่งภายนอกช่วยเหลือให้พ้นทุกข์แทนนอกจากนั้น มหายานยังเห็นต่อไปอีกว่า พระโพธิสัตว์ที่บำเพ็ญบารมีแก่กล้า สมควรที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าได้แล้ว อาจจะไม่ยอมตรัสรู้และยินดีเป็นพระโพธิสัตว์เพื่อช่วยสรรพสัตว์จากกองทุกข์ในวัฏฏะสงสารต่อไป สรรพสัตว์ทั้งปวงแม้จะมีพุทธภาวะในตน แต่ก็ใช้ทั้งหมดที่จะสามารถช่วยตนเองได้ จึงต้องอาศัยการช่วยเหลือจากพระโพธิสัตว์จึงจะสามารถดำรงตนอยู่ได้และก้าวหน้าในธรรมขั้นสูงต่อไป^{๒๘}

คัมภีร์อังคุตตรนิกายอรรถกถา ก็ได้กล่าวไว้ในลักษณะเช่นเดียวกันนี้ว่า พระโพธิสัตว์หมายถึงบุคคลผู้ที่มีอุดมการณ์มุ่งตรงต่อการตรัสรู้เป็นพุทธะเท่านั้น^{๒๙}

พระพุทธานุศาสนายาน “สอนให้ทุกคนบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ เพื่อที่จะได้ช่วยปลดปล่อยทุกข์ของสัตว์โลกได้กว้างขวาง พระโพธิสัตว์หมายถึงผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งในฝ่ายเถรวาทก็รับรอง แต่ฝ่ายมหายานหยิบยกเอาเรื่องพระโพธิสัตว์ขึ้นมาเน้นเป็นพิเศษ ฝ่ายเถรวาทประกาศเรื่องหลักอริยสัจ ๔ เป็นสำคัญ แต่ฝ่ายมหายานประกาศทศบารมีเป็นสำคัญ ทั้งนี้ได้หมายความว่าฝ่ายเถรวาทจะไม่มีเรื่องทศบารมี หรือฝ่ายมหายานจะไม่มีหลักอริยสัจก็หาไม่ เป็นเพียงแต่ว่าต่างฝ่ายต่างหยิบเอาหลักธรรมทั้งสองมายกขึ้นเป็นจุดเด่นสำคัญเหนือหลักธรรมข้ออื่นๆ ที่มีอยู่เท่านั้น อนึ่ง หลักทศบารมีฝ่ายมหายานได้ย่อลงมาเหลือบารมี ๖ คือ ทาน ศีล ขันติ วิริยะ ฌาน ปัญญา ทานกับศีลเป็นคู่ปรับทำลายกิเลสคือโลภะ ขันติกับวิริยะเป็นคู่ปรับทำลายกิเลสคือโทสะ ฌานกับปัญญาเป็นคู่ปรับทำลายกิเลสคือโมหะ พระโพธิสัตว์จะต้องบำเพ็ญบารมี ๖ ให้สมบูรณ์”^{๓๐}

สิกขาบทพระโพธิสัตว์ของพระพุทธานุศาสนายาน ถือปฏิบัติในหลักโพธิสัตว์มรรคโดยกำหนดมาตรฐานจากสมัยเจ้าชายสิทธัตถะทรงผนวชเรียกพระองค์เองว่า “พระศากยโพธิสัตว์” ขึ้นต้น ในสมัยนั้น พระองค์ทรงถือปฏิบัติในสิกขาบทมั่งสวัริตี เรียกว่า “ตบะศีลวัตร” ซึ่งทางมหายานสงเคราะห์เรียกชื่อเป็น “สิกขาบทโพธิสัตว์”

จุดสำคัญสำหรับการเป็นโพธิสัตว์ฝ่ายมหายานอยู่ที่การห้ามกินเนื้อสัตว์ทุกชนิด เหตุผลที่บัญญัติข้อนี้คือในฐานะของผู้ปรารถนาความหลุดพ้นในสัตว์ทั้งหลายเสมอด้วยตน โพธิสัตว์ย่อมไม่

^{๒๘} พระครูปริยัติคณานุรักษ์ (พงษ์สันต์ ศรีสมงาม), “การศึกษาเปรียบเทียบบารมีในพระพุทธานุศาสนายานเถรวาทและมหายาน”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ก-ข.

^{๒๙} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, “ทศบารมีในพระพุทธานุศาสนายานเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔), หน้า ๑๕๗.

^{๓๐} พระครูปริยัติคณานุรักษ์ (พงษ์สันต์ ศรีสมงาม), “การศึกษาเปรียบเทียบบารมีในพระพุทธานุศาสนายานเถรวาทและมหายาน”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๔๙.

ประสงค์จะเห็นชีวิตอื่นถูกทำลายเพื่อบริโภคหรือการใดทั้งสิ้น เพราะเป็นการปิดกั้นโอกาสชีวิตเหล่านั้น ทำให้ดวงจิตของสัตว์ไม่ได้พัฒนาต่อเนื่อง ไม่เพียงเท่านั้น トラบเท่าที่เรายังเวียนว่ายตายเกิดแต่ละดวงจิตย่อมเสวยวิบากในภพภูมิกำเนิดต่างๆ เปลี่ยนไปเรื่อยๆ ไม่แน่นอน สัตว์ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับโพธิสัตว์ไม่ว่าทางตรงหรือทางอ้อมย่อมเคยเกิดเป็นพ่อ แม่ ญาติ มิตรกันมาในอดีตชาติใดชาติหนึ่ง การกินเนื้อสัตว์เหล่านั้นก็คือการกินเนื้อญาติมิตรในอดีตของตน เพราะฉะนั้นในลังกาวตารสูตรจึงมีข้อแสดงให้เห็นว่า ผู้เทิดทูนย่อมไม่กินเนื้อสัตว์ นอกจากจะห้ามกินเนื้อสัตว์แล้วยังห้ามกินของสดคาวและหัวหอมหัวกระเทียมเพราะสิ่งเหล่านี้ช่วยส่งเสริมให้เกิดกำหนดราคะทางกัณจิมิให้บรรลุสมาธิ^{๓๑}

นอกจากบารมี ๖ ที่ผู้วิจัยได้พิจารณาแล้วว่าเป็นหลักธรรมในการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยาแล้วนั้นยังมีอีกกล่าวได้ว่า บารมี ๖ นั้นเป็นเพียงหลักธรรมข้อเดียวที่จะเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์ได้แต่ยังมี ปณิธาน ๔ และ อุดมการณ์ ๓ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่ควบคู่กันไปกับบารมี ๖ ด้วย จึงจะสามารถนำพาให้มนุษย์หรือพุทธศาสนิกชนมีความสำเร็จในแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา

ปณิธาน ๔ ที่ผู้วิจัยได้กล่าวถึงในข้างต้น สอดคล้องกับข้อมูลของ คุณวิศิน อินทสระ ซึ่งได้กล่าวถึงหลักธรรมสำคัญอีกประการหนึ่งคือ “ปณิธานปารมิตา” (ปณิธานบารมี) หมายถึง ความตั้งใจอย่างแน่วแน่ต่อหลักการหรืออุดมการณ์ของตนความตั้งใจมั่นที่จะเป็นพระพุทธเจ้านั้นย่อมปรากฏในทุกขั้นของการบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ ความต้องการเน้นเป็นเหตุให้ยกปณิธานขึ้นเป็นความดีสูงสุด ปณิธานบารมีของพระโพธิสัตว์ที่ตั้งไว้มี ๔ อย่าง^{๓๒} คือ

- ๑) เราจะต้องโปรดสัตว์ทั้งหลายให้หมดสิ้น จะให้สัตว์เหล่านั้นได้พ้นทุกข์
- ๒) เราจะต้องทำลายกิเลสให้หมดสิ้น และจะช่วยผู้อื่นให้ทำลายกิเลสด้วย
- ๓) เราจะต้องศึกษาพระธรรมทั้งหมดให้เจนจบและช่วยให้ผู้อื่นได้ศึกษาด้วย
- ๔) เราจะต้องบรรลุพุทธภูมิให้จงได้และจะช่วยเหลือผู้อื่นให้บรรลุ

อุดมการณ์ ๓ ที่ผู้วิจัยได้พิจารณาว่าเป็นหลักธรรมหนึ่งในแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์นั้นยังสอดคล้องกับเรื่องของปัญญาและกรุณา อธิบายได้ว่า จุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนามหายาน คือ ปรัชญากับกรุณา โดยในโพธิสัตว์จรรยา คัมภีร์มหายาน มีแนวความคิดที่สำคัญอยู่ ๔ ประการ คือ

- ๑) การมีศรัทธา
- ๒) การตั้งใจไปสู่อนุตตรสัมยักสัมโพธิ
- ๓) การตั้งปณิธานหรือการประกาศความตั้งใจที่จะช่วยเหลือผู้อื่น

๔) การบำเพ็ญธรรมเพื่อให้ตนเองมีอำนาจที่จะปฏิบัติได้ตามความตั้งใจที่ประกาศออกไป เมื่อเรียงลำดับของขั้นตอนในคัมภีร์มหายานทั้งหมดแล้ว ขั้นตอนของการเป็นพระโพธิสัตว์จะประกอบด้วย

^{๓๑} พระมหาจรัสศักดิ์ จิระมโน (แสงเงิน), “ศึกษาโพธิสัตว์ศีลในพระพุทธศาสนามหายาน”, สารนิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิต) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕, หน้า ๕๓-๕๕.

^{๓๒} วิศิน อินทสระ, พุทธปรัชญามหายาน, หน้า ๓๕.

(๑) การเตรียมตัวก่อนโพธิจิตโตตปาธ อันได้แก่ โคตร อธิมุक्ति อนุตตบรูชา ทั้งนี้ ศรัทธามีส่วนสำคัญเป็นเบื้องต้นเช่นเดียวกับคัมภีร์รุ่นก่อนหน้า

(๒) ช่วงโพธิจิตโตตปาธ ได้แก่ โพธิจิตโตตปาธ การตั้งปณิธานและการได้รับพยากรณ์

(๓) การบำเพ็ญธรรมะ ได้แก่ โพธิปักขิยธรรม ปารมิตา ๑๐ ประการ คือ ทาน ศีล กษานติ วิริยะ ธ्यान ปรัชญา อูบายเภสัชลย ประณิธาน พล และชญาณ

(๔) ผลจากการบำเพ็ญธรรมะ เป็นการแสดงถึงภูมิทั้ง ๑๐ ที่พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญเป็นขั้นๆ และการบำเพ็ญภูมินั้นเรียกว่า “คัมภีร์โพธิจริยาวัตร”^{๓๓}

ตริวิธานศีลของพระโพธิสัตว์มหายาน หมายถึง ศีล ๓ ประการของพระโพธิสัตว์ฝ่ายมหายาน ซึ่งพระโพธิสัตว์ฝ่ายมหายานต้องสมาทานตริวิธานศีล ๓ ข้อเหล่านี้ คือ

๑. สังวรสังคหศีล คือ การสำรวมระวัง ได้แก่ การงดเว้นการประกอบอกุศลกรรมมีผิดบพบัญญัติแห่งวินัย

๒. กุศลธรรมสังคหศีล คือ การประพฤติเพื่อสงเคราะห์แก่กุศลธรรม ได้แก่ การประกอบกุศลธรรมไม่ขาด

๓. สัตตวรณกริยาสังคหศีล คือ การประพฤติเพื่อประโยชน์แก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย ได้แก่ การบำเพ็ญประโยชน์แก่สรรพสัตว์^{๓๔}

อีกทั้งยังสอดคล้องกับข้อมูลของ Peter Harvy กล่าวถึงผลแห่งการส่งเสริมกันระหว่างปัญญาและกรุณา Damien Keown ก็เสนอคำอธิบายว่าผลแห่งการไม่ส่งเสริมกันระหว่างปัญญากับกรุณา จะมีลักษณะแห่งความขัดแย้งชัดเจนกล่าวคือ

“ ปัญญาที่ไม่เรียกร้องกรุณา ผลที่ได้คือ ความยึดมั่นถือมั่นในตัว

ปัญญาที่เรียกร้องกรุณา ผลที่ได้คือ การปลดปล่อยและการหลุดพ้น

กรุณาที่ปราศจากปัญญา ผลที่ได้คือ การยึดมั่นถือมั่นในตัว

กรุณาที่เรียกร้องปัญญา ผลที่ได้คือ การปลดปล่อยและการหลุดพ้น^{๓๕}

“ในบรรดาคุณธรรมทั้งหลายของฝ่ายมหายาน ไม่ว่าจะเป็นความอดทน ความเพียร การให้ทาน หรือการรักษาศีล คุณธรรมเหล่านี้ล้วนแต่ปรากฏแนวคิดเรื่องความกรุณาเป็นพื้นฐานทั้งสิ้น การไม่มีกรุณาบาร์มีเพิ่มขึ้นมาได้มีความหมายว่าพระโพธิสัตว์ไม่ต้องการบาร์มีด้านกรุณา ในทางตรงกันข้ามการกระทำเช่นนี้เป็นการจงใจที่จะแสดงให้เห็นว่า แนวคิดเรื่องความกรุณาได้แทรกตัวอยู่ในฐานะหลักธรรมพื้นฐานรองรับคุณธรรมเหล่านี้แล้ว การเข้าใจในธรรมชาติแห่งสรรพสิ่งตามกฎแห่งการอิงอาศัย รู้แจ้งแทงตลอดเป็นหัวใจหลักของพระพุทธศาสนาและมุ่งหน้าสู่นิพพาน โอบอัมสรรพ

^{๓๓} พระสันติ สิทธิสมบุรณ์ (ถ่ออาจ), “การศึกษาเปรียบเทียบการบำเพ็ญบาร์มีของพระโพธิสัตว์ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทกับมหายาน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๙-๑๑๐.

^{๓๔} เศรษฐพงษ์ จงสงวน, โพธิสัตว์ศีลฝ่ายคฤหัสถ์ในพระสูตรมหายาน, เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง “พระโพธิสัตว์ในโลกปัจจุบัน”, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย/มูลนิธิพันดารา, ๒๕๔๘), หน้า ๙.

^{๓๕} Keown, D, *The Nature Buddhist Ethics*, (Hongkong : Macmillian, 1992), pp.131 -132.

ชีวิตด้วยจิตแห่งความกรุณาให้ประสานสัมพันธ์กันได้อย่างกลมกลืน การแยกชีวิตอันสงบประณีต (ชีวิตทางธรรม) ออกจากชีวิตแห่งความลุ่มหลงมัวเมาของสรรพสัตว์เป็นการกระทำที่ดำเนินไปตรงกันข้ามกับมรรคาแห่งพระผู้เจริญในธรรมเช่นโพธิสัตว์ การได้มาซึ่งความเป็นโพธิสัตว์พัฒนาไปตามแนวคิดสองประการคือโพธิและกรุณา”^{๓๖}

ซึ่งมีความสอดคล้องกับผลการวิจัยแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยาตามที่ถูกวิจัยได้สรุปผลไว้ในข้างต้น

ในพระพุทธศาสนาทุกศาสนิกชนทุกคนควรตั้งโพธิจิตเพื่อเป็นพระโพธิสัตว์ อุดมคติพระโพธิสัตว์ในฐานะระบบจริยธรรมที่เป็นแบบอย่างการดำเนินชีวิต ซึ่งปัจเจกชนสามารถดับทุกข์ได้ด้วยคามเพียรของตนเอง ถูกแทนที่ด้วยระบบจริยธรรมที่ต้องพึ่งพิงสิ่งภายนอกช่วยเหลือให้พ้นทุกข์แทน นอกจากนั้น มหายานยังเห็นต่อไปอีกว่าพระโพธิสัตว์ที่บำเพ็ญบารมีแก่กล้า สมควรที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าได้แล้ว อาจจะยอมตรัสรู้และยินดีเป็นพระโพธิสัตว์เพื่อช่วยสรรพสัตว์จากกองทุกข์ในวัฏฏะสงสารต่อไป สรรพสัตว์ทั้งปวงแม้จะมีพุทธภาวะในตน แต่ก็ใช้ทั้งหมดที่จะสามารถช่วยตนเองได้ จึงต้องอาศัยการช่วยเหลือจากพระโพธิสัตว์จึงจะสามารถดำรงตนอยู่ได้และก้าวหน้าในธรรมขั้นสูงต่อไป^{๓๗}

การใช้แนวจิตวิทยา จริยธรรมของโคลเบอร์ก ซึ่งอธิบายได้ว่าจริยธรรมนั้นมีพัฒนาการตามระดับวุฒิภาวะ เพราะจริยธรรมของมนุษย์เกิดจากกระบวนการทางปัญญา เมื่อมนุษย์มีการเรียนรู้มากขึ้น โครงสร้างทางปัญญาเพิ่มพูนขึ้น จริยธรรมก็พัฒนาตามวุฒิภาวะเพิ่มขึ้นมา แนวคิดนี้เป็นแนวคิดแบบสัมพัทธนิยม (Relativism) ซึ่งเชื่อว่าจริยธรรมมีความสัมพันธ์กับอายุ กาลเวลา สถานที่ วัฒนธรรมและสภาพการณ์ ซึ่งความหมายว่า “ความถูกต้อง” “ความดี” “ความงาม” ขึ้นอยู่กับเวลา สถานที่ และองค์ประกอบอื่นๆ

๒. จากการวิเคราะห์และสังเคราะห์ความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา จริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวความคิดหลักอยู่ที่เรื่องความกรุณาต่อสรรพชีวิต ที่จะต้องมีทั้งปัญญาและกรุณาควบคู่กันไปจึงจะสามารถบรรลุโพธิภาวะได้ สามารถกล่าวอ้างได้ว่า

นิยามว่า “จิตเดิมแท้” ทำให้เห็นได้ว่า พุทธศาสนาทุกนิกายเน้นในปัญญาของสรรพสัตว์ที่จะสามารถพัฒนาตนให้เจริญขึ้นเป็นพุทธะได้ อาจจะเรียกภาวะเช่นนี้ตามที่ท่านอาจารย์พุทธทาสกล่าวไว้ว่าเป็นภาวะสากลแห่งการบรรลุธรรม ท่านเชื่อว่า สรรพชีวิตล้วนโน้มเอียงสู่สภาวะนิพพาน จะช้าบ้างเร็วบ้าง เดินหน้าบ้างถอยหลังบ้าง ก็เป็นเรื่องธรรมดาไม่แปลก แต่ในท้ายที่สุดทุกชีวิตต้องเดินทางเข้าสู่ภาวะสูงสุดแห่งชีวิตนี้ได้อย่างเดียวกัน พระพุทธศาสนาทุกนิกายมีแนวคิดที่มนุษย์ทุกคนมีสิทธิ์และมีความสามารถหรือศักยภาพที่จะบำเพ็ญบารมีเป็นพระโพธิสัตว์ หากฝึกฝนชำระจิตใจจนบริสุทธิ์ผุดผ่องด้วยเมตตาและปัญญาบารมีเมื่อนั้นสรรพสัตว์ก็จะหลุดพ้นจากการเวียน

^{๓๖} ประพนธ์ อัครวิรุฬหการ, โพธิสัตว์จรยา มรรคาเพื่องาน, หน้า ๓.

^{๓๗} พระครูปริยัติคณานุรักษ์ (พงษ์สันต์ ศรีสมงาม), “การศึกษาเปรียบเทียบบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาทและมหายาน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ก-ข.

ว่าตายเกิดและบรรลุลหรรณเช่นที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงกระทำสำเร็จมาแล้ว และดังที่ท่านพุทธทาสกล่าววามนุษย์มีความโน้มเอียงสู่ภาวะนิพพาน^{๓๘}

“การมองวามนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ และมีความสามารถในการฝึกตนเองจนถึงที่สุด แต่ต้องฝึกจึงจะเป็นอย่างนั้นได้ และกระตุ้นเตือนให้เกิดจิตสำนึกตระหนักในการที่จะต้องปฏิบัติตามหลักแห่งการศึกษาพัฒนาตนนั้น “ศักยภาพนี้เรียกว่า โฟธิ ซึ่งแสดงว่าจุดเน้นอยู่ที่ปัญญา เพราะโฟthinั้นแปลว่า ตรัสรู้ คือปัญญาที่ทำให้มนุษย์กลายเป็นพุทธะ”^{๓๙}

“การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ เบื้องต้นจะต้องบำเพ็ญบารมี ๖ ประการ คือ ๑) ทานปารมิตา ๒) ศีลปารมิตา ๓) ฌานปารมิตา ๔) วิริยปารมิตา ๕) ธ्यानปารมิตา ๖) ปรัชญาปารมิตา”^{๔๐}

“แนวคิดหลักอยู่ที่เรื่องความกรุณาต่อสรรพชีวิต ปราชญ์ฝ่ายมหายานอธิบายว่า พระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานก็เปรียบเสมือนนกตัวหนึ่ง ปีกทั้งสองข้างของนกคือ ปัญญาและกรุณา การขาดปีกข้างใดข้างหนึ่งไป ย่อมทำให้นกไม่สามารถบินต่อไปได้ ปัญญาและกรุณาในทัศนะของฝ่ายมหายานมีสถานะที่เกื้อกูลซึ่งกันและกัน”^{๔๑}

“คุณสมบัติ ๓ ประการคือ ๑. หลักมหาปัญญา เป็นผู้รู้แจ้งในสัจธรรมทั้ง ๒ คือ บุคคล สัจธรรมและธรรมสัจธรรม พิจารณาเห็นความว่างในบุคคลและธรรม ไม่ตกอยู่ในอำนาจกิเลส ๒. หลักมหากรุณา คือ มีจิตใจกรุณาต่อสัตว์ไม่มีขอบเขต ๓. หลักมหาอุบาย คือต้องมีอุบายอันชาญฉลาด ในการแนะนำอบรมสั่งสอนผู้อื่นให้พ้นจากทุกข์ให้เข้าถึงธรรม”^{๔๒, ๔๓}

๓. จากการนำเสนอแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา สามารถนำมาพัฒนาเป็นแนวทางกระบวนการสอนพุทธศาสนิกชนให้ก้าวไปสู่ความเป็นโพธิได้ สอดคล้องกับหลักการแนวทางการสอนเพื่อนำเสนอแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา สามารถนำเสนอได้โดยการใช้กลวิธีการสอนและการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรม และต้องมีการประเมินการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรม ซึ่งหลักการและวิธีการสอนโดยยึดพุทธศาสนิกชนและเนื้อหาเป็นสำคัญนี้ยังสอดคล้องกันกับแนวจิตวิทยาของโคลเบิร์กที่กล่าวว่าจริยธรรมของมนุษย์นั้นมีการพัฒนาตามระดับวุฒิภาวะ เพราะจริยธรรมของมนุษย์เกิดจากกระบวนการทางปัญญา เมื่อมนุษย์มีการเรียนรู้มากขึ้น โครงสร้างทางปัญญาเพิ่มพูนขึ้น จริยธรรมก็พัฒนาตามวุฒิภาวะเพิ่มขึ้นมาสามารถอธิบายได้ว่า

^{๓๘} สุวรรณา สถาอานันท์, **ปรัชญาพุทธทาสกับมหายานธรรม**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๕๓.

^{๓๙} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), **พุทธธรรม(ฉบับเดิม)**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดวงแก้ว, ๒๕๔๔), หน้า ๓๕๔.

^{๔๐} บทสัมภาษณ์ ดร.แม่ชีกมลรัตน์, แก้ววิสัย, ๙ เมษายน ๒๕๖๒.

^{๔๑} บทสัมภาษณ์ ดร.แม่ชีกมลรัตน์, แก้ววิสัย, ๙ เมษายน ๒๕๖๒.

^{๔๒} บทสัมภาษณ์ องค์กรธรรมปัญญาธิวัตร, ๑๗ มีนาคม ๒๕๖๒.

^{๔๓} บทสัมภาษณ์ ดร.แม่ชีกมลรัตน์, แก้ววิสัย, ๙ เมษายน ๒๕๖๒.

“หลักการและวิธีการสอนหรือเทคนิคการสอนตามแนวพุทธจริยามีหลายประการ โดยยึดผู้เรียนและเนื้อหาเป็นสำคัญว่าจะใช้วิธีการสอนแบบใดให้เหมาะสมกับผู้เรียนและเนื้อหาที่จะสอน โลกของการเรียนรู้ตามโลกทัศน์พระพุทธศาสนา จึงเป็นการเรียนรู้ที่ไม่มีขอบเขตจำกัด ขึ้นอยู่กับความรู้ความสามารถของผู้เรียนและการพัฒนาตนเอง”^{๔๔}

“การที่จะสามารถนำแนวคิดจิตวิทยาแนวพุทธไปใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพนั้น นักจิตวิทยาหรือผู้ที่จะนำแนวคิดไปใช้จะต้องฝึกฝนและพัฒนาตนเองให้เกิดความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามที่เป็นจริง และปฏิบัติต่อโลกและชีวิตได้อย่างถูกต้องเหมาะสมในระดับหนึ่ง ซึ่งก็คือนักจิตวิทยาจะต้องมีสัมมาทิฐิในตนเอง เป็นเสมือนแสงสว่างส่องทางที่จะช่วยให้นักจิตวิทยาเห็นถึงสาเหตุที่แท้จริงของปัญหาที่จะเกิดขึ้นกับผู้รับบริการและรู้ว่าควรจะให้ความช่วยเหลือแก่ผู้มารับบริการด้วยวิธีใด เพื่อช่วยลดความทุกข์อันเกิดจากความเข้าใจที่ไม่ถูกต้อง และส่งเสริมการดำเนินชีวิตด้วยความเข้าใจที่ถูกต้องให้แก่ผู้รับบริการ เพื่อให้ผู้รับบริการสามารถเผชิญปัญหาหรือจัดการกับสิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชีวิตได้อย่างสอดคล้องตามความเป็นจริงที่เกิดขึ้น”^{๔๕}

“ประเทศที่ต้องการให้ประเทศหรือสังคมของประเทศตนเองเป็นประเทศพัฒนานั้นล้วนแต่ใช้วิธีการให้การศึกษาแก่ประชาชนภายในประเทศของตนทั้งสิ้น เพราะการศึกษาเป็นเครื่องมือของการรู้เท่าทันปัญหา พระพุทธศาสนาก็ถือว่าเป็นศาสตร์แขนงหนึ่งเช่นกัน กระบวนการศึกษาศาสนาพุทธนั้นเรียกว่า “ไตรสิกขา” หรือเรียกกันทั่วไปว่า ศีล สมาธิ ปัญญา กระบวนการศึกษาของพระพุทธศาสนานั้นเป็นกระบวนการพัฒนาตนเองและสังคม”^{๔๖}

“หลักมหาอุบาย คือ ต้องมีอุบายอันชาญฉลาด ในการแนะนำอบรมสั่งสอนผู้อื่นให้พ้นจากทุกข์ให้เข้าถึงธรรม”^{๔๗, ๔๘}

“ขั้นตอนเกิดจากกัลยาณมิตร กัลยาณมิตรให้ฟังหรือทำให้ดูในจริยธรรมนั้นๆ แล้วเป็นแบบอย่าง เป็นแบบอย่างหนึ่ง พูดให้ฟัง ลองทำให้ดู เป็นแบบอย่างนี้ก็จะเกิดอย่างนี้ เช่น การช่วยเหลือคนอื่นเป็นจริยธรรม ช่วยเหลือคนอื่นได้บำเพ็ญตนให้เป็นประโยชน์ อุตถจริยานั้นแหละ อรรถประโยชน์ จริยา แปลว่า ทำให้ดู บอกให้ฟัง แล้วก็ทำให้ดูมีขั้นตอนอย่างนี้ก็จะสร้างเสริมจริยธรรมกันได้”^{๔๙}

“การที่จะทำให้จิตตั้งมั่นในการบำเพ็ญพระโพธิสัตว์นั้น ข้อแรกจะต้องมีกุศโลบายจะต้องส่งเสริมให้ผู้คนที่เข้ามาศึกษาธรรมะด้วยอุบายที่เป็นกุศล สร้างกิจกรรมเก่ง การสร้างกิจกรรมนั้น

^{๔๔} สุริวัตร จันทโรโสภา, หลักการสอนตามแนวพุทธจริยา, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : www.chalaburi.mbu.ac.th/content/0002 [๒๑ มกราคม ๒๕๖๑].

^{๔๕} ชมพูนุท ศรีจันทร์นิล, จิตวิทยาแนวพุทธ : แนวทางเพื่อการเยียวยาและพัฒนาจิตใจมนุษย์, วารสารวิชาการ มหาวิทยาลัยหอการค้าไทย, ปีที่ ๒๙ ฉบับที่ ๔ (ตุลาคม-ธันวาคม ๒๕๕๖): ๒๐๖.

^{๔๖} สมหวัง พิธิยานุวัฒน์, วิถีวิทยาการประเมินทางการศึกษา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๓๕.

^{๔๗} บทสัมภาษณ์ อดิสรธรรมปัญญาวิจิตร, ๑๗ มีนาคม ๒๕๖๒.

^{๔๘} บทสัมภาษณ์ ดร.แม่ชีกุลภรณ์, แก้ววิสัย, ๙ เมษายน ๒๕๖๒.

^{๔๙} บทสัมภาษณ์ ดร.อดุลย์ คนแรง, ๒๙ เมษายน ๒๕๖๒.

สามารถให้คนเข้ากิจกรรม ในกิจกรรมนั้น เป็นไปเพื่อความหลุดพ้นในท้ายที่สุด ตรงนี้ก็คือทัศนคติ มหายาน”^{๕๐}

“การเป็นครูบาอาจารย์นั้นก็ต้องมีความเป็นกัลยาณมิตรที่ดีทั้ง ๗ ประการด้วยเช่นกัน จึงจะสามารถอบรมสั่งสอนลูกศิษย์ได้”^{๕๑}

๕.๓ ข้อเสนอแนะ

๕.๓.๑ ข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติ

แนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนา มหายาน ตามแนวพุทธจิตวิทยาสามารถนำไปประยุกต์ใช้ได้จริงในกระบวนการสอนพุทธศาสนิกชน ได้ด้วยวิธีการดังนี้

๑. ผู้ทำหน้าที่ช่วยเหลือพุทธศาสนิกชนให้บรรลุความเป็นโพธิสัตว์ ต้องมีหลักธรรมที่แตกฉาน เรื่อง ศรัทธา เป้าหมาย บารมี ๖ อุดมการณ์ ๓ ปณิธาน ๔

๒. ประเมินการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรม เรื่อง ศรัทธา เป้าหมาย บารมี ๖ อุดมการณ์ ๓ ปณิธาน ๔ ของพุทธศาสนิกชนโดยใช้อุบายและกลวิธีการสอน คือ

- ยกอุทาหรณ์เล่านิทาน
- การเปรียบเทียบด้วยข้ออุปมา
- การใช้อุปกรณ์การสอน
- การทำเป็นตัวอย่าง
- การเล่นภาษาเล่นคำ
- อุบายเลือกคนและการปฏิบัติรายบุคคลเป็นอุบายสำคัญในการเผยแผ่ศาสนา
- รู้จังหวะโอกาส
- ยึดหยุ่นในการใช้วิธีการ
- การลงโทษและการให้รางวัล
- กลวิธีแก้ปัญหาเฉพาะหน้า

เพื่อที่ผู้ทำหน้าที่ช่วยเหลือพุทธศาสนิกชนให้บรรลุความเป็นโพธิสัตว์จะได้ศึกษาระดับวุฒิภาวะของพุทธศาสนิกชนซึ่งเป็นผู้เรียน เพื่อหาวิธีการสอนว่าวิธีใดเหมาะสมกับพุทธศาสนิกชนผู้นั้น และเนื้อหาที่จะสอนควรเป็นเช่นไรจึงจะเหมาะสมกับวุฒิภาวะของพุทธศาสนิกชนผู้นั้น

๓. ดำเนินการสอน ศรัทธา เป้าหมาย บารมี ๖ อุดมการณ์ ๓ ปณิธาน ๔ โดยอุบายและกลวิธีการสอนและให้นำกลับไปปฏิบัติ ด้วยวิธีการสอนแบบการสนทนา การบรรยาย การแบบตอบปัญหา และการแบบวางกฎข้อบังคับ

๔. ติดตามประเมินผลการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมของพุทธศาสนิกชนเรื่อง ศรัทธา เป้าหมาย บารมี ๖ อุดมการณ์ ๓ ปณิธาน ๔ โดยอุบายและกลวิธีการสอน

^{๕๐} บทสัมภาษณ์ องค์กรภาวนานิคมพจน์ ดร., ๑๗ มีนาคม ๒๕๖๒ .

^{๕๑} รศ.ดร.สมชัย ศรีนอก

หลังจากขั้นตอนการประเมินผล การสอนและการติดตามผลจบลงแล้ว แต่การที่พุทธศาสนิกชนจะมีจิตโพธิสัตว์ได้นั้นต้องมีการฝึกฝนอย่างต่อเนื่อง ไม่สามารถศึกษาเรียนรู้ได้ภายในครั้งเดียว ดังนั้นแนวทางในการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธานุภาพตามแนวพุทธจิตวิทยาจึงจะต้องกระทำกระบวนการสอนตามขั้นตอนที่กล่าวถึงในข้างต้นวนซ้ำไปอยู่เสมอ

๕.๓.๒ ข้อเสนอสำหรับการวิจัยในครั้งต่อไป

๑. ในการศึกษาหาข้อมูลด้านพระพุทธานุภาพ มีหลักธรรมคำสอนอยู่จำนวนมาก ผู้ที่จะทำการศึกษาวิจัยต่อไปจึงควรใช้หลักธรรมที่ผู้วิจัยได้ค้นพบแล้วเป็นจุดเริ่มต้น เพื่อหาหลักธรรมอื่นๆเพิ่มเติมเป็นแนวทางความสำเร็จในการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธานุภาพตามแนวพุทธจิตวิทยา

๒. การศึกษาวิจัยแนวทางในการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธานุภาพตามแนวพุทธจิตวิทยา ผู้วิจัยเห็นว่าแนวทางนี้อาจจะสามารถเชื่อมโยงกับแนวคิดด้านจิตวิทยาตามแนวคิดของนักจิตวิทยาได้อีกหลายท่านมิใช่เพียงแต่แนวคิดของโคลเบอร์กเท่านั้น ดังนั้นอาจจะพบกระบวนการและแนวทางในการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธานุภาพในแนวทางอื่นๆ เพิ่มเติมได้

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

กุมารชีวะ. สัทธรรมปุณฑริกสูตร. แปลโดย ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์. กรุงเทพมหานคร: เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๓๗.

คณาจารย์มหาวิทยาลัย. การปกครองคณะสงฆ์ไทย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พุทธวิธีการสอน. พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์. ศรีมาลาเทวีสีหนาทสูตร. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ส่องสยาม, ๒๕๔๔.

ชาย โพธิ์สิตา. ศาสตร์และศิลป์แห่งการวิจัยเชิงคุณภาพ. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๐.

ณัฐบุตธรรม ธนันทเมธาภรณ์. พระพุทธเจ้าไม่ได้มีแค่หนึ่ง. กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๕๘.

ดนัย ไชโยธา. ลัทธิ ศาสนา และระบบความเชื่อกับประเพณีนิยมในท้องถิ่น. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๘.

บรรจบ บรรณรุจิ. พระโพธิสัตว์ในนิยายเถรวาท. กรุงเทพมหานคร: สุขภาพใจ, ๒๕๓๙.

บุญย์ นิลเกษ. พุทธศาสนamahayan. กรุงเทพมหานคร: อักษรเพชรเกษม, ๒๕๒๖.

_____. อุดมการณ์ชีวิตแบบโพธิสัตว์ เล่ม ๑ ตอนอุดมการณ์และกำเนิดโพธิสัตว์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

ประพจน์ อัครวิรุฬหการ. โพธิสัตว์จรย : มรรคาเพื่อมหาชน. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

ประภาส สุรเสน. พระคัมภีร์อนาคตวงศ์ ฉบับถอดแปล. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

ประยงค์ แสนบุราณ. พระพุทธศาสนamahayan. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๘.

ผาสุข อินทรารุ. พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อักษรสมัย, ๒๕๔๓.

พจนา จันทรสันติ. ปรัชญาแห่งนิกายเซ็นโพธิสัตว์ธรรม. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโกลคิมทอง, ๒๕๒๑.

พระเทพมุนี (วิลาส ญาณวโร). ศาสตร์ว่าด้วยการเป็นพระพุทธเจ้า. (มปท.), (ม.ป.ป.).

พระธรรมธีรราชฆาณนี (วิลาศ ญาณวโร). **โลกนาถที่ปนี**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๓๗.

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต). **จากจิตวิทยาสู่จิตภาวนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙.

_____. **อนิจจา ทุกขตา อนัตตา ไตรลักษณ์**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, (ม.ป.ป).

_____. **พุทธธรรม(ฉบับเดิม)**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดวงแก้ว, ๒๕๔๔.

_____. **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ: มัชฌิมนิเทศนา/มัชฌิมาปฏิปทา หรือกฎธรรมชาติและคุณค่าสำหรับชีวิต**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

พระพจนารถ ปภาโส. **ปัญญาบารมี**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ส่องสยาม จำกัด, ๒๕๔๔.

พระพุทธโฆสเถระ. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ). พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔.

พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร). **มุนีนาถที่ปนี**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๔๕.

_____. **วิปัสสนาวงศ์**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๔๖.

พิภพ ตั้งคณะสิงห์. **หีนยาน-มหายาน**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แม่บ้านการเรือน, ๒๕๐๗.

ภาณุวงศ์ และ มิน ชอง ซิน. **เกินกว่าพรอยด์จะจินตนาการ**. กรุงเทพมหานคร: เคล็ดไทย, ๒๕๔๙.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒**. กรุงเทพมหานคร: นานมีบุ๊คพับสลิเคชั่นส์ จำกัด, ๒๕๔๖.

พุทธทาสภิกขุ. **แก่นพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร: อรุณวิทยา, ๒๕๒๙.

_____. **เรื่องสำคัญที่สุดสำหรับพุทธบริษัท: ปฏิจ্ঞสมุปบาท หลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๐.

ยุทธิ(นพพร) พยัฆวิเชียร. **จิตวิทยาเส้นทางสู่ความเป็นเลิศของนักบริหารศิลปะการถ่ายทอด**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๒.

ยงยุทธ วงศ์ภิรมย์ศานต์. **คู่มือการพัฒนาตนเองแนวพุทธสำหรับผู้ให้การศึกษา**. ฉบับที่ ๒. นนทบุรี: กรมสุขภาพจิต, ๒๕๕๗.

วาริญา ภาณุตานนท์ ณ มหาสารคาม. **จิตวิทยาพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: ชีววิวัฒน์, ๒๕๔๔.

วสิน อินทสระ. **พุทธปรัชญามหายาน**. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

วัชรระ งามจิตรเจริญ, ศ.ดร. **พุทธศาสนาเถรวาท**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๖.

ส. ศิวรักษ์, (นามแฝง). **ความเข้าใจเรื่องมหายาน**. กรุงเทพมหานคร: ส่องสยาม จำกัด, ๒๕๔๕.

สถิต วงศ์สวรรค์. **จิตวิทยาสังคม**. กรุงเทพมหานคร: เจริญรัตน์การพิมพ์, ๒๕๒๙.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. **พจนานุกรมศัพท์พระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

สุมาลี มหณรงค์ชัย. **พุทธศาสนามหายาน**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๖.

- _____. **มหายาน ภาษาคน – ภาษาธรรม**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อัมรินทร์, ๒๕๕๐.
- สุวรรณา สถาอานันท์. **ปรัชญาพุทธศาสนิกมหายานธรรม**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๖.
- สุวรรณา สถาอานันท์. **ภูมิปัญญาวิชาเซ็น – บทวิเคราะห์คำสอนปรมาจารย์เกิน**. (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๓๔).
- สมภาร พรหมทา. **พุทธศาสนานิกายเซ็น การศึกษาเชิงวิเคราะห์**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๗.
- _____. **พุทธปรัชญา มนุษย์ สังคมและปัญหาจริยธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๘.
- _____. **พุทธศาสนามหายานนิกายหลัก**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐.
- สมหวัง พิธิยานุวัฒน์. **วิธีวิทยาการประเมินทางการศึกษา**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑.
- เสฐียร พันธงสี. **พุทธศาสนามหายาน**. กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์, ๒๕๑๒.
- เสถียร โพธิ์นันทะ. **ปรัชญามหายาน**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย, ๒๕๔๑.
- _____. **วิมลเกียรติคุณพิเศษ**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย, ๒๕๔๔.
- สุรีย์ มีผลกิจ. **พระพุทธประวัติ**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท คอมพิวเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๑.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑.
- สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์. **ธรรมานุกรม**. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.
- สมบุรณ์ ตาสนธิ. **กว่าจะเป็นพระพุทธเจ้า**, (นนทบุรี: บริษัท ธิงค์ ปียอนด์ บุ๊คส์ จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๓๓.
- องสรภณมธุรส (บัวเอ็ง). แปลเป็นภาษาไทยโดยเสถียรโพธิ์นันทะ. **บรรพชาอุปสมบทวิธีอันนิกาย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหวิทยาพาณิชย์, ๒๕๐๒.
- อภิชัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์. **พระพุทธศาสนามหายาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- โสภา (ซูพิกุลชัย) ซปีลมันน์. **พัฒนาตนเอง ทางเลือกที่คุ้มค่าในยุคสังคมวิกฤต**. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโสภาธารน้ำใจเพื่อพัฒนาสังคมไทย, ๒๕๔๒.

(๒) ดุษฎีนิพนธ์/วิทยานิพนธ์/สารนิพนธ์:

- จิตตกานต์ มณีนารถ. “การศึกษาเนกขัมมบารมีในเตมียชาดก”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

- ประพจน์ อัสววิรุฬหการ. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาทและคัมภีร์มหายาน”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาภาษาตะวันออก**. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓.
- พระครูปริยัติคณานุรักษ์ (พงษ์สันต์ ศรีสมงาม). “การศึกษาเปรียบเทียบบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาทและมหายาน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.
- พระมหาจิรศักดิ์ จิรธมโม (แสงเงิน). “ศึกษาโพธิสัตว์ศีลในพระพุทธศาสนา มหายาน”. **สารนิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**. บัณฑิตมหาวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.
- พระมหาจุลลอม ชูเลื่อน. “ความกล้าหาญทางจริยธรรมในการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ ในทศชาติชาดก”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาจริยศาสตร์ศึกษา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๖.
- พระมหาประกิต ประทุมรัตน์. “ศึกษาวิเคราะห์หลักฐานการตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของพระสมณโคตมพุทธเจ้า”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๓.
- พระมหาเลอเดช วรวิโส (วงศ์ศรีชา). “การศึกษาวิเคราะห์ปัญญาปารมย์ของมโหสถ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- พระสันติ สิทธิสมบุญ (ถ่ออาจ). “การศึกษาเปรียบเทียบการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทกับมหายาน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.
- พระไพโรจน์ อตุโล (สมหมาย). “วิเคราะห์บทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ)”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.
- สุมาลี มหณรงค์ชัย. “อภินิหารในพุทธปรัชญาโยคจาร”. **วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา**. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑.
- สุวภรณ์ แนวจำปา. “ศึกษาพัฒนาการแนวคิดเรื่องอุดมคติของพระโพธิสัตว์”. **สารนิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.
- สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี. “ทศบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาภาษาตะวันออก**. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔.

(๓) รายงานวิจัย:

พัฒน์ เพ็งผลา. “การวิเคราะห์การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในนิบาตชาดก”. รายงานการวิจัย.
ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๐.

(๔) บทความวารสาร:

ชมพูนุท ศรีจันทร์นิล. “จิตวิทยาแนวพุทธ: แนวทางเพื่อการเยียวยาและพัฒนาจิตใจมนุษย์”.
วารสารวิชาการ มหาวิทยาลัยหอการค้าไทย. ปีที่ ๒๙ ฉบับที่ ๔ (ตุลาคม – ธันวาคม
๒๕๕๒): ๑๘๘-๒๐๗.

พระครูปลัดมารุต วรมงคล. “การศึกษาวิเคราะห์พุทธจิตวิทยาในพระไตรปิฎก”. วารสารวิจัยพุทธ
ศาสตร์. ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-มิถุนายน ๒๕๕๓): ๓๘-๔๐.

พระปณต คุณวาทโธ (อิสสกุล) และ สาระ มุขดี. “ผลของการเยียวยาความโศกเศร้าของผู้สูญเสีย
บุคคลอันเป็นที่รักด้วยกิจกรรมทางพระพุทธศาสนา และการปรึกษาเชิงพุทธจิตวิทยา”.
วารสารสมาคมจิตแพทย์แห่งประเทศไทย. ที่ ๕๖ ฉบับที่ ๔(๒๕๕๔): ๔๐๓-๔๑๒.

วิทยา ศักยภินันท์. “อุดมการณ์พระโพธิสัตว์ พุทธจริยศาสตร์เพื่อมหาชน”. วารสารมนุษยศาสตร์.
ปีที่ ๑๖ ฉบับที่ ๑ (มกราคม – มิถุนายน ๒๕๕๒): ๑ – ๑๓.

(๕) เอกสารที่ไม่ได้ตีพิมพ์เผยแพร่และเอกสารอื่น ๆ:

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. “หลักสูตรพุทธศาสตรบัณฑิต (พุทธจิตวิทยา)”. บัณฑิต
วิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐. (คำอธิบายรายวิชา).

วศิน อินทสระ. “ความสุขจากความไม่เห็นแก่ตัว และความสุขจากความไม่ยึดมั่นถือมั่น”. การ
แสดงปาฐกถาที่ตึกสรีรวิทยาแก่นายแพทย์และพยาบาลโรงพยาบาลศิริราช เมื่อ ๒๐
กันยายน พ.ศ. ๒๕๒๑. (อัดสำเนา).

โสรัช โพธิ์แก้ว. “การปรึกษาเชิงจิตวิทยาในแนวพุทธธรรม”. เอกสารการสอนการศึกษาเชิง
จิตวิทยาตามหลักพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
๒๕๔๔. (อัดสำเนา).

เศรษฐพงษ์ จงสงวน. “โพธิสัตว์ศีลฝ่ายคฤหัสถ์ในพระสูตรมหายาน”. เอกสารประกอบการสัมมนา
เรื่อง “พระโพธิสัตว์ในโลกปัจจุบัน”. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย/
มูลนิธิพันดารา, ๒๕๔๘. (อัดสำเนา).

(๕) สื่ออิเล็กทรอนิกส์:

กิตติยา โสภณโกไคย. “คุณธรรม” “จริยธรรม” และการดำรงอยู่กับสังคมประชาธิปไตย.
[ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.ombudsman.go.th/10/ethical/ethical0.pdf>
[๒๑ มกราคม ๒๕๖๑].

มหาวิทยาลัยมหิดล วิทยาลัยศาสนศึกษา. **ความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับมหายาน**. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.crs.mahidol.ac.th/thai/mahayana41.htm>. [๒๑ มกราคม ๒๕๖๑].

๒. ภาษาอังกฤษ

(I) Books:

Crain, W. C. **Theories of development: Concepts and applications**. 2nd ed. US: Prentice-Hall Inc.,1985.

De Silva, Padmasiri. **An Introduction to Buddhist Psychology**. 4th ed. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005.

E.J. Thomas. **The History of Buddhist Thought**. London: Routledge & Kegan paul, 1971.

Gyatso, T. **Ethics for the New Millennium**. New York: Riverhead Books, 1990.

Har Dayal. **The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature**. Delhi: Motilal Banarsidass, 1970.

Harvey, P. **An introduction to Buddhism Teaching,history,and practices**. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Ken Wilber. **A Brief History of Everything**. Dublin: Gill & Macmillan Ltd.,1996.

Keown, D. **The Nature Buddhist Ethics**. Hongkong :Macmillan, 1992.

Nagao, G.M. The Bodhisattava's compassion Described in the Mahayana – sutralamkara In Jonathan. A.S.(ed). **Wisdom, Compassion, and the search for understanding**, Honolulu: University of Hawai'i press, 2000.

(II) Articles:

Hamilton, C.H. “The Idea of Compassion in Mahayana Buddhism” **Journal of America Oriental Soceity** Vol.3 (July – September 1950): 147.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

แนวคำถามที่ใช้ในการสัมภาษณ์และการสนทนากลุ่ม

หนังสือขอความอนุเคราะห์ในการสัมภาษณ์

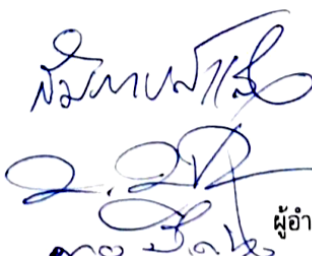
บันทึกข้อความ

ส่วนงาน ภาควิชาจิตวิทยา คณะมนุษยศาสตร์ โทร./โทรสาร ๐๓๕-๒๔๘-๐๐๐ (ต่อ ๘๒๐๘)
 ที่ ศธ ๖๑๐๔.๔/๓๐๕ วันที่ ๑๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๖๒
 เรื่อง ขอความอนุเคราะห์สัมภาษณ์และเก็บข้อมูลเพื่อการวิจัย
 เรียน ศ. พิเศษ ร.ท.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ

ด้วย พระปรีชา ถิยานกิจ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้รับอนุมัติให้ทำดุษฎีนิพนธ์ เรื่อง การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา : THE STRENGTHENING OF THE BODHISATTVA ON THE ETHICAL BASE OF MAHAYANA BUDDHISM BASED ON BUDDHIST PSYCHOLOGY.

ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้ หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยาพิจารณาเห็นว่าท่าน มีความสามารถ ความเชี่ยวชาญ และสามารถให้ข้อมูลอันเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวิจัยในเรื่องดังกล่าวได้อย่างยิ่ง จึงใคร่ขอความอนุเคราะห์จากท่านพิจารณาอนุญาตให้นิสิตดำเนินการสัมภาษณ์ เพื่อนำมาใช้ในการทำวิจัยอันจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป พร้อมทั้งเก็บข้อมูลในการวิจัยเพื่อเป็นประโยชน์ในการศึกษาวิจัยในเรื่องดังกล่าวต่อไป ทั้งนี้ วัน เวลา และสถานที่ในการดำเนินการสัมภาษณ์ตามแต่ท่านจะพิจารณาให้ความอนุเคราะห์

จึงเรียนมาเพื่อโปรดพิจารณาให้ความอนุเคราะห์

 (ผศ.ดร.สิริวัฒน์ ศรีเครือตง)
 ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
 สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา

บันทึกข้อความ

ส่วนงาน ภาควิชาจิตวิทยา คณะมนุษยศาสตร์ โทร./โทรสาร ๐๓๕-๒๔๘-๐๐๐ (ต่อ ๘๒๐๘)

ที่ ศธ ๖๑๐๔.๔/๓๐๕

วันที่ ๑๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๖๒

เรื่อง ขออนุญาตเผยแพร่สัมภาษณ์และเก็บข้อมูลเพื่อการวิจัย

เรียน ผศ.ดร.ประยูร สุธะใจ

ด้วย พระปรีชา เกียนกือ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้รับอนุมัติให้ทำดุษฎีนิพนธ์ เรื่อง การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา : THE STRENGTHENING OF THE BODHISATTVA ON THE ETHICAL BASE OF MAHAYANA BUDDHISM BASED ON BUDDHIST PSYCHOLOGY.

ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้ หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยาพิจารณาเห็นว่าท่าน มีความสามารถ ความเชี่ยวชาญ และ สามารถให้ข้อมูลอันเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวิจัยในเรื่องดังกล่าวได้อย่างยิ่ง จึงใคร่ขอความอนุเคราะห์จากท่านพิจารณาอนุญาตให้นิสิตดำเนินการสัมภาษณ์ เพื่อนำมาใช้ในการทำวิทยานิพนธ์จะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป พร้อมทั้งเก็บข้อมูลในการวิจัยเพื่อเป็นประโยชน์ในการศึกษาวิจัยในเรื่องดังกล่าวต่อไป ทั้งนี้ วัน เวลา และสถานที่ในการดำเนินการสัมภาษณ์ตามแต่ท่านจะพิจารณาให้ความอนุเคราะห์

จึงเรียนมาเพื่อโปรดพิจารณาให้ความอนุเคราะห์

ดร.ศิริวัฒน์ ศรีเครื่องดง

(ผศ.ดร.ศิริวัฒน์ ศรีเครื่องดง)

ผศ.ดร.ประยูร สุธะใจ
๑๕ มีนาคม ๒๕๖๒

ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา

ที่ ศธ ๖๑๐๔.๔/

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
 ๗๔ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอน้อย
 จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐
 โทรศัพท์ ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๐๐-๕ โทรสาร ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๓๔
 www.mcu.ac.th

๑๕ มีนาคม ๒๕๖๑

เรื่อง ขอความอนุเคราะห์เก็บข้อมูลเพื่อการวิจัย

นมัสการ พระคณานิมนตรมฎาจารย์

ด้วย พระปรีชา เกียนกือ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้รับอนุมัติให้ทำวิทยานิพนธ์ เรื่อง การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา : THE STRENGTHENING OF THE BODHISATTVA ON THE ETHICAL BASE OF MAHAYANA BUDDHISM BASED ON BUDDHIST PSYCHOLOGY.

ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้ หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยาพิจารณาเห็นแล้วว่าท่าน เป็นบุคคลต้นแบบผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความรู้ ความสามารถ ความเชี่ยวชาญ และประสบการณ์ พร้อมทั้งมีผลงานอันเป็นที่ประจักษ์และยอมรับ สามารถให้ข้อมูลอันเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวิจัยในเรื่องดังกล่าวได้อย่างยิ่ง จึงใคร่ขอความอนุเคราะห์จากท่านพิจารณาอนุญาตให้นิสิตดำเนินการสัมภาษณ์ เพื่อนำมาใช้ในการทำวิจัยอันจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป พร้อมทั้งเก็บข้อมูลในการวิจัยเพื่อเป็นประโยชน์ในการศึกษาวิจัยในเรื่องดังกล่าวต่อไป ทั้งนี้ วัน เวลา และสถานที่ในการดำเนินการสัมภาษณ์ตามแต่ท่านจะพิจารณาให้ความอนุเคราะห์

จึงน้อมสมาเพื่อโปรดพิจารณาให้ความอนุเคราะห์

ขอนมัสการด้วยความนับถือ

(ผศ.ดร.สิริวัฒน์ ศรีเครือตง)

ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
 สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา

ได้ให้รองอธิการบดีเป็นที่ยอมรับแล้ว

พระคณานิมนตรมฎาจารย์

(พระคณานิมนตรมฎาจารย์)

๑๗ มีนาคม ๒๕๖๑

ที่ ศธ.๖๑๐๔.๔/

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๗๔ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอน้อย
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐
โทรศัพท์ ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๐๐-๕ โทรสาร ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๓๔
www.mcu.ac.th

๑๕ มีนาคม ๒๕๖๑

เรื่อง ขออนุญาตเผยแพร่เก็บข้อมูลเพื่อการวิจัย

นมัสการ อภิสราณอนันตพจน์

ด้วย พระปรีชา เกียนก๊อ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้รับอนุมัติให้ทำดุษฎีนิพนธ์ เรื่อง การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา : THE STRENGTHENING OF THE BODHISATTVA ON THE ETHICAL BASE OF MAHAYANA BUDDHISM BASED ON BUDDHIST PSYCHOLOGY.

ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้ หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยาพิจารณาเห็นว่าท่าน เป็นบุคคลต้นแบบผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความรู้ ความสามารถ ความเชี่ยวชาญ และประสบการณ์ พร้อมทั้งมีผลงานอันเป็นที่ประจักษ์และยอมรับ สามารถให้ข้อมูลอันเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวิจัยในเรื่องดังกล่าวได้อย่างยิ่ง จึงใคร่ขอความอนุเคราะห์จากท่านพิจารณาอนุญาตให้นิสิตดำเนินการสัมภาษณ์ เพื่อนำมาใช้ในการทำวิจัยอันจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป พร้อมทั้งเก็บข้อมูลในการวิจัยเพื่อเป็นประโยชน์ในการศึกษาวิจัยในเรื่องดังกล่าวต่อไป ทั้งนี้ วัน เวลา และสถานที่ในการดำเนินการสัมภาษณ์ตามแต่ท่านจะพิจารณาให้ความอนุเคราะห์

จึงนมัสการมาเพื่อโปรดพิจารณาให้ความอนุเคราะห์

ขอนมัสการด้วยความนับถือ

(ผศ.ดร.สิริวัฒน์ ศรีเครือตง)

ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา

เบ็ญจกัณฐ์

(อ.บรรณ (อ.วิเศษ))

๑๗ - ๓ - ๖๒

ที่ ศธ.๖๑๐๔.๔/

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๗๙ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอน้อย
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐
โทรศัพท์ ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๐๐-๕ โทรสาร ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๓๔
www.mcu.ac.th

๑๕ มีนาคม ๒๕๖๑

เรื่อง ขอความอนุเคราะห์เก็บข้อมูลเพื่อการวิจัย

นิตสาร องค์ธรรมปัญญาธิวัตร

ด้วย พระปรีชา เกียนกือ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้รับอนุมัติให้ทำดุษฎีนิพนธ์ เรื่อง การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา : THE STRENGTHENING OF THE BODHISATTVA ON THE ETHICAL BASE OF MAHAYANA BUDDHISM BASED ON BUDDHIST PSYCHOLOGY.

ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้ หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยาพิจารณาเห็นว่าท่าน เป็นบุคคลต้นแบบผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความรู้ ความสามารถ ความเชี่ยวชาญ และประสบการณ์ พร้อมทั้งมีผลงานอันเป็นที่ประจักษ์และยอมรับ สามารถให้ข้อมูลอันเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวิจัยในเรื่องดังกล่าวได้อย่างยิ่ง จึงใคร่ขอความอนุเคราะห์จากท่านพิจารณาอนุญาตให้นิสิตดำเนินการสัมภาษณ์ เพื่อนำมาใช้ในการทำวิจัยอันจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป พร้อมทั้งเก็บข้อมูลในการวิจัยเพื่อเป็นประโยชน์ในการศึกษาวิจัยในเรื่องดังกล่าวต่อไป ทั้งนี้ วัน เวลา และสถานที่ในการดำเนินการสัมภาษณ์ตามแต่ท่านจะพิจารณาให้ความอนุเคราะห์

จึงน้อมสมการมาเพื่อโปรดพิจารณาให้ความอนุเคราะห์

ขอนมัสการด้วยความนับถือ

(ผศ.ดร.สิริวัฒน์ ศรีครอง)

ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา

ได้ให้ข้อมูลสัมภาษณ์
เป็นเรียบร้อยแล้ว

(ผศ.ดร.สิริวัฒน์ ศรีครอง)

๑๗ - ๓ - ๖๑

ที่ ศธ.๖๑๐๔.๔/

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
 ๗๔ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอน้อย
 จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐
 โทรศัพท์ ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๐๐-๕ โทรสาร ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๓๔
 www.mcu.ac.th

๑๕ มีนาคม ๒๕๖๑

เรื่อง ขอความอนุเคราะห์เก็บข้อมูลเพื่อการวิจัย

นมัสการ อภิสรรณมธุรส

ด้วย พระปริชา เกียนกือ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้รับอนุมัติให้ทำดุษฎีนิพนธ์ เรื่อง การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา : THE STRENGTHENING OF THE BODHISATTVA ON THE ETHICAL BASE OF MAHAYANA BUDDHISM BASED ON BUDDHIST PSYCHOLOGY.

ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้ หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยาพิจารณาเห็นว่าท่าน เป็นบุคคลต้นแบบผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความรู้ ความสามารถ ความเชี่ยวชาญ และประสบการณ์ พร้อมทั้งมีผลงานอันเป็นที่ประจักษ์และยอมรับ สามารถให้ข้อมูลอันเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวิจัยในเรื่องดังกล่าวได้อย่างยิ่ง จึงใคร่ขอความอนุเคราะห์จากท่านพิจารณาอนุญาตให้นิสิตดำเนินการสัมภาษณ์ เพื่อนำมาใช้ในการทำวิจัยอันจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป พร้อมทั้งเก็บข้อมูลในการวิจัยเพื่อเป็นประโยชน์ในการศึกษาวิจัยในเรื่องดังกล่าวต่อไป ทั้งนี้ วัน เวลา และสถานที่ในการดำเนินการสัมภาษณ์ตามแต่ท่านจะพิจารณาให้ความอนุเคราะห์

จึงน้อมสการมาเพื่อโปรดพิจารณาให้ความอนุเคราะห์

ขอนมัสการด้วยความนับถือ

(ผศ.ดร.สิริวัฒน์ ศรีเครือตอง)

ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
 สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา

ขอให้อ่านดู ไฟล์ ถูกต้อง เริ่ม ๖๐๐ หน้า
 อภิสรรณมธุรส ผักของอหังการ
 ๑๘ มี.ค.๖๑

ที่ ศธ.๖๑๐๔.๔/

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๗๙ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอน้อย

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐

โทรศัพท์ ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๐๐-๕ โทรสาร ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๓๔

www.mcu.ac.th

๑๕ มีนาคม ๒๕๖๑

เรื่อง ขออนุญาตเผยแพร่ข้อมูลเพื่อการวิจัย

นมัสการ องค์อนันตสรนาท

ด้วย พระปรีชา เกียนก๊อ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้รับอนุมัติให้ทำดุษฎีนิพนธ์ เรื่อง การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา : THE STRENGTHENING OF THE BODHISATTVA ON THE ETHICAL BASE OF MAHAYANA BUDDHISM BASED ON BUDDHIST PSYCHOLOGY.

ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้ หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยาพิจารณาเห็นว่าท่าน เป็นบุคคลต้นแบบผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความรู้ ความสามารถ ความเชี่ยวชาญ และประสบการณ์ พร้อมทั้งมีผลงานอันเป็นที่ประจักษ์และยอมรับ สามารถให้ข้อมูลอันเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาค้นคว้าในเรื่องดังกล่าวได้อย่างยิ่ง จึงใคร่ขออนุญาตจากท่านพิจารณาอนุญาตให้นิสิตดำเนินการสัมภาษณ์ เพื่อนำมาใช้ในการทำวิทยานิพนธ์จะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป พร้อมทั้งเก็บข้อมูลในการวิจัยเพื่อเป็นประโยชน์ในการศึกษาวิจัยในเรื่องดังกล่าวต่อไป ทั้งนี้ วัน เวลา และสถานที่ในการดำเนินการสัมภาษณ์ตามที่ท่านจะพิจารณาให้ความอนุเคราะห์

จึงน้อมสมการมาเพื่อโปรดพิจารณาให้ความอนุเคราะห์

ขอนมัสการด้วยความนับถือ

(ผศ.ดร.สิริวัฒน์ ศรีเครือตง)

ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา

ได้ให้ข้อมูลสัมภาษณ์เป็นที่เรียบร้อยแล้ว

อนันตสรนาท

๑๕ มี.ค. ๒๕๖๑

ที่ ศธ.๖๑๐๔.๔/

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
 ๗๙ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอน้อย
 จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐
 โทรศัพท์ ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๐๐-๕ โทรสาร ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๓๔
 www.mcu.ac.th

๑๕ มีนาคม ๒๕๖๑

เรื่อง ขออนุมัติขอความเห็นชอบข้อมูลเพื่อการวิจัย

นิตยสาร อสงฺมฺหฺวฺเชียร เถียนอี่

ด้วย พระปรีชา เถียนอี่ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา
 มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้รับอนุมัติให้ทำคุณูปการ เรื่อง การเสริมสร้างความเป็น
 โพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา : THE STRENGTHENING OF
 THE BODHISATTVA ON THE ETHICAL BASE OF MAHAYANA BUDDHISM BASED ON BUDDHIST
 PSYCHOLOGY.

ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้ หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยาพิจารณา
 เห็นแล้วว่าท่าน เป็นบุคคลต้นแบบผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความรู้ ความสามารถ ความเชี่ยวชาญ และประสบการณ์
 พร้อมทั้งมีผลงานอันเป็นที่ประจักษ์และยอมรับ สามารถให้ข้อมูลอันเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาค้นคว้าในเรื่อง
 ดังกล่าวได้อย่างยิ่ง จึงใคร่ขอความอนุเคราะห์จากท่านพิจารณาอนุญาตให้นิสิตดำเนินการสัมภาษณ์ เพื่อ
 นำมาใช้ในการทำวิจัยอันจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป พร้อมทั้งเก็บข้อมูลในการวิจัยเพื่อเป็นประโยชน์
 ในการศึกษาวิจัยในเรื่องดังกล่าวต่อไป ทั้งนี้ วัน เวลา และสถานที่ในการดำเนินการสัมภาษณ์ตามแต่ท่านจะ
 พิจารณาให้ความอนุเคราะห์

จึงนําสมาการมาเพื่อโปรดพิจารณาให้ความอนุเคราะห์

ขอสมการด้วยความนับถือ

(ผศ.ดร.สิริวัฒน์ ศรีเครือคง)

ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
 สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา

ได้ให้ข้อมูลสัมภาษณ์แก่ผู้วิจัยแล้ว
 (อสงฺมฺหฺวา ๒๕๖๑ ๒๕๖๑)
 ๒๐ ส.ค. ๒๕๖๑

ที่ ศธ.๖๑๐๔.๔/

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
 ๗๙ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอน้อย
 จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐
 โทรศัพท์ ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๐๐-๕ โทรสาร ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๓๔
 www.mcu.ac.th

๑๕ มีนาคม ๒๕๖๑

เรื่อง ขออนุมัติขอความเห็นชอบข้อมูลเพื่อการวิจัย
 เรียน ดร. แม่ชีกุลกรณ์ แก้ววิสัย

ด้วย พระปรีชา เกียนกือ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา
 มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้รับอนุมัติให้ทำดุษฎีนิพนธ์ เรื่อง การเสริมสร้างความเป็น
 โพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา : THE STRENGTHENING OF
 THE BODHISATTVA ON THE ETHICAL BASE OF MAHAYANA BUDDHISM BASED ON BUDDHIST
 PSYCHOLOGY.

ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้ หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยาพิจารณา
 เห็นแล้วว่าท่าน เป็นบุคคลต้นแบบผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความรู้ ความสามารถ ความเชี่ยวชาญ และประสบการณ์
 พร้อมทั้งมีผลงานอันเป็นที่ประจักษ์และยอมรับ สามารถให้ข้อมูลอันเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาค้นคว้าในเรื่อง
 ดังกล่าวได้อย่างยิ่ง จึงใคร่ขอความอนุเคราะห์จากท่านพิจารณาอนุญาตให้นิสิตดำเนินการสัมภาษณ์ เพื่อ
 นำมาใช้ในการทำวิทยานิพนธ์อันจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป พร้อมทั้งเก็บข้อมูลในการวิจัยเพื่อเป็นประโยชน์
 ในการศึกษาวิจัยในเรื่องดังกล่าวต่อไป ทั้งนี้ วัน เวลา และสถานที่ในการดำเนินการสัมภาษณ์ตามแต่ท่านจะ
 พิจารณาให้ความอนุเคราะห์

จึงเรียนมาเพื่อโปรดพิจารณาให้ความอนุเคราะห์

ได้รับ การสัมภาษณ์ แล้ว

แม่ชีกุลกรณ์ แก้ววิสัย

๑ มี.ย. ๒๕๖๒

ขอแสดงความนับถือ

(ผศ.ดร.สิริวัฒน์ ศรีเครือคง)

ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
 สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา

ที่ ศธ.๖๑๐๔.๔/๖๒๓

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
 ๗๔ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอน้อย
 จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐
 โทรศัพท์ ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๐๐-๕ โทรสาร ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๓๔
 www.mcu.ac.th

๒๐ เมษายน ๒๕๖๑

เรื่อง ขอความอนุเคราะห์สัมภาษณ์และเก็บข้อมูลเพื่อการวิจัย

เรียน น.อ.ดร.นภัทร แก้วนาค

ด้วย พระปรีชา เกียนก๊อ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้รับอนุมัติให้ทำดุษฎีนิพนธ์ เรื่อง การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนามหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา : THE STRENGTHENING OF THE BODHISATTVA ON THE ETHICAL BASE OF MAHAYANA BUDDHISM BASED ON BUDDHIST PSYCHOLOGY.

ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้ หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยาพิจารณาเห็นว่าท่าน เป็นบุคคลต้นแบบผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความรู้ ความสามารถ ความเชี่ยวชาญ และประสบการณ์ พร้อมทั้งมีผลงานอันเป็นที่ประจักษ์และยอมรับ สามารถให้ข้อมูลอันเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวิจัยในเรื่องดังกล่าวได้อย่างยิ่ง จึงใคร่ขอความอนุเคราะห์จากท่านพิจารณาอนุญาตให้นิสิตดำเนินการสัมภาษณ์ เพื่อนำมาใช้ในการทำวิจัยอันจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป พร้อมทั้งเก็บข้อมูลในการวิจัยเพื่อเป็นประโยชน์ในการศึกษาวิจัยในเรื่องดังกล่าวต่อไป ทั้งนี้ วัน เวลา และสถานที่ในการดำเนินการสัมภาษณ์ตามแต่ท่านจะพิจารณาให้ความอนุเคราะห์

จึงเรียนมาเพื่อโปรดพิจารณาให้ความอนุเคราะห์

ขอแสดงความนับถือ

(ผศ.ดร.สิริวัฒน์ ศรีเครือตอง)

ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
 สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา

ด.อ.ดร.นภัทร แก้วนาค
 นอ.ดร.นภัทร

บันทึกข้อความ

ส่วนงาน ภาควิชาจิตวิทยา คณะมนุษยศาสตร์ โทร./โทรสาร ๐๓๕-๒๔๘-๐๐๐ (ต่อ ๘๔๐๐)

ที่ ศธ ๖๑๐๔.๔/ว๑๖๖ วันที่ ๒๐ เมษายน พ.ศ. ๒๕๖๒

เรื่อง ขอบความอนุเคราะห์สัมภาษณ์และเก็บข้อมูลเพื่อการวิจัย

เรียน รศ.ดร.เมธาวี อุดมธรรมานุภาพ

ด้วย พระปรีชา เกียนก๊อ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้รับอนุมัติให้ทำดุษฎีนิพนธ์ เรื่อง การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา : THE STRENGTHENING OF THE BODHISATTVA ON THE ETHICAL BASE OF MAHAYANA BUDDHISM BASED ON BUDDHIST PSYCHOLOGY.

ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้ หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยาพิจารณาเห็นว่าท่าน มีความสามารถ ความเชี่ยวชาญ และสามารถให้ข้อมูลอันเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวิจัยในเรื่องดังกล่าวได้อย่างยิ่ง จึงใคร่ขอความอนุเคราะห์จากท่านพิจารณาอนุญาตให้นิสิตดำเนินการสัมภาษณ์ เพื่อนำมาใช้ในการทำวิจัยอันจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป พร้อมทั้งเก็บข้อมูลในการวิจัยเพื่อเป็นประโยชน์ในการศึกษาวิจัยในเรื่องดังกล่าวต่อไป ทั้งนี้ วัน เวลา และสถานที่ในการดำเนินการสัมภาษณ์ตามแต่ท่านจะพิจารณาให้ความอนุเคราะห์

จึงเรียนมาเพื่อโปรดพิจารณาให้ความอนุเคราะห์

(ผศ.ดร.สิริวัฒน์ ศรีเครือตอง)

ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา

ได้ส่งอีเมลแล้ว เก็บข้อมูลเพื่อการวิจัยเรียบร้อยแล้ว .

บันทึกข้อความ

ส่วนงาน ภาควิชาจิตวิทยา คณะมนุษยศาสตร์ โทร./โทรสาร ๐๓๕-๒๔๘-๐๐๐ (ต่อ ๘๔๐๐)

ที่ ศธ ๖๑๐๔.๔/ว๑๖๖

วันที่ ๒๐ เมษายน พ.ศ. ๒๕๖๒

เรื่อง ขออนุมัติโครงการสัมมนาและเก็บข้อมูลเพื่อการวิจัย

เรียน รศ.ดร.สมโภชน์ เอี่ยมสุภาษิต

ด้วย พระปรีชา เกียนก๊อ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้รับอนุมัติให้ทำดุษฎีนิพนธ์ เรื่อง การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา : THE STRENGTHENING OF THE BODHISATTVA ON THE ETHICAL BASE OF MAHAYANA BUDDHISM BASED ON BUDDHIST PSYCHOLOGY.

ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้ หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยาพิจารณาเห็นแล้วว่าท่าน มีความสามารถ ความเชี่ยวชาญ และ สามารถให้ข้อมูลอันเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวิจัยในเรื่องดังกล่าวได้อย่างยิ่ง จึงใคร่ขออนุมัติโครงการจากท่านพิจารณาอนุญาตให้นิสิตดำเนินการสัมมนา เพื่อนำมาใช้ในการทำวิจัยอันจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป พร้อมทั้งเก็บข้อมูลในการวิจัยเพื่อเป็นประโยชน์ในการศึกษาวิจัยในเรื่องดังกล่าวต่อไป ทั้งนี้ วัน เวลา และสถานที่ในการดำเนินการสัมมนาตามแต่ท่านจะพิจารณาให้ความอนุเคราะห์

จึงเรียนมาเพื่อโปรดพิจารณาให้ความอนุเคราะห์

(ผศ.ดร.ศิริวัฒน์ ศรีเครือดง)

ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา

หนังสือขอความอนุเคราะห์ในการการสนทนากลุ่ม

บันทึกข้อความ

ส่วนงาน ภาควิชาจิตวิทยา คณะมนุษยศาสตร์ โทร./โทรสาร ๐๓๕-๒๔๘-๐๐๐ (ต่อ ๘๒๐๘)
 ที่ ศธ ๖๑๐๔.๔/ว.๓๐๖ วันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๖๒
 เรื่อง ขอเรียนเชิญเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ

เรียน รศ.ดร.โกนิฐ์ ศรีทอง

ด้วย พระปรีชา เกียนกือ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้รับอนุมัติให้ทำดุษฎีนิพนธ์ เรื่อง การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา : THE STRENGTHENING OF THE BODHISATTVA ON THE ETHICAL BASE OF MAHAYANA BUDDHISM BASED ON BUDDHIST PSYCHOLOGY.

ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้ หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา พิจารณาเห็นแล้วว่า ท่านเป็นผู้มีความรู้ ความเชี่ยวชาญในเรื่องนี้เป็นอย่างยิ่ง จึงใคร่ขอเรียนเชิญท่านเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ เรื่อง “การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา” ในวันจันทร์ ที่ ๒๙ เมษายน ๒๕๖๒ เวลา ๑๖.๐๐ น. เป็นต้นไป ณ ห้อง A ๓๐๕ อาคารเรียนรวม มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วังน้อย หวังเป็นอย่างยิ่งว่าจักได้รับความอนุเคราะห์จากท่านด้วยดี และขอขอบพระคุณเป็นอย่างสูงมา ณ โอกาสนี้

จึงเรียนมาเพื่อเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ ตามวันเวลา และสถานที่ ดังกล่าวข้างต้น

(Signature)
(Signature)

(Signature)
 (ผศ.ดร.สิริวัฒน์ ศรีเครือตง)

ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
 สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา

บันทึกข้อความ

ส่วนงาน ภาควิชาจิตวิทยา คณะมนุษยศาสตร์ โทร./โทรสาร ๐๓๕-๒๔๘-๐๐๐ (ต่อ ๘๒๐๘)

ที่ ศธ ๖๑๐๔.๔/ว.๓๐๖ วันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๖๒

เรื่อง ขอเรียนเชิญเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ

เรียน ผศ.ดร.สิริวัฒน์ ศรีเครือตง

ด้วย พระปรีชา เกียนกือ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้รับอนุมัติให้ทำดุษฎีนิพนธ์ เรื่อง การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา : THE STRENGTHENING OF THE BODHISATTVA ON THE ETHICAL BASE OF MAHAYANA BUDDHISM BASED ON BUDDHIST PSYCHOLOGY.

ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้ หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา พิจารณาเห็นแล้วว่า ท่านเป็นผู้มีความรู้ ความเชี่ยวชาญในเรื่องนี้เป็นอย่างดี จึงใคร่ขอเรียนเชิญท่านเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ เรื่อง “การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา” ในวันจันทร์ ที่ ๒๔ เมษายน ๒๕๖๒ เวลา ๑๖.๐๐ น. เป็นต้นไป ณ ห้อง A ๓๐๕ อาคารเรียนรวม มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วังน้อย หวังเป็นอย่างยิ่งว่าจักได้รับความอนุเคราะห์จากท่านด้วยดี และขอขอบพระคุณเป็นอย่างสูงมา ณ โอกาสนี้

จึงเรียนมาเพื่อเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ ตามวันเวลา และสถานที่ ดังกล่าวข้างต้น

ขอเชิญเข้าร่วม
สนทนากลุ่มในวันที่ ๒๔
เมษายน ๒๕๖๒
ณ ห้อง A ๓๐๕
อาคารเรียนรวม
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วังน้อย

(ผศ.ดร.สิริวัฒน์ ศรีเครือตง)

ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา

บันทึกข้อความ

ส่วนงาน ภาควิชาจิตวิทยา คณะมนุษยศาสตร์ โทร./โทรสาร ๐๓๕-๒๔๘-๐๐๐ (ต่อ ๘๒๐๘)

ที่ ศธ ๖๓๐๔.๔/ว.๓๐๖ วันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๖๒

เรื่อง ขอเรียนเชิญเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ

เรียน ผศ.ดร.สมโภช ศรีวิจิตรวรกุล

ด้วย พระปรีชา เกียนกือ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้รับอนุมัติให้ทำดุษฎีนิพนธ์ เรื่อง การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา : THE STRENGTHENING OF THE BODHISATTVA ON THE ETHICAL BASE OF MAHAYANA BUDDHISM BASED ON BUDDHIST PSYCHOLOGY.

ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้ หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา พิจารณาเห็นแล้วว่า ท่านเป็นผู้มีความรู้ ความเชี่ยวชาญในเรื่องนี้เป็นอย่างดี จึงใคร่ขอเรียนเชิญท่านเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ เรื่อง “การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา” ในวันจันทร์ ที่ ๒๔ เมษายน ๒๕๖๒ เวลา ๑๖.๐๐ น. เป็นต้นไป ณ ห้อง A ๓๐๕ อาคารเรียนรวม มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วังน้อย หวังเป็นอย่างยิ่งว่าจักได้รับความอนุเคราะห์จากท่านด้วยดี และขอขอบพระคุณเป็นอย่างสูงมา ณ โอกาสนี้

จึงเรียนมาเพื่อเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ ตามวันเวลา และสถานที่ ดังกล่าวข้างต้น

๑๔๔๖๓๓๓๓.

(ผศ.ดร.สิริวัฒน์ ศรีเครือตง)
 ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
 สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา

บันทึกข้อความ

ส่วนงาน ภาควิชาจิตวิทยา คณะมนุษยศาสตร์ โทร./โทรสาร ๐๓๕-๒๔๘-๐๐๐ (ต่อ ๘๒๐๘)

ที่ ศธ ๖๑๐๔.๔/ว.๓๐๖

วันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๖๒

เรื่อง ขอเรียนเชิญเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ

เรียน รศ.ดร.สมชัย ศรีนอก

ด้วย พระปรีชา เกียนกือ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้รับอนุมัติให้ทำดุษฎีนิพนธ์ เรื่อง การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา : THE STRENGTHENING OF THE BODHISATTVA ON THE ETHICAL BASE OF MAHAYANA BUDDHISM BASED ON BUDDHIST PSYCHOLOGY.

ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้ หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา พิจารณาเห็นแล้วว่า ท่านเป็นผู้มีความรู้ ความเชี่ยวชาญในเรื่องนี้เป็นอย่างยิ่ง จึงใคร่ขอเรียนเชิญท่านเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ เรื่อง “การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา” ในวันจันทร์ ที่ ๒๙ เมษายน ๒๕๖๒ เวลา ๑๖.๐๐ น. เป็นต้นไป ณ ห้อง A ๓๐๕ อาคารเรียนรวม มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วังน้อย หวังเป็นอย่างยิ่งว่าจักได้รับความอนุเคราะห์จากท่านด้วยดี และขอขอบพระคุณเป็นอย่างสูงมา ณ โอกาสนี้

จึงเรียนมาเพื่อเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ ตามวันเวลา และสถานที่ ดังกล่าวข้างต้น

(มศ.ดร.สิริวัฒน์ ศรีเครือดง)

ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา

ยื่นให้ รศ.ดร.สมชัย ศรีนอก

(รศ.ดร.สมชัย ศรีนอก)

บันทึกข้อความ

ส่วนงาน ภาควิชาจิตวิทยา คณะมนุษยศาสตร์ โทร./โทรสาร ๐๓๕-๒๔๘-๐๐๐ (ต่อ ๘๒๐๘)

ที่ ศธ ๖๑๐๔.๔/ว.๓๐๖ วันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๖๒

เรื่อง ขอเรียนเชิญเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ

เรียน ผศ.ดร.ประยูร สุธะใจ

ด้วย พระปรีชา เกียนกือ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้รับอนุมัติให้ทำดุษฎีนิพนธ์ เรื่อง การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา : THE STRENGTHENING OF THE BODHISATTVA ON THE ETHICAL BASE OF MAHAYANA BUDDHISM BASED ON BUDDHIST PSYCHOLOGY.

ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้ หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา พิจารณาเห็นว่า ท่านเป็นผู้มีความรู้ ความเชี่ยวชาญในเรื่องนี้เป็นอย่างยิ่ง จึงใคร่ขอเรียนเชิญท่านเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ เรื่อง “การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา” ในวันจันทร์ ที่ ๒๙ เมษายน ๒๕๖๒ เวลา ๑๖.๐๐ น. เป็นต้นไป ณ ห้อง A ๓๐๕ อาคารเรียนรวม มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วังน้อย หวังเป็นอย่างยิ่งว่าจักได้รับความอนุเคราะห์จากท่านด้วยดี และขอขอบพระคุณเป็นอย่างสูงมา ณ โอกาสนี้

จึงเรียนมาเพื่อเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ ตามวันเวลา และสถานที่ ดังกล่าวข้างต้น

ขอเชิญร่วมสนทนา
(ผศ.ดร.ประยูร สุธะใจ)

(ผศ.ดร.สิริวัฒน์ ศรีเครือดง)

ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา

บันทึกข้อความ

ส่วนงาน ภาควิชาจิตวิทยา คณะมนุษยศาสตร์ โทร./โทรสาร ๐๓๕-๒๔๘-๐๐๐ (ต่อ ๘๒๐๘)

ที่ ศธ ๖๓๐๔.๔/ว.๓๐๖ วันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๖๒

เรื่อง ขอร้องเรียนเชิญเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ

เรียน ผศ.ดร.ภัทรพล ใจเย็น

ด้วย พระปรีชา เกียนก๊อ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้รับอนุมัติให้ทำดุษฎีนิพนธ์ เรื่อง การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา : THE STRENGTHENING OF THE BODHISATTVA ON THE ETHICAL BASE OF MAHAYANA BUDDHISM BASED ON BUDDHIST PSYCHOLOGY.

ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้ หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา พิจารณาเห็นแล้วว่า ท่านเป็นผู้มีความรู้ ความเชี่ยวชาญในเรื่องนี้เป็นอย่างดี จึงใคร่ขอร้องเรียนเชิญท่านเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ เรื่อง “การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา” ในวันจันทร์ ที่ ๒๔ เมษายน ๒๕๖๒ เวลา ๑๖.๐๐ น. เป็นต้นไป ณ ห้อง A ๓๐๕ อาคารเรียนรวม มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วังน้อย หวังเป็นอย่างยิ่งว่าจักได้รับความอนุเคราะห์จากท่านด้วยดี และขอขอบพระคุณเป็นอย่างสูงมา ณ โอกาสนี้

จึงเรียนมาเพื่อเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ ตามวันเวลา และสถานที่ ดังกล่าวข้างต้น

ผศ.ดร.ภัทรพล ใจเย็น
P
(ผ.ดร.ภัทรพล ใจเย็น)

(ผศ.ดร.สิริวัฒน์ ศรีเครือตง)

ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา

บันทึกข้อความ

ส่วนงาน ภาควิชาจิตวิทยา คณะมนุษยศาสตร์ โทร./โทรสาร ๐๓๕-๒๔๘-๐๐๐ (ต่อ ๘๒๐๘)
 ที่ ศธ ๖๑๐๔.๔/ว.๓๐๖ วันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๖๒
 เรื่อง ขอเรียนเชิญเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ

เรียน ผศ.ดร.เมธาพันธ์ โพธิ์ธีรโรจน์

ด้วย พระปรีชา เกียนกือ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้รับอนุมัติให้ทำดุษฎีนิพนธ์ เรื่อง การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา : THE STRENGTHENING OF THE BODHISATTVA ON THE ETHICAL BASE OF MAHAYANA BUDDHISM BASED ON BUDDHIST PSYCHOLOGY.

ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้ หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา พิจารณาเห็นแล้วว่า ท่านเป็นผู้มีความรู้ ความเชี่ยวชาญในเรื่องนี้เป็นอย่างยิ่ง จึงใคร่ขอเรียนเชิญท่านเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ เรื่อง “การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา” ในวันจันทร์ ที่ ๒๔ เมษายน ๒๕๖๒ เวลา ๑๖.๐๐ น. เป็นต้นไป ณ ห้อง A ๓๐๕ อาคารเรียนรวม มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วังน้อย หวังเป็นอย่างยิ่งว่าจักได้รับความอนุเคราะห์จากท่านด้วยดี และขอขอบพระคุณเป็นอย่างสูงมา ณ โอกาสนี้

จึงเรียนมาเพื่อเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ ตามวันเวลา และสถานที่ ดังกล่าวข้างต้น

ผศ.ดร.เมธาพันธ์
 ผศ.ดร.สิริวัฒน์ ศรีเครือตง
 ผศ.ดร.เมธาพันธ์

(ผศ.ดร.สิริวัฒน์ ศรีเครือตง)

ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
 สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา

บันทึกข้อความ

ส่วนงาน ภาควิชาจิตวิทยา คณะมนุษยศาสตร์ โทร./โทรสาร ๐๓๕-๒๔๘-๐๐๐ (ต่อ ๘๒๐๘)

ที่ ศธ ๖๑๐๔.๔/ว.๓๐๖ วันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๖๒

เรื่อง ขอร้องเรียนเชิญเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ

เรียน ผศ.ดร.มัน เสือสูงเนิน

ด้วย พระปรีชา เกียนกือ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้รับอนุมัติให้ทำคุณนิพนธ์ เรื่อง การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา : THE STRENGTHENING OF THE BODHISATTVA ON THE ETHICAL BASE OF MAHAYANA BUDDHISM BASED ON BUDDHIST PSYCHOLOGY.

ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้ หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา พิจารณาเห็นแล้วว่า ท่านเป็นผู้มีความรู้ ความเชี่ยวชาญในเรื่องนี้เป็นอย่างยิ่ง จึงใคร่ขอร้องเรียนเชิญท่านเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ เรื่อง “การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา” ในวันจันทร์ ที่ ๒๙ เมษายน ๒๕๖๒ เวลา ๑๖.๐๐ น. เป็นต้นไป ณ ห้อง A ๓๐๕ อาคารเรียนรวม มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วังน้อย หวังเป็นอย่างยิ่งว่าจักได้รับความอนุเคราะห์จากท่านด้วยดี และขอขอบพระคุณเป็นอย่างสูงมา ณ โอกาสนี้

จึงเรียนมาเพื่อเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ ตามวันเวลา และสถานที่ ดังกล่าวข้างต้น

รศ.ดร.ศิริวัฒน์ ศรีเครือตง

(ผศ.ดร.ศิริวัฒน์ ศรีเครือตง)

ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา

บันทึกข้อความ

ส่วนงาน ภาควิชาจิตวิทยา คณะมนุษยศาสตร์ โทร./โทรสาร ๐๓๕-๒๔๘-๐๐๐ (ต่อ ๘๒๐๘)

ที่ ศธ ๖๑๐๔.๔/ว.๓๐๖ วันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๖๒

เรื่อง ขออนุญาตเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ

เรียน ผศ.ดร.พิเชฐ หังโต

ด้วย พระปรีชา ถิยานกิจ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้รับอนุมัติให้ทำดุษฎีนิพนธ์ เรื่อง การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา : THE STRENGTHENING OF THE BODHISATTVA ON THE ETHICAL BASE OF MAHAYANA BUDDHISM BASED ON BUDDHIST PSYCHOLOGY.

ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้ หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา พิจารณาเห็นว่า ท่านเป็นผู้มีความรู้ ความเชี่ยวชาญในเรื่องนี้เป็นอย่างดี จึงใคร่ขออนุญาตเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ เรื่อง “การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา” ในวันจันทร์ ที่ ๒๙ เมษายน ๒๕๖๒ เวลา ๑๖.๐๐ น. เป็นต้นไป ณ ห้อง A ๓๐๕ อาคารเรียนรวม มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วังน้อย หวังเป็นอย่างยิ่งว่าจักได้รับความอนุเคราะห์จากท่านด้วยดี และขอขอบพระคุณเป็นอย่างสูงมา ณ โอกาสนี้

จึงเรียนมาเพื่อเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ ตามวันเวลา และสถานที่ ดังกล่าวข้างต้น

(ผศ.ดร.สิริวัฒน์ ศรีเครือตง)

ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา

บันทึกข้อความ

ส่วนงาน ภาควิชาจิตวิทยา คณะมนุษยศาสตร์ โทร./โทรสาร ๐๓๕-๒๔๘-๐๐๐ (ต่อ ๘๒๐๘)

ที่ ศธ ๖๑๐๔.๔/ว.๓๐๖

วันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๖๒

เรื่อง ขอเรียนเชิญเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ

เรียน **ดร.สุวัฒน์ รักขันโท**

ด้วย พระปรีชา เกียนก๊อ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้รับอนุมัติให้ทำคุณูปการ เรื่อง การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา : THE STRENGTHENING OF THE BODHISATTVA ON THE ETHICAL BASE OF MAHAYANA BUDDHISM BASED ON BUDDHIST PSYCHOLOGY.

ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้ หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา พิจารณาเห็นแล้วว่า ท่านเป็นผู้มีความรู้ ความเชี่ยวชาญในเรื่องนี้เป็นอย่างดี จึงใคร่ขอเรียนเชิญท่านเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ เรื่อง “การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา” ในวันจันทร์ ที่ ๒๔ เมษายน ๒๕๖๒ เวลา ๑๖.๐๐ น. เป็นต้นไป ณ ห้อง A ๓๐๕ อาคารเรียนรวม มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วังน้อย หวังเป็นอย่างยิ่งว่าจักได้รับความอนุเคราะห์จากท่านด้วยดี และขอขอบพระคุณเป็นอย่างสูงมา ณ โอกาสนี้

จึงเรียนมาเพื่อเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ ตามวันเวลา และสถานที่ ดังกล่าวข้างต้น

(ผศ.ดร.สิริวัฒน์ ศรีเครือดง)

ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา

บันทึกข้อความ

ส่วนงาน ภาควิชาจิตวิทยา คณะมนุษยศาสตร์ โทร./โทรสาร ๐๓๕-๒๔๘-๐๐๐ (ต่อ ๘๒๐๘)

ที่ ศธ ๖๑๐๔.๔/ว.๓๐๖ วันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๖๒

เรื่อง ขอเรียนเชิญเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ

เรียน ดร.พุทธชาติ แพนสมบุญ

ด้วย พระปรีชา เกียนกือ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้รับอนุมัติให้ทำดุษฎีนิพนธ์ เรื่อง การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา : THE STRENGTHENING OF THE BODHISATTVA ON THE ETHICAL BASE OF MAHAYANA BUDDHISM BASED ON BUDDHIST PSYCHOLOGY.

ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้ หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา พิจารณาเห็นแล้วว่า ท่านเป็นผู้มีความรู้ ความเชี่ยวชาญในเรื่องนี้เป็นอย่างยิ่ง จึงใคร่ขอเรียนเชิญท่านเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ เรื่อง “การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวพุทธจิตวิทยา” ในวันจันทร์ ที่ ๒๙ เมษายน ๒๕๖๒ เวลา ๑๖.๐๐ น. เป็นต้นไป ณ ห้อง A ๓๐๕ อาคารเรียนรวม มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วังน้อย หวังเป็นอย่างยิ่งว่าจักได้รับความอนุเคราะห์จากท่านด้วยดี และขอขอบพระคุณเป็นอย่างสูงมา ณ โอกาสนี้

จึงเรียนมาเพื่อเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ ตามวันเวลา และสถานที่ ดังกล่าวข้างต้น

ยื่นต่อเจ้าคณะสมุทรสาคร
ท.ล. - ล.

(ดร.พุทธชาติ แพนสมบุญ)

(มศ.ดร.สิริวัฒน์ ศรีศรีครอง)

ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา

บันทึกข้อความ

ส่วนงาน ภาควิชาจิตวิทยา คณะมนุษยศาสตร์ โทร./โทรสาร ๐๒๕-๒๕๔-๐๐๐ (๓๖ เส้น)
 ที่ ศบ ๒๕๐๙/ว.๓๐๖ วันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๖๒
 เรื่อง ขอเรียนเชิญเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ

เรียน ดร.สราวุธ อุดม

ด้วย พระปรีชา เกียนก๊อ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้รับอนุมัติให้ทำคุณูปการ เรื่อง การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวทางพุทธจิตวิทยา : THE STRENGTHENING OF THE BODHISATTVA ON THE ETHICAL BASE OF MAHAYANA BUDDHISM BASED ON BUDDHIST PSYCHOLOGY.

ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้ หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา พิจารณาเห็นว่า ท่านเป็นผู้มีความรู้ ความเชี่ยวชาญในเรื่องนี้เป็นอย่างยิ่ง จึงใคร่ขอเรียนเชิญท่านเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ เรื่อง “การเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวทางพุทธจิตวิทยา” ในวันจันทร์ ที่ ๒๕ เมษายน ๒๕๖๒ เวลา ๑๖.๐๐ น. เป็นต้นไป ณ ห้อง A ๓๐๕ อาคารเรียนรวม มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วังน้อย หวังเป็นอย่างยิ่งว่าจักได้รับความอนุเคราะห์จากท่านด้วยดี และขอขอบพระคุณเป็นอย่างสูงมา ณ โอกาสนี้

จึงเรียนมาเพื่อเข้าร่วมการสนทนากลุ่มผู้เชี่ยวชาญ ตามวันเวลา และสถานที่ ดังกล่าวข้างต้น

ผศ.ดร.สิริวัฒน์ ศรีเครือตง

(ผศ.ดร.สิริวัฒน์ ศรีเครือตง)

ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
 สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา

ภาคผนวก ข

แนวคำถามที่ใช้ในการสัมภาษณ์และการสนทนากลุ่ม

แนวคำถามในการสัมภาษณ์

เรื่อง แนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวทางพุทธจิตวิทยา

คำชี้แจง

แบบสัมภาษณ์ฉบับนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อสัมภาษณ์ความคิดเห็นเกี่ยวกับการวิเคราะห์ แนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวทางพุทธจิตวิทยา แบบสัมภาษณ์แบ่งออกเป็น ๔ ตอน ดังนี้

ตอนที่ ๑ ข้อมูลทั่วไปของผู้ให้สัมภาษณ์

ตอนที่ ๒ สัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญพระพุทธศาสนา ๗ รูป/คน ประเด็นคำถามจำนวน ๕ ข้อ

ตอนที่ ๓ สัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญด้านจริยธรรมพระพุทธศาสนา ๓ คน ประเด็นคำถามจำนวน ๓ ข้อ

ตอนที่ ๔ สัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญด้านพุทธจิตวิทยา ๓ คน ประเด็นคำถามจำนวน ๔ ข้อ

ผู้วิจัยขอขอบคุณทุกท่านเป็นอย่างยิ่งที่ให้ความร่วมมือในการสัมภาษณ์

พระปรีชา เกียนก้อ (โพธิ์เงิน)

นิสิตพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ผู้สัมภาษณ์

แนวคำถามในการสัมภาษณ์

ตอนที่ ๑ ข้อมูลทั่วไปของผู้ให้สัมภาษณ์

๑. ชื่อ.....นามสกุล.....ฉายา.....
๒. ชื่อสมณศักดิ์.....
๓. อายุ.....พรรษา.....
๔. วุฒิทางธรรม.....วุฒิทางโลก.....
๕. ตำแหน่ง/หน้าที่.....
๖. ประสบการณ์.....
๗. รางวัลและผลงาน.....

ตอนที่ ๒ สัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญพระพุทธศาสนา ๗ รูป/คน ประเด็นคำถามจำนวน ๕ ข้อ

๑. พระโพธิสัตว์ตามทัศนะพระพุทธศาสนาหมายถึงใคร?

.....

.....

.....

๒. กระบวนการในการเป็นพระโพธิสัตว์ได้จะต้องทำอย่างไร?

.....

.....

.....

๓. จริยธรรมของพระโพธิสัตว์ตามทัศนะพระพุทธศาสนา ประกอบด้วยอะไรบ้าง

.....

.....

.....

๔. จริยธรรมของพระพุทธศาสนา คือ อะไร ประกอบด้วยอะไรบ้าง?

.....

.....

.....

๕.การเสริมสร้างความเป็นพระโพธิสัตว์ตามทัศนะพระพุทธศาสนาหายาน สามารถทำได้
อย่างไร มีขั้นตอนอย่างไร?

.....

.....

.....

.....

ตอนที่ ๓ สัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญด้านจริยธรรมพระพุทธศาสนา ๓ คน ประเด็นคำถามจำนวน ๓ ข้อ

๑.จริยธรรม คือ อะไร จริยธรรมมีความจำเป็นต่อการดำรงชีวิตอย่างไร?

.....

.....

.....

.....

๒.หลักจริยธรรมเชิงพุทธกับจริยธรรมสากลเหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร?

.....

.....

.....

.....

๓.การเสริมสร้างจริยธรรมทำได้อย่างไร? มีขั้นตอนอย่างไร?

.....

.....

.....

.....

ตอนที่ ๔ สัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญด้านพุทธจิตวิทยา ๓ คน ประเด็นคำถามจำนวน ๔ ข้อ

๑.ในทัศนะนักจิตวิทยา จริยธรรม คือ อะไร?

.....

.....

.....

.....

๒.จริยธรรมมีความสำคัญหรือจำเป็นต่อการดำรงชีวิตอย่างไร?

.....

.....

.....

.....

๓.แนวคิด ทฤษฎี หลักการทางจิตวิทยาเกี่ยวกับจริยธรรมมีอะไรบ้าง?

.....

.....

.....

๔.ในทัศนะนักจิตวิทยา การเสริมสร้างจริยธรรมทำได้อย่างไร? มีขั้นตอนอย่างไร?

.....

.....

.....

ขอขอบคุณในความอนุเคราะห์ให้สัมภาษณ์

การจัดสนทนากลุ่ม

(Focus Group Discussion)

เรื่อง แนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรม

ของพระพุทธศาสนามหายานตามแนวพุทธจิตวิทยา

A STRENGTHENING GUIDELINE OF THE BODHISATTVA ON THE ETHICAL BASE
OF MAHAYANA BUDDHISM ON BUDDHIST PSYCHOLOGY

โดย

พระปรีชา เกียนกือ (โพธิ์เงิน)

การจัดสนทนากลุ่มนี้เป็นส่วนหนึ่งของการทำดัชนีพันธ
ตามหลักสูตรปริญาพุทธศาสนาตรุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา

บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

แนวทางการจัดสนทนากลุ่ม กำหนดการสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion)
 ดุษฎีนิพนธ์เรื่อง “แนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของ
 พระพุทธศาสนาตามแนวทางพุทธจิตวิทยา”

วันจันทร์ที่ ๒๙ เมษายน พ.ศ. ๒๕๖๒ เวลา ๑๗.๐๐ – ๒๐.๐๐ น.

ณ ห้อง A ๓๐๕ อาคารเรียนรวม มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
 ตำบลลำไทร อำเภอน้อย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ผู้วิจัย

พระปรีชา เกียนก้อ (โพธิ์เงิน) พระนิสิตหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
 สาขาวิชา พุทธจิตวิทยา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ผู้ดำเนินรายการ และผู้ควบคุมการจัดสนทนากลุ่ม

ผศ.ดร.สิริวัฒน์ ศรีเครือดง ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธ
 จิตวิทยา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ผู้ทรงคุณวุฒิที่เข้าร่วมในการสนทนากลุ่ม

๑. รศ.ดร. โคนิษฐ์ ศรีทอง
๒. รศ.ดร. สมชัย ศรีนอก
๓. ผศ.ดร. สิริวัฒน์ ศรีเครือดง
๔. ผศ.ดร. สมโภช ศรีวิจิตรวรกุล
๕. ผศ.ดร. ประยูร สุธะใจ
๖. ผศ.ดร. ภัทรพล ใจเย็น
๗. ผศ.ดร. เมธาพันธ์ โพธิ์ธีรโรจน์
๘. ผศ.ดร. มั่น เสือสูงเนิน
๙. ผศ.ดร. พิเชฐ ทังโต
๑๐. ดร. อุดลย์ คนแรง
๑๑. ดร. สุวัฒน์ รักขันโท
๑๒. ดร. สรายุทธิ์ อุดม
๑๓. ดร. พุทธชาติ แผนสมบูรณ์

วันเวลาและสถานที่ในการจัดสนทนากลุ่ม

วันจันทร์ที่ ๒๙ เมษายน พ.ศ. ๒๕๖๒ เวลา ๑๖.๐๐ – ๒๐.๐๐ น. ณ ห้องประชุม ห้อง A
 ๓๐๕ อาคารเรียนรวม พุทธจิต มหาววิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตำบลลำไทร อำเภอน้อย
 จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

วัตถุประสงค์

๑. เพื่อระดมความคิดเห็นเกี่ยวกับรูปแบบแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐาน
 จริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวทางพุทธจิตวิทยา

๒. เพื่อตรวจสอบการนำเสนอองค์ความรู้เกี่ยวกับรูปแบบแนวทางการเสริมสร้างความเป็น
 โพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนาตามแนวทางพุทธจิตวิทยา

๓. เพื่อนำเสนอรูปแบบแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนamahayanaตามแนวพุทธจิตวิทยา

วิธีดำเนินการสนทนากลุ่ม

การสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion) มีลักษณะเป็นการพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งกันและกันอย่างกว้างขวางของผู้เข้าร่วมสนทนาด้วยตนเองและกับผู้วิจัย มีการถกประเด็นของการสนทนา มีความเป็นอิสระในการแสดงความคิดเห็นของผู้ทรงคุณวุฒิเกี่ยวกับแนวทางการเสริมสร้างความเป็นโพธิสัตว์บนฐานจริยธรรมของพระพุทธศาสนamahayanaตามแนวพุทธจิตวิทยาเพื่อพัฒนารูปแบบ (Model) ให้มีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

บันทึก

[illegible]

ภาคผนวก ค

ประมวลภาพจากการสัมภาษณ์และการสนทนากลุ่ม

ประมวลภาพจากการสัมภาษณ์

พระคณานิรมรรมวุฒาจารย์

องสรภาณมรุส

องสรภาณอนัมพจน์ ดร.

องอนันตสรนาท

องปัตรธรรมปัญญาธิวัตร

องสมุห์วิเชียร

ดร.แม่ชีกฤตกรณ์ แก้ววิสัย

รศ.ดร.สมโภชน์ เอี่ยมสุภาษิต

รศ.ดร.เมธาวี อุดมธรรมานภาพ

ผศ.ดร.ประยูร สุยะใจ

ศ. พิเศษ ร.ท.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ

น.อ.ดร.นภัทร แก้วนาค

ดร.อดุลย์ คนแรง

ประมวลภาพจากการสนทนากลุ่ม

การสนทนากลุ่ม (Focus Group)

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ-สกุล	: พระปรีชา เกียนก้อ (โพธิ์เงิน)
ว/ ด/ ป เกิด	: วันศุกร์ที่ ๓ มิถุนายน พ.ศ.๒๕๐๙
ภูมิลำเนาที่เกิด	: ๑๖/๑ หมู่ ตำบลบ้านเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดกาญจนบุรี ๗๑๐๐๐
การศึกษา	: น.ธ.เอก : พธ.บ.พุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย : พธ.ม. วิปัสสนาภาวนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ประสบการณ์การทำงาน	: เป็นเลขานุการรองพกรโกศล เจ้าอาวาสวัดถาวราราม จังหวัดกาญจนบุรี : รักษาการเจ้าอาวาสวัดอนัมนิกายเฉลิมพระชนมพรรษากาล : เป็นเจ้าอาวาสวัดอนัมนิกายเฉลิมพระชนมพรรษากาล
ปีที่เข้าศึกษา	: พ.ศ. ๒๕๕๖
ปีที่สำเร็จการศึกษา	: พ.ศ. ๒๕๖๑
ที่อยู่ปัจจุบัน	: วัดอนัมนิกายเฉลิมพระชนมพรรษากาล ตำบลดอนมาว อำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี